yuriy aşatoviç petrosyan

SOVYET GÖZÜYLE JÖNTÜRKLER

bilgi yayınevi



BİLGİ YAYINLARI
BİLGİ DİZİSİ : 9

Birinci Basım
Nisan 1974

BİLGİ YAYINEVİ
Yunalı Hilmi Cad. 84
Tel: 178930 - 178019
Kavaklıdere - Ankara

Babıâli Cad. 19/2
Tel: 22 52 01
Cağaloğlu - İstanbul

YURİY AŞATOVİÇ PETROSYAN

Sovyet Gözüyle Jöntürkler

Türkçesi : Mazlum Beyhan
Ayşe Hacıhasanoğlu

BİLGİ YAYINEVİ

kapak düzeni : fahri karagözoğlu

BİLGİ BASIMEVİ — ANKARA

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ

Bu yapıt, XIX.yy.ın ikinci yarısında ve XX. yy.ın başında Osmanlı İmparatorluğunda Türk burjuva liberal hareketi tarihinin ana konularını aydınlatma amacını taşımaktadır. XIX. yy. 60 yıllarının başında doğan reformcu Türk burjuva liberal hareketi, türlü aşamalardan sonra burjuva devrimci bir nitelik kazandı ve 1908 yılında Türk tarihinin ilk burjuva devrimiyle sonuçlandı. Feodal-saltçı yönetime karşı döğüşen güçlerin oluşum ve gelişim sürecinin çok yönlü bir araştırması, 1908 burjuva devrimini harekete geçiren güçlerin ve devrimin niteliğinin doğru anlaşılması için önemli bir koşuldur.

Çağdaş tarih ve edebiyatta, XIX.yy. 60-70 yıllarındaki meşrutiyet hareketi ve XIX.yy. sonu- XX.yy. başlarındaki Jöntürk hareketi, bir kural olarak, birbirinden ayrı sayılır. Bu arada, eğer bu toplumsal-politik hareketler, Osmanlı İmparatorluğu'-nun bu yeni devirde sosyo-ekonomik ve politik gelişimi fikrinin anlatımı olarak değerlendirilirse, bu hareketlerin politik ve ideolojik sağlamlığı üzerinde durmak gerekecektir. «Yeni Osmanlılar»ın ve Jöntürklerin feodal-saltçı düzene karşı hareketleri, ömrünü tüketen feodal yaşantı biçimiyle, ülkenin kapitalist yönden gelişmesi yolunu açan yeni güçler arasındaki savaşın yansımasıydı. Bundan dolayı, «Yeni Osmanlılar» ve Jöntürkler

hareketini gerek eylem, gerekse ideolojik plânda sosyal amaçları olan bir süreç olarak incelemek gerekecektir.

60-70 yıllarında «Yeni Osmanlılar»ın ve yüzyılın eşiğinde Jöntürkler'in eylemleri, 1908 devrimine değin Türk milli burjuvazisinin politik ve ideolojik bilincinin karmaşık oluşum sürecini kolaylaştıracak biçimdeydi.

Jöntürk hareketinin tüm öyküsü, –bu hareketin başlangıcı olan 60-70 yıllarının meşrutiyet hareketinden, 1908 Jöntürk devrimine dek– objektif, sosyal içeriğine göre, kapitalist yolda ekonomik gelişme için politik koşulların sağlanması ve ülkenin politik, ekonomik ve kültürel yaşamında burjuva düzgü ve düzeninin kurulması savaşıydı. İdeolojik ve politik bakımdan Jöntürk hareketi, Türk burjuva liberalizminin doğuş ve gelişimiyle, burjuva devrimci düşüncelerin ve ruhun yavaş yavaş olgunlaşmasının tarihidir. Bununla birlikte, Jöntürk hareketi, Türklerin egemen oldukları, birçok ulusları içine alan bir devletin karmaşık koşullarında, Türk halkında ulusal bilincin doğuşunu yansıtan, Türk tarihinde ilk ideo-politik akımdı. Ve son olarak, Jöntürk hareketi, Türk tarihinde emperyalizmin ekonomik ve politik yayılmasına karşı ilk savaş, emperyalist devletlerin yarısömürgesi haline gelen devlete karşı ise politik protestoydu.

Böylece, Jöntürk hareketi, yeni dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal politik yaşamında önemli bir olay oldu. Bu hareketin politik tarihinin ve ideolojisinin incelenmesi, Türkiye tarihinde ilk burjuva devrimi öncesinde, toplumsal politik gelişimin ve sosyal fikirlerin incelenmesi için olduğu kadar, feodal kuralların ve düzenin yıkılması sırasında, doğu halklarının tarihsel gelişmesinin ana kurallara uygunluğunun ortaya çıkarılması için de büyük bilimsel yararlar sağlar. Jöntürk hareketinin tarihî araştırması, «Asya'nın uyanışı» devrinde doğu ülkelerinde tarihsel sürecin karşılaştırmalı analizi için de büyük önem taşır.

«Jöntürkler» terimi, XIX.yy. 60-70 yıllarında Avrupa tarih yazıcılığında ve basınında, ilk Türk meşrutiyetçilerinin eylemleriyle ilgili olarak kullanılıyordu. A. F. Miller, «Avrupa gazetelerinde ve edebiyatında, –diyor,– Türk meşrutiyet hareketi, 'Genç Türkiye', bu harekete katılanlar ise, 'Jöntürkler' (Gençtürkler) diye adlandırılıyordu. Bununla birlikte, böyle belirsiz adlar, daha önceki tanzimat devrine de, daha sonraki Türkiye'nin yenileşmesine yönelen her akıma da uygundu» (168, s. 6). Ancak, 60-70 yılları meşrutiyet hareketinin ve XIX.yy. sonları-XX.yy. başlarındaki hükümete karşı gizli örgütlerin üyeleri, ender olarak «Jöntürkler» terimini kullandılar. 60-70 yıllarının meşrutiyetçileri, kendilerini «Yeni Osmanlılar» diye adlandırıyorlardı. «İttihat ve Terakki Cemiyeti»nin çekirdeğini oluşturan gizli örgüt ve grup üyeleri ise kendilerine ya, «Osmanlı Liberalleri», ya da kısaca «Yeni Osmanlılar» diyorlardı. Bu durum hiç de raslantı değildi. 1908 devrimine değin, Türk burjuva liberal ve burjuva devrimci hareketinin üyeleri, «imparatorluk ölçüsünde», «Osmanlı» yurtseverliği parolasıyla hareket ettiler. 1908 devriminden sonra, Türk burjuva ideolojisinde, milli fikirler ve kavramlar birinci plâna geçmeye başladığı zaman, «Jöntürk» terimi Fransızca söylenişiyle Türk diline girdi. «İttihat ve Terakki Partisi» zamanında, hükümette bu terim çoğunlukla ittihatçıları belirtmek için kullanılıyordu.

Çağdaş Avrupa tarih yazıcılığında «Jöntürkler» teriminin kullanılmasında birlik yoktur. Ernest Ramsaur, «Jöntürkler» terimini, XIX. yy. sonu- XX.yy. başında Jöntürk örgütlerinin ve «Yeni Osmanlılar» hareketinin militanlarını genel olarak belirtmek için kullanıyor. B. Lewis ise, «Jöntürkler» terimini salt, Abdülhamit'in baskı rejimine karşı savaşan örgüt ve grupların militanları için kullanıyor; aynı araştırmacı, XIX.yy. 60-70 yıllarının Türk meşrutiyetçilerini de «Yeni Osmanlılar» diye adlandırıyor. (262 a, s. 147-156, 192-205)

Çağdaş Türk tarihçileri arasında da aynı şekilde, bu konuda birlik yoktur. Jöntürk hareketinin tarihi ve ideolojisi hakkında önemli yapıtların yazarı olan Şerif Mardin, 60-70 yıllarının meşrutiyetçilerini «Yeni Osmanlılar» ya da «Genç Osmanlılar» diye adlandırıyor. XIX.yy. sonu - XX.yy. başında saltçı yönetime

karşı olan gizli grup ve örgüt üyelerine ise «Jöntürkler» adını veriyor (264; 231). Türk politik tarihinin tanınmış başka bir araştırıcısı T. Z. Tunaya, «I. ve II. meşrutiyeti hazırlayan ve günün koşullarına uygun olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda reform yapmak arzusunda olan devrimcileri ya da isyancıları» belirtmek için daha çok «Jöntürk» terimini kullanıyor (239, s. 103). T.Z.Tunaya, bu ilkeyi izleyerek «Yeni Osmanlılar»ı, «Jöntürkler» olarak adlandırıyor. XIX.yy. sonu - XX.yy. başı Jöntürk örgütlerinin eylemlerine ise «İkinci Jöntürk hareketi» adını veriyor (240,s,68).

Biz bu yapıtla, XIX.yy. 60-70 yılları meşrutiyet hareketinin sosyal yönlerini ve XIX.yy.'ın sonları, XX.yy.'ın başlarındaki Jöntürk örgütlerinin eylemlerinin temel ortak noktalarını saptamaya çalışacağız. Meşrutiyet hareketinin sosyal yönü göz önüne alındığında, «Yeni Osmanlılar»ın eylemleri, Türk politika tarihi çerçevesinde Jöntürk hareketine başlangıç sayılabilir. Türk meşrutiyetçilerinin ve Jöntürk örgütlerinin ideolojik bağı daha organikti. Hareketin içeriğini belirleyen fikirlerin tarihsel planında, 60-70 yıllarının meşrutiyet hareketi, Jöntürk hareketinin ilk aşaması sayılmalıdır. Yüzyılın eşiğinde «Yeni Osmanlılar»ın ve Jöntürklerin taktik ve ideolojik özelliklerini göz önünde bulundurarak, amaca uygun bir biçimde, ama hareketin toplumsal politik olaylarını bir tek yolda çözümlerken ve açıklarken Jöntürk hareketinin türlü devirlerindeki üyelerinin belirtilmesi için Sovyet tarihçileri ve edebiyatçıları tarafından da benimsendiği gibi, «Yeni Osmanlılar» ve «Jöntürkler» terimlerinin kullanılması daha uygun olur.

Bu araştırmanın amacı, Jöntürk hareketinin ana konularını, yani, sosyal temelini ve yönünü, politik programını, liderlerinin görüş ve anlayışlarını, değişik aşamalardaki gelişim özelliklerini aydınlatmaktır.

Ele aldığımız tarihî sürecin altyapı-üstyapı ilişkileri incelenirken, tarihî materyalizm ilkeleri, araştırmanın metodolojik temelini teşkil ediyor. Marksizm ve Leninizm'in klâsik yapıtları,

incelenen dönemde Osmanlı İmparatorluğu'nun politik ve ekonomik durumunun değerlendirilmesi ve sağlıklı bir sonuca varılması yönünden birinci derecede önem göstermektedir. Lenin'in emperyalizmin eleştirisi, emperyalist devletlerin yarısömürgesi olan Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişim özelliklerinin çözümü için sağlam bir temel oluyor. K. Marx'ın ve F. Engels'in yapıtlarında, 60-70 yılları meşrutiyet hareketinin değerlendirilmesi için önemli olan ve hareketin ideolojisine, politikasına ve yenilgi nedenlerine değinen eleştiriler yer almaktadır. V. İ. Lenin'in yapıtları, Jöntürk hareketini sona erdiren 1908 Türk burjuva devriminin niteliğinin ve bu hareketi oluşturan güçlerin ilkesel değerlendirmesini kapsıyor.

Sovyet tarih ve edebiyatında XIX.yy. 60-70 yılları meşrutiyet hareketinden 1908 burjuva devrimine dek, tüm aşamalarında Jöntürk hareketi tarihinin özel bir monografisi yoktur. Ama bu demek değildir ki, Sovyet tarihçileri ve türkologları 1876 meşrutiyet mücadelesinin ve devrime kadar Jöntürk hareketinin tarihiyle ilgili konuları incelemediler. Ancak, bu çalışmalarda Jöntürk hareketinin politik tarihi çok üstünkörü anlatılıyor, araştırmacıların dikkati, 1876 meşrutiyet mücadelesi olaylarının ve Jöntürklerin yönetimi sırasında ülkenin daha sonraki gelişiminin analizinde toplanıyor: 1908 devrimine dek Jöntürklerin sosyo-politik ve ideolojik anlayışları hemen hemen hiç aydınlığa kavuşmuyor.

Ama yine de, A. A. Alimov, G. Z. Aliyev, A. A. Valuyskiy, G. L. Bondarevskiy, H. Z. Gabidullin, E. Y. Hasanova, A. D. Jeltyakov, A. F. Miller, H. İ. Muratov, A. D. Noviçev, A. S. Tveritinova ve V. İ. Şpilkova'nın kitap ve makaleleri, hem önemli ve doğru bilgileri, hem de Jöntürk hareketi döneminde Türkiye'nin ekonomik ve politik tarihine değinen gözlemleri ve değerli sonuçları kapsıyor. Genellikle, 30 yılları tarihçilerinin, A. A. Alimov'un «Türkiye'de 1876 Meşrutiyet Mücadelesi» ve «Türkiye'de 1908 Devrimi» (H. İ. Muratov'un katkısıyle yazılmıştır) adlı makaleleri ve H. Z. Gabidullin'in «Jöntürk Devrimi» kitabı

gibi yapıtlarını değerlendirirken, herşeyden önce onların (Özellikle H. Z. Gabidullin'in kitabı), çok dar çerçeveli ve özellikle Türk kaynaklarından yararlanılarak yazıldığını belirtmek gerekir. A. A. Alimov'un ilgi çekici yapıtları, XIX. yy. 60-70 yıllarının meşrutiyet hareketinin ve yüzyılın eşiğinde jöntürk örgütlerinin sosyal ve ulusal bileşimine değinen yanlış veya çelişik değerlendirmeleri kapsıyor.

Jöntürk hareketinin ve 1908 burjuva devrimi tarihinin en derin analizi A. F. Miller'in yapıtlarında yer alıyor. («Jöntürk Devriminin 50 Yılı» ve «Türkiye'de 1908 Burjuva Devrimi») Bu kitaplarda, kısa bir şekilde, Jöntürk hareketinin ana aşamalarının, bu devrimi harekete geçiren güçlerin ve hareketin sonuçlarının nitelikleri verilmiştir. Bu araştırmanın konusu için değerli olan belge, A. A. Valuyskiy'in Jöntürk devrimi öncesinde Küçük Asya'daki halkların kaynaşmalarını açıklayan makaleleridir. Osmanlı İmparatorluğu'nun, XIX.yy.'ın II. yarısında ve XX.yy.ın başında sosyo-ekonomik gelişiminin ana hatlarının nitelenmesi için A. D. Noviçev'in yapıtları, özellikle «Dünya Savaşına kadar Türkiye Ekonomisinden Notlar» adlı kitabı büyük değer taşır. A. F. Miller ve A. D. Noviçev tarafından anlatılan Türk tarihinin genel yönleri, bu araştırmada yeni Türk tarihi alanında inceleme yapan Sovyet tarihçilerinin denemelerine ve bilgilerine dayanma olanağı veriyor. Bu incelemede yeni belgeler belirtiliyor, yazarın daha önceden yayınlanan 60-70 yıllarının meşrutiyet hareketi ve XIX.yy.'ın sonu - XX.yy.'ın başı Jöntürk hareketi hakkındaki tarihî yapıtlarından yararlanılıyor.

Bu yapıt, daha çok Türk kaynaklarının incelenmesiyle hazırlanmıştır. «Yeni Osmanlılar»ın ve Jöntürk liderlerinin ve ideologlarının –Namık Kemal, Ziya, Mithat, Mustafa Fazıl, Ahmet Rıza, Murat, Sabahattin– gazetecilik yapıtlarından da yararlanılmıştır. Hareketin politik programının ve liderlerinin görüşlerinin nitelendirilmesi için «Yeni Osmanlılar»ın ve Jöntürkler'in gazete, broşür, bildirge gibi birçok illegal yayınları vardır. İbrahim Temo, Kâzım Duru, Ahmet Bedevi Kuran, Niyazi Bey gibi harekete

katılanların anılarından da geniş olarak yararlanılmıştır. Bütün bu kaynaklar, hatta İ. H. Uzunçarşılı'nın (Bkz. 122) yayınladığı önemli arşiv belgeleri de hareketin politik tarihinin ana konularını aydınlatıyor. Çeşitli Jöntürk örgütlerinin tarihinin incelenmesi için, A. B. Kuran ve T. Z. Tunaya tarafından yayınlanan gizli Jöntürk örgütlerinin tüzüklerinden de yararlanılmıştır. Bunlardan birinin, «İttihat ve Terakki Cemiyeti» (1907) tüzüğünün, 1961 yılında yazar tarafından Romanya'nın Mecidiye kentinde İbrahim Temo'nun kütüphanesinin kalıntıları arasında bulunan orijinali kullanılmıştır. İbrahim Temo'nun dul eşi Nafiye Temo'nun büyük yardımıyla gizli Jöntürk yayınlarından birkaç tanesi de inceleme için alınmıştır (Bkz. 188).

Rusya'nın dış politika arşivi de, 1876 meşrutiyet mücadelesi ve Jöntürk hareketinin araştırması için önemli bir kaynaktır. (AVPR) Türkiye'deki Rus diplomatik temsilcilerinin raporlarındaki bilgiler, 1908 devrimi öncesinde ve devrim sırasında Jöntürk örgütlerinin çalışmalarını ayrıntılı olarak açıklıyor. Rus Dış Politika Arşivi fonlarında, 1907 jöntürk kurultayının yayınlanmış protokolü, Jöntürklerin bildirgelerinin kopyaları sırayla saklanmaktadır. 1908 devrimiyle ilgili diplomatik belgelerin bir bölüğünün, 1930-1931 yıllarında «Kızıl Arşiv» dergisinde yayınlandığını da belirtmek gerekir. Ancak, bu yapıtta, sözü geçen dökümanlar aslından alınmıştır.

Tüm aşamalarında jöntürk hareketinin incelenmesi için, Ahmet Bedevi Kuran, Y. H. Bayur ve Enver Ziya Karal gibi tanınmış Türk araştırıcılarının yapıtları büyük değer taşır. Bu yapıtlarda daha çok hareketin tarihine değgin sınıflandırılmış bilgiler yer almakta, Jöntürk hareketinin sosyal temelinin ve yönünün analizi ise bulunmamaktadır. Jöntürk devriminin sosyo-ekonomik koşullarının analizi, diğer Jöntürk gruplarının eylemlerinin ayrıntılı bir açıklaması oluyor. Jöntürkler, yeni doğmuş olan Türk milli burjuvazisinin çıkarlarının sözcüsü olarak sosyal bir ayırtkanlıktan yoksundu. Tanınmış Türk tarihçileri, feodal saltçı yönetimden hoşnut olmayan aydın sınıf temsilcilerinin

olduğu kadar, Jöntürklerin de eleştirisine fazla yer vermiyorlar. Türk araştırıcıları devrim öncesinde halk kitlelerinin hareketine de gereken önemi vermiyorlar. Bu araştırıcıların yapıtlarında 1906-1907 Doğu Anadolu ayaklanmaları hakkında hemen hemen hiç bir şey söylenmiyor ve Jöntürk hareketinin antiemperyalist niteliğinin taşıdığı değer gerektiği gibi verilmiyor. Jöntürk devrimi, 1905-1907 Rus devriminin büyük etkisi altında gelişen doğu ülkelerindeki devrim hareketinin yükselişinden ayrı bir olay gibi açıklanıyor. Jöntürk hareketinin geliştiği koşulların sosyo-ekonomik analizinin olmayışı ve Osmanlı İmparatorluğu'ndaki halk kitlelerinin antifeodalist hareketlere ve ulusal kurtuluş savaşına karşı kayıtsızlığı, tanınmış Türk tarihçilerince yapılan Jöntürk devriminin genel değerlendirmesinde de görülüyor. Yine bu tarihçiler, 1908 Temmuz'undaki devrim patlayışına «anayasa devrimi» ya da basitçe «meşrutiyetin ilânı» adını vererek «burjuva devrimi» terimini kullanmıyorlar. Bunanla birlikte, A. B. Kuran, Y.H. Bayur ve E. Z. Karal'ın kitaplarında yer alan, ama bizim elimize geçmeyen orijinal belgeler, bu yapıtları, Jöntürk hareketi tarihinin incelenmesinde önemli ve yararlı kılıyor. (Daha fazla ayrıntı için bkz. 160).

Bu araştırmanın hazırlanmasında yararlanılan Türk yazarlarının kitapları arasında, Jöntürklerin politik düşüncelerinin ve «Yeni Osmanlılar»ın ideolojilerinin (İngilizce olarak) açıklandığı Şerif Mardin'in kitaplarını da belirtmek gerekir. Aslında bu yapıtlar, Jöntürk hareketi ideolojisinin ve politik programının ana ilkelerini sistematik olarak açıklayan ilk denemelerdir. Şerif Mardin, araştırmalarında yabancı ülkelerde Jöntürkler tarafından yayınlanan ve büyük bir bölümü bizim kitaplıklarımızda bulunmayan gazetelerden yararlanmıştır. Şerif Mardin'in Türk tarih yazıcılığında Jöntürk hareketi ideolojisinin ilk analiz denemesi olan çalışmalarını değerlendirirken, harekete katılan çeşitli grup ve akımların politik ve ideolojik görüşlerinin ayrı ayrı analizine yönelmiş olsa da, Jöntürklerin sosyal içyüzünü tümüyle saklamadığını belirtmek gerekir. Yine aynı yazarın kitaplarında,

Jöntürklerin ideolojik anlaşmazlıkları, salt ideolojik gerçekler ve etkilerle ortaya çıkan olaylar gibi görünmektedir.

XX. yy.'ın 50-60 yıllarında, Jöntürk hareketinin tarihini Avrupalı araştırıcılar da incelediler. 60-70 yıllarındaki meşrutiyet hareketi, R. H. Davison'un 1856-1876'da Osmanlı İmparatorluğundaki reform tarihinin incelemesi olan kitabında ayrıntılı olarak açıklanıyor. Bu ilginç kitap, aslında çok geniş kaynaklar kullanılarak yazılmıştır. Ama, biz, meşrutiyet hareketini, tanzimat reformlarının son bulduğu bir özel dönem olarak ele alamayız. R. H. Davison'un kronolojik araştırması, R. Devereux'nun ilk Türk meşrutiyetinin ilânını ve parlamentonun çalışma koşullarını inceleyen yapıtını devam ettiriyor. Devereux'nun kullandığı, ama bizim yararlanma olanağımız bulunmayan belgeler arasında, Amerikan diplomatik arşivlerinin belgelerini, 1940 ve 1951 yıllarında Türkiye'de yayınlanan birinci Türk parlamentosunun protokollerini ve dokümanlarını sayabiliriz. R. Devereux, kitabında daha çok olaylara yer veriyor, meşrutiyet hareketinin bozguna uğraması ve parlamentonun dağılma nedenlerine değgin açıklamaları ise, dönüp dolaşıp, Osmanlı İmparatorluğu'nda ne egemen sınıfın, ne de halkların meşrutiyet düzenine hazır olmadıkları sonucuna dayanıyor.

Ernest Ramsaur'un 1957 yılında yayınlanan kitabı, XIX.yy. sonlarından 1908 devrimine değin Jöntürk örgütlerinin ve ayrı ayrı grupların eylemlerinin sistematik açıklamasını kapsayan tek uzmanca araştırmadır. E. Ramsaur'un kitabını asıl önemli kılan, yararlandığı, Jöntürk militanlarının yayınlanmamış anılarıdır. Sözü geçen anılar, E. Ramsaur'a 1941 yılında Türk İçişleri Bakanlığı'nın yardımıyla gönderilmiştir. E. Ramsaur, bir yandan bu değerli belgeleri bol bol kullanırken, öte yandan A.B.Kuran ve T.Z.Tunya'nın kitaplarında yer alan belgelerden de yararlanmıştır. E. Ramsaur'un kitabının metodolojik yönlerine değinirken, yazarın, Jöntürk devriminin ekonomik ve sosyal koşullarını bir yana bıraktığını, Jöntürklerin politik ve ideolojik anlayışlarını üstünkörü eleştirdiğini, hareketin geliş-

mesinde 1905-1907 Rus devriminin etkisi sorununu hesaba katmadığını belirtmek gerekir. Ancak, belirtilen eksikliklere bakmaksızın, E. Ramsaur'un değerli bilgilerle dolu olan kitabı, Jöntürk hareketi tarihinin araştırıcıları için ilginçtir.

Bu yapıtın hazırlanışında yararlanılan kaynaklar ve araştırmalar, Jöntürk hareketi tarihinin tüm konularını açıklamıyor, ayrıca, Türk milli burjuvazisinin doğuş ve gelişim sürecini yeterince çözümlemiyor, XIX.yy. sonları, XX.yy. başlarındaki Jöntürk örgütlerinin sosyal bileşimini daha ayrıntılı ve daha açık bir biçimde nitelendirmiyor.[1]

Elimiz altında bulunan kaynaklar, jöntürk hareketinin toplumsal politik tarihini çözümleme olanağını veriyor. Hareketin ideolojisinin doğuş ve gelişim sürecine gelince, bu yapıtta «Yeni Osmanlılar»ın ve Jöntürklerin sosyo-politik ve ideolojik anlayışlarının ana hatlarının sistematik bir açıklaması ve çözümlemesi yapılıyor.

Bu yapıt, XIX.yy. 60-70 yıllarındaki meşrutiyetçilerin eylemlerinden, 1908 Türk burjuva devrimine değin tüm aşamalarında Jöntürk hareketi tarihinin ve ideolojisinin ilk inceleme denemesi sayılabilir.

Yazar, görüşleriyle yapıtın hazırlanmasına katkıda bulunan, S.S.C.B. Bilimler Akademesi Doğu Bilimleri Enstitüsü Leningrad Şubesi'nin Türk-Moğol Dairesi'nin, S.S.C.B. Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü'nün Yakın ve Orta Doğu Dairesi'nin tüm mensuplarına teşekkürü bir borç bilir. Ayrıca, kitabın baskıya hazırlanmasında öğütleriyle ve düşünceleriyle yardımcı olan profesör A. F. Miller ve doçent A. D.Jeltyakov'a şükranlarını bildirir.

[1] «Yeni Osmanlılar» hareketinin tarihini özetleyen bölümlerin hazırlanışında yararlanılan kaynakların ve araştırmaların niteliği için bkz.: (184).

I. BÖLÜM

XIX.yy. 60-70 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu

Dünya tarihinde emperyalizm döneminin eşiğinde, bir zamanlar kudretli olan Osmanlı İmparatorluğu şiddetli sosyal ve politik bir buhran geçirdi. XIX.yy.'ın ilk yarısında, feodal Türk devletinin temellerinin çürümesini ve imparatorluğun politik parçalanmasını tümüyle durdurmak için, Türk yöneticilerinin defalarca yaptıkları reform denemeleri başarı kazanamadı. 40-50 yıllarının[1] tanzimat reformları bile, XVIII. yy.'ın sonundan başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'na damgasını basan ileri derecedeki sosyal ve politik çürümeyi durduramadı.

Osmanlı İmparatorluğu bu dönemde son derece geri kalmış bir tarım ülkesiydi. Tarımsal üretim güçlerinin gelişme düzeyi çok düşüktü. «Türkiye'de tarım, henüz 2000 yıl önceki basamağında duruyor, ilkel karasaban kullanılıyor, gübreleme nedir bilinmiyor... tahıl harmanı Musa zamanındaki gibi», diye yazıyordu görgü tanıklarından biri (134, bl. II, s. 245).

[1] Bkz.: (169, s. 68-82; 178, s. 83-91; 180; 203; 257).

Toprağın daha iyi ve daha büyük bölümü, onu köylülere kiraya veren büyük toprak sahiplerinin elinde toplanmıştı. Görgü tanıkları, bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımsal üretim ilişkilerinde başta gelen şeklin «ortakçıya verme» sistemi olduğunu belirtiyorlardı. 1879 yılında Güneydoğu Anadolu'yu gezen Ermeni papazı Garegin Srvandzyan, Harput'la Diyarbakır arasındaki yöreyi anlatırken şöyle diyordu: «Ağalar tüm toprak tapularını köylülere sormadan kendi adlarına geçirmişler. Toprak ve mülkiyet vergilerini halk ödediği halde, ödemeler ağanın hesabına yazılıyor... Köylüler maraba olarak yaşıyorlar ve toprak ürünlerini ağayla paylaşıyorlar» (72, s.27-28). Garegin, aynı zamanda, köylülerin tüm toprak yükümlülüklerini taşımasına karşılık, toprakların sahibinin ağalar olduğunu belirtiyordu. Köylü, toprağı sürüyor, ekiyor ve kendi olanaklarıyla tahılı kaldırıyor; aşarın ve öteki vergilerin hükümete ödenmesinden sonra, geriye kalan ürün ise, köylü ve ağa arasında bölüşülüyordu, hem de pay oranı farklı olarak (72,s.39). Başka bir görgü tanığı, Makedonya'daki toprak mülkiyetinin bölünüşünü anlatıyordu. Toprağın önemli bir bölümü, sahipleri ağalar ya da İstanbullu memurlar ve paşalar olan büyük yurtluklardı. Büyük alanlar kaplayan bu yurtluklar, «yarıcı» denen köylüler tarafından işleniyor, toprak sahipleri ise işleri kâhyalara bırakarak şehirlerde yaşıyorlardı (60,s.135,137). Görüldüğü gibi, köylüler, ağanın toprağını kendi araçlarıyla işlemek zorunda oldukları zaman tarımda yaygın ilişkiler, Lenin'in «...milyonlarca yoksul köylünün, toprak ağalarının binlerce aşarlık çiftliklerinin aracılığıyla toprak kölesi olarak sömürülmesi», biçiminde belirttiği ilişkilerde kaldı (14,s.276). Aslında, üretim güçlerinin ilerici gelişmesine düşman olan bu sistem, Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımı üzerinde frenleyici bir etki yapıyor, kapitalist ilişkilerin gelişmesini engelliyordu.[1]

[1] Türkiye'nin tarımsal gelişmesinde ortakçıların frenleyici etkisi hakkında daha fazla ayrıntı için, bkz.: (77, s. 57-60).

V.İ.Lenin, ortakçılığı eleştirirken, ekonominin bu sisteminde, toprak ağalarının, kapitalist işveren gibi değil de, «komşusu olan köylünün yoksulluğundan yararlanan ve onun emeğini yok pahasına ele geçiren tefeci olarak» ortaya çıktığını belirtiyor (10,s.73).

Bununla birlikte, incelenen dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımsal üretim düzeyinin çok düşük olmasının önemli bir nedeni de feodal sultan rejimiydi. Sultan hükümetinin vergi politikası, üretimi temelinden yıkıyordu. Başlıca vergi, ürünün doğal vergisi olan aşardı: bu verginin toplanması, çoğunlukla kesime veriliyordu. Aşar toplanmasında kesim sistemi, bu dönemde, Türk köylüsünü perişan eden ve tarımsal üretimin azalmasına neden olan gerçek bir yıkımdı. Pek çok görgü tanığının oybirliğiyle belirttiği bu durumu, Türk resmi görevlileri de gizleyemiyorlardı. Örneğin, Beyrut valisi hükümete şöyle bildirmişti: «Bu bölgenin aşarı, öteki bölgelerde olduğu gibi, kesimcilere açık artırmayla satılmakta ve sonuçta halk bir aşar yerine birkaç tane ödemektedir. Böyle bir ezginin nelere mal olduğunu göstermek için aşağıdaki olayı anlatmak zorundayım: Bu bölgede aşar 1866 yılında toplanmaya başladı. Halk, kesimcilerin baskısından kurtulmak, yani, diktikleri ağaçların tüm meyvalarını verdikten sonra, daha fazla para cezası ödememek için en azından 15 000 zeytin ağacını kesip yoketti». (141,s.8). Uygulamada, aşar, ürünün onda birini fazlasıyla aşıyordu. 1867-1872 yıllarında aşarın ölçüsü, resmen %12,5'a kadar çıkmış, yani, onda bir yerine sekizde bir olmuştu. Aslında, bu ölçü çok daha yüksekti ve kesimcilerin keyfine bağlıydı. Görgü tanıkları, bu ölçünün, ürünün dörtte biri, hatta üçte biri olduğunu ileri sürmektedirler (134,Bl.II,s.245). 1874 yılında Edirne'ye giden V.Teplov şöyle diyor: «Bulgar çiftçisini yıkan birinci neden, keyfi harekete korkunç bir özgürlük tanıyan vergi toplama yöntemidir» (169, s.36).

Aşardan başka köylüler, toprak vergisi, hayvan vergisi ve başka daha küçük vergiler de ödüyorlardı. Bu vergiler, hükümet

memurları tarafından ayrı ayrı bölgelerde değişik ad ve ölçülerde ve bu bölgelerdeki yöneticilerin keyfi davranışına bağlı olarak toplanıyordu. Erzurum'daki Rus konsolosu, Haziran 1872'de İstanbul'daki büyükelçiliğe şunları bildiriyordu: «Şimdiki vergilerin aşırılığı ve sistematik belirsizliği yanında, halk için asıl dayanılmaz olan, vergi toplayanların açgözlülüğü, bilgisizliği ve bizzat yönetimin vergi toplama biçimidir. Aynı ilçenin, ya da bucağın başka başka köylerinde, aynı vergi, değişik bir ad alıyor, bambaşka bir biçimde, ölçüde, yılın değişik zamanlarında ve değişik koşullar altında toplanıyor» (40,s.4). Yafa'da yaşayan portakal bahçesi sahipleri de, verginin bu türünden yakınıyorlardı: «Bir ağaç , kendisi için ödenmesi gereken vergi kadar gelir sağlamıyor!» Son derece ağır vergiler yüzünden halk meyvacılığı bırakmaya başlamıştı (68,s.60). Aslında, hükümetin vergi politikası, Osmanlı İmparatorluğu'nda tütün gibi önemli tarım ürünlerinin üretimini temelinden sarsıyordu. Tütün üretiminin vergisi yüksekti. Önceleri üç sınıfa ayrılıyordu: bayağı, orta ve en iyi tütün. Vergileri ise, bir okka için sırasıyla, 6, 12, 24 piastrdı.[1] Daha sonra, hükümet, bütün türler için bir okkaya 12 piastr ölçüsünde tek vergi konulmasının «daha uygun» olacağına karar verdi. Sonuçta, bayağı tütün üreten bölgelerin tütüncüleri, tütünlerinin okkasını 7-8, en iyi olasılıkla 10 piastra satabildikleri için büsbütün yokoldular (134,bl.II.s.273-274). Aynı yıllarda, Trabzon ilini gezen bir İngiliz gezgini, köylülerin, güçlerinin üstündeki vergilerden ve vergi memurlarının keyfi davranışından yakındıklarını anlatıyordu. Öyle ki, bina vergisi toplanması sırasında, 400 piastr bile etmeyen bir kulübe, 7000-8000 piastr olarak değerlendiriliyor, genç bir meyva ağacından, bu ağaç yabani elma bile olsa, 4 piastr vergi alınıyordu (134,bl.II. s.41).

Bütün bu koşullara devlet yükümlülüklerini de eklemek

1 Piastr: Bir Türk altın lirasının yüzde birine eşit para birimidir (kuruş); 70 yıllarının ortalarında, 1 piastr, yani 1 kuruş, 6 altın kapiğe yakın değerdedir.

gerekir. Bu yükümlülükler, inşaatta, yol onarımında mahkeme kararıyla zorla çalışma, vergi toplayıcıların ve onlara eşlik edenlerin -çoğunlukla da zaptiyelerin- karşılıksız olarak, geçimlerinin sağlanması ve diğer haraçlardır. 60 yıllarının sonunda, 70 yıllarının başında, Trabzon'daki İngiliz konsolosu C. Palgrev. ilin durumuna değgin ilginç raporlar veriyordu: «Bir ailenin geçim giderleri ve ekonomik giderleri çıktıktan sonra, köylüye, yıl sonuna doğru 120 piastr kalıyor. Oysa köylü, türlü adlardaki vergilere 240 piastra yakın para ödemek zorundadır. «En yüksek derecede, akıl almaz bir problem!» –diye yazıyordu İngiliz konsolosu–, Bu problemin çözüm anahtarı, yerinde incelediğim ve üstelik son gezim sırasında iki bölge valisi tarafından da doğrulanan koşullardadır; bu valiler yönetimleri altında, üç yıl aralıksız olarak, ödeyecekleri vergi, muhtemel gelirlerini geçmeyen bir tek köylü bulunmadığını söylediler» (63,s.35). Böylesi bir durum ise, tanınmış bir şarkiyatçı olan A. D. Mordtmann'ın aşağıdaki sözlerinde görüldüğü gibi sona eriyordu: «Bu sırada, Türk cezaevlerinde, 40000'e yakın insan borç yüzünden, büyük bir bölümü de vergi borçları yüzünden bulunuyordu (134,bl.1,s.35).

Ülkenin tarımsal üretim güçlerinin gelişmesini engelleyen nedenlerden biri de tefecilikti. K. Marx, tefeciliğin, «üretimin bu tarzını yaratmadığını, sömürdüğünü, görünürde ilgilendiğini, -belitiyor ve sözlerini şöyle sürdürüyordu- Tefecilik, tekrar tekrar sömürme olanağını elde etmek için, üretimin bu tarzını olduğu şekilde korumaya yönelir; tefecilik tutucudur ve var olan üretim biçimini daha kötü duruma götürür»(1, s.159-160). Tefecilerin zulmünü ve faiz yüzdelerinin son derece yüksek oluşunu (30,40,60 ve hatta daha yüksek), 60 yılları sonu, 70 yılları başında, Osmanlı İmparatorluğu'nda bulunan gezginlerin hemen hemen hepsi belirtiyorlar.

Tarımsal üretimin gelişmesini engelleyen nedenlerden biri de, iç gümrüklerin varlığı ve ulaşım yollarının yetersizliğiydi. A.D.Mordtmann, «İstanbul'daki fırıncılar, yabancı ununu yerli una göre daha ucuza satın alıyorlardı. Çünkü, başkent değirmen-

cileri, Rumeli'den ya da Anadolu'dan aldıkları her çuval buğdaya iç gümrük vergisi ödemek zorundaydılar.», diyor (134, bl. II. s. 287). 1876 yılına dek Asya Türkiye'si, ancak iki küçük demiryolu hattına sahipti. Avrupa Türkiye'sinde demiryolu biraz daha fazlaydı. Ülkede şose ve toprak yollar hem az, hem de bakımsızdı. Yolların yetersizliği, tarımın piyasaya mal çıkarma gücünün geniş çapta gelişmesine engel oluyordu. Rus diplomatı Y. D. Malam tarafından şöyle bir olay bildirilmiştir: 1874 yılında, bir tüccar, Erzurum'dan Trabzon'a buğday gönderiyor. 6290 pud[1] için 4536 ruble, yani yaklaşık olarak, 1 pud için 72 kapik ödüyor. Buğdayın taşınması, (yük atlarının kiralanması, çuval ve urgan satın alınması) için tüccar, 4151 ruble harcıyor, yani her pud ona 66 kapiğe mal oluyor. Sonuçta, yerindeyken pudu 72 kapik olan buğday, şose yolda 280 versta[2] uzaklıkta teslim edilmesiyle, tüccara, pudu 1 ruble 38 kapiğe geliyor (41,s.108). Birçok yazarlar, Orta ve Doğu Anadolu'da, Suriye'de ve Kürdistan'da da durumun aynı olduğunu belirtiyorlar. «Çeşitli bölgelerde yaşayanlar, bana, ürünü topladıktan sonra, önceki ürünü suya atmak zorunda kaldıklarını, çünkü ürünün ulaşım yollarının yetersizliği yüzünden satılamadığından, hiç bir yerde de saklanamayacağından yakındılar», diyordu A.D.Mordtmann (134, bl.II,s. 63).

Sözü geçen bütün bu nedenler, tarımın gelişmesine engel oluyordu; ülkenin iç bölgelerindeki tarımsal üretim, bu dönemde doğal niteliğini yitirmişti. Pek çok görgü tanığı, bu duruma işaret ediyor. Y.D.Malam, «Çiftçiliğin geniş çapta gelişmesi için bütünüyle uygun olan koşullar bir yana atılarak, çiftçilik, her zaman olduğu gibi küçük burjuvaların istekleriyle sınırlanıyor», diye yazıyordu (41,s.108). 1876 yılında Tiflis Ermeni gazetesi «Mşak»ın Erzurum muhabiri, gazetenin 27. sayısında hemen hemen aynı şeyi yazıyordu: «Bir çok bölgelerde, ilçelerde

[1] Pud: 16,3 kg.a eşit bir Rus ağırlık ölçüsü birimi.
[2] Versta: 1,06 km. (Ç. N.)

köylü para yüzü görmüyor, elindeki doğal ürünleri başkalarıyle değiştiriyor, bunlarla da hükümete vergisini ödüyor.»

Osmanlı İmparatorluğu'nda endüstri de gerileme halindeydi. Bir gözlemci, Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupa'dan «tüm tüketim maddelerini, (ki bunlar, kumaş, hırdavat, işçi araç ve gereçleri, kimyasal ürünler, zırhlı gemiler ve hatta matbaa tezgâhları vb. idi) tarımsal hammadde ihraç ederek, aldığına» işaret ediyor (252,s.78). C. Palgrev, Anadolu'nun iç bölgelerinde yapılacak kısa bir yolculuğun, insanı, sanatın ve endüstrinin geri olduğuna inandıracağını belirtiyor ve şöyle söylüyor: «Yakın zamana değin, şu ya da bu endüstri dalında az çok gelişmiş olan bütün kentler, şimdi tümüyle yoksul düşmüş ve bırakılmıştı.» (63,s.87).

Ülkede zengin bakır yatakları vardı, ancak, bunların işletmeleri çok kötüydü. Diyarbakır ilinde bakır fabrikaları kurulmuştu, ama işletmeleri düzensizdi, sık sık bozuluyor ve yöneticilerin ahlâksızlığı yüzünden ender olarak kazanç sağlıyordu (134, bl.II,s.250). C.Palgrev, Trabzon ilini anlatırken, zengin doğal kaynaklar (gümüş, kurşun, demir) bulunmasına karşılık, Tirebolu'daki küçük demir ocağı dışında, bu zenginliklerin hiç birinin işletilmediğini belirtiyordu (63,s.16). Bir çok maden işletmelerinin teknik düzeyi öylesine düşüktü ki, maden cevherinin işlenişinde %20'den %40'a kadar metal kayboluyordu (181, s.135-136).

Bir zamanlar iyice gelişmiş olan ipekli, yünlü ve pamuklu dokuma da bu dönemde gerilemişti. Ülkenin ekonomik durumunu iyi bilen A.D. Mordtmann, ipek endüstrisinin felce uğradığını, ancak koza ve ham ipek ihracıyla yetinildiğini yazıyordu (134,Bl.II,s.228). Avusturyalı mühendis İ.Çernik'in araştırmasına katılanlar da Kuzey Suriye'de endüstri üretiminin gerilediğini, Şam, Halep ve Beyrut'ta yünlü ve ipekli dokuma üretiminin önemli miktarda azaldığını belirtiyorlardı (75, s.185-186). XIX.yy.'ın başlarında, dış pazarlara büyük ölçüde ürün gönderebilen Bursa ve Diyarbakır'ın ipek üretimi gitgide azalıyordu.

Gerilemenin en önemli nedenleri ve endüstriyel üretimin gelişmesinin başlıca engelleri, feodal sultan rejimi ve ülkeye giren yabancı sermayenin gittikçe artmasıydı. İ.Çernik'in araştırmasına katılanlar, gözlemleri sonucunda, Osmanlı İmparatorluğu'nda endüstrinin geri kalma nedenlerini aşağıdaki şu düşüncede topladılar: «Akla aykırı olan gümrük vergisi sistemi, başlangıçta, İran'dakine benzer bir biçimde, yabancı endüstriyi teşvik ederek, kendi mallarına kendi pazarında yer verdirmiyordu. Daha sonraları, mükemmel makinalar yardımıyla ucuz ve çok sayıda mal üreten batının rekabeti, yerli endüstriye önemli bir darbe indirdi. Yabancı malların ithali, yerli malların ihracını aştığından bu durum şaşırtıcı değildir» (75,s.185).

Keyfi yönetim, iç gümrük vergileri, türlü vergi ve harçlar, yerli endüsti üretimini eziyordu. Ülkede egemen olan feodal rejim, kapitalizmin gelişmesinde önemli bir engeldi. F.Engels, «...Türk devleti, bir doğu devleti olarak, kapitalist toplumla uyuşamazdı; zalim yöneticilere ve açgözlü paşalara karşı, kazanılan fazla mal mülk için hiç bir güvence yoktu; burjuva işverenin çalışabilmesi için ilk ana koşul olan can ve mal güvenliği de söz konusu değildi.» diye belirtiyordu (7,s.33). Can ve mal güvenliğinin yetersizliği de, XIX.yy.'ın 60-70 yıllarında ülkenin endüstriyel gelişmesinin engellerinden biriydi. Endüstriyel girişimler, yerli iş sahiplerinin böylesi girişimlere olan heveslerini kıracak yönetimsel oyalamalarla doluydu. Çoğunlukla vali, herhangi bir ayrıcalık için büyük paralar istiyordu. Eğer iş, inceleme için başkente giderse, hükümet bu valinin de düşüncesini istiyordu. Vali akıl almaz bahaneler altında, büyük bir rüşvet almadıkça istenilen ayrıcalığın «memleketin gelişmesi için kazançlı olmayacağını» bildirerek işi engelliyordu. Haraç yeme, rüşvetçilik, günlük olaylardan olmuştu. İyi haber alan yazarlardan biri, Van ve Hakkâri illerindeki durumu şöyle anlatıyordu: «Bu illerin yönetimi de tüm imparatorluğunki gibidir; yöneticiler hiç çekinmeden görevlerini kötüye kullanırlar.. Buraların devlet merkezinden uzak oluşu, memurların açgözlülük yapmalarının

ve doğruluktan uzaklaşmalarının önemli bir nedenidir» (130, s.31). Görevli memurlara rüşvet verilmedikçe, devlet dairelerinde hiç bir iş halledilmiyordu. Bu dönem Osmanlı İmparatorluğu'nun alışılmış tablosu buydu. Valilikte herhangi bir memuriyete atanma için, veziriazama ya da önemli bir bakana büyük bir rüşvet vermek zorunluluk haline gelmişti. Rüşvet olarak verilecek bu parayı memur, çoğunlukla tefeciden borç alıyordu. Bu arada başkentte, durmadan veziriazamlar ve onlarla birlikte bakanlar da değişiyordu. Yönetimde kayırma yönteminin sürdürülmesi yüzünden valiler de değiştirilip duruyordu. Örneğin, yüksek orun sahibi memurlardan Rauf Paşa, Selânik valiliğine atanmıştı, ama oraya gidemedi. Veziriazamın buyruğuyla Bosna iline, iki gün sonra da Hersek'teki Türk orduları kumandanlığına atandı. On gün sonra ise, Manastır valiliğine gönderiliyordu Rauf Paşa. Başka bir yüksek mevki sahibi memur, Trabzon vilayetine atandı, ama hemen arkasından Suriye'ye atanma emri aldı. (252,s.58-59). Bu tür olaylar, sıradan, günlük olaylar haline gelmişti. Rus gezginlerinden biri, yerinde ne kadar zaman kalacağını bilmediğini itiraf eden Adana valisiyle konuşmasını anlatırken, kendisiyle başbaşa kalan valinin sekreterinin şu sözlerini naklediyordu: «Kaymakamlar, bakanlar, veziriazamlar her cuma günü değişiyor. Dirlik, düzen hakgetire..! Bize, küçük memurlara gününde aylık vermiyorlar. Biz de ister istemez hırsız ve rüşvetçi oluyoruz» (74,s.141). Tefeciye büyük bir para ödemek zorunda olan ve bulunduğu yerde ne kadar kalacağından emin olmayan –çünkü, herhangi bir anda başkentteki koruyucusu, sultanın bir kaprisi yüzünden etkinliğini yitirebilirdi– memur, kısa zamanda elinden geldiğince çok çalıp çırpmaya uğraşıyordu.

Yerel yönetimin keyfi davranışları son kertesine varmıştı. Örneğin, Türk kabotaj filosunun gemileri limana geldiğinde polis bunları işgâl ediyor ve kaptanlara, hükümet adına yüke el konulduğunu bildiriyordu. Sık sık olan bu tür olaylar, valinin, yetkilerini kötüye kullanmasından ve keyfi tutumundan ileri geliyordu. Vali yük sahibine yükün gerçek değerinden daha az

bir para ödeyerek malı alıyor, sonra da kendi acentelerinin yardımıyla kendi adına aşırı bir kazançla satıyordu. İstanbul valisi Hüseyin Bey bile bu tür yolsuzluklara katılyor ve kente yakacak getiren Türk gemilerini çok az bir fiat ödeyerek mallarını kendi dükkânına vermek zorunda bırakıyordu. Hüseyin Bey, bu şekilde, başkentin tüm odun ve kömür ticaretini tekeline almıştı (134, bl.II,s.256-257). Rüşvetçilik ve keyfi hareketin, politikacılar arasında da aynı şekilde yayıldığını buna eklemek gerekir.

Tüm bu olaylar, yerli sermayenin, endüstriyel girişimlere değil, tefeciliğe, mültezimliğe, çeşitli devlet dairelerinin müteahhitliğini yapmaya yönelmesine neden oluyordu. Bu duruma feodal sultan hükümetinin vergi politikası da yardımcı olmaktaydı. Türk ipek dokumacılığı, hammaddeden alınan ondalıkla, pul resmiyle, %12 iç gümrük resmiyle ve diğer küçük vergilerle vergilendirilmişti. Şarabın ve diğer alkollü içkilerin yapımı da hammaddeden alınan ondalık vergiyle vergilendirilmişti, üretim hakkı olarak %10, yurt dışından makine ve hammadde –saf alkol, şerbetçi otu– ithali için de %8 vergi alınıyordu (134,s. 286-288).

Endüstriyel üretimin gelişmesinin önemli bir engeli de, feodal üretim biçimine özgü atelyelerin -esnafların- korunmasıydı (177,s.98-99).

Osmanlı İmparatorluğu'nun endüstriyel gelişmesine engel olan iç nedenler yanında, yabancı sermaye de bu gelişmenin önemli bir engeliydi. XIX.yy.'ın başlarında artık imparatorluğun iç pazarlarına girmeye başlayan yabancı malların rekabetinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda endüstriyel üretimin geri kalmasının önemli nedenlerinden biri olduğu herkesçe bilinen bir gerçektir. K.Marx, 1853'de şöyle yazıyordu: «...yabancı endüstri mallarının ithali, Çin'in endüstrisine; bundan önce Küçük Asya, İran ve Hindistan endüstrilerine yaptığı etkiyi yaptı. Çin'de, iplikçiler ve dokumacılar, bu yabancı rekabetinden çok zarar gördüler» (2,s.100). Yabancı malların rekabeti sonunda, özellikle Bursa'nın ve Diyarbakır'ın ipekli üretimiyle, Şam, Halep, Beyrut ve

öteki endüstri merkezlerinin yünlü ve ipekli üretimleri geriledi. 1866 yılında, Türk hükümeti, son 30-40 yıl süresince, yabancı rekabeti nedeniyle deri üretiminin de azaldığını belirtiyordu (233, s.428). Karakteristik bir olay da 1875 yılında Bitoliya'daki –Manastır ilinde– Rus konsolosu tarafından bildirilmişti. 1874 yılında Prilep'teki panayıra hemen hemen bütün Rumeli'den akın akın gelen yerli endüstri ürünlerinin gösterdiği değer 38280 lira iken, başlıcası İngiltere, Avusturya ve Fransa'dan gelen yabancı malların genel değeri 207314 liraydı, yani, pazarda bulunan yerli üretim mallarının değerinin beş katını aşan bir değerdeydi (45,1.2-5).

Gerçi, XIX.yy'ın başlarında yabancı rekabetinden belli başlı zarar gören yerler kıyı bölgeleriydi ama, yüzyılın 60-70 yıllarında iç bölgeler de bu rekabetin yıkıcı etkilerinden paylarını alıyorlardı. Görgü tanıklarının XIX.yy'ın 60 yıllarında Musul, Amasya ve öteki bazı illerin endüstri durumlarına değgin anlattıkları, bu görüşü kanıtlar niteliktedir (233,s.427-428). Bu durumu Diyarbakır, Urfa ve öteki Güneydoğu Anadolu illerinin pazarlarında Avrupa mallarının önemli bir miktarı bulduğunu belirten mühendis İ.Çernik'in araştırma gezisine katılan kişiler de doğruluyorlardı (75,s.147-154).

Yabancı rekabeti, yerli endüstri üretimine yokedici bir etki yapıyordu. Çünkü kapitülâsyonlar ve onları oluşturan Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı ülkelerle yaptığı ticarî anlaşmalar, yerli endüstriyi batının gelişmiş endüstrisinin rekabetinden korunmaktan yoksun bırakıyordu. 1861-1862 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı devletlerle yaptığı anlaşmalar yabancı uyrukların tüm kapitüler haklarını –haricezmemleket hakkı, konsolosluk mahkemeleri, özel posta servisi kurma ve işletme hakkı vb.– pekiştiriyordu. Bu anlaşmalara göre yabancılar her türlü malların –devletin tekelinde bulunan silah ve askeri donatım, tuz ve tütün hariç– ithal ve ihraç hakkına sahiptiler ve ithalat vergileri malın bildirelen değerinin %8'i ölçüsünde oluyordu. Yabancı mallar için iç gümrük vergisi yoktu. Kısacası bu koşullar, yabancı mallara herhangi bir engel yaratmıyor ve yerli üretimi

yabancı rekabeti önünde her türlü savunmadan yoksun bırakıyordu. Küçük Asya'nın tanınmış araştırıcısı P.A.Çihaçev, 1858 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nda ticaretin «barbarca bir yasayla felce uğradığını, her ithalat sözleşmesinden %5, her ihracat sözleşmesinden %12 gibi büyük bir gümrük vergisi alındığını» yazıyordu (73,s.116).

XIX.yy'ın ilk yarısındaki bu durum, 60-70 yıllarında yabancı sermayenin tüm biçimleriyle Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomisine etkisini artırmasıyla özellikle önem kazandı. Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı sermaye tarafından yarısömürge haline getirilmesinin temelleri bu yıllarda atılmıştır. 75 milyon frankı bulan ilk yabancı istikraz, Kırım Savaşı (1853-1856) yıllarında alınmıştır. Bunun ardından da ülkeyi köle durumuna düşüren bir borç alma furyası alıp yürümüştür (177, s. 192-193). 1853-54 mali yılından başlayarak devlet bütçesi, sürekli olarak açık veriyor ve bu açığı kapatabilmek için hükümet yeniden ve yeniden dış borçlara başvuruyordu. Bu durum, 1865 yılında ülkeyi artık mali batağın eşiğine getirdi. Devlet bu bataktan büyük bir güçlükle, yeniden aldığı dış ve iç borçlar yardımıyla kurtulabildi (18,1.544-547). Ama bundan sonra da ülkenin mali durumu zayıflamaya devam etti. 1876 yılına değin 14 dış borç alan Osmanlı İmparatorluğu'nun 277 milyon lira –6 milyar franktan daha çok– dış borcu vardı. Aynı zamanda 1875-76 bütçesinde giderler, gelirleri 116 milyon frank aşıyordu. 1875-76 yılı bütçesinin gider bölümünün yarısına yakını, devlet borçlarının ana para ve faizlerinin ödenmesine gitti. Böylece ana paranın ve faizlerin ödenmesi, çoğunlukla bütçenin türlü gelirlerinin yabancı bankalara verilmesiyle sağlanıyordu. Sultan hükümeti ülkenin maliyesi üzerindeki kontrolunu gitgide yitiriyordu. Mali durumun kötüleşmesiyle imparatorluğun yabancı sermayeye olan bağımlılığı daha da artıyordu.

Boyunduruk altına girmenin başka önemli bir aracı da, yabancı şirketler ve bankalar oldu. XIX.yy. 50-60 yıllarında İngiliz-Fransız sermayesi, Türkiye'nin Asya ve Avrupa bölümündeki demiryollarının yapımında ilk ayrıcalıkları ele geçirdi. Bu ayrıcalıkların koşulları, Türkiye'yi gittikçe daha çok gerileten mali köleliği güçlendiriyordu. Örneğin, 1875-1876 bütçesine göre devlet, kilometre garantisi adıyla 6 milyon frank ödedi imtiyazlı şirketlere. Bu, reel gelirle, hükûmetin yabancı şirkete garanti ettiği gayrî safî gelir arasındaki farktı.

Kırım savaşından sonra, sermaye ithali gittikçe artan bir önem kazanmaya başladı. Yabancı işadamları, kendi hükümetlerinin de yardımıyla ve kapitüler üstünlüklerinden yararlanarak her türden ayrıcalıklar –demiryolu yapımı, yeraltı zenginliklerinin işletilmesi, çeşitli bankaların kurulması vb.– elde etmeye başladılar. 60 yıllarında yabancı sermayedarlar Türkiye'nin Avrupa bölümündeki doğal kaynakları işletme hakkını aldılar. Bu sırada ilk yabancı bankalar kurulmaya başladı. Bunların en önemlisi 1856'da kurulan Osmanlı Bankası'ydı –İngiliz-Fransız kapitali– Bu banka 1863 yılında, kâğıt para çıkarma, hükümetin dış ve iç borçlarla ilgili bütün işlemlerinde resmi arabuluculuk yapma gibi devlet bankası hak ve yetkilerine sahip oldu. Osmanlı Bankası'nın edindiği geniş ayrıcalıklar arasında, tüm banka işlemlerinde vergiden muaf tutulması, parasız toprak sahibi olabilmesi vb. vardı. Giderek hazine görevini de üzerine alan banka, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm maliyesini denetimi altına alıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun maliyesi, artan borçlar nedeniyle yabancı bankaların ve bu arada ilk sırayı alan Osmanlı Bankası'nın denetimi altına giriyordu.

Ülkenin yabancı sermayeye gitgide artan bağımlılığı, dış ticaret dengesinde de açıkça yansımaktaydı. XIX.yy'ın ortasına doğru, Osmanlı İmparatorluğu bütçesinde açık yoktu ve ihracat ithalattan üstündü. Ama 50 yıllarından başlayarak dış ticari denge önemli bir açık vermeye başlamıştı. 1880 yılında ithalat, ihracatı hemen hemen iki kat aşıyordu. 60 yıllarının dış ticaretine değgin bilgiler, dış ticaretin, yabancı sermaye için bir sürüm pazarı ve hammadde kaynağı haline geldiğini göstermektedir. İhracatın ana maddeleri, ham ipek, yün, pamuk, tütün, afyon vb.

gibi çeşitli tarımsal hammadelerdi. Buna karşılık tekstil, deri, metal ve çeşitli tüketim maddeleri ithal ediliyordu (56,s.264-287). Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticareti, bu dönemde, onu emperyalist devletlerin tarımsal hammadde deposu haline dönüştüren bir süreci yansıtmaktaydı. Türk ekonomisti İsmail Hüsrev, bu süreci, «kapitalizm, kilden pipo yapan sanatçı gibi Türkiye'yi istediği kalıba sokuyor, ona, kendi çıkarına ve ona hakim olma ilişkilerine uygun bir biçim veriyordu», diyerek canlı bir şekilde karakterize ediyordu (220, s.124).

50-60 yıllarında yabancı sermaye, Osmanlı İmparatorluğunda endüstriyel girişimlere de aracı olmaya başladı. Bu sermaye yatırımları dolayısıyle, yabancı sermayedarlar 1876 yılında, yabancı uyruklular için toprak mülkiyeti hakkını elde ettiler. Türk araştırmacısı Hüseyin Avni, şöyle diyordu: «Avrupa kapitalizmi, ekonomik yönden Osmanlı İmparatorluğu'na sokulmak amacıyla yeni demiryollarının yapımı, yeraltı zenginliklerinin, depo ve iskele gibi kuruluşların işletilmesi için pek doğal olarak arsa satışlarını istiyordu» (137,s.18). Ama, sermaye çoğu durumlarda hammaddenin işlenmesi girişimine yatırılıyordu. 1852 yılında, Lübnan'da yabancı sermayenin kurduğu ipek fabrikaları vardı. Bu fabrikaların en büyüğü Fransızlara aitti, ve her yıl Fransa'ya ihraç edilen 10 bin kg. ham pamukla 50 bin kg. ham ipek üretiyordu. (223,s.428). 1864 yılında İngiliz ve Amerikan sermayesi tarafından Volo ve Laris'te -Fesalya- pamuk ipliği fabrikası, aynı yıl Fransız ve Yunan sermayesi tarafından Edirne yakınında üç ham ipek fabrikası, yine Fransızlar tarafından Şam'da birkaç tane ipek iplik fabrikası kuruldu (56,s.272-275-285). Bunlar ilk adımlardı. Giderek demiryolu ağının gelişmesiyle yabancı sermaye tüm tarımsal hammaddelerin işletmesini eline geçirdi.

XIX.yy'ın 60-70 yıllarında, tarımsal ve endüstriyel üretimin son derece geri olması, ülkenin yabancı sermayenin mali boyunduruğu altına girmesi ve her geçen gün emperyalist ülkelerin tarımsal hammadde deposu haline gelmesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik durumu için karakteristiktir. Bu arada ekonomik ve mali durumun bozukluğuna bakmaksızın devletin parası boşu boşuna sağa sola saçılıyor, saray giderlerine ve yeni sarayların yapımına büyük paralar harcanıyordu. Türk tarihçisi Ahmet Saib, Sultan Abdülaziz'in yönetimi sırasında (1861-1876) bir tek sarayın yapımına 7 milyon liradan (161 milyon frank) çok gittiğini yazıyor (207,s.133). Ordu ve filoya yurt dışından çağdaş silahlar alınması için büyük paralar ödeniyordu. Abdülaziz döneminde birkaç tane gemi yapıldı. ama yine de yurt dışına çok sayıda gemi ısmarlandı. Sonuç olarak, yurt dışına askeri donatım ve gemilerin ödentisi görünümünde giden para, aslında yabancı bankaların kasalarına doluyordu. Şunu da eklemek gerekir ki, ordunun donatım ve giydirilmesi için ayrılan büyük paralar, askeri memurların, giyim ve yiyecek müteahhitlerinin cebine giriyordu.

60 yıllarının sonu, 70 yıllarının başında Osmanlı hükumeti ekonomik durumunu biraz olsun düzeltmek için bazı girişimlerde bulundu. 60 yıllarının ortasında, ikrazat sandığı (borç verme sandığı) kurularak tefeciliğin düzenlenmesi denendi. Ancak, bu sandıkları yöneten memurların görevlerini kötüye kullanmaları sonucunda bu tedbirin de büyük bir etkisi olmadı. 60 yıllarının sonunda, Babıâli, yerli endüstriyi düzenleyecek tedbirleri alması için özel bir komisyon kurdu. Bu komisyonun çalışması, birkaç esnafın bir şirket halinde örgütlenmesine yöneliyordu. Devlet bu şirketlere 12 ay süreyle muafiyet (makine ve hammadde ithalinde bazı gümrük vergilerinde muafiyet, malların devlet organlarınca satın alınmasında üstünlük vb.) tanıyordu (233,s.431). Bu arada İstanbul'da ve öteki illerde sanat okulları kuruldu. 1863 yılında İstanbul'da ülke tarihinde ilk kez yerli ve yabancı üretim mallarının sergilendiği bir endüstri sergisi açıldı.

60 yıllarının başında Osmanlı hükümeti, yerli pamuk üretimini teşvik etmek amacıyla bazı tedbirler aldı. Bu sırada A.B. D.'deki iç savaş nedeniyle bu üretime olan istek hızla artmıştı. 1862 yılında hükümet, boş topraklarda pamuk yetiştirmeye başlayanların bu topraklara parasız olarak sahip olacaklarını ve beş

yıl süresince aşar ödemeyeceklerini açıkladı (223,s.252-253). 1874 yılında Babıâli, deniz nakliyatı, tütün, tuz ve alkol gibi mallar dışında iç gümrük vergisinin kaldırılacağını bildirdi. (Bkz.:134,bl.II,s.287; 143,s.34-35). Ancak, iç gümrük vergisinin kaldırılması bir hayal oldu. Çünkü, bizzat hükümet bu kararını bir yana atmıştı. Örneğin, Erzurum ilinin 1881 resmi yıllığı, ilin iç gümrük gelirlerine değgin bilgileri kapsamaktadır (58,s.19).[1]

1874 yılında Babıâli, ticari anlaşmaları yeniden gözden geçirmeyi de denedi. Yabancı devletlere verilen resmi nota, bu anlaşmaların gözden geçirilmesinin gerekliliğini belirtiyor ve sultan hükümetinin bu konudaki düşüncelerini yansıtan şu ana noktaları kapsıyordu; 1. Çeşitli devletlerle yapılan anlaşmalarda değişik tarifeler yerine tek gümrük tarifesinin hazırlanması; 2. Çeşitli malların özel gümrük vergilerinin belirtilmesi; 3. İthalat vergisinin yükseltilmesi; 4. Aynı cins yerli üretim mallarından alınan dolaylı verginin yükseltilmesi halinde, ithalat vergisinin yükseltilmesi hakkının Babıâli'ye bırakılması; 5. Fener, demir, karantina ve benzeri vergilerin toplanması hakkının Babıâli'ye verilmesi (43,1.159). İstanbul'daki Rus elçisi Babıâli'nin ithal mallarından alınan vergiyi, bu malların ortalama değerinin % 20'si kadar artırmak niyetinde olduğunu bildirmişti (43,1.175). Ancak Osmanlı hükümeti son derece kararsız davrandı ve batı devletlerinin güçlü direnciyle karşılaşarak sözü geçen plânını gerçekleştiremedi. Hükümet kararsızdı, çünkü, ülkenin mali ve ekonomik durumunun ağırlığı ve yabancı sermayeye olan bağımlılığı gün geçtikçe artmaktaydı. 1875 yılının sonunda Babıâli, özellikle mali buhranın şiddetlenmesi ve Bosna-Hersek ayaklanması nedeniyle yabancı sermayenin yardımına gerek duyarak isteğinde direnmekten vazgeçti (43, 1.183-184).

Hükümetin tek tek aldığı tedbirlerin, bu tedbirler birbiri arkasına uygulansalar bile, ülkenin üretim güçlerinin gelişmesinde başlıca engeller olan, feodal sultan rejimi ve ülke içindeki

[1] İç gümrük vergisi tam olarak 1898 yılında kaldırılmıştır.

*tüm durumlarıyla yabancı sermaye ortadan kaldırılmadıkça ülke*nin ekonomik yaşamını değiştiremeyecekleri apaçık ortadaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı sermayenin kölesi olması, köylünün sömürülmesini -ki bu, köylülerin hükümete olan hoşnutsuzluğunu iyiden iyiye artırıyordu- insafsız vergiler olmadan da kuvvetlendiriyordu. Bu yıllarda el sanatkârlarının, küçük memurların ve ufak rütbeli kara ve deniz subaylarının durumu da kötüye gidiyordu. Çünkü, ekonomik durumu düzeltme yolları arayan hükümet, karşılıksız kâğıt para basımını gün geçtikçe daha çok artırıyordu. Bu da, paranın değerinin düşmesine ve pahalılığın olağanüstü artmasına neden oluyordu. Görgü tanıkları, bu yüzden geniş halk kitlelerinde hoşnutsuzluğun arttığını belirtiyorlardı. F. Millingen, bu konuda şunları söylüyor: «Irk ve inaç ayrımı olmaksızın bütün Türk halkı, öteden beri yeteneksizliklerini bildiği yöneticilerin egemenliğinden artık kurtulmak istiyor ve son sabrını da yitiriyordu... Kuşkusuz, Anadolu'daki müslümanlar ayaklanmaya hazırdılar...» (130,s.364). Türk yönetici sınıfı, halkın hoşnutsuzluğunun artışına, ancak, dinsel ayrıcalığı körükleyerek ve müslüman fanatizmini kışkırtarak karşı koyabiliyordu. Ama Osmanlı İmparatorluğu'nda geniş köylü kitlelerinin durumu öylesine ağırdı ki, kuşkusuz dinsel fanatizmin parlaması bile, hükümete karşı hoşnutsuzluğunu ciddi bir şekilde yatıştıramazdı. Türk köylüsü, feodal sömürünün tüm ağırlığını, en az Türk olmayan köylü kadar çekiyordu. «Türk soyluları, -diye yazıyordu, bu sırada bir İngiliz araştırmacısı,- yoksul müslüman köylülere gaddarca davranıyorlar ve onlara aşağılık yaratıklar gözüyle bakıyorlardı. Toprak sahipleri bu yoksul insanları sömürüyorlar ve köle gibi kullanıyorlardı; iki sınıfın tek birleştirici unsuru ortak dinleriydi» (57, s.62).

Sultandan ve hükümetten hoşnutsuzluk, yeniden ve bambaşka biçimlerde ortaya çıkıyordu. 1859 yılı Eylül'ünde, İstanbul'da, bir komplo ortaya çıkarıldı. Komployа katılanlar Çengelköy'deki Kuleli kışlalarında tutuklu oldukları için; bu olay

Türk tarihine «Kuleli Olayı» adıyla geçmiştir (Bkz.:201;185; 221). Aralarında medrese öğrencileri, küçük memurlar ve subaylar, askerler, silahhane memurları, müslüman din adamlarının da bulunduğu komplocuların amacı, Sultan Abdülmecit'i tahttan indirmekti. Komplocuların programına ve amaçlarına değgin ayrıntılı bilgi olmasa da,[1] komplonun sultan ve hükümetinden genel hoşnutsuzluk havasında ortaya çıktığı kesindir. Komplo yöneticileri önce idama mahkûm edildiler, ama daha sonra bu ceza ömür boyu hapse çevrildi. Tüm tutuklu komplocular, sürgüne gönderildiler. Hükümet, büyük bir güçlükle karşılaşmadan komployu bastırdı. Çünkü, komplonun ciddi bir dayanağı yoktu. Ancak, bu zamana dek halkın hoşnutsuzluğu bir kez bile kendini göstermemişti. 60 yıllarının başında, İstanbul'da pahalılığın artışına bağlanan ve halkı hükümete karşı ayaklanmaya kışkırtan kaynaşmalar oluyordu (68,s.41). İstanbul'daki Rus askeri ajanı 1860 yılının ortalarında İstanbul garnizonunda iki taburun «bu gibi durumlarda kargaşalıkların önlenmesine yardım etmemeye karar verdiklerini» bildiriyordu (52,1.71). Rus diplomatik temsilcileri, daha sonraları da, çeşitli halk kitlelerinin hükümetten hoşnutsuzluğuna değgin haberler vermişlerdi. 1867 yılı başlarında İstanbul'daki Rus elçisi, başkentteki memurların hükümetten hoşnut olmadıklarını, geçen ayın maaşlarının ödenmesi için alınan 100 bin liralık yeni yerli istikrazı bu işe harcaması gereken hükümetin azledilmesini istediklerini bildiriyordu. (Bu günlerde maaşların 6 ay süresince ödenmemesi gibi durumlara sık sık rastlanıyordu.) Elçi, sultana ve onun bakanlarına karşı başkentin müslüman ve hıristiyan halkı arasında başgösteren dalgalanmanın durdurulması olanağının bulunmadığını yazıyordu (26,1.97-99).

60-70 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halklarının kurtuluş savaşı da kızıştı. Bu ezilen halkların ayaklanmaları, Türk sultanının egemenliğinden çıkma savaşı niteliği taşısa da, aslında, antifeodalist köylü savaşıydı. 1861 yılında Hersek ve Bosna'da köylüler, 1866'da ise Girit'te Yunanlılar ayaklandılar. 60 yılları boyunca Bulgar halkı Türk despotizmine karşı birkaç kez ayaklandı. Bulgar ve Girit'teki Yunan ayaklanmalarına yeni milli burjuvazi önayak oldu ve bu çıkışlar ulusal kurtuluş hareketi niteliği kazandı. 1852'de Zeytun'da dağlı Ermeniler ayaklandılar. Sultan hükümeti bu ayaklanmaları güçlükle ve son derece acımasız bir şekilde bastırdı. Bütün bunlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun zaten zayıf olan devlet mekanizmasını daha da zayıflatıyordu.

1 Bu konu II. Bölümde ayrıntılı olarak incelenmiştir.

1853-1856 Kırım savaşından başlayarak Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politika alanında uğradığı büyük kayıpları karakterize eden uluslararası durumu, iç politik ve ekonomik durumuna son derece uygundu. Avrupa devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik bağımlılığının artışından yararlanarak İstanbul'daki elçilerinin aracılığıyla ülkenin iç işlerine durmadan el atıyorlardı. Bu el atma, ya bir reformun gerçekleştirilmesinde «yardım» bahanesiyle ya da müslüman olmayan uyrukların keyfi davranıştan ve zorbalıktan «korunması» görünümünde ortaya çıkıyordu. Avrupa devletleri, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki müslüman olmayan emekçi halk kitlelerinin durumunun düzelmesini her şeyden daha az düşünüyorlar, ve imparatorlukta salt kendi durumlarını güçlendirmek için her fırsattan yararlanıyorlardı. Bunu gerçekleştirirken de Babıâli'ye diplomatik baskı yapmakla yetinmiyorlar, 1860 Lübnan kıyımında olduğu gibi, işi açıkça askeri müdahaleye kadar vardırıyorlardı. Kolayca anlaşılacağı gibi, eğer Türkiye sömürgeci devletler arasında paylaşılmamışsa ya da bunlardan herhangi birinin sömürgesi olmamışsa, bunun nedeni; emperyalist devletlerin, açıktan açığa içlerinden birinin ele geçirmesine olanak vermeyen kendi aralarındaki rekabettir. Bu yüzden de Türkiye, emperyalist devletlerin ekonomik ve politik yönden en üstün etkiyi elde etmek için savaştıkları bir savaş meydanıydı. Bu savaş, dünya kapitalizminden emperyalizme geçiş münasebetiyle yeni bir kapsam kazanıyordu. V.İ.Le-

nin, yarıbağımlı ülkeleri paylaşma savaşının, «...özellikle finans kapital döneminde, geri kalmış dünya paylaşıldığı zaman iyiden iyiye kızışacağını» belitiyor (16,s.379). Bu savaşların kızışmasının nedenlerini açıklayan Lenin, bir ülke ne denli geri kalmışsa, böyle bir ülkeye sermaye ihracının bağımlı ülkelere ya da sömürgelere yapılan sermaye ihracı kadar uygun olduğunu, çünkü, finans kapitalin bu işten bağımsız ülkelere yaptığı sermaye ihracının üç katı bir kazanç sağladığını belirtiyor ve «Türkiye, Çin vb. gibi ülkelerin boyunduruk altına alınmaları ve parçalanmaları savaşının, bu ülkelerin geri kalmışlıkları ölçüsünde şiddetli olacağını» ekliyor (15,s.235).

XIX. yy'ın 60-70 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve politik durumu ana hatlarıyla böyleydi. Ülkenin ekonomik yönden son derece geri kalmış olması, ülke içindeki sosyal ve ulusal çelişkilerin şiddetlenmesi, mali yönden yabancı sermayeye olan bağımlılığın artışı, devletin dış politika konularında bağımsızlığını yitirmesi, bu ekonomik ve politik durumun en belirgin özellikleridir.

Bununla birlikte, kapitalist ilişkiler, ülkede, öncelikle şehirlerde ve daha küçük ölçüde köylerde gittikçe gelişiyordu. Kapitalist ilişkilerin gelişmesi, feodal sultan rejiminde ve ülkenin yabancı sermayeye olan bağımlılığının arttığı koşullarda son derece yavaş ve büyük güçlüklerle ilerliyordu. Ama yine de XIX. yy'ın başlarındaki duruma oranla belli gelişmeler vardı. Tanzimat fermanları, tüm noksanlıklarına karşın kapitalist ilişkilerin gelişmesine belirli bir derecede yardım etmekteydi. Yeni yönetim sistemi (1867 yılındaki vilayetler kanunu), yargılama sisteminin biraz olsun düzenlenmesi ve 50-60 yıllarında gerçekleştirilebilen benzeri tedbirler, birtakım noksanlıkları olsa da, bir dereceye kadar can ve mal güvenliğini sağlamaktaydı.

Ülkede tarım ve endüstri alanında kapitalist ilişkilerin doğmasına ve gelişmesine neden olan üretim-para ilişkileri de gün geçtikçe gelişiyordu. Bu ilişkilerin gelişmesine, askerî tımar sistemini hukuk yönünden kaldıran 1858 toprak kanunu da bir dereceye kadar yardımcı olmuştu. Toprak alım satımı, toprak veraseti hakkının genişletilmesine değgin 1867 kanununun yardımıyla artmıştı.

XIX. yy'ın ikinci çeyreğinden başlayarak Osmanlı İmparatorluğu, dünya mal sürümüne iyiden iyiye kapılmıştı. Tarımın dışpazarlarla ilgili dallarında, (çeşitli endüstri bitkileri ve bahçe kültürleri) piyasaya mal sürümü artmıştı. Ülkenin ticari yönden en büyük limanı olan İzmir'in dış ticaretine değgin şu bilgiler karakteristiktir: 1839 yılında İzmir'in dış ticaret muamelesi hemen hemen 53 milyon frank, 1881'de ise 221 milyon franktı. Özellikle ithalat, ülkenin yabancı sermayeye olan bağımlılığının artmasını yansıtacak biçimde çoğalmaktaydı. 1881 yılına doğru ithalat, 1839 yılındakine göre yedi kat artmıştı. Bunun yanında ihracat da büyük ölçüde, hemen hemen üç kat fazlalaşmıştı. (126, s. 188-189). İzmir'in deniz ticaret tonajının 1860 yılında 830.436 t. dan, 1880'de 1.967.028 t. a varan artışı da karakteristiktir. (126, s. 195). Dış pazarlarda rağbetin artması nediniyle endüsti bitkilerinin ve bahçe kültürlerinin ihracı büyük ölçüde fazlalaştı. Örneğin, 1840 yılında İzmir'den Fransa'ya 48 bin franklık, 1858'de 314,3 bin franklık, 1876 da ise 504 bin franklık afyon ihraç edilmişti. Bunun yanında kuru üzüm ihracı da artmıştı. 1873 yılında Küçük Asya'dan Fransa'ya ancak 642 bin franklık kuru üzüm ihraç edilirken 1881 yılına doğru bu sayı 10,6 milyon franka yükseldi (126, s. 15-24). Öteki meyvaların ihracatı da arttı. Tarım ürünlerinin ihracının artışı bu ürünlerin üretimini de artırıyordu. Örneğin; 1862 yılında Küçük Asya'nın batı bölgelerindeki pamuk ürünü 12 bin balyaya eşitti. Daha sonraki yıl pamuk ürünü hızla arttı ve 150 bin balyaya erişti. Buna, daha önce de belirtildiği gibi, yabancı sermayenin tekstil endüstrisi için yeni hammadde kaynakları aramaya başladığı sırada A. B. D. de çıkan iç savaş yardımcı oldu. Bu iç savaşın bitmesinden sonra, Türkiye'deki pamuk üretimi 1876 yılındakinden daha az olmamak koşuluyla yeniden azaldı. Üretim birkaç kez 1862 yıllındaki düzeye çıktı (Salt İzmir limanından yapılan pamuk ihracatı 1876'da 72.365 balyaydı.) (126, s. II-12). 70 yıllarında Kuzey Suriye'den Avrupa ve Amerika'ya büyük ölçüde koyun yünü ihraç edildi, yine ih-

raç için geniş çapta ipek üretimine başlanmıştı; örneğin Homks' dan 35 bin liralık (815bin frank) ham ipek ihraç edilmişti (75, s. 12, 185).

Küçük Asya'nın iç bölgelerinde demiryolları bulunmadığından tarımsal üretim gücü daha çok Osmanlı İmparatorluğu'nun batı kıyılarında gelişmişti. Bu sürecin bir başka niteleyici yönü de, iç talebin etkisiyle değil, ihracatın gelişmesi sonucunda artmasıydı. Böylece, endüstri bitkileri ve bahçe kültürü üretiminin gelişmesinin yanısıra, ülke, yabancı sermayenin tarımsal hammadde doposu haline geldi ve tarımın yabancı sermayeye olan bağımlılığı arttı.

Tarımda üretim-para ilişkilerinin gelişmesi sonucunda, yarıfeodal yöntemlerin egemenliğinin yanısıra, köylünün sömürülmesi de kapitalist biçimler almaya başladı. Pamuğa olan rağbet, Adana'nın pamuk üretiminde kapitalist ilişkilerin belli bir oranda gelişmesine neden oldu. Genişleyen pamuk tarlalarında çalışacak işçileri bulmak ve kiralamak için Adana son derece uygundu (137, s. 24-27), XIX. yy'ın 60 yılları başında Bursa çevresinde, kiralık işçilerin ve tarım makinalarının kullanıldığı büyük çiftlikler vardı (65. s. 134-135).

Tarım alanında kapitalizmin gelişmesini, henüz tarımda yaygın olan yarıfeodal ilişkiler, feodal sultan hükümeti ve yabancı sermaye gibi önemli engeller yavaşlatıyordu. Bu engellerin sonuncusu, yani, yabancı sermaye, ülkenin kıyı bölgelerindeki üretim-para ilişkilerinin gelişmesine katkıda bulunsa bile, tarımda kapitalist ilişkilerin gelişmesiyle ilgili değildi. İstikrazların ve «kilometre garantisi»nin faizleri, feodal vergilerle ödeniyordu. Köylüyü durmadan sömüren yarıfeodal yöntemlerin korunması, yabancı sermayeye en ucuz fiatla hammadde alma olanağını veriyordu.

Kapitalist ilişkiler tarımda olduğu kadar, endüstride de gelişmekteydi. Bu ilişkilerin öğeleri, artık, XIX. yy'ın ilk on yılında ülke endüstrisinde yer alıyordu. A. D. Noviçev, XIX. yy'ın ilk yarısında, Osmanlı İmparatorluğu'nun endüstri durumuna değgin olayları eleştirirken şu sonucu çıkarıyor: (Bu dönemde) «Türkiye'de artık Marx'ın da belittiği gibi, salt, kapitalist üretim tarzının genel koşulu-mal üretimi ve dolaşımı- gerçekleşmekle kalmamış, özellikle

gelişmemiş durumda bir kapitalizm, evde kapitalist üretim, büyük manifaktür ve fabrikalar oluşmaya başlamıştır.

İncelenen dönemde ülkenin endüstiyel üretim durumuna değgin bilgiler, küçük üreticinin üretiminin her yerde daha yaygın olduğunu kanıtlıyor. Anadolu'nun iç ticaretiyle ilgili bilgilerden, hemen hemen tüm illerin öteki illere kendi endüstriyel ürünlerinin bir bölümünü ihraç ettikleri anlaşılmaktadır (bkz.: 254). Bu tür üretimin niteliği için, Van ilinin tekstil üretimine değgin bilgiler vereceğiz: Pamuklu ve kaba yünlü dokuma çıkaran 900 atelyede 2.300 işçi çalışmaktaydı; bu atelyelerin genel ürünü 90 bin parçaydı ve bunun 25 bini yurt dışına ihraç edilmekteydi (254, cilt II. s, 677). Ülkenin orta ve doğu bölgelerinde her yerde küçük üreticilere rastlanabilirdi. Bunların yanısıra, manifaktür ve fabrika biçiminde girişimler de gelişmekteydi. 60 yıllarında, ordunun ve filonun yeniden silâhlandırılması ve donatımı için hükümetin aldığı tedbirler le askerî endüstri belirli bir gelişme gösterdi. 1870 yılında İstanbul'daki Rus askerî ajanı, eski silâhların onarıldığı Tophane'de 3500 tadar, mermi yapan Kırkağaç silâhhanesinde 3000 kadar, topların yapıldığı Zeytinburnu silahhanesinde ise 1500 kadar işçinin çalıştığını bildirmişti. (53, 1. 8-9). 1871 yılında yine aynı askerî ajan, ordunun ve filonun donatımının sürdürülmesi nedeniyle, Tophane'de yeni atelyelerin açıldığını, İngiltere'den getirilen makinaların yerleştirildiğini ve çalışmaların yoğunlaştığını bildiriyordu (54, 1. 8-9). Bu son girişimlerden başka, devletin İstanbul, Beykoz ve İzmit'teki Fabrikaları da ordunun giydirilmesini ve donatılmasını sağlamaktaydı. Bu girişimlerle, endüstriyel üretimin gelişmesinden çıkarı olan hammadde tüccarları ilgiliydiler.

Böylece, kapitalizm, son derece yavaş da olsa, endüstiyel üretim alanında da gelişmekteydi. Tarımda ve endüstride kapitalist ilişkilerin gelişmesiyle birlikte, tek iç pazarın kuruluş süreci de ilerliyordu. İç pazarın ilerdeki gelişmesine ulaşım yollarının yetersizliği ve iç gümrük vergisi engel olmuştur.

60-70 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki kapitalist ilişkilerin gelişmesinden sözederken imparatorluğun Balkan illerinde

ve Bulgaristan'ın bir bölümünde bu gelişmenin çok daha hızlı bir tempoyla ilerlediğini belitmek gerekir. Bu dönemde Bulgaristan'da ulus oluşumunun ekonomik koşulları artık ortaya çıkmıştı. Bu koşullar, milli burjuvazinin önayak olduğu Bulgar ulusal kurtuluş savaşının gücünü ve geniş ölçüsünü koşullandırıyordu..

Tarımda ve endüstride kapitalist ilişkilerin gelişmesi, Küçük Asya'da burjuvazinin gelişmesine neden oluyordu. Anadolu'da Türk olmayan burjuvazi, en fazla da Rum ve Ermeni burjuvazisi daha yaygındı. XIX. yy'ın 50 yıllarında, F. Engels, şöyle yazıyordu: «Türkiye'de ticareti kim yönetiyor? Herhalde Türkler değil... Rumlar, Ermeniler, Slavlar ve Batı Avrupalılar, büyük limanlarda yerleşiyorlar ve tüm ticareti elleninde tutuyorlar...» (5. s, 25). Bu durum, meydana gelen koşulların tarihi yönden bir sonucuydu. Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman olmayan uyrukları geleneksel bir şekilde ticaretle uğraşıyorlar, salt Türk uyruğundan değil kapitüler ayrıcalıklar sağlayan yabancı uyruğundan da yararlandıkları için, dış pazarlarla ve yabancı sermayeyle sağlam ilişkiler kurabiliyorlardı. Bütün bunlar. Türk olmayan burjuvazinin temsilcilerine sağlam ekonomik durumlar sağladığı gibi, salt tüm dış ticaretin değil, iç ticaretin ve endüstri üretiminin önemli bir bölümünü ellerinde toplama olanağını da veriyordu.

Bununla birlikte, iç bölgelerin ürettikleri malların ticaretiyle uğraşan Türk ticarî burjuvazisi de doğmuştu. Ve gün geçtikçe de gelişiyordu (137, s. 6). Bunun yanında Türk endüstri burjuvazisi de yeni yeni ortaya çıkıyordu. Örneğin, 60 yıllarında Erzurum ilinde, küçük çapta iç ticaret ve yerli endüstrinin bazı dalları, çoğunluğunu Türklerin oluşturduğu müslümanların elinde bulunuyordu. (130, s. 164). 60-70 yıllarında tarımsal hammaddeye rağbetin artışıyle ve büyük toprak sahiplerinin sayısının fazlalaşmasıyle ticaret amacıyle mal üretimine ilgi doğmaya başladı. Bu büyük toprak sahiplerinden birçokları, ticarete aktif olarak katılıyorlardı. Aslında, biriktirilmiş sermayeler endüstri üretimine de yatırılabilirdi. Ancak, yeni Türk milli burjuvazisi temsilcilerinin ticarette ve endüstriyel girişimlerde attıkları ilk adımlar, feodal

sultan bürokrasisinin ve yabancı sermayenin karşısında milli burjuvazi için tam anlamıyla sosyal ve politik hukuksuzluk dersi oluyordu. Günlük çalışmanın bilinen koşullarında, yeni Türk burjuvazisinin ve liberal ruhlu toprak ağalarının temsilcileri, ülkenin ekonomik ve politik yönden yabancı sermayeye olan bağımlılığının gittikçe arttığını kolaylıkla görebiliyorlar ve bunun bilincine varabiliyorlardı. Sonuçta, Türk milli burjuvazisinin doğduğu ortamda, feodal sultan rejiminden hoşnutsuzluk arttı. Yeni Türk burjuvazisinin ekenomik durumunu sağlamlaştırmak için uygun koşulların yaratılması arzusu daha da fazlalaştı. 1876 yılının sonlarında ilk Türk meşrutiyetinin ilânı için yapılan mücadelenin en kızgın döneminde. İstanbul gazetelerinden birinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun ticarî anlaşmalarının yeniden gözden geçirilmesi, gümrük vergisinin % 20 yükseltilmesi, yerli ticaretin ve endüstrinin gelişmesini engelleyen maddelerin ticarî anlaşmalardan çıkarılması isteği belirtiliyordu (134, bl. II, s. 299-300).

Genç Türk aydın sınıfı, Türk milli burjuvazisinin çıkarlarının sözcüsü olmuştu. Bu sınıfın oluşumu ve bir dereceye kadar hızlı gelişimi, tanzimat yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel gelişiminin sonucunda oldu (159. s. 34-63). Dinsel eğitimle ilgisi olmayan okulların kurulması ve gelişmesi, ilk bilimsel toplulukların ortaya çıkması periyodik yayınların hızlı artışı, burjuva Avrupa devletleriyle kültürel ve bilimsel ilişkilerin gelişmesi... bütün bunlar, kuşkusuz Türk aydın sınıfını geliştirmekteydi. XIX. yy'ın 60 yıllarının ortamında artık burjuva liberal anayasacı düşünceler doğmuştu.

II. B Ö L Ü M

Jöntürkler'in Öncelleri

«Yeni Osmanlılar» — İlk Türk Meşrutiyetçileri

Sosyal ve kültürel ilerlemeye uygun politik koşulların yaratılması için Osmanlı İmparatorluğu'nu meşrutî monarşı devleti haline getirme amacıyla yapılan hareket, XIX. yy'ın 60 yıllarının ortasında doğdu. Ancak, Osmanlı İmparatorluğu'nun bilenen koşullarında devlet tarafından değiştirilen yönetim biçimi olan meşrutiyet düşüncesinin bu dönemde doğduğu söylenemez. Monarşi yönetiminin toplumsal yasalar çerçevesinde düzenlenmesi sorunu, bazı ilerici Türk devlet adamlarını, «meşrutiyet» sözcüğünün feodal saltçı yönetimle ve dinsel gericilikle savaşın gerçek bayrağı olduğu fikri, daha önceki yıllarda da büyük ölçüde ilgilendiriyordu. XVIII. yy'ın sonları, XIX. yy'ın başlarında Avrupa'daki Türk diplomasi memurları, artık meşrutiyet sistemini yakından tanımışlardı. Örneğin, Londra'daki Türk elçisi Agâh Efendi'nin özel sekreteri Mahmut Raif Efendi, İngiltere'deki meşrutiyet sistemini dikkatle incelemişti. Mahmut Raif Efendi, «Babıâli'ye Osmanlı Devleti'nin yükselmesi için İngiltere'deki meşrutiyet düzenini kabul ederek reform yapmak gerektiğini kanıtlayan tasarılar gönderiyordu» (235. s, 39). 1782-1802 yıllarında İstanbul'da elçi olan V. S. Tamara, dış işleri bakanı A. R. Vorontsov'a yazdığı mektuplardan birinde Mahmut Raif Efendi'nin, «Bay Pitt'in ve İngiliz meşrutiyetinin en büyük âşıklarından biri olduğunu» belirtiyordu (171. s. 76). İstanbul'a döndükten sonra 1806-1807 yıllarında Türk Dışişleri Bakanlığı'nda reislik yapan Raif Efendi, «tüm enerjisini Londradan gönderilen tasarıların gerçekleştirilmesine harcıyordu. Ama 1807 yılında yeniçeri ve yamakların ayaklanması sırasında öldürüldü (235, s. 39-40). Kuşkusuz, Raif Efendi'nin tasarılarının başarısızlık nedeni, onun beklenmeyen ölümü değildi. Bu tasarıları XIX. yy'ın eşiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun açıklanan ortamında bütünüyle gerçekçi değildi. Çünkü, tasarılar, bu dönemde ülke içindeki gerekli toplumsal güçlere dayanmıyorlardı.

Türk tarihinde ilk kez, toplumsal yasalar çevçevesinde sultanın egemenliğini düzenleme denemesine, Reşit Paşa'nın tanzimat reformuyla girişildi. Tanzimatla ilgili araştırmalarda, Reşit Paşa'nın düşünceleri ender olarak Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutî değişikliklerin başlangıcı ve feodal saltçı yönetimin kaldırılmasına doğru ilk adım sayılıyor. Bununla birlikte Reşit Paşa, yaşamı süresince ilerici genç Türk memurlarının temsilcisi ve idelojik önderiydi. Öldükten sonra ise, belli belirsiz de olsa, Türkiye'nin orta çağ doğu despotizminden uzaklaşması ve can, mal güvenliği sağlayan ve yabancı devletlerin «koruma» bahanesini ortadan kaldıracak olan yeni bir düzen kurulması bilincinin doğduğu bir ortamda «ülkenin kölelikten kurtuluş yolunu reformlarda gören» bu aydın sınıfın sancağı oldu (169, s. 68). Buna şunu da eklemek gerekir ki, imparatorluk halklarının ulusal kurtuluş savaşlarının sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nun bölünme tehlikesini, aydınlar bu yolla ortadan kaldırmak istiyorlardı.

Aslında, Reşit Paşa'nın girişimi ve bizzat katılmasıyla hazırlanan ünlü Gülhane Hatt-ı Şerif'i[1] bu ve benzeri düşünceleri yansıtıyordu. Ancak tarihçiler bu belgeyi çoğunlukla sultanın tanzi-

[1] Kitabın aslında bu şekilde geçmektedir. (Ç.N.)

mat reformlarına başlangıç olan bir fermanı olarak kabul ediyorlar. Bununla birlikte, sultanın bu fermanla, Osmanlı İmparatorluğu tarihinde ilk kez uyruklarına karşı tutumunda belirli ve sürekli yükümlülükleri üzerine almaya söz vermesi son derece önemlidir.

Gülhane Hatt-ı Şerif'inin kapmasmına göre sultan, bundan böyle din ayrımı gözetmeksizin Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm uyruklarına can, mal ve onur güvencesi sağlanacağına söz veriyordu. (199 a, s. 203-207; 203, s. 42-50). Ferman şunları belitiyordu: «Gerçekte can ve onur, nimetlerin en yücesi değil midir? Eğer mal güvenliği olmazsa herkes hükümdarın ve devletin çağrısına soğuk davranır; herkes kendi kaygısına düşeceğinden hiç kimse kamu malının düzeniyle ilgilenmez. Kişi, malına her yönden sahip olursa, kendi işlerine daha gayretli, daha istekli sarılır, vatanına ve hükümdarına sevgisi, bağlılığı artar. Kuşkusuz bu duygular takdir edilecek işlerin kaynağı olur.» (199 a, s. 204). Ferman, vergilerin yasaları uygun olarak dağıtımının ve toplanmasının, belli bir süre için askerî göreve çağrılmanın gereğini belirtiyor ve bundan böyle mahkemelerin açık olacağını, bir suçlunun varislerinin yasal haklarından yoksun bırakılmayacağını, suçlunun malını el konulmayacağını garanti ediyordu. Gülhane Hattı-ı Şerif'i din ayrımı yapılmaksızın, imparatorluğun tüm uyruklarının hak ve yükümlülüklerinin eşit olduğunu belirtiyordu. Böylece, ferman, aslında burjuva istekleri olan can ve mal güvenliğinin sağlanacağını törenle ilân ediyordu.

Türkiye'de meşrutiyet düşüncesi in doğuş ve gelişiminde, büyük değer taşıyan bu belgenin değerlendirilmesinde, fermanın, sultanın verdiği söze aykırı düşecek hiç bir davranışta bulunmayacağına ilişkin vaadini kapsaması önemlidir. Ferman'da şöyle denilmekteydi: «Biz, peygamberimizin kutsal harmanisinin saklandığı salonda, bu fermanı açıkladıktan sonra, imparatorluğun tüm din bilginlerinin ve yüksek orun sahibi kişilerinin önünde, sözümüzün bağlılık inancası olarak tanrı adıyla and içmeyi ve sonra da yüksek orun sahibi kişilerden ve din bilginlerinden bu andı onaylamalarını isteriz.» (199 a. s. 206).

Gülhane Hatt-ı Şerif'inin kapsamı, bizim görüşümüze göre, bu belgenin, sultanın egmenliğinin toplumsal yasalarla kısıtlanmasa bile, biraz olsun dezenlenmesinin Türk tarihindeki ilk denemesi sayılmasına neden oluyor. Büyük Türk yazarı ve XIX. yy'ın 50-60 yıllarının toplum adamı İbrahim Şinasi, yapıtlarında, toplumsal yasamanın önemini savunuyor ve veziriazamın hazırladığı, sultanın egemenliğini kısıtlayan bu fermanın değerinden söz ediyordu (264, s. 271-272). Şinasi'nın önünde tek örnek vardı: Gülhane Hattı-ı Şerefi'i ve yazarı Reşit Paşa. Türkiye tarihçisi Alman Helmut Şeel, «kapsamına bakılırsa, bu hatt-ı şerifin Türkiye'nin en yüce meşruti misakı olduğunu» kabul ediyor (259, s. 57).

Kuşkusuz fermanın tarihi önemini değerlendirirken, böylesi bir anlayış biçiminin değeri büyütülemez. 1839 yılında Hatt-ı Şerif, henüz bir yasa kararnamesi değil, ancak yasaların hazırlanması için belirlenen ilkelerin bildirgesiydi. Bunun yanında, çağdaş Türk Tarihçisi Tarık Tunaya'nın da belirttiği gibi, kişisel hakları garanti eden ferman, bu hakları insanın doğal hakları olarak değil de, salt hükümdarın bağışı olarak kabul ediyordu (240, s. 34).

Fermanın hazırlanışı sırasında, bu güvencelerin yerine getirilmesini gözetecek herhangi bir organ (ki bu organ, meşrutî monarşik devlet koşullarında parlamentodur) bulunmadığından, söz verilen tüm güvenceler kağıt üzerinde kaldı. Ama bu ilerici bildirgenin ana fikri, aslında meşrutiyet fikrinin çekirdeği idi. Bu fermanın yaratıcısı Reşit Paşa'nın, Osmanlı İmparatorluğu'nun yüksek mevki sahibi bir kişisi olarak her fırsatta sultana şu tehlikeli sözleri söylemesi bir raslantı değildir: «Yasa, padişahtan daha yücedir» (194, s. 29).

Bazı Türk tarihçilerinin belirttiğine göre Reşit Paşa, daha çok radikal değişme taraftarıydı. Bir Avrupa dönüşü, Sultan II. Mahmut'a düşüncesini şöylece açıklıyordu: «Meşrutiyet yönetimine geçmekten başka İmparatorluğu kurtaracak akıllıca bir yöntem yoktur.» (235, s. 51). Reşit Paşa Sultan Abdülmecit'e verdiği ve açık kalplilikle meşrutiyet yönetiminin gerekliliğini belirttiği raporlarından birinde de aynı düşünceleri açıklıyordu (229, s. 40). An-

cak, 30-40 yıllarında Türkiye'de böylesi düşünceler, toplumdan pek büyük bir destek görmüyordu. Bu fikirler Türk milli burjuvazisinin ve liberal toprak ağalarının sosyal ve politik çıkarlarının sözcüsü olarak ortaya çıkan genç Türk aydın sınıfının sayıca ve ideolojik yönden güçlenmeye başladığı 50 yılları sonu, 60 yılları başında gerçek bir gelişme perspektifi kazandı.

Türk toplumunun kültürlü katlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nu meşrutiyetçi bir devlet haline getirme düşüncesini geliştirecek daha uygun koşullar, bu dönemde oluşmaya başlıyor. Buna birçok faktörler yardımcı oluyorlar. Bu faktörler arasında özellikle, toplum kültürünün dikkate değer gelişmesi önem kazanıyor. XIX. yy'ın 40-50 yıllarında, Osmanlı İmparatorluğu'nda eğitimin gelişmesi sonucunda kültür sahibi aydın bir sınıf ortaya çıkıyor ve büyümeye başlıyor. 60-70 yıllarının meşrutiyet hareketi, ana kadrosunu işte bu ortamdan almıştır. Başka önemli bir koşul da genç Türk aydınlarının fikirsel yaşamla ilişkilerinin artışı ve burjuva batı devletlerinin, özellikle Fransa'nın devlet düzenini ve politik düzenini yakından tanımaları olmuştur. Ayrıca, 1853-1856 yıllarındaki Kırım Savaşı sırasında Türklerin müttefik ordularıyla ilişkileri de, burjuva liberal düşüncelerin Türk gençliği, özellikle tahsilli kara ve deniz subayları arasında yayılmasında epeyce önemlidir. Bir gözlemci Türklerde «parlamentarizm eğiliminin» bu ilişkiler sonucunda doğduğunu belirtmekteydi. (66, s. 134).

Böylece, 50 yıllarının sonu, 60 yıllarının başında aydın Türk memurları ortamında, meşrutiyet fikirlerinin, çekirdek halinde de olsa bulunduğunu kabul edebiliriz.

Bazı tarihçiler, 1859 yılındaki «Kuleli Olayını», Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyet rejiminin kurulması için girişilmiş ilk deneme olduğu görüşündedirler. Çağdaş Türk tarihçisi Niyazi Berkes, 1859 yılını, meşrutiyet hareketinin başlangıcı sayıyor (251, s. 203). Olayın çağdaşı olan öteki yazarlar da, komplocuların meşrutiyet tasarıları olduğundan söz ediyorlar (201; 185). 1859 komplosunun önderlerinden Hüseyin Daim Paşa'yı bizzat tanıyan F. Milingen komplocuların amacının imparatorluk halklarının yasal hak-

larını sağlamak olduğunu belirtiyor (130, s. 159). Niyazi Berkes, Macaristan'a sürülen Hüseyin Daim Paşa'nın Macar devrimci göçmenlerinin etkisi altında bulunduğunu, komplocuların sultanı anayasanın ilânına zorlamayı gerekli saydıklarını ve Kur'anla saltçı yönetimin bağdaşamayacağı hükmüne vardıklarını açıklıyor (251, s. 203). V. İ. Şpilkova'nın Rus diplomatik arşivlerinden elde edilen makalesinde komplocuların plânlarına değgin ilginç bilgiler yer alıyor. Bu bilgiler, komplocuların mebuslar meslisinin seçimini sağlamak niyetinde olduklarını gösteriyor (201, s. 102).

Bu arada, Türk tarihçisi Uluğ İğdemir, gerek konuyla ilgili edebiyatı, gerekse kompioya katılanların Türk arşivlerinde bulunan karar protokollerini inceledikten sonra komplocuların meşrutiyet tasarıları olmadığı hükmüne varıyor (Bkz.: 221). «Yeni Osmanlılar» hareketinin tanınmış militanlarından N. Kemal ve Ebuzziya Tevfik gibi olayın geniş bilgi sahibi çağdaşları da 1859 komplosunu meşrutiyet hareketinin başlangıcı saymıyorlar. Yine geniş bilgi sahibi olan olayın bir başka çağdaşı tarihçi Ahmet Mihtat, komplocuların meşrutiyet tasarılarıyla ilgili hiç bir şeyden söz etmiyor (Bkz.: 185, s. 106-107)

Bizce, Ahmet Bedevi Kuran'ın 1859 Kuleli Olayının «özgürlüğe atılan ilk adım» olduğu düşüncesi daha doğrudur. Ama yine de, bazı komplocuların meşrutiyete değgin düşüncelerinin olabileciği söylenebilir (227, s. 7-8).

Olaylar ve değişik görüş noktaları incelendiğinde, 1859 komplosunun, doğrudan doğruya sultanın şahsına yönelen basit bir saray komplosu olmadığı görülmektedir. Bunu A. Mithat ve U. İğdemir de kabul ediyorlar. Kuşkusuz komplocular, salt Abdülmecit' i devirmeyi değil, bunun yanında ülkedeki düzeni değiştirmeyi de istiyorlardı. Bu düşünceyi V. İ. Şpilkova'nın makalesinde komplocuların meşrutiyet tasarıları olduğuna değgin bilgiler de kanıtlıyor. Bu bilgiler, komploculara ait meşrutiyet tasarılarının düzgün bir niteliği olmadığını ve komplocuların hepsinin, ya da büyük bir bölümünün, bu tasarıları destekleyip desteklemedikleri kuşkusunu ortaya çıkarıyor. 1859 yılında komplocuların pekçoklarının ken-

dililğinden ortaya çıkan, ama henüz bilincine varılmayan sultanı devirme ve ülkenin düzenini değiştirme hevesi pek öyle basit değildi. U. İğdemir'in yayınladığı Türk arşiv belgeleri, komploculann «halkın ve ordunun yüce sultana karşı ayaklanmasından sonra hükümetin değiştirilmesi yoluyla, eski düzenin ve yasaların ortadan kaldırılması» hevesinde olduklarına değgin bilgileri kapsıyor (221, s. 44). Uluğ İğdemir'in yayınladığı protokollerden de anlaşılacağı gibi komplonun önderi Şeyh Ahmet, toplumda şeriat buyruklarının yerine getirileceği bir düzen kurmak amacındaydı (239, s. 90). Bununla ilgili olarak Niyazi Berkes'in kitabında komploculann, şeriat ilkelerinin uygulanmasının, temsili halk meclisinin ve bu meclisin önünde sorumlu olan hükümetin kurulmasına neden olacağına değgin ilginç bir düşünce yer almaktadır (251, s. 204). Şeriat buyruklarını yerine getirmeye çağıran Şeyh Ahmet 1839 ve 1856 yıllarındaki tanzimat fermanlarıyla güvence altına alınan hıristiyan ve Müslümanların hak eşitliğini şeriata aykırı sayıyordu. Bundan da, komplo yöneticisinin bu düşüncesinin, geniş Türk halk kitlelerinin, «gâvurların ağır basmasından» hoşlanmadıklarını, kendine özgü bir biçimde yansıttığı anlaşılıyor. Aslında, kendiliğinden ortaya çıkan bu hoşnutsuzluk, daha çok Türkiye'nin gitgide yabancı devletlerin kölesi olmasına karşı bilinçsizce bir protestodur. Bu konuya değinen Niyazi Berkes, 1859 yılı komplosunun ortaya çıkış nedenlerinden birinin, tanzimat yıllarında yabancı sermayenin Türk ekonomisine girmesi sonucunda Türkiye'nin düştüğü ekonomik durum olduğunu belitiyor (251, s. 204).

1859 yılındaki «Kuleli Olayı», Türk tarihinde önceden düzenlenmiş ilk politik çıkıştı. Komploya önayak olanlar, komploya katılanları ülkenin durumunu düzeltmek için, henüz pek düzgün olmayan ve birbirinden kopuk bazı düşüncelerin çevresinde toplamak istiyorlardı. Komploya katılan aydın memur ve subaylardan bir bölümü için, meşruti monarşi rejiminin yararlarına değğin düşüncelerin geçerli olması da mümkündü. Bütün bu koşullar, «Kuleli Olayı»nın meşrutiyet hareketi öncesinde en dikkate değer politik olaylardan biri olmasına neden oluyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nun politik, ekonomik ve kültürel ilerlemesi için mücadeleyi amaç edinen politik hareketi doğuran ideolojik koşullar, XIX. yy'ın 60 yıllarının hemen başında, «Tasvir-i Efkâr» gazetesinin yayınlanması ve bu gazetenin yayıncısı ve redaktörü olan Şinasi'nin çok yönlü faaliyeti sonucunda ortaya çıktı. Çağdaş Türk araştırıcısı Şerif Mardin, «Yeni Osmanlılar»ın doğuş ve gelişiminde Şinasi'nin rolünü şöyle değerlendiriyor: «Yeni Osmanlılar» hareketini pek çok akımlar etkilemiş olsa bile, hareketin fikirsel geleneklerinin temeli tek kişi tarafından atılmıştır; yapıtlarıyla Türk aydın sınıfına XIX. yy. Avrupa'sının sosyal ve politik görüşlerini tanıtan şair Şinasi Efendi.» (264, s. 252). Büyük Türk şairi, yazar ve toplum adamı Namık Kemal, Şinasi'yi «Yeni Osmanlılar»ın manevi öğretmeni sayıyordu (230, s. 377).

Haklı olarak yeni Türk edebiyatının babası sayılan Şinasi, XIX. yy'ın 50-60 yıllarında genç Türk aydın sınıfının en önde gelen temsilcisiydi. 1826 yılında, mütevazi bir topçu subayının oğlu olarak doğan ve babasını küçük yaşta kaybeden Şinasi yoksulluğun acısını çok erken tattı. Ancak elverişli koşulların bir araya gelmesi sonucunda bu yetenekli genç, 1840 yılında, tanzimat reformlarına önayak olan Mustafa Reşit Paşa'nın öğrenim için yurt dışına göndermeye karar verdiği birkaç Türk gencinin arasına katıldı. 1852 yılına değin Paris'te bulunan Şinasi, burada iyi bir sosyal öğrenim yapmakla kalmadı, bu yılların Fransa'sında toplumsal ve kültürel yaşamı da derinliğine inceledi. Tanınmış Fransız edebiyatçılarıyla ve bilginleriyle, bu arada A. de Lamartine ve E. Renan'la tanıştı. Fransa'da yaşadığı yıllarda Şinasi, «Fransız başkentinin liberal çevreleriyle sıkı ilişkilerde bulunuyordu.» (264, s.253). Bazı bilgilere göre, 1848 devrimi sırasında politik gösterilere bile aktif olarak katılmıştı[1] (154, s. 353).

[1] Şinasi'nin biyografisinde, bizce son derece önemli olan bu olaydan bilinen öteki kaynaklar söz etmiyor. Birçok çağdaş araştırıcılar bunun doğruluğundan kuşkulular. R.Davison da, Şinasi'nin 1848 devrimine katılmasının kuşkulu olduğunu yazıyor (255, s. 183). Şinasi'nin görüşlerine büyük yer veren Şerif Mardin, bu olaydan söz etmiyor.

1852-1858 yıllarında Şinası, Reşit Paşa'nın mesai arkadaşı olarak devlet görevinde bulunuyordu. Bu görev, Reşit Paşa'nın ölümünden sonra da devam edecek ve Şinasi tüm gücünü edebiyat ve gazetecilik alanındaki çalışmalara verecekti.

1860 yılında Şinasi, Agâh Efendi'nin kurduğu ilk özel Türk gazetesi «Tasvir-i Efkâr»da redaktörlüğe başladı. Şinasi'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve kültürel ilerlemesinin türlü sorunlarına değgin makaleleri ilk kez bu gazetede yayınlandı. Ama gazetenin sahibi Agâh Efendi'yle yaptığı işbirliği uzun sürmedi. Altı ay sonra Agâh Efendi, gazetede politik ve sosyal konulara değinen sert yazılara yer vermek istemeyince araları bozuldu.

Bu yıllarda Şinasi'nin sanatında en büyük olay «Şair Evlenmesi» adlı oyunuydu. Oyun ilk kez, 1860 yılında «Tercüman-ı Ahvâl» gazetesinde yayınlandı.[1] Ulusal Türk dramaturgisinin başlangıcı olan bu oyun, bazı araştırıcılara göre, J. B. Moliére'in etkisiyle yazılmıştı (255, s. 184). Bu oyununda Şinasi, arabulucular yardımıyla nikâh yapılması ve genç insanların kendi mutluluğunu seçme hakkından yoksun bırakılması gibi Müslüman göreneklerini şiddetle yeriyordu. Oyun, okuyucunun ister istemez, «iş bazı insanların kusurlarında ve noksanlıklarında değil, düzenin ve yaşam biçiminin yetersizliğindedir» düşüncesine saplanmasına neden oluyordu (163, s. 56).

Şinasi'nin oyunu, salt ailenin ve yaşantının, kadının toplumdaki rolünün ve durumunun önemli sorunlarını ortaya koymakla kalmadı, aynı zamanda birçok Türk aydınlarını bu sorunlar vesilesiyle ülkenin sosyal ve politik sorunlarını daha geniş çapta ve daha ciddi olarak düşünmek zorunda bıraktı. Türk edebiyat eleştirmeni Ahmet Hamdi, piyesin önemini şu sözlerle belirtiyor: «Şinasi, kuşkusuz Moliére de değildir, Goldoni de... Ama oyunun önemi ve etkisi, 60-70 yıllarının Türkiye'sinin koşullarına göre değerlendirilirse komedinin gerçek önemi ortaya çıkar.

[1] Sözü geçen oyunun ayrıntılı karakteristiği İ. Şinasi'nin tüm sanatı sayılabilir. (Bkz.: 163, s. 47-61)

Gerçek şu ki, Şinasi bu yapıtıyla bize, zamanın yaşantısını anlamak için anahtar armağan ediyordu» (163, s. 60).

Kamuoyunun uyanışı ve ülkenin en şiddetli sorunlarına dikkati çekmesi yönünden, Şinasi'nin çıkardığı «Tasvir-i Efkâr» gazetesi daha da büyük önem taşır. Gazetenin ilk sayısı 1862 yılı 27 Haziran'ında çıktı. Bu ilk sayıda Şinasi'nin de yazdığı gibi, gazete, bilmin ve eğitimin gelişmesi sorununu ele alacaktı (232, s. 40). Kuşkusuz Şinasi, batının burjuva fikirlerinin yayılmasında ve Türk aydın sınıfının ideolojik yönden biçimlenmesinde zamanı için öncü sayılabilecek, son derece önemli bir rol oynuyordu.

«Tasvir-i Efkâr»ın daha ilk sayısında, Şinasi büyük bir gözüpeklikle ülkenin sorunlarında halkın da düşüncesini söyleme hakkından sözediyor ve şunları yazıyordu: «Halk ancak, gazete aracılığıyla kendini ilgilendiren konularda düşüncelerini belirtebilir. Bunun için de gazete, her kültürlü ulus için gereklidir» (163, s. 49). Düşüncesini geliştirmeye devam eden Şinasi, «Ulus» kavramını ilk kullananlardan oluyor ve devlet işlerinde kamuoyunun önemini belirtiyordu. «Devlet, -diye yazıyordu-, ulusun temsilcisi olarak işleri yönetir ve ulusun gönenci için çalışır. Ulus da, «söz» ve «yazı» yardımıyla kendi esenliği konusunda görüşlerini açıklama hakkına sahiptir» (163, s. 50). İ. Şinasi'nin bu görüşlerini değerlendirirken, onun ülke yaşamında kamuoyunun önemini ve rolünü kavrayan ilk Türk toplum adamı olduğunu kabul etmek gerekir. Şerif Mardin, «Yeni Osmanlılar ideolojisinin Yaradılışı» adlı kitabında, Şinasi'yle ilgili bölüme haklı olarak, «Şinasi —kamuoyunun doğuşu» adını veriyor.

Şinasi, Osmanlı İmparatorluğu'nun batılılaşması (ya da Avrupalılaşması) fikrinin ilk büyük yayıcısı sayılır. Bu düşüncenin özü, Türk topraklarında Avrupa devletlerinin enstitülerini uygulamak - ve bunlardan yararlanmak-, hatta gelişmiş Avrupa ülkelerinin ekonomik ve kültürel yaşamını Türkiye'ye aşılama arzusuydu. Ş. Mardin, Şinasi'nin eyleminin bu yönünü değerlendirirken, şu çok önemli durumu belirtiyor: Şinasi'ye kadar, Türkiye'nin Avrupalılaştırılması alanında tüm reform hareketleri ve bu konudaki

düşünceler, ya devlet adamlarından ya da hükümetten gelmiştir. Şinasi ise «bu düşüncelerin ilk kişisel yayıcısı olmuştur.» Onun görüşleri, aydın sınıfın reform yanlısı olan ve daha sonraları, «Yeni Osmanlılar» hareketinin yöneticilerinin çekirdeğini oluşturan grubu biçimlendiriyordu (264, s. 256).

1862-1864 yıllarında, «Tasvir-i Efkâr»ın küçük idarehanesi, Osmanlı İmparatorluğu'nun başkentinde ilerici fikirlerin merkezi oldu. «Çok ilkel bir tipografın bulunduğu ikinci kattaki küçük, dar odalar, reformlara susamış, o zamanın Türk toplumunda yeniliklere hevesli, tüm ileri fikirli kişileri bir araya topluyordu. Buraya, geleceğin Yeni Türkiye'sinin doğacağı bu merkeze, sık sık, ilerici soylular, subaylar ve büyük memurlar da geliyordu» (194, s. 96).

«Tasvir-i Efkâr» idarehanesindeki bu edebî ve sosyal çevrenin esinleyicisi ve ideolojik önderi. Şinasi'ydi. Bundan dolayı onun ideolojik görüşlerini incelemek, bu çevrenin ideolojik atmosferini anlama yönünden gerekli ve önemlidir. Bu ideolojik ortamda «Yeni osmanlılar»a önder olan liberal anayasacı hareketin militanları, ayrıca, 1863 yılında gazetede Şinasi'nin en yakın çalışma arkadaşlarından olan Namık Kemal yetişmiştir.

Şinasi'nin dünya görüşünün en belirgin özelliği maarifçiliğidir. Şinasi'den bize kalan edebî ve yayınsal yapıtlarda, bu dönem için birçok doğu ülkelerinde ortak olan fikirler- bilmin ve eğitimin propagandası, edebiyat ve dilin demokratlaştırılması, batının bilim ve kültür düzeyine erişilmesi ve bu temel üzerine devlet yapısıyla ilgili reformlar- kolaylıkla ortaya çıkıyordu.

Gerek «Şair Evlenmesi», gerekse Şinasi'nin «Tasvir-i Efkâr» daki makaleleri, Türk dilinin toplum fikrinin anlatım aracı haline gelme savaşının etkili başlangıcı oldu. Türk dilinin düzenlenmesi ve sadeleştirilmesi, edebî yapıtların dilinin halk diline yaklaştırılması, dilin ve edebiyatın Arap, Fars etkilerinden kurtarılması hareketi, ilk biçimini Şinasi'nin edebî ve yayınsal yapıtlarında kazanmıştı (Bkz.: 154, s. 354-358;163, s.50, 57- 58).

Şinasi, «Şair Evlenmesi» adlı oyununda, Türk konuşma diliyle yazmanın daha kötü değil, tersine, «Divan Edebiyatı» diline göre daha iyi ve daha doğru olacağını tanıtlıyordu. Böylece, yıllardır günlük yaşantıda, pazarda, sokakta kullanılan ve basit halk dili sayılan Türk dilinin edebiyatta işe yaramayacağı düşüncesini gözden düşürüyordu.», diye belirtiyor H. Kâmilev (163. s.59).

Şinasi'nin ve «Tasvir-i Efkâr»daki savaş arkadaşı Namık Kemal'in yayıncılığı, «ulus», «vatan», «özgürlük», «yurtseverlik», «devrim» vb. gibi kavramları edebiyatta ve gazetecilikte ilk kez kullanılır hale getiriyordu.

Şinasi'nin tüm edebî faaliyeti, edebiyatın, seçkinlerin oyalanma aracı olmaktan çıkıp halkın eğitilme aracı olması gerektiği düşüncesinde toplanıyordu. Türk şiir tarihinin ünlü araştırıcısı E. Gibb şöyle yazıyordu: «Şinasi, edebiyatı ciddi ve sistemli bir biçimde soyluların gönül eğlencesi olmaktan kurtarıp, tüm halkın törel ve fikirsel eğitim aracı haline getirmeyi denediğinden, haklı olarak Osmanlı edebiyatında çağdaş çalışma yönteminin kurucusu sayılmaktadır.» (259 a, s. 28).

Şinasi, makalelerinde, gelişmiş Avrupa bilim, teknik ve kültürünün, Osmanlı İmparatorluğu yaşamına uygulanmasının önemini birçok kereler belirtmişti. Şinasi, Avrupa devletlerinin hızla ilerlemesinin nedenlerini, doğrudan doğruya sanatın, el sanatlarının ve endüstriyel üretimin gelişmesiyle bağdaştırıyordu (264, s. 275). Bu dönemde artık böylesi fikirler Türk aydınları arasında belirli bir biçimde yerleşiyor ve gelişiyordu. 1862 yılında yayınlanan «Mirat» gazetesinde, endüstriyel gelişmenin ve emeğin Avrupa uygarlığının temelinde bulunduğu belirtiliyordu. Bu gazeteyi çıkaran Refik Bey, «Tercüman-ı Ahvâl» de Şinasi'yle birlikte çalışmıştı. Şerif Mardin, «Yeni Osmanlılar»ın, 1865 yılında, 23 yaşında ölen Refik Bey'i öncelleri saydıklarını belirtiyor. Bir Türk araştırıcısı, Refik Bey'in, Namık Kemal'in dikkatini batının liberal fikirlerine çektiği görüşünü savunmaktadır (264, s.259-260). Böylece, Osmanlı İmparatorluğu'nun türlü yönlerden Avrupalılaşmasının önemi, Şinasi'nin toplum-

sal edebî çevresinin birçok militanlarınca, ilerlemenin en önemli aracı olarak anlaşılıyordu.

Şinasi, bazan, ülkenin refahını, Avrupalılaşmanın gelişmesiyle bir tutuyordu. Şinasi'nin, Reşit Paşa'nın şahsında, «Avrupa ikliminin bilgilerinin» Türkiye'deki uygulaması olarak kabul ettiği üstün hizmete hayranlığı bununla ilgiliydi. Reşit Paşa'ya adanan, Paris'te yazdığı şiirlerinden birinde Şinasi şöyle diyordu:

«Eyâ ahâli-i fazlın reis-i cumhûru

....

Bildirir haddini Sultana senin kanunun»[1]

Şinasi'nin Türk dilinde ilk kez, uzun yıllar sonra, Türkiye Cumhuriyeti başkanının resmi ünvanı olan «reisicumhur» sözcüğünü kullanması dikkate değerdir (194, s. 85-86).

Şinasi, yayınsal yapıtlarında, yine Türkiye'de ilk defa olarak halkın, çevresinde olup bitenleri bilmesi ve değerlendirmesi hakkından söz ediyor ve tanrının insanlara, dünyayı ve çevrelerini incelemeleri için akıl verdiğini belirtiyordu (264, s. 267-273). «Tercüman-ı Ahvâl»de Şinasi şöyle yazıyordu: «İnsanlar, ayrı ayrı toplumlar halinde yaşadıklarından, eylemleri, değişik yasal koşullarla sınırlandırılmıştır. Bu insanların vatanın çıkarlarının korunmasıyla ilgili düşünceleri, kendi haklarının bir bölümü olarak kabul etmeleri pek doğaldır. Bu düşüncenin gerçek kanıtlarını almak isteyenlere, bu halkların politik gazetelerini ve bilmin etkisiyle gelişen görüşlerini göstermek yeterlidir» (264, s. 263). Şinasi, böylece, devletin politik hayatında bilme dayanan kamuoyunun önemini kanıtlarla sağlamlaştırmış oluyordu. Yine bu makalede Şinasi, halkın «vatana yararlı olabilecek düşünceleri» belirtebilmesi hakkından söz ediyordu (264, s. 273). Şinasi, daha sonra «Tasvir-i Efkâr»da yazdığı gibi, «tüm halkın», ya da «görgüye ve bilgiye erişen» bireylerin hakkı olan bu hakka sahip miydi, belli değil (264, s.273). Bütün bunlardan da görüldüğü gibi, Şinasi, toplum ve devlet yaşamının türlü sorunlarında kamuoyuna biçim verme hakkını aydın sınıfa tanıyordu. Böylesine bir görüş noktası, XIX.yy'ın 60 yılları başında, aktif toplumsal politik güç olması sıfatıyla, Türk aydın sınıfının biçimlenmesinde yeni ve önemlidir.

[1] Bu dizeler Şinasi'nin iki ayrı kasidesinden alınmıştır. (Ç.N.)

Şinasi'nin devlet ve halk sorunlarına değgin görüşlerinde geleneksel müslüman doktrinlerinden kesin olarak ayrılan düşünceler vardır. Şinasi, ayrıca, hükümdarın gerek bu dünyada, gerekse öbür dünyada hareketlerinin hesabını vereceğini söylüyordu. Şinasi, devlet adamlarının hazırladığı yasalar, sultanın egemenliğini sınırlandırdığında toplumsal yasamanın önemini ileri sürmekte ve (264, s. 271-272) yeni toplumsal yasaların Osmanlı İmparatorluğu'nun yükselmesine yardımcı olabileceğini kabul etmekteydi. Şinasi'nin düşüncesine göre, Reşit Paşa, yeni bir politik teori ve yeni bir yasa yaratmıştı. Bu düşünce, Şerif Mardin'in de belirttiği gibi yasaları, Kur'andan ve şeriattan çıkan Türk-müslüman hukuk teorisi için «bütünüyle dine aykırıydı». Şinasi'nin hukuk ve yasalara ilişkin görüşlerinde ilk plâna, din hukuku ve sultan kanunnamesi değil, «vezir kanunu» yani, devlet adamlarının hazırladıkları yasalar geçer (264, s. 272). Böylece, Şinasi'nin görüşlerinde, zamanın Türk toplumunun aydın kesiminin, imparatorluğun doğrudan doğruya din kuruluşundan ayrılmayan yasalara dayanan devlet düzeninde yapılacak reformların olabilirliği ve amaca uygunluğunu benimsemesine zemin hazırlayan fikirler belli bir gelişme sağladılar.

Kuşkusuz, söylenmek istenen, Şinasi'nin islâm doğmalarına karşı çıktığı demek değildir. Şinasi, toplum ve devlet yaşamının devlet adamlarının hazırladıkları yasalarla düzenlenebileceğini kabul ediyordu. Kuşkusuz, Şinasi'nin bu ve benzeri görüşleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun saltçı yönetimden meşrutiyete geçmesi düşüncesinin doğduğu, XIX.yy'ın 60 yılları ortamında genç Türk aydın sınıfının ideolojik biçimlenmesi için çok büyük önem taşıyordu.

1865 yılının Haziran ayı, Osmanlı İmparatorluğu'nun meşruti monarşi devleti haline gelmesinin en önemli bir aşaması, 60-70 yılları meşrutiyet hareketinin ve genellikle Jöntürkler hareketinin ise çıkış noktası oldu.

6 Haziran akşamı, Sağır Ahmet Bey'in Yeniköy'deki sayfiye evinde beş genç adam, kurmayı tasarladıkları gizli örgüte katılacak olanların bir toplantı yapması konusunu görüşmek için bir araya geldiler. Toplantı, ertesi gün yani 7 Haziran günü Boğaziçi'nin Avrupa yakasında, Belgrat Orman'ında, bir piknik görünüşünde yapıldı. Böylece, Türk tarihine «yeni Osmanlılar Cemiyeti» adıyla geçen gizli örgütün ilk adımları atılmış oldu. Bu girişimi başaran, örgütün kurucularından ünlü gazeteci ve yayıncı Ebuzziya Tevfik idi.[1] Pazar günü yapılan «piknik»te örgütün kurulması onaylandı.[2] (230, cilt I, s. 293). Aynı gün örgütün faaliyetinin başlangıcı oldu.

Örgütün faaliyete geçtiği dönemde ad konusu bütünüyle aydınlığa kavuşmamıştır. Ancak, 1867 yılında örgüt üyelerinin «Yeni Osmanlılar»ın organları olmak üzere, gittikleri Avrupa'da gazeteler çıkarmaya başladıkları biliniyor. Elimizdeki belgelere göre, örgüt üyeleri ilk zamanlarda, kendilerini «Vatanseverler Birliği» diye adlandırıyorlardı (251, s. 204; 255, s. 188; 264, s.20-21). Ancak, 1867 yılında «Yeni Osmanlılar Cemiyeti»[3] adını aldılar ve bundan böyle bu ad altında faaliyete geçtiler.[4]

[1] Ebuzziya Tevfik'in 1909 yılında «Yeni Tasvir-i Efkâr» gazetesinde yayınlanan anıları, belki de şimdiye dek, «Yeni Osmanlılar» hareketinin başlangıç aşamasıyla ilgili tek kaynaktır. Bu kaynağa sahip olamadığımızdan, çağdaş Türk araştırıcılarının yapıtlarından aldığımız Ebuzziya Tevfik'in bu konudaki bilgilerinden yararlanıyoruz.

[2] R. Davison, örgütün kuruluş tarihinin kesin olarak bilinmediğini ve «piknik» gününün tarihinin de kuşkulu olduğunu belirtiyor (255, s. 188).

[3] Şerif Mardin, örgüt üyelerinin, 1867 yazında Avrupa'ya gittikleri zamandan başlayarak kendilerini «Yeni Osmanlılar Cemiyeti» diye adlandırdıklarını kabul ediyor (264, s. 44-45).

[4] Bu yıllarda Avrupa'da örgütün üyeleri ve yandaşları «Jöntürkler» olarak adlandırılıyorlardı. Bununla birlikte Osmanlı İmparatorluğu'nda bütün tanzimat dönemi boyunca reform yanlısı olan herkes, Avrupa basınında böyle adlandırılıyordu (Bkz.: 255, s. 173-174). Örgüt üyeleri kendilerini «yeni» ya da «genç» Türkler diye değil, «Yeni Osmanlılar» diye adlandırıyorlardı. Bu da raslantı değildi. Örgütün adı, «Yeni Osmanlılar»ın ana fikirlerinden biriyle III. bölümde açıklanacak olan Osmanlılık doktriniyle sıkı sıkıya ilgiliydi. Avrupa tarih edebiyatında 60-70 yıllarının Türk meşrutiyetçileri kadar, onların eylemini sürdüren XIX. yy. sonlarında, XX. yy. başlarındaki gizli Jöntürk örgütlerine katılanların da Jöntürk adını aldıklarını belirtmek gerekir. Önsözde de belirtildiği gibi, sosyal temel ve öz bakımından «Yeni Osmanlılar»a Jöntürk hareketinin başlangıç aşaması gözüyle bakılırsa da «Yeni Osmanlılar»la onları izleyen XIX. yy. sonları, XX. yy. başlarındaki Jöntürkler arasında tam bir benzerlik olduğu ileri sürülemez.

«Yeni Osmanlılar Cemiyeti»nin düzenli kuruluş ilkeleri ve tüzüğü var mıydı? Hiç bir kaynak bu konuyu kapsamadığından soruyu yanıtlamak güçtür. Tarık Tunaya örgütün, karbonerlerin[1] tüzüğüne benzeyen bir tüzüğü olduğunu ileri sürüyor (239, s. 93). Tüzük, «Utarit» gazetesini yayınlayan Ayetullah Bey tarafından hazırlanmıştır. Bazı bilgilere göre Ayetullah Bey, tüzük çalışmaları sırasında karboneri örgütü ve «Polonya gizli örgütleri»yle ilgili iki kitaptan yararlanmıştır (225, s. 21). (Bu Polonya gizli örgütleri, büyük bir olasılıkla Polonya devrimci örgütleridir.)

Çağdaş Türk tarihçilerinin çoğu, örgüt üyelerinin kısa sürede 245 kişi olduklarını ve -bazı bilgilere göre- üyelerin yedişer kişilik gruplara ayrıldıklarını kabul ediyorlar. Ancak şunu da söylemek gerekir ki, doğru bilgi veren kaynaklar bu sayıdan söz etmiyor. V.A.Gordlevskiy, Ebuzziya Tevfik'in sözlerine dayanarak örgüt üyelerinin sayısının 367'ye çıktığını yazmıştı (154, s. 373). Ancak pek olasıdır ki, örgütle ilgisi olan ya da örgüte sevgi besleyen kişilerin sayısı çok daha fazlaydı.

Örgütün özünü, kim ortaya attı? «Yeni Osmanlılar»ın eylemini ve bu eylemin yönünü kim belirledi? Örgütün sosyal bile-

[1] Karboneri: 1807-1812 tarihlerinde İtalya'nın güneyinde Frankmasonlar'ın bir kolu olarak doğan gizli politik örgüt. (Ç.N.)

şimi nasıldı? Bu soruların yanıtlarını örgütün tanınmış üyelerinin biyografilerinden çıkarmak mümkündür.[1]

«Yeni Osmanlılar Cemiyeti»nin en tanınmış üyeleri ve ideolojik yöneticileri kuşkusuz, ünlü Türk şairi ve yazarı Mehmet Namık Kemal, tanınmış gazeteci ve yazar Abdülhamit Ziya Bey ve ünlü edebiyatçı ve gazeteci Ali Suavi Efendi idi.

Mehmet Namık Kemal Bey, 1842 yılında doğdu. Kökü I. Mahmut'un tanınmış veziriazamı Topal Osman Paşa'ya kadar uzanan, Anadolu derebeylerinin yoksul düşmüş eski bir soyundan geliyordu. İstanbul'da rüştiyede okuduktan sonra Dış İşleri Bakanlığı çeviri bürosunda çalışmaya başladı. Reşit Paşa'nın kurduğu bu büro, aslında, devletin memur diplomat kadrosunu hazırlıyordu. Bu büroda daha çok -bu zamana göre- çok iyi öğrenim görmüş, batı kültür ve edebiyatı hakkında bilgi sahibi kişiler çalışmaktaydı. Bu memur okuluna, salt Namık Kemal değil, «Yeni Osmanlılar Cemiyeti»nin öteki tanınmış kişilerinin de gitmiş olması dikkate değerdir. Genç memur Namık Kemal, kısa sürede, yetenekli bir şair olarak da ün kazandı. Önceleri şiirlerini, Arap - Fars şiirinin kurallarını izleyen «klâsik» şairlerin stilinde yazan Namık Kemal, daha sonra şiir sanatını ölü klâsik biçimden ve Arap - Fars şiirinin körü körüne taklitinden kurtarmaya uğraşan genç türk edebiyatçılarının arasına katıldı. Bu yıllarda, Namık Kemal, daha önce de belirtildiği gibi, Şinasi'yle tanıştı ve «Tasvir-i Efkâr»ın yayınlanmasında onun en yakın arkadaşlarından biri oldu.

Tarihçiler, örgütün çalışmalarının ilk aşamasında Şinasi'nin rolünü başka başka değerlendiriyorlar. Büyük bir bölümü, onun, örgütün kurulması fikrine, hatta başlangıçta örgütün çalışmasına da katıldığını kabul ediyorlar. En yaygın söylentiye göre, Şinasi, çok kısa sürede örgütten ayrılmış ve 1865 yılında veziriazam

[1] Bu konuda en değerli ve düzenli bilgileri M. C. Kuntay, Ş. Mardin, R. Davison, V. Stambulov ve H. Kamilev'in yapıtları kapsamaktadır. Örgüt üyeleriyle ilgili bilgiler daha çok bu yapıtlardan alınmıştır. (Bkz.: 230, 231 255; 194; 163).

Âli Paşa'ya suikast hazırlanmasına katıldığından, tutuklanmaktan korkarak Fransa'ya gitmiştir. Şinasi'nin örgütteki çalışması herhalde böylelikle sona ermiştir. Şinasi, yaşamının son yıllarını salt edebî ve bilimsel çalışmayla geçirmiştir. 1869 yılında İstanbul'a dönmüş ve 13 Eylül 1871 'de ölmüştür.

Şinasi'nin Paris'e gidişinden sonra, Namık Kemal, ilerici aydın sınıfın ve öğrenci gençlerin merkezi olan «Tasvir-i Efkâr»ın redaktörü oldu.

«Yeni Osmanlılar Cemiyeti»nin tanınmış üyelerinden Abdülhamit Ziya Bey, 1825 yılında doğdu. Örgüt kurulduğunda kırk yaşında olan Ziya, üyelerin en yaşlılarından biridir. Çünkü örgüt üyelerinin büyük bir bölümünü 20-30 yaş arasındaki gençler oluşturuyordu. Ziya Bey, Galata gümrük memurlarından birinin oğluydu; o da önce İstanbul rüştiyesinde okudu. 1855 yılından başlayarak bir bakanlıkta memur olarak çalışmaya başladı. Ziya Bey, kısa sürede ünlü bir şair oldu. (Bkz.: 247, s. 349-383). Bu arada memuriyetini de sürdürüyordu. Bu yetenekli memuru fark eden Reşit Paşa, onu kendi ölümüne dek korudu. Ziya Bey, başkentte ve taşrada önemli devlet görevlerinde bulundu, bir ara Kıbrıs'ta valilik yaptı. Örgütün kuruluşuna yakın, Reşit Paşa taraftarı liberal bir memurdu ve bu yıllarda Babıâli'nin yöneticileri Ali Paşa ve Fuat Paşa'yla ilişkileri son derece gergindi.

Ali Suavi Efendi'nin yaşam öyküsü biraz daha başkaydı. 1838 yılında, İstanbul'da bir zanaatkârın oğlu olarak doğdu. Medresede ve rüştiyede okudu. Öğrenimi bittikten sonra, Plovdiv medresesinde, Bursa ve Plovdiv rüştiyelerinde öğretmenlik yaptı. Mescitlerdeki konuşmalarında hükümete karşı sert çıkışlarıyla dikkati çeken Ali Suavi Efendi, İstanbul'a geldikten kısa bir süre sonra, Namık Kemal'le tanıştı ve yeni kurulan örgütün militanlarından biri oldu. 1867 yılı Ocak ayında da, İstanbul'da «Muhbir» gazetesini çıkarmaya başladı.

Örgüt üyelerinin çoğu feodal bürokrasinin zengin ailelerinden geliyorlardı. Örgüt kurucularından biri Sağır Ahmet Bey-

zâde Mehmet Bey, (ki geleceğin örgüt üyeleri ilk kez onun babasının evinde toplanmışlardı), çok tanınmış bürokrat bir soydan geliyordu. Veziriazam Mehmet Necip Paşa, dedesiydi; amcası Mahmut Nedim Paşa ise, «Yeni Osmanlılar»ın faaliyet yıllarında aynı görevi iki kez yaptı. Mehmet Bey, öğrenimini Paris'te yaptı ve burada Namık Kemal'le tanıştı. Örgütün tanınmış bir üyesi olan Kâni Paşazâde Rıfat Bey de, öteki üyeler gibi İstanbul'un feodal bürokrat aristokrasisindendi.

Bazı örgüt üyeleri değişik zamanlarda devlet görevlerinde bulundular. Kayazâde Reşat Bey, daha sonraları vali oldu ve paşa ünvanını aldı. Geleceğin sultanı II.Abdülhamit'in süt kardeşi Menapırzâde Nuri Bey, örgütün kurulduğu yıllarda gazeteci ve aynı zamanda çeviri bürosunda memurdu. Daha sonra ise, ünlü bir yabancı tütün şirketi olan «Reji»de Türk hükümet komiseri oldu.

Örgüte zaptiye nazır yardımcısı Mustafa Asım Paşa ve İstanbul garnizon komutanı Ömer Naili Paşa gibi yüksek rütbeli subaylar ve büyük devlet memurları da giriyorlardı. Ömer Nail Paşa, aslen Macar'dı. 1848 yılında Macaristan'daki devrime katılmış, İslâmiyeti kabul edip Türkiye'de askerî karyer yapmış ve Kırım Seferi sırasında yararlık göstermişti. Örgüt üyeleri, herhalde askerî yararlıklarına ve devrimci gençliğine saygı gösterdiklerinden Ömer Naili Paşa'yı örgüt başkanlığına seçmişlerdi. 1876 yılı meşrutiyet mücadelesinde büyük rol oynayan, İstanbul'daki harbokulu müdürü Süleyman Paşa da örgütün militanıydı. Birkaç ay sonra «Yeni Osmanlılar»ın faaliyetine, daha sonraları İç İşleri Bakanı olan Memduh Bey de katıldı.

Örgüt üyelerinin çoğunluğu gazeteci ve edebiyatçıydı. Namık Kemal, Ziya ve Ali Suavi'den başka, daha önce adı geçen gazeteci Agâh Efendi,[1] çeviri bürosunda çalıştıktan sonra «Mirat»ın çıkaran gazeteci Refik Bey, yine daha önce çeviri büro-

[1] Çapanoğlu Agâh Efendi de Anadolu derebeylerinin asil bir soyundan geliyordu.

sunda memur olan gazeteci ve «Utarit»in yayıncısı Ayetullah Bey, yazar ve tarihçi Ahmet Mithat Efendi, tanınmış şair Recaizâde Ekrem Bey de örgüte girdiler. Ancak Ahmet Mithat Efendi ve Recaizâde Ekrem Bey, 1866 yılındaki basarısız komplodan sonra, Memduh Bey'in yaptığı gibi örgütle ilişkilerini kestiler.

Örgüte girmeyen, ama sevgi besleyen ve ilgilenen kişilerden söz ederken, büyük Türk devlet adamı Ahmet Mithat Paşa'yı ayırmak gerekir. Ahmet Mithat Paşa, 1875 yılı sonlarında, 1876 yılı başlarında «Yeni Osmanlılar»ın lideri olmuş ve ilk Türk meşrutiyetinin ilânı mücadelesine önderlik etmiştir.

«Yeni Osmanlılar», yandaşlarını, aydın kara ve deniz subayları, genç öğretmenler, memurlar, edebiyatçılar ve gazeteciler arasından buluyorlardı. Namık Kemal, 1867 yılının Şubat ya da Mart ayında, yayınlanmayan makalelerinden birinde, genel kurmay subaylarının, denizcilerin, hekimlerin, edebiyatçıların ve yayıncıların belki de yüzde doksanının örgüt yanlısı olduğunu yazıyordu (230, cilt I, s. 291). Bu makalede Namık Kemal, «Yeni Osmanlılar Cemiyeti»nden doğrudan doğruya söz etmiyor ama, üyelerinin «düşünce kardeşliğiyle ve kalp yakınlığıyla» bağlı olduğu bir örgüte kendisinin ilişkinliğini yazıyordu. Bu konuda R. Davison, ya Namık Kemal'in gizli bir örgütün varlığını saklamak istediğini, ya da bu sırada örgütün (1866 komplosunun başarısızlığından ve tutuklamalardan sonra) düzenli bir organizasyonu olmadığı tahminini ileri sürüyor (255, s. 195).

Örgüt üyelerinin çoğunluğunun ve özellikle örgütün yönetici kadrosunun genç Türk feodal bürokratik aydın sınıfından geldiğini söyleyebiliriz.

«Yeni Osmanlılar Cemiyeti»nin ne gibi amaçları vardı? Programı nasıldı? Bir kısım Türk ve Avrupalı araştırıcılar, örgütün çağdaş anlamda politik bir programı olmadığını, ilk zamanlarda, salt ilerici ve yurtsever gençlerin örgütü olduğunu ve hükümetin eylemlerini eleştiriyle yetindiğini kabul ediyorlar. Öteki tarihçiler ise, örgütün meşrutiyete erişme amacı taşıyan

bir programı olduğunu savunuyorlar (Bkz.: 239, s. 92-93). Niyazi Berkes, kitabında, Ebuzziya Tevfik'in «örgütün, saltçı yönetimin devrilmesi ve meşrutiyetin kurulmasını saglayacak önlemlerin gerçekleşmesi» için kurulduğu fikrine yer veriyor (251, s. 204-205). R. Davison, örgütün plânlarına değgin değişik fikirleri açıklarken, örgüt üyelerinde ortak olan hükümete muhalefet ve *yöneticiler* üzerinde anayasaya uygun *bir kontrol kurmak* fikrinde dikkatle duruyor (225, s. 193).

Bildiğimiz kaynaklar, ne yazık ki, «Yeni Osmanlılar»ın başlangıçtaki politik programları ve amaçlarıyla ilgili kesin bilgileri kapsamıyor. Bu dönemde örgütün politik programını bir dereceye kadar yansıtan tek belge, Mısır prensi Mustafa Fazıl Paşa'nın Sultan Abdülaziz'e yazdığı açık mektuptur.

Büyük bir derebeyi olan Mustafa Fazıl Paşa, Mısır hükümdarı İsmail Paşa'nın kardeşiydi. Mısır'da geniş toprakları ve birkaç şeker fabrikasının sahibiydi. Eğitim ve maliye bakanlıkları yapan Mustafa Fazıl Paşa, aynı zamanda Babıâli'nin yüksek maliye meclisinin temsilcisiydi. (Bkz.: 264, s. 28-39; 255, s. 197-205). Veziriazam Ali Paşa ve Dış İşleri Bakanı Fuat Paşa ile arasındaki anlaşmazlık yüzünden işinden ayrıldı ve Paris'e gitti. Babıâli'ye karşı muhalefeti, Mısır tahtının veraset düzeninin değişmesinden de ileri geliyordu. Bu yeni yasayla Mustafa Fazıl Paşa, Mısır hidivi İsmail Paşa'nın kardeşi sıfatıyla kendisine kalması gereken hidivlik hakkından yoksun bırakılıyordu. (Bu yeni düzene göre hidiv ünvanı İsmail Paşa'nın oğluna veriliyordu).[1] Paris'e gittikten sonra M. Fazıl Paşa, sultana, hükümetin eylemlerini eleştirdiği ve devletin durumunun düzeltilmesi için bazı önlemler ileri sürdüğü bir mektup yazdı.

Mektup, litografya usulüyle 1867 yılı başlarında, Paris'te

[1] Bu sırada Sultan Abdülaziz, Osmanlı hanedanında süregelen taht düzenini, büyük oğlu Yusuf İzzettin'i varis yapmak amacıyla değiştirmeyi kararlaştırmıştı. Bu kararına ciddi politik ve dinî engeller çıkacağını anlayan Abdülaziz ilk deneme olarak Mısır'ın taht veraseti düzenini değiştirdi. (Bununla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz.: 183)

Fransızca olarak basıldı.[1] Mektup, «Yeni Osmanlılar» tarafından büyük çoşkunlukla karşılandı. Namık Kemal'in dostu Sadullah Bey, 3 Mart 1867 de mektubu Türkçeye çevirdi. Mektup, «Yeni Osmanlılar»a sevgi besleyen İstanbul'daki Fransız gazetesi Courrier d'Orient»ın yayıncısı Jan Pietri'nin yardımıyla hemen Kayol'un (İslamiyeti kabul etmiş bir Fransız'dır) litografyasında basıldı ve 50 bin nüsha kadar çoğaltıldı (230, cilt I, s. 277-281; 255, s. 207-208; 264, s. 38-39). Mektubun elden ele yayılmasında Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik ve «Tasvir-i Efkâr» mensupları çalıştılar. Bu çalışmalarıyla «Yeni Osmanlılar» mektubun bu dönemde kendi fikirlerini yansıttığını göstermiş oldular. Bundan dolayı, mektubun kapsamını incelemek kuşkusuz ilginçtir.

Mektup, sultana bağlılıkla yazılmıştır ve hemen hemen her satır başında sultana hitaben «Hünkârım» sözcüğü bulunmaktadır. Mustafa Fazıl Paşa, mektuba, «sultanların sarayına en güç giren şeyin doğruluk olduğunu» ve ülkenin durumuna değgin gerçeklerin bizzat sultanın çevresindekiler tarafından gizlendiğini söyleyerek başlıyordu (86, s. 3). Daha sonra ise, gerçeği, sultana açmayı kendi görevi saydığını belirtiyor ve şöyle devam ediyordu: «Hünkârım! Devletinizde hıristiyan uyrukluların ayaklanmaları, bütünüyle, dış düşmanlarımızın arabozuculuğu yüzündendir. Bununla birlikte, şimdiki yönetimin de bunda katkısı büyüktür» (86, s. 4). Fazıl Paşa zamanın hükümetinin doyurucu olmayan yönetimi sonucunda imparatorluğun ayrıksız, tüm uyruklarının kıyıcılığa ve baskıya uğradıklarını, Avrupalıların ise salt hıristiyanların bu durumda olduğunu sandıklarını açıklıyor ve hiç bir zaman yabancı devletlerin koruyuculuğunu istemeyen müslümanların, müslüman olmayanlara göre daha büyük baskılara dayandıklarını belirtiyordu (86, s. 4-5). Ancak, M. Fazıl Paşa, «müslümanlarda, acıya ve belâya dayanacak, ne bir kuvvet, ne sabır, ne de fedakârlık kalmadığını» ve bu yüzden de hoşnutsuzluğun her yeri sardığını yazıyordu (86, s. 5).

[1] Bu kitapta, belgenin Türkçe metninden yararlanılmıştır. (Bkz.:86)

Daha sonra, şerefli geçmişten ve ataların parlak başarılarından söz eden Fazıl Paşa, halkın bu dönemde her şeyden daha çok, sözde, hareketlerini sultanın bilmediği memurların keyfî yönetiminden *sıkıntı çektiğini belirtiyordu.* Osmanlı İmparatorluğun'da kamuoyu zayıftır ve memurların keyfî davranışlarını kontrol edecek, bu davranışlara engel olacak hiç bir makam yoktur. «Bundan dolayı, uyruğunuz iki gruba ayrılıyor. Birinci grup, zaptolunmaz zalimler, ikincisi ise, bu zalimlerin keyfî davranışı altında ezilen ve acı çeken zavallılardır», diyen M. Fazıl Paşa, zalimlerin sultana ait olan egemenlik ve otoriteden yararlanarak kiyiflerince davrandıklarına işaret ediyordu (86, s. 8).

Sonra Fazıl Paşa, sultanın dikkatini eğitimin ve öğrenimin yayılmasının gereğine çekiyor ve bunun için de özgürlüğün gerektiğini, çünkü «köle olarak yaşayan bir ulusun boşu boşuna bilime istek göstermeyeceğini», söylüyordu (86, s.11).

M. Fazıl Paşa, ülkenin ağır malî durumunu da eleştiriyordu. Ona göre, bu kötü durumun nedeni, temelinden yoksul olan halktan vergi toplanışındaki keyfî davranıştı. Ülkenin ekonomik durumunu anlatırken, «el sanatlarının, ticaretin ve tarımın günden güne kötüye gittiğini, el sanatlarının bütünüyle yıkıldığını» belirtiyordu (86, s. 13). Bu durumun ana nedenlerine değinen Fazıl Paşa, şöyle yazıyordu: «Ulusumuzun öteki uluslar gibi sanatta çalışkan ve usta olmasını engelleyen başlıca neden yalnızca bizim mülkî yönetim sistemimizin yolsuzluğudur» (86, s. 14). M. Fazıl Paşa, özgürlük ve yeterince can, mal güvencesi olmadıkça tarımın ve sanatın gelişemeyeceğini belirtiyordu. Bunun için de sultanı, «hür yasalarla bezeyerek» (86. s. 16) yönetim biçimini değiştirmeye ve müslüman olsun ya da olmasın imparatorluğun tüm uyruklarının haklarında ve yükümlülüklerinde eşitlik, kişisel özgürlük ve mal güvenliği sağlayan «hür bir düzen» (86, s. 17) kurarak devletin yardımına koşmaya çağırıyordu.

Fazıl Paşa, «hür düzen» kurulduğunda, bu düzenin Osmanlı İmparatorluğu'yla Avrupa devletleri arasındaki ilişkileri değiştireceğini, çünkü, özgürlüğü ve tüm uyruklarının eşitliğini sağlayan devletin, uyruklarının dinlerinin gerçek savunucusu ve yabancı müdahalesine karşı ülkenin koruyucusu olacağını belirtiyordu (86, s. 18). Yabancı müdahalesinden son derece olumsuz biçimde söz ediyor ve bu müdahalenin devlet için «bir tür zarar» nedeni olduğunu ve çeşitli devletlerin çıkarcı arzularını maskelediğini ileri sürüyordu (86, s. 17-18).

Sultanı, «hür düzen» kurmaya çağırırken olağandışı bir şey öne sürmediğini belirten Fazıl Paşa, «hür düzen» kurduktan sonra güçlenen ve gelişen Avrupa devletlerinin tarihini örnek gösteriyordu (86, s. 21-24).

Fazıl Paşa, sultanın, her ilde soylular arasından serbest olarak seçilmiş mebuslardan oluşan ve devlet işlerinde sultana yardım edecek olan bir meclis kurmasını öneriyordu. Bu meclisin delegeleri, zaman zaman başkente gelecekler, sultana ülkedeki işlerin gerçek durumunu bildirecekler ve halkın gereksinimlerine değgin bilgi vereceklerdi. Fazıl Paşa'nın fikrine göre, böylesi bir düzen, sultanın çevresindekiler tarafından aldatılmasına birson verecekti. Sonuç olarak Fazıl Paşa, sultanı «tarihî görevini» yerine getirmeye çağıran kendi sesine milyonlarca insanın sesinin de oybirliğiyle katıldığını yazıyordu.

«Yeni Osmanlılar»ın ilk program bildirisi sayılabilecek bu belgenin kapsamı böyledir. Görüldüğü gibi, bu, despotizmin ve keyfî yönetimin ortadan kaldırılmasını, sanatın, ticaretin, ve tarımın gelişmesini sağlamayı, ülkenin malî durumunun kuvvetlenmesini ve yabancıların devletin iç işlerine karışmasını engellemeyi isteyen, bütünüyle ılımlı bir programdır. Bu programda tüm umutlar, devlet işlerine sadık, şerefli kişilerle çevreleneceği düşünülen *sultanın liberalizmine* bağlanıyor ve sultanın tanınmış kişilerden oluşan danışma meclisine dayanacağı sanılıyordu. Gerçekten, Avrupa devletlerindeki «hür düzen»e ilişkin sözlerde, meşrutiyet yönetiminin imasını görmek mümkündü, ancak, bundan doğrudan doğruya söz edilmiyordu.

Sofya'da Krill ve Mefodi Kütüphanesi'nin Eski Baskılar

Bölümünde, Mustafa Fazıl Paşa'nın Abdülaziz'e yazdığı mektubun, yukarıda incelenenden biraz değişik bir metni bulunmaktadır. Mektubun tipografya yöntemiyle Bulgarca olarak basılmış ve broşür-bildirge görünümündeki bu tarihsiz baskısında şu satırlar yer alıyor: «Hünkârım! İmparatorluğu kurtarınız! Meşrutiyeti ilân ediniz.» (133, s. 6). Bu belgede aynı zamanda M. Fazıl Paşa'nın kendisi ve arkadaşları tarafından hazırlanan anayasa tasarısını sultana sunmayı önerdiği görülüyor.

Mustafa Fazıl Paşa'nın mektubunun bu bölümünün daha geç, hemen hemen 1867 ya da 1868 yılı sonunda, artık yurt dışına göç etmeye başlayan «Yeni Osmanlılar»ın açıkça meşrutiyetin ilânını istedikleri sırada basılmış olması daha olasıdır.[1] Bu Bulgarca baskı, imparatorluk halklarının dillerindeki –Rumca ve Ermenice– öteki baskılar gibi «Yeni Osmanlılar» taraftarlarının Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halkları arasında da liberal anayasacı düşüncelerin propagandasını yapma arzularını yansıtması yönünden dikkate değerdir. Bu durum raslantı olmayıp bu sırada «Yeni Osmanlılar»ın yayınsal eyleminde daha çok beliren «Osmanlılık» doktriniyle ilgilidir.

Yukarıda incelenen mektup, Mustafa Fazıl Paşa'nın «Yeni Osmanlılar»ca desteklenen tek politik çıkışı değildir. 7 Şubat 1867 de bir Brüksel gazetesi olan «Le Nord»da M. Fazıl Paşa'nın bir mektubu daha yayınlanmıştır. Bu mektubunda da Fazıl Paşa, «Genç Türkiye Partisi»nin bir temsilcisi olduğunu ve bu partinin «reform tasarıları (ki, bu reformlar düşünceden, deneyden ve acıdan artıp durmaktaydı) hazırlamaya devam etme-

[1] Mektubun çeşitli baskıları vardır. Bu yüzden bazı tarihçiler, Fazıl Paşa'nın mektubunda meşrutiyetin ilânı için doğrudan doğruya çağrıda bulunduğunu ileri sürebiliyorlar. (Örnek için Bkz.: 255, s. 204). Ama ne tarafımızdan incelenen Türkçe metinde, ne de bu mektubun çeşitli baskılarından sözedilen Ş. Mardin'in kitabındaki özel bölümde, Fazıl Paşa'nın 1866 yılında meşrutiyetin ilânı için doğrudan doğruya çağrıda bulunduğuna değgin hiç bir bilgi yoktur. (Mektubun çeşitli baskılarıyla ilgili olarak daha fazla ayrıntı için bkz.: 264, s. 38-39, 276-277).

sine hiç bir şeyin engel olamayacağını yazıyordu. Fazıl Paşa, ortak amaçlara ve vatan sorunlarına hizmet ederken dinsel ilişkinliğin önemi olamadığını, ancak iyi bir yurtsever ve ilerici bir kişi olmak gerektiğini belirtiyordu.[1]

Fazıl Paşa'nın bu mektubu İstanbul'da büyük bir yankı uyandırdı. Mektup, önce Jan Pietri'nin «Courrier d'Orient» gazetesinde, 21 Şubat 1867'de ise, «Muhbir»de basıldı. İki gün sonra Namık Kemal bu mektubu «Tasvir-i Efkâr»da yeniden yayınladı (264, s.35-38; 255, s.206-207).

Bu dönemde «Yeni Osmanlılar»ın bizce bilinen eylemlerinin tümünü özetlerken örgüt üyelerinin, ülkenin durumundan ve Ali Paşa hükümetinin politikasından hoşnut olmadıklarını açıkça belirtebiliriz. Tüm örgüt üyeleri ülkeye zarardan başka bir şey getirmeyen hükümetin işten el çektirilmesinde anlaşmışlardı. Ne var ki, «Yeni Osmanlılar» henüz, ülkenin gelişmesinin en uzak perspektifine göre biçimlenmiş ortak bir görüş noktasına ve gelecekteki reformların niteliğine ilişkin tek bir düşünceye sahip değildiler. «Yeni Osmanlılar, –diyor M. C. Kuntay,– neyi istediklerinde ya da neyi istemediklerinde birlik değildiler. Ancak, iki yüz kırk beş kişi hepsi de oybirliğiyle Ali Paşa'yı istemiyorlardı» (230, cilt I. s. 358).

«Yeni Osmanlılar» hareketinin aktif kişilerinden olan Nuri Bey, gelecekteki reformları gerçekleştirecek yöntemler konusunda, bu dönemdeki ideolojik anlaşmazlık ortamını şöyle karakterize ediyordu: «Ülke ölçüsündeki yeniliklerin bir bölük insanın isteğine göre yapılmasının pek kolay olmadığını düşündüğümde, amaçlarımızın gerçekleşmesi olanağından biraz biraz kuşkulan-

[1] Bu mektup hakkında bkz. (264. s. 34-35; 255, s. 201-202) Kendisini «parti» temsilcisi diye tanıtırken Fazıl Paşanın Osmanlı İmpartorluğu'nda reform yanlısı olanlara ilişkinliğinden başka bir şeyi kastetmediğini belirtelim. 1867 yılı başlarında Fazıl Paşa'nın «Yeni Osmanlılar»la doğrudan doğruya ilgisi olduğuna değgin bilgi yoktur. N. Kemal ve Ali Suavi bu dönemde Fazıl Paşa'yla herhangi bir bağlantı olduğunu kabul etmiyorlar.

maya başladım... Mehmet, ülkemizde liberal rejimin kurulmasının salt halk hareketinin yardımıyla olabileceğini kabul ediyordu. Ziya, tersine, düşüncelerimizin gerçekleşmesini, sultanla uzlaşma yoluyla egemenliğin ele geçirilmesinde görüyordu. Agâh, amaçlara giden yolda ana noktayı ele geçirmek için hükümetle anlaşmamız gerektiğini sanıyordu. Kemal'e gelince «Osmanlı halkının hükümdarlarına olan inancını koruyacağını ve eğer sultan istemezse hiç bir şey yapamayacağımızı» düşünüyor ve bundan dolayı da gerekli reformları yapabilecek bir sultanı tahta geçirmekten başka bir yol olmadığını kabul ediyordu. Rifat da, yasalar çerçevesinde böylesi bir denemeye girişmek gerektiğinde direniyordu. Reşit, yaratılan durumdan çıkış yolu olmadığına ve bir öneride bulunmazdan önce büyük bilgiler kazanmak gerektiğine inanıyordu» (251, s.207-208).

İlk zamanlarda da, örgüt üyelerinin bazılarında anayasacı fikirlerin bulunması mümkündür. Ayrıca, örgüt üyelerinin, karboner'lerin tüzüğüne ve eylemlerine gösterdikleri ilgi de bunu belirtmektedir. Karbonerler, bilindiği gibi, İtalya'da feodal saltçı yönetimin yıkılması için savaşmışlar, Fransa'da yeniden düzenlenen Burbon hanedanına karşı çıkmışlar ve 1830 Haziran devrimine katılmışlardır.

«Yeni Osmanlılar»ın bazı taraftarları 1867 yılının başlarında Türkiye'de meşrutiyet rejiminin kurulmasını istiyorlardı. Tanınmış Mısır aristokratı Fazıl Paşa'nın damadı, büyük Türk diplomatı Halil Şerif Paşa, 1867 yılında «Yeni Osmanlılar» örgütüne katıldıktan sonra meşrutiyetin ilânı için açıkça çağrıda bulundu. 12 Şubat 1867 yılında İstanbul'da, ülkede meşrutiyet rejiminin gerekli olduğunu ve bu rejimin Türkiye'yi yabancı müdahalesinden kurtaracağını, ekonomik durumun düzelmesine yardımcı olacağını belirten bir bildirge yayınladı (Bkz.: 255, s. 206; 264. s. 32-34). «Yalnızca meşrutiyet rejimi Türkiye'ye yardım edebilir ve onu güçlendirebilir, –diye yazıyordu Halil Şerif Paşa.– Meşrutiyet, müslümanlarla müslüman olmayanlar arasındaki politik ve sosyal ayrımı ortadan kaldıracak, müslüman

bir devletin otoritesini yeniden ve çabucak kuracaktır. Müslüman olmayanlar için, her şeyi –adaleti, mal güvenliğini–, devletten aldıkları zaman, dışarıdan ikiyüzlü vaatler dinlemenin gereği kalmayacaktır. Politik ve toplumsal yaşamın yeniden doğuşu, çalışma hevesini artıracak ve kesinlikle genel refahın meyvalarını getirecektir. Meşrutiyet! Kırk yılda yapılmayacak reformları, Türkiye'de bir günde, bir saatte yapacaktır (269, s. 120-121). Eğer meşrutiyetin öneminin çoşkun ve biraz ilkel açıklaması bir yana atılırsa, Halil Şerif Paşa'nın sözlerinde Osmanlı İmparatorluğu'nda yeniden meşrutiyete uygun bir devlet düzeninin kurulmasına değgin oldukça açık bir fikir anlayışının ve perspektifinin bulunduğunu belirtmek gerekir. Ancak, Halil Şerif Paşa'nın bu çıkışı, «Yeni Osmanlılar»ın durumunun açıklaması olamazdı. Bu sırada, örgütün ilerici liderleri de en iyi olasılıkla bu fikrin üzerinde duruyorlardı. Şu olay dikkate değerdir: 1867 yılı Mayıs ayında, daha yurt dışına göç etmeden önce Namık Kemal, tanıdıklarından biri olan Abdurrahman Hasan Bey'e, Jan Pietri ile sohbet ettiğini ve «ona iki saat meşrutiyetten söz ettiğini, en sonunda onu meşrutiyetin bizde de kurulabileceğine inandırdığını» söylüyordu (230, cilt I. s. 360). Namık Kemal ve hareketin öteki liderlerinde meşrutiyet fikirleri, kesin olarak yurt dışına gittikten sonra, «Yeni Osmanlılar»ın politik program sahibi olmalarıyla düzenli bir meşrutiyet isteği halini aldı.

1867 yılı ilkbaharı, «Yeni Osmanlılar» hareketinin önemli aşamalarından biri oldu. Bu yılın Mayıs ayında örgütün en çalışkan üyelerinden bir grup -yaklaşık olarak 9 kişi- Avrupa'ya göç etti. Birtakım dramatık olaylardı, göçün nedeni. Ali Paşa hükümeti, her şeyden önce, hükümete muhalif olan ilerici basına karşı çok sert tedbirler almıştı. «Tasvir-i Efkâr»da Namık Kemal, «Muhbir»de Ali Suavi, hükümeti sert bir biçimde eleştiriyorlardı. Yukarıda belirtildiği gibi bu gazeteler, Fazıl Paşa'nın «Le Nord» daki mektubu gibi kışkırtıcı bilgilere de yer veriyorlardı. Namık Kemal, kritik bir sorunun çözümlenmesine yabancı devletleri karıştırdığı için, hükümeti eleştiriyordu. «Muhbir»de de yabancı

istikrazlar ve Belgrat'taki Türk garnizonunun boşaltılması gibi konularda hükümetin tutumu ve davranışlarını eleştiren makaleler çıkıyordu.

6 Mart 1867'de hükümet resmî bir bildirge yayınladı. Bu bildirgede şöyle deniliyordu: «Yerel basının bir bölümü, doğu gazeteciliğine yaraşır bir biçimde hareket etmek zorunda olduklarını unutarak ülkenin genel çıkarlarına karşı, tüm aşırı parti ve fikir akımlarının tutkularının aracı oldu. Bu gazeteciler, sık sık imparatorluğun temel yapılarına saldırıyorlar, yaşadıkları ülkenin savunmasını üzerlerine alacak yerde, kendi vatanlarının düşmanı durumuna geliyorlar, yıkıcı fikirlerin savunucusu oluyorlar ve bu fikirleri yaymaya uğraşıyorlar.» Bildirgede daha sonra hükümetin «ülkenin genel sorunlarının gerektirdiği koşullarda basın yasasının varlığına bakmaksızın yönetimsel tedbirler alma» hakkını saklı tuttuğu belirtiliyordu (135, cilt II, s. 236).[1]

9 Mart'ta hükümet «Muhbir»i kapattı ve Ali Suavi'yi Kastamonu'ya sürdü. 24 Mart'ta «Tasvir-i Efkâr»ın son sayısı çıktı. Ali Paşa, 11 Mart'ta Namık Kemal'in Erzurum vali yardımcılığına, Ziya'nın Kıbrıs mutasarrıflığına atanmasını emretti. Açıkçası hükümet, başkenti liberal propagandacılardan temizlemeye karar vermişti. Bu karar özellikle İstanbul'daki ilerici Türk gençliğinin tanınmış yöneticileri olan Namık Kemal ve Ziya'ya karşı alınmıştı. Hükümetin bu kararına karşılık olmak üzere, Namık Kemal ve Ziya, kendilerini Paris'e çağıran Fazıl Paşa'nın önerisini benimseyerek, gizliden gizliye Avrupa'ya kaçış hazırlıklarına başladılar. Fazıl Paşa, Paris'ten Namık Kemal ve Ziya'ya yazdığı gibi, «kurtuluş, mutluluk ve vatanın özgürlüğü uğruna» hizmet için onları bir araya toplamayı düşünüyordu (194, s.114). Bu mektup, Jan Pietri ve Fazıl Paşa'nın Mısır'daki şeker fabrikalarından birinin müdürü olan İtalyan Sakakini tarafından Namık Kemal ve Ziya'ya iletildi. Öneri benimsendi ve kaçma

[1] Basını hükümetin denetimi altına sokan ilk basın yasası 1865'de yayınlandı.

hazırlığı başladı. Bu günlerde Namık Kemal ve Ziya, Mithat Paşa'yla karşılaştılar ve ona, İstanbul'dan kaçma düşüncelerini açarak ne şekilde mektuplaşacakları konusunu kararlaştırdılar (194, s.116-117).

Aşağı yukarı bu günlerde örgüt üyelerinden bir grup, Ali Paşa hükümetini düşürmek amacıyla bir komplo hazırlamışlardı (Bkz.: 255, s.210-212; 264, s.42-43; 223, s.302; 154, s. 373-374). Komplocular, 1867 yılının bir bahar gününde, Ayasofya Camiinde hareketin plânını görüşmek için toplandılar. Sultanın, hükümet konağını geleneksel ziyareti sırasında ayaklanmaya ve Abdülaziz'den yeni bir veziriazam atanmasını istemeye karar verdiler. Komplo fikrini ortaya atan Mehmet Bey, amcası Mahmut Nedim Paşa'nın adaylığını önerdi. Bir başka öneri de, tanınmış kişilerden Ahmet Vefik Paşa içindi. «Yeni Osmanlılar»ın bu girişimi tarihte çok karanlık kalıyor. Bazı bilgilere göre komplocular iki kez buluşmuşlardı ve ikincisi Namık Kemal'le Ziya'nın yurt dışına kaçmasından sonraydı. Bu buluşmaya Fazıl Paşa'nın vekili Azmi Bey'in de katıldığı sanılıyor. Gösterinin tarihi de belli değildir.[1] Olayın çağdaşı olan tarihçilerden biri, eğer sultan isteklerini yerine getirmeyi reddederse, Abdülaziz'i tahttan indirmeye hazır olduklarını yazmaktaydı; hatta, komplocular, bu amaç için, halka köle gibi davranan sultanın, artık halkın sevgisini iyiden iyiye yitirdiğini ve bundan böyle sultanın «halkın babası ve tanrının gölgesi» sayılmayacağını, bu yüzden de tahttan inmesi gerektiğini belirten bir bildirge hazırlamışlardı. Bu durumda, tahta, liberal olduğu bilinen şehzade Murat'ın çıkacağı sanılıyordu (268, s.202). Bu olayların ne dereceye

[1] V. A. Gordlevskiy, Ebuzziya Tevfik'in ağzından Ali Paşa'ya karşı yapılan komployu anlatırken 15 Muharrem 1283 (30 Mayıs 1866) tarihini veriyor. V. Stambulov'un kitabında da aynı tarih geçiyor (194, s. 109-110). Bizde bu tarihi doğru olarak kabul ediyoruz (Bkz.: 184). Ancak, 1865-1867 yıllarındaki hareketin bilinen tüm olayları yeniden karşılaştırılırsa bu komplonun daha doğru tarihinin, aşağı yukarı Nisan-Mayıs 1867 olduğunu itiraf etmek gerekir.

kadar doğru olduklarına bakmaksızın «Yeni Osmanlılar»ın Sultan Murat'la bağlantıda olduklarının ve bu bağlantının Sultan Murat'ın oğlunun öğretmeni olan Namık Kemal tarafından yaratıldığını belirtelim. Örgüt üyelerinin başka bir şehzadeyle -Abdülhamit'le- ilişkilerine değgin bilgiler de bulunmaktadır. Komplo Ayetullah Bey'in ihbarıyla ortaya çıktı. Hükümet tutuklamalarda bulundu. 1867 yılı Mayıs, Haziran aylarında tutuklananlar arasında Ömer Naili Paşa, Mustafa Asım Paşa, savunma bakanlığı memuru Tahsin Efendi, medresede hoca olan Veliuddin Efendi, daha önce sözünü ettiğimiz Azmi Bey de vardı. Ayetullah bey, bütün komploculaıı ele vermemişti, tutuklananlar da hiç kimsenin adını vermediler.[1] Örgütün bazı üyeleri birkaç gün Jan Pietri'nin gazetesinin idarehanesinde saklandılar. Daha sonra ise tutuklanmaktan korkarak türlü yollardan Avrupa'ya kaçtılar.

17 Mayıs 1867'de Namık Kemal ve Ziya, Fransız gemisi «Bosfor»la İstanbul'u terkettiler. Kaçış plânı Jan Pietri tarafından düzenlenmişti. Ertesi gün Ali Suavi, Mustafa Fazıl Paşa'nın ajanlarının yardımıyla Kastamonu'dan kaçtı. 30 Mayıs'ta üçü Paris'e geldiler, hemen Fazıl Paşa'yla buluştular. Bu günlerde Fazıl Paşa, Türk liberallerinin ve yurtseverlerinin tam anlamıyla babasıydı. Ama, gerçek kısa sürede ortaya çıktı. Vatanın yazgısı, Fazıl Paşa'yı, Ali Paşa'yla kişisel kavgasında, ünlü edebiyatçılardan ve toplum adamlarından yararlanmak arzusu kadar endişelendirmiyordu. Ancak, Fazıl Paşa'nın desteği ve önemli

[1] R. Davison, 1867 yılının 1. Haziran'ına kadar 16 kişinin tutuklandığını yazıyor. Davison'un tutuklular arasında 1859 yılındaki «Kuleli Olayı»nın yöneticilerinden olan Hüseyin Daim Paşa'nın adından da söz etmesi ilginçtir. «Kuleli Olayı»ndan sonra Hüseyin Daim Paşa müebbet hapse mahkûm edildiğine göre, geriye, onun bu zamana dek bağışlandığını ve sözü geçen komploya doğrudan doğruya katılmadığı halde her zaman kuşkulanılan bir kişi olarak tutuklandığını düşünmek kalıyor.

durumu, Osmanlı İmparatorluğu sınırları dışında politik bir muhalefet merkezi kurulması olanağını sağlıyordu.

Namık Kemal, Ziya ve Ali Suavi'den sonra, kısa bir süre içinde, Reşat Bey, Nuri Bey, Agâh Efendi ve Mehmet Bey, İstanbul'dan Paris'e kaçtılar. Türk elçiliğindeki görevini bırakan Rıfat Bey ve 1867 yılında komploculuktan sanık olarak tutuklandıktan sonra, delil yetersizliğinden serbest bırakılan ama rütbesi indirilen Hüseyin Vasfi Paşa da onlara katıldı. Avrupa'ya kaçışından sonra Vasfi Paşa, «Yeni Osmanlılar» örgütüne girdi.

Avrupa'ya kaçan bu kişiler, 10 Ağustos 1867'de Fazıl Paşa'nın evinde bir toplantı yaptılar (Bkz.: 230, cilt I. s. 481-482; 264, s. 41-45; 255, s.213). Bu toplantıda, örgüt gazetesinin Avrupa'da çıkarılmasına «Muhbir»in yeniden yayınlanmasına karar verildi ve «Hürriyet» gazetesinin yayın tasarısı hazırlandı. Bu iş için gerekli Parayı (hemen hemen 250 bin frank) Fazıl Paşa verdi ve hatta yurt dışına göç eden bu kişilere aylık bağladı. Böylece, «Yeni Osmanlılar»ın eylemlerinin yurt dışındaki dönemi başlamış oldu.

«Yeni Osmanlılar»ın Avrupa'daki ilk politik ilişkilerine değgin bilgiler çok ilginçtir. Bazılarına göre, sığınık Türklerin kuruluş tüzüğü 10 Ağustos 1867'de kabul edildi. Tüzük tasarısını Ziya, Polonyalı göçmen Kont Vladislav Plater –1830'da göç etmişti– ve Avusturyalı sosyalist 1. İnternasyonal'in ve daha sonra Paris Komün'ünün üyesi olan Simon Doyç'un yardımlarıyla hazırlandı (255, s. 213-215).[1] Tüzüğü Fazıl Paşa, Namık Kemal, Ziya, Plater ve Doyç imzaladılar.

Bu belgede, «Genç Türkiye Partisi»nin Fazıl Paşa'nın mektubunda açıklanan reform programlarının gerçekleşmesi için savaşacağı, gerekli rejim ve hükümet değişikliklerinin yapılmasına çalışacağı belirtiliyordu. Bundan başka doğu ülkelerinde ayrıca,

[1] «Yeni Osanlılar»ın Polonyalı devrimci göçmenlerle ilişkilerine değgin bu ve öteki bilgileri R. Davison, Adam Levak'ın *1935 yılında* Varşova'da yayınlanan ve 1831-1878 yıllarında Türkiye'ye Polonyalıların göçüyle ilgili kitabından alınmıştır.

Türkiye'de Rus etkisine engel olmak gerektiğinden söz ediliyordu (255, s.213-214).

1863 yılı ayaklanmasının yöneticisi olan ve Ziya ile ilişkide bulunan Polonyalı göçmen Marian Langiyeviç'in bir yandan İstanbul'da ve Balkanlar'da anti Rus propagandasının ilk uygulaması olarak gizli haber alma servisinin kuruluşuyla uğraşacağı, öte yandan da Balkanlar'daki Türk olmayan halkları «Yeni Osmanlılar» tarafına çekeceği tasarlanıyordu (255, s. 215-216). Ancak, bütün plânlar, Adam Levak'ın da belirttiği gibi kâğıtta kaldı. Bununla birlikte, «Yeni Osmanlılar'ın Polonyalı devrimcilerle ilişkilerine değgin bilgiler ilginçtir; «Yeni Osmanlılar»ın madziistlerle, çeşitli sosyalist gruplarla ve mason kuruluşlarıyla ilişkilerine diğgin bilgiler de bulunmaktadır (255, s. 215). Ancak, bu bilgiler, bütünüyle açıklığa kavuşmamıştır ve «Yeni Osmanlılar»ın bu kadar çeşitli politik ve toplumsal gruplara ayrılmasının ne gibi bir etkiyle olduğu tam olarak bilinememektedir.

«Muhbir» gazetesinin Paris'te yayınlanması tasarlanmıştı. Ancak, bu plân da gerçekleşmedi. Sultan Abdülaziz'in Paris'e gelmesi beklendiğinden Fransız hükümeti, Türk politik sığınıklarına Paris'i terk etmelerini önerdi. Çünkü , Türk elçisi Mehmet Cemil Paşa, Fransız hükümetine, sultana karşı yapılacak bir komploya engel olunmasını bildirmişti. Sığınık Türkler Londra'ya gitmek zorunda kaldılar ve orada 31 Ağustos 1867'de «Muhbir»in ilk sayısını çıkarttılar. Bu ilk sayıda «Muhbir»in, «sonunda gerçekleri söylemenin yasak olmadığı bir ülke bularak» yeniden yayınlanmaya başladığı belirtiliyordu (232, s. 43). Boşaltılan Paris'teki idarehanedeki pusulada ise şöyle denilmekteydi: «Doğu halklarının eğitim ve uygarlığının gelişmesine yardımcı olmak, yeni düşüncelere hız vermek ve doğu ülkelerinin insanları hakkında Avrupalıların düşüncelerini düzeltmek için «Muhbir» gazetesini Londra'da çıkarmayı uygun bulduk» (55,1.52).

Görgü tanıklarının belirttiğine göre binlerce nüsha gazete Türkiye'ye gönderilmişti (134, bl. 1, s. 223). Gazetelerin Türkiye'ye gönderilmesi işinde en çok çalışanlardan biri İstanbul gümrük memurlarından Ahmet Efendi'yle bağlantı kuran Namık Kemal'di. Namık Kemal, Ahmet Efendi'ye yazdığı mektuplardan birinde ancak, halkın hak ve görevlerini, halka açıklayan kişilerin halkın gözünü açması sonucunda Avrupa devletlerinin ilerleyebildiğini yazıyordu. «Şimdi, bizim sorunumuz da aynı, -diyordu Namık Kemal- eğer, «Muhbir» beş altı ay daha yayınlanırsa, neler olacağını göreceksiniz.» Yine aynı mektupta, Namık Kemal gazetenin ülkeye sokulmasındaki güçlüklerden söz ediyor ve güvenilir bir kişi olduğundan Ahmet Efendi'ye başvurduğunu belirterek gazetenin yurda girişi sırasında gümrük işlemlerinde yardımcı olmasını rica ediyordu (230; cilt I, s. 486-487).

Gazetenin ilk sayılarından başlayarak Ali Suavi'nin, Namık Kemal ve Ziya ile arasında aykırılık başgösterdi. Ama üçü de gazetedeki çalışmalarını sürdürüyorlardı. Namık Kemal, aralarında bir parçalanmaya engel olmak için çok uğraşıyordu. Ancak, çağdaş Türk araştırıcısı Cemal Kuntay'ın belirtiği gibi Ali Suavi'nin redaktörlüğünü yaptığı «Muhbir»in kapsamı Namık Kemal, Ziya ve öteki örgüt üyelerinin fikirlerine uymuyordu. Hoşnutsuzluk Ali Suavi'nin «Muhbir»in ilk sayısında «Yeni Osmanlılar»ın programını açıklamasından değil, daha sonraları, «Hürriyet» gazetesini çıkarmaya başlayan Namık Kemal ve Ziya'nın da yaptıkları gibi, gazeteyi «Yeni Osmanlılar Örgütü» adıyla çıkarmayı gereksiz saymasından doğmuştu. (230, cilt I, s. 482-483). Bundan başka, Ali Suavi, ilk sayılardan başlayarak «Muhbir»in tüm materyalini, bazan açıktan açığa fanatizme varan koyu bir muslüman ruha dayandırmak arzusundaydı (Bkz.: 255, s. 216-217; 230 cilt I, s. 491). Sunuçta bu, Namık Kemal ve Ziya'yı gazeteden ve Ali Suavi 'den ayrılmak zorunda bıraktı.

Bu sırada -1867 yılı sonunda-, M. Fazıl Paşa, Ali Paşa ile barıştı ve sultanın izniyle İstanbul'a döndü. «Yeni Osmanlılar»ın bunu, hemen hemen «Yeni Osmanlılar Örgütü»nün zaferi saydıklarını da belirmek gerekir. Namık Kemal, Londra'dan babasına, Fazıl Paşa'nın, «Yeni Osmanlılar»ın fikirlerine uygun ola-

rak, veziriazam olmak ve meşrutiyeti ilân etmek için İstanbul'a döndüğünü yazmıştı (230 cilt I. s. 549-551). Ancak çok kısa sürede hayal kırıklığına uğradılar. Fazıl Paşa'nın liberalizmi, en iyi olasılıkla, ne oldum delisi bir kişinin geçici arzusuydu. Fazıl Paşa, «Yeni Osmanlılar»ı Ali Paşa ve Fuat Paşa'yla arasındaki üstünlük çekişmesinde bir araç olarak kullandı ve İstanbul'a döndükten sonra da meşrutiyet mücadelesini tümüyle unutarak Adalet Bakanı oldu. Bir süre daha sığınık Türklere para yardımını sürdürdü, daha sonra bu bağ da koptu.

Ama «Yeni Osmanlılar», çalışmalarını aktif bir şekilde sürdürdüler. 29 Haziran 1868'de «Hürriyet » gazetesinin ilk sayısı çıktı. Gazete «Yeni Osmanılar Örgütü»nün bir organı olduğunu açıklıyordu. Sorumlu redaktörü Namık Kemal'di. Makalelerin büyük bölümü, imzasız basılıyordu. Ancak, 63.cü sayıya yani Namık Kemal'in redaktörlükten ayrılışına dek, gazetede yayınlanan yazıların hepsi Namık Kemal ve Ziya'nın ortak görüşlerini yansıtıyordu.

«Yeni Osmanlılar» hareketinin iki ünlü ideolojik önderinin çalıştığı dönemdeki «Hürriyet» gazetesi, sığınık Türklerin en zengin kapsamlı ve en etkili gazetesiydi. Gazete sürekli olarak, Osmanlı İmparatorluğu'nun durumunu ayrıntılı bir biçimde irdeleyen makeleler yayınlıyordu. Bu makalelerde «Yeni Osmanlılar»ın politik görüşleri, tam olarak yansımaktaydı. Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyeti kurma isteği, gazetenin bütün politik makelelerinin özüydü. «Hürriyet» de «Muhbir» gibi, Türkiye'ye yasa dışı yollarla çok sayıda görderiliyordu. Türk tarihçisi Ahmet Saib, «Hürriyet»in ülkeye gizlice gönderildiğini ve halkın gazeteye olan rağbetinin, gazetenin fiatını, İstanbul'da bir liraya çıkaracak kadar büyük olduğunu belirtiyordu (207,s.115).

Yurt dışında «Yeni Osmanlılar» tarafından çıkarılan öteki gazetelerden de birkaç süzcükle bahsetmek gerekir. «Hürriyet»in örgütün yayın organı olmasına karşın, «Muhbir» bir süre daha yayınlandı. Burada, «Hürriyet»te çalışanların, «Muhbir»den de tam olarak ayrılmadıklarını belirtmek gerekir. «Hürriyet»in ilk

sayısında şöyle denmekteydi: «Bilinen erdemlerinden dolayı, üstün kişilerden ve ülkenin gururu olan kültür sahibi yurtseverlerden Ali Suavi Efendi, gerçekleri yazmak yürekliliğini gösterdiğinden İstanbul'da yasaklanan «Muhbir» gazetesini Londra'da çıkarıyor» (230 cilt 1.s.564). Bundan başka, Ali Suavi'nin makaleleri, iki kez –28. ve 42. sayılarda– «Hürriyet»te yayınlandı (230 cilt I. s.435). Bu iki gazeteden başka «Yeni Osmanlılar» ikinci plânda kalan ve uzun ömürlü olmayan birkaç gazete daha çıkardılar. 31 Mayıs 1869 –49. sayıda– da «Hürriyet»in verdiği habere göre Mehmet Bey, bu sırada Paris'te «İttihat» gazetesini çıkarmaya başlamıştı. «Hürriyet», bu gazetenin makalelerinin Türkçe, Yunanca, Ermenice ve Arapça yayınlandığını bildiriyordu. Görüldüğü gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halkları arasında «Yeni Osmanlılar»ın fikirlerini yaymayı amaç edinen bu gazeteyle ilgili bilgiler bununla bitiyor. Pek olasıdır ki, gazete uzun süre yayınlanamadı ve 1870 yılında Mehmet Bey, Hüseyin Vasfi Paşa'yla birlikte Cenevre'de «İnkilâp» gazetesini çıkarmaya başladı. Bu gazete ülkenin malî durumunun iyice kütüleşmesinde, Sultan Abdülaziz'i israfçılıkla suçlayan eleştirileriyle kendini gösterdi. Bu gazetelerden başka, 1870 yılında, «Muhbir»in yayınına son verdikten sonra, Ali Suavi'nin Paris'te çıkarmaya başladığı «Ulûm» dergisinden de söz etmek gerekir. Bu dergi de uzun ömürlü olmadı, ancak on-onbeş sayı çıkarabildi. Ali Suavi dergide tek başına çalışıyor ve elinde kopya ederek dergiyi çoğaltıyordu.

1870 yılına değin sığınık Türklerin ana yayın organı söylendiği gibi, «Hürriyet» gazetesiydi. Ancak, 1870 yılında Namık Kemal redaksiyon görevinden ayrıldı. Bunun nedeni Ziya ile arasındaki ilkesel politik çelişkilerdi. Bu çelişkilerin özünü şunlar oluşturuyordu: Ziya'nın fikrine göre, imparatorluğun tüm felâketleri ve bahtsızlıkları, salt, sultanın bakanlarının kişisel yetersizliklerindendi. Bundan dolayı da Ziya, eleştirinin bütün ağırlığını bu bakanlara yöneltmek gerektiğini kabul ediyordu. Daha radikal yönlü olan Namık Kemal ise, suçun salt bakanlarda değil,

sultanın, ancak anayasayla gem vurulabilecek, zaptedilemez keyfî yönetiminde olduğunu kabul ediyordu.

Görevinden ayrılan Namık Kemal, Paris'e, oradan da yeni başlayan Fransa-Prusya savaşı yüzünden Brüksel'e gitti. Kısa bir süre Brüksel'de bulunduktan sonra Viyana'ya gitti ve burada, 1870 yılında Viyana Türk elçiliğine atanan Halil Şerif Paşa'yla buluştu.[1] Namık Kemal, Viyana'da yeni bir gazete çıkarmayı denedi. Ziya, Londra'da «Hürriyet»i 89. sayıya dek yayınladı. Namık Kemal, babasına yazdığı bir mektupta, «Hürriyet»in «sultanı savunmaya başladığını» yazıyordu. Bu mektubu göre, Ziya'nın durumu ve işi hakkında hüküm verilebilir (230, cilt 1. s. 446). Aynı zamanda veziriazama yönelik makaleler o kadar aşağılayıcı bir nitelik aldı ki, Lodra'daki Türk elçisi Mussurus Paşa, İngiliz hükümetinin müdahalesini sağlayarak Ziya'yı Londra'yı terketmek zorunda bıraktı. (Ziya'yı, Ali Paşa'yı öldürmeye kışkırtma suçundan sanık olarak tutuklamakla tehdit etti.)

1870 yılı Nisan ayında, «Hürriyet»in yayınını Cenevre'de sürdüren Ziya, ülkenin acıklı durumunun tüm suçunu bakanlara yüklemeye çalışarak «İnkılâp» gazetesiyle polemiğe düştü. «Hürriyet», 12 Haziran 1870 'de son sayısını -100. sayı- yayınladı.

Yurt dışına kaçanlar arasında, 1870 yılında böylesi bir parçalanma sürüp gidiyordu. Ali Suavi Cenevre'de «Ulûm» dergisini, Ziya ise «Hürriyet» gazetesini çıkarmaktaydı. Viyana'da Namık Kemal, yeni bir gazete -«İstikbâl»- çıkarmak niyetindeydi, ancak bu tasarısını gerçekleştiremedi. Mehmet Bey, Reşat ve Nuri, Fransız ordusuna girdiler ve muharebelere katıldılar. Paris'in ve Paris Komünü'nün muhasarası sırasında, her üçü de bazı bilgilere göre şehirde kaldılar ve şehrin savunmasında komünacılara katılarak aktif olarak çalıştılar (268, s. 72). «Yeni Osmanlılar»ın ülkeye soktukları gazete ve dergiler, özellikle Türk gençliğine etki ederek halkı uyandırdığından, «Yeni Osmanlılar»ın arasındaki parçalan-

[1] Halil Şerif, Fazıl Paşa'yla birlikte İstanbul'a dönmüştü.

ma, yurt dışındaki sığınık Türklerin eylemlerinden tedirgin olan Türk Hükümetinin işine yaradı. Hükümet, Fazıl Paşa aracılığıyla 1870 yılının sonundaki affa uyarak Namık Kemal'e İstanbul'a dönme izni verdi. Namık Kemal geri dönmeyi kabul etti. Bundan sonraki eylemlerinden de görüleceği gibi, N. Kemal, ülke içinde saltçı yönetime karşı mücadeleye devam etmek gibi güç gerçekleşecek bir niyetle geri döndü. Namık Kemal'in İstanbul'a gelişinden sonra -1870 Kasım ayı-, Ali Paşa , onu kendisine yakınlaştırmayı denedi. Ama N.Kemal, kendi ilkelerine bağlı kalarak ülke içinde «Yeni Osmanlılar»ın eylemini yeniden düzenlemek için zemin hazırlamaya başladı. Bunu başardı, ama, Ali Paşa'nın ölümünden sonra. Veziriazam Mahmut Nedim Paşa, öncelinin sığınık Türklerin yurt içinde hükümet tarafından çok daha iyi gözetilebileceğine yönelen politikasını sürdürerek, yurt dışındaki Türkler için sultanın genel af ilân etmesini sağladı. Zamanla yurt dışına kaçan Türkler, Türkiye'ye döndüler.[1]

«Yeni Osmanlılar Örgütü»nün çalışmasının ikinci devresi böylece sona ermiş oldu. «Yeni Osmanlılar»ın yurt dışına gitmeleri, ideolojik ve politik görüşlerinin biçimlenmesinde büyük bir rol oynadı. Öyle ki, yurt dışında onların politik programının özünü oluşturan meşrutiyet isteği düzgün bir biçim aldı. «Yeni Osmanlılar», Avrupa'da, ilerici Fransız edebiyatını, Rousseau, Voltaire, Montesqieu, Hugo, Moliére, Lamartine, Condorcet'nin yapıtlarını yakından tanıdılar. Namık Kemal ve Ziya bu yazarların yapıtlarını Türkçeye çevirdiler. Ziya, Rousseau'nun «Emile»ini ve Moliére'nin «La Tartuffe»unu, Namık Kemal de, Montesqieu'nün tanınmış yapıtı, «Kanunların Ruhu» ve Hugo'nun, Rousseau'nun, Cordorcet'nin, Lamartine'in yapıtlarını Türkçeye çevirdi. Görüldüğü gibi, «Yeni Osmanlılar»ın toplumsal politik görüşlerinin oluşumunda, Rousseau, Montesqieu ve Voltaire'in

[1] 1871 yılı Kasım Ayında Agâh, 1872'de Nuri, Reşat ve Ziya, 1874' de Mehmet Bey yurt dışından döndüler. Ali Suavi, 1876 yılı Kasım ayına dek Avrupa'da kaldı, 1876 yılı meşrutiyet mücadelesinin en kızgın döneminde Türkiye'ye döndü.

saltçı yönetimi sert bir dille eleştiren ve meşrutiyet fikrinin propagandasını yapan yapıtlarının incelenmesi son derece önemli bir rol oynadı.

Yukarıda incelenen «Yeni Osmanlılar»ın Avrupa'daki yaşantılarından bazı olaylar, Türk meşrutiyet hareketinin militanlarının, bir zamanlar cumhuriyetçi ve sosyalist fikirlerin etkisi altında olduklarını düşünmemize neden oluyor. Bu fikirler, daha sonra ilk Türk meşrutiyetçilerinin politik eylemlerinde doğrudan doğruya yansımasa da, hareketin militanlarının Paris Komünü gününde Paris'in muhasarısına katılmaları ya da I.İnternasyonel'de sosyalistlerle ilişkileri gibi olaylar, sığınık Türklerin dünya görüşünde hiç bir iz bırakmadan geçemezdi.

«Yeni Osmanlılar»ın Avrupa devletlerinin anayasal kuruluşlarını ve bu devletlerin, bu zaman için ileri sayılabilecek bilim ve kültürlerini yakından tanımalarının da epeyce önemi vardır. Birçokları, yurt dışında sosyal bilimlerle uğraştı. Ayrıca, Namık Kemal, Paris'te tanınmış Fransız hukukçularıyla tanıştı, devletler hukukunu ve ekonomiyi ciddi bir şekilde inceledi. «Yeni Osmanlılar», yurt dışından, gazetecilik alanında sağlam denemelerle bilgilerini artırmış olarak döndüler. Kısa sürede kendi görüşlerinin ülke içinde yayılması için bu gazetecilik çalışmalarından yararlanmayı denediler.

Namık Kemal, yurda döndükten sonra yeni bir politik gazetenin yayını için hazırlıklara girişti. I Haziran 1872'de İstanbul'da meşrutiyet fikirlerinin yayılmasında önemli bir rol oynayan «İbret» gazetesi çıkmaya başladı. Gazetenin redaktörü Namık Kemal'di. Ebuzziya Tevfik, Reşat ve Nuri de gazetede çalışmaya başladılar.[1] İlk sayıdaki redaksiyon makalesinde şöyle denilmekteydi: «İnancımıza göre, temel politik sorunlara ve kültürel

[1] İskender Efendi tarafından kurulan «İbret» gazetesi 1871 yılında, özel bir gazete olarak zaten çıkıyordu. Bir süre Ahmet Mithat gazeteyi kiralamak için gazete sahibiyle görüşmeler yaptı. Ama anlaşma olmadı. 1872 yılında Namık Kemal belirtilen emekçi grupla birlikte gazeteyi kiraladı. «İbret» gazetesi 182. sayıya kadar çıktı.

ilerlemeye değgin bilgilerin halkımıza bildirilmesi gazetenin en önemli görevidir. Bundan dolayı, biz de, bu işe mütevazi yeteneklerimizle katkıda bulunacağız... basın kanununun yasaklamadığı ölçüde gerçeği söylemeyi en kutsal görevimiz saymaktayız.» (232, s. 58)

«İbret» gazetesinin ilk sayısının çıkışı, İstanbul halkı tarafından olağanüstü bir olay gibi karşılandı. «Gazetenin ilk sayısının çıktığı gün... İstanbul sokaklarında alışılmamış bir canlılık vardı. Halkı, her şeyden daha çok ve tüm reklâmlardan daha fazla, gazeteyi çıkaran Jöntürkler'in adları etkiliyordu. İlk sayı çabucak satıldı. Gündüz beşbin nüsha olarak ikinci baskı yapıldı. Bu ilk sayının hepsi toplam olarak 25 bin nüshayı buldu». (154, s. 360). İlk sayılardan başlayarak gazetede en can alıcı politik konularda hükümetin sert bir şekilde eleştirisi üzerinde durulmayarak, özgürlük ve meşrutiyet düşüncelerinin halk arasında yayılmasını sağlayacak makaleler yayınlanmaya başladı. Saltçı yönetimin redaksiyon koşullarında gazete, görgü tanıklarından birinin sözlerine göre, Paris Komünü'nün savunmasını yapmaya bile cesaret edebiliyordu (71, s. 7). «İbret»in makaleleri halk arasında büyük ilgi uyandırdı. Ebuzziya Tevfik, bu ilginin gün geçtikçe arttığını, her gün İstanbulluların ilk işinin «İbret» gazetesi satın almak olduğunu yazıyordu (230 cilt II, s.155). Sonuçta gazetenin yayını dört ay sonra yasaklandı. Aynı zamanda hükümet, gazetede çalışanları başkentten uzaklaştırmaya karar verdi. Namık Kemal, Gelibolu mutasarrıflığına, Nuri Ankara vali baş kâtipliğine, Ebuzziya Tevfik İzmir Merkez Mahkemesi başkâtipliğine, Reşat da Bilecik Kaymakamlığına atandılar. Hepsi de başkentten sürgün niteliği taşıyan bu atamaları kabul etmek zorunda kaldılar. Ama, Ebuzziya Tevfik kısa sürede İstanbul'a dönmeyi başardı. Çünkü, kâtip olarak atandığı mahkeme kaldırılmıştı. 1871 yılında çıkardığı «Hadika» gazetesini yeniden yayınlamaya, kırk günlük bir aradan sonra ise, «İbret» gazetesini yeniden çıkarmaya başladı.[1] Namık Kemal, gerçekte gazetenin

[1] Gazetenin yeniden çıkışını, 1872 Temmuz ayı sonunda henüz birkaç aylık veziriazam olan Mithat Paşa'nın sağladığını belirtmek gerekir.

genel yöneticisi olarak Gelibolu'dan makalelerini göndermekteydi. 1872 yılı Aralık ayında Namık Kemal de İstanbul'a döndü.

«İbret» gazetesini çıkarmaya devam eden Namık Kemal, bir yandan da ilerde büyük ün kazanacak olan piyesi «Vatan yahut Silistre» üzerinde çalışıyordu.

Bu oyun, 1873 yılı Mart ayında, İstanbul'da sahneye kondu. Oyunun ilk gösterisi büyük bir politik olay oldu. Çünkü, yapıtın kapsamı yurtseverlik fikirlerini deşmekteydi. Oyunda, şimdiki devlet rejimine karşı mücadeleye bir çağrı olmasa da, yurtsever içeriği, Türk'ü kendi ülkesinde haksız bırakan hükümete bir çağrıydı. Oyunun ilk gösterilerinde yazar, özellikle gençler tarafından çok alkışlandı.

«Yeni Osmanlılar»ın eylemlerinden ve yandaşlarından yeniden tedirgin olan sultan hükümeti Mart ayının sonunda kesin olarak «İbret»i kapattı. Namık Kemal tutuklandı ve Kıbrıs'a sürüldü. Nuri, İsmail Hakkı, Ebuzziya Tevfik de tutuklandılar ve sürgüne gönderildiler.

Böylece, 1873 ilkbaharında, hükümet, «Yeni Osmanlılar»ın liderlerinin toplumsal politik eylemlerine resmen son vermiş oldu. Ancak, artık uygulamada, «Yeni Osmanlılar»ın fikirlerinin Türk aydınları arasında yayılmasını önleme olanağı yoktu. «Yeni Osmanlılar»ın gazeteleri ve öteki yayınsal yapıtları, bu yılların Türk toplumunun kültürlü kitlelerinde çok büyük bir ün kazanmıştı. İlk Türk meşrutiyetçilerinin propaganda çalışması, sivil ve askerî aydın sınıfın ve öğrenci gençlerin oldukça dar ortamının dışına çıkmasa da, «Yeni Osmanlılar» çok şey başarmışlardı. «Yeni Osmanlılar»ın, «Meşrutiyet», «Parlamento», «sorumlu hükümet», «politik özgürlük» kavramları, feodal saltçı yönetimin hüküm sürdüğü bir ülkede ilk kez ciddi olarak tartışılıyordu. Meşrutiyet reformları için politik mücadele ortamı hazırlanmıştı.

1875-1876 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda ekonomik ve politik buhranın kızışması , meşrutiyet hareketinin hızlanması

için uygun bir durum yarattı.[1] Ülkenin ekonomik durumu gitgide zayıflıyordu; 1875 sonbaharında imparatorluğun malî durumu son derece kötüydü. Babıâli, maliyede kısmî batkı olduğunu bildirdi. 1875'de Bosna ve Hersek'de de büyük köylü isyanı patlak verdi; 1875 Eylül'ünde, Eski Zagor'da Bulgarlar, Türk sultanına karşı ayaklandılar. «Doğu sorunu», Avrupa politikasına yeniden girdi. Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işlerine müdahale tehlikesi belirdi.

Bütün bu koşullar, özellikle, büyük devletlerin müdahale tehlikesi ve imparatorluğun Avrupa bölümündeki illerin, imparatorluktan ayrılmak istemeleri, hemen hemen tüm halk kitlelerini sarmış olan hükümetten hoşnutsuzluğun iyice artmasına neden oldu. Bu koşullarda «Yeni Osmanlılar Örgütü»yle, örgütle daha kuruluş yıllarından ilişkileri bulunan ünlü devlet adamı Mithat Paşa'nın önayak olduğu meşrutiyet reformuna taraftar olanlar çalışmalarına hız verdiler. 1876 Mart ayında Avrupa devletlerine «Müslüman Vatanseverler Bildirgesi» gönderildi. Bu bildirgede, ancak parlamenter rejimin kurulmasıyla Türkiye'nin kurtulabileceği belirtiliyordu.

Karışan durumu değerlendiren Mithat Paşa ve arkadaşları, hem hükümetin değişmesini ve yabancı devletlerin müdahalesi tehlikesinin ortadan kaldırılmasını, hem de meşrutiyet reformlarının gerçekleşmesini sağlamak için en uygun andan yararlanmaya karar verdiler. Bu dönemde, meşrutiyetçilerin eylemlerinin en belirgin özelliği, meşrutiyetçilerin kendi düşüncelerine göre, sultanın ülkeyi felâketin eşiğine götüren politikasından memnun olmayan feodal dinci çevrenin bir bölümüyle oluşturdukları gruptur. Ancak bu grubun temsilcileri, meşrutiyetin ilân edil-

[1] 1876 meşrutiyet mücadelesinin ilerleyişiyle ilgili olan koşullar, yazarın 1958 yılında yayınlanan kitabında yer almaktadır (Bkz.: 184). Bundan dolayı, burada daha çok, yeni bilgilerin ve belgelerin kaydıyla, belirtilen yapıtta tam olarak aydınlığa kavuşmayan sorunlar inceleniyor. Bu sorunlar, anayasa tasarısı çevresindeki mücadele, parlamento kadrosunun niteliği, parlamentodaki muhaliflerin çalışması idi.

mesi ve sultanın egemenliğinin kısıtlanması niyetinde değildiler. Bu grupla birlikte Türk meşrutiyetçiler grubu, meşrutiyet hareketinin zayıflığını ve liderlerinin hükümete karşı büyük bir halk ayaklanması düzenlemekten korktuklarını yansıtıyordu.

Dış politik koşullar, (30 Martta Babıâli'ye sunulması gereken «Berlin Muhtırası») olayın gidişini hızlandırdı. 1876 yılı 29 Mayıs'ını 30 Mayıs'a bağlayan gece Abdülaziz tahttan indirildi. Abdülaziz'i tahttan indiren komplocular çeşitli amaçlar peşindeydiler. Ama hepsinin amacı saray darbesi yoluyla kitlelerin hükümete karşı ayaklanmaları ve yabancı müdahalesi tehlikesinin ortadan kaldırılmasında birleşiyordu. Komploya katılan «Yeni Osmanlılar»ın yandaşları ve onların lideri Mithat Paşa, yeni sultan V.Murat'a -1876 yılında Mayıs ve Ağustos ayları arasında hüküm sürdü.- meşrutiyeti ilân ettirebileceklerini umut ediyorlardı. Bu konudaki umutlar, Namık Kemal, Ebuzziya Tevfik, Nuri ve 7 Haziran'da artık sürgünden dönmüş olan öteki «Yeni Osmanlılar»ın bağışlanmasıyla daha da çok sağlamlaştı. Ama meşrutiyet taraftarları, bakanlar kurulunun büyük bir bölümünün kesin direnciyle karşılaştıklarından plânlarını gerçekleştiremediler. Buna Mithat Paşa taraftarlarının meşrutiyetin ilânı isteğiyle hazırladıkları bildirgeler bile yardımcı olmadı. Darbe, ancak dış politik amacında başarıya ulaştı ve «Berlin Muhtırası» Türkiye' ye verilmedi (Bkz.:184, s. 95-100).

Meşrutiyet sorunu, 6 Haziran 1876 'da Şurâ-i Devlet üyesi olan Mithat Paşa, meşrutiyet tasarısı üzerinde çalıştığı halde, belirsiz bir süre için kenara atıldı. Temmuz başına doğru hükümetteki meşrutiyetçi bakanların durumu, aralarında Savunma Bakanı Hüseyin Avni'nin de bulunduğu meşrutiyete karşı olan bakanların, Mithat Paşa'nın evindeki bir toplantı sırasında muhafız subayı Hasan tarafından öldürülmeleriyle daha da güçlendi.

Temmuz'un ilk yarısında meşrutiyet sorunu bakanlardan başka yüksek mevki sahibi memurların, müslüman din adamlarının temsilcilerinin ve müslüman olmayan dinî örgüt başkanlarının katıldığı çok büyük bir toplantıda görüşüldü. Mithat Paşa

ve maarif müsteşarlığı görevinde bulunan Ziya Bey, kesinlikle meşrutiyetin ilânı lehinde konuştular. Her ikisinin de konuşması hararetli tartışmalara yol açtı. Karar kabul edilmedi, ama tüm üyelerin inceleyebilmesi için Mithat Paşa'nın anayasa tasarısının kopya edilerek çoğaltılması kararlaştırıldı.

Bütün bunlar Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politik durumunun kötüye gittiği bir ortamda olmaktaydı. (Sırbistan ve Karadağ, Bosna ve Hersek'teki ayaklanmaları destekleyerek Türkiye'ye karşı askerî harekete geçmişti.) Bu durumda gerici çevreler savaş zamanının güçlüklerini ileri sürerek, Mithat Paşa'nın tasarısının görüşülmesini geciktirmeyi denediler. Hatta 21 Temmuz 1876'da veziriazam, reformla ilgili bütün konuşmaları ve basın müsteşarlığının kararı olmaksızın bu konularda makale yayımını yasaklayan bir emir verdi. Sansür komitesi bütün gazetelere, geçici olarak anayasa tasarılarının görüşülmesine yer vermemelerini emretti (Bkz.: 184, s. 101-104).

İç politik durum Ağustos ayında sinirleri iyice bozulan yeni sultanın hastalığı nedeniyle daha da karıştı. V. Murat'a umut bağlayan meşrutiyet taraftarları, bu kez de Şehzade Abdülhamit'in tahta geçirilmesinin gerektiğini kabul edeceklerdi. Mithat Paşa, ilk iş olarak şahzadeyle görüştü ve tahta çıktıktan hemen sonra meşrutıyeti ilân edeceğine ilişkin söz aldı.

31 Ağustos 1876'da Sultan Abdülhamit tahta çıktı. Verdiği sözü yerine getirmek niyetinde olmadığı hemen belli oldu. Yeni sultan tahta geçmesiyle ilgili olarak verdiği fermanda meşrutiyete değgin tek söz bile etmiyordu. Oysa, Mithat Paşanın hazırladığı ferman taslağında anayasanın hazırlanması için bir komisyon kurulacağı belirtilmekteydi. Abdülhamit'in çevresini en gerici kişiler sarmıştı.

Ama koşullar, sultanı, meşrutiyetçilerle uğraşmak zorunda bıraktı. Dış politik durum yeniden karıştı. Sırbistan ve Karadağ'la yapılan savaşı Türkler kazandı. Bu arada yabancı devletlerin müdahale tehdidi de arttı. Rusya'nın önerisine göre bu büyük devletler, Türk hükümetinin gerçekleştirmek zorunda

olduğu reform plânlarının görüşülmesi ve hatta Türkiye'nin bir yandan Sırbistan, öte yandan da Karadağ ile arasındaki barış koşulları sorununun çözümlenmesi için İstanbul'da uluslararası bir konferans yapmaya karar verdiler. Bu koşulları göz önünde bulunduran Abdülhamit, anayasa tasarısının halka açık olarak görüşülmesini kararlaştırdı.

Bu günlerde «Vakit» gazetesi önemli bir makale yayınladı. Bu makalede, ülkenin başlıca gereksinmelerinin meşrutiyet yönetiminin kurulmasına neden olduğu belirtilmekteydi (101, s. 99-110).

Yine bu günlerde İstanbul ulemasından Esat Efendi, «Meşrutiyet Hükümeti» -diye bir politik hicviye yayınladı. Bu hicviyede, meşrutiyet rejiminin islâmın özüne ve koşullarına, hatta Osmanlı İmparatorluğu'nun geleneklerine aykırı olmadığı tanıtlanıyordu. Esat Efendi, yapıtında, İngiliz parlamentosunu övüyor ve müslümanlarla hıristiyanların birlikte oluşturacakları mebuslar meclisine ilişkin düşüncesini açıklıyordu (255, s. 367). Namık Kemal, «İttihat» gazetesinde, yasal reformları ve parlamenter Monarşi düşüncelerini kapsayan bir makaleler serisi yayınladı (255, s. 366). Basındaki bütün bu çıkışlar, İstanbul'un askerî ve sivil aydın çevresinde, genç öğrenciler arasında geniş bir yankı uyandırdı.

Bütün bu koşullar, Sultan Abdülhamit'i ve feodal-dinci gerici çevreleri, anayasa tasarısının bundan sonraki görüşmelerini kabul etmek zorunda bıraktı. Sultan, Mithat Paşa'ya bir mektup yazarak Mithat Paşa tarafından önerilen anayasa tasarısını reddetmediğini, ancak, ülkenin olanaklarına uymayan bölümlerin tasarıdan çıkarılmasını gerekli saydığını bildirdi (206, s.33). Böylelikle, Abdülhamit, daha sonra da ortaya çıktığı gibi, tasarıda sultanın haklarının kısıtlandığını söylemek istiyordu.

26 Eylül 1876'daki büyük bir toplantıdan sonra, resmî bir belge hazırlandı ve sultana verildi. Bu belgede meşrutiyet rejimi nin kurulmasının gereği belirtiliyordu. Hükümetteki kuvvet oranını göz önünde bulunduran hatta, imparatorluğun uluslararası durumunu hesaba katan Abdülhamit, 7 Ekim'de bir «irade» yayınlamak zorunda kaldı. Bu iradede Meşrutiyetin ilânının, parlamento kurulmasının ve yeni yasaların hazırlanmasının gerekliliği belirtiliyordu. Yine bu önemli belgede, bütün bu sorunların çözümü ve anayasa tasarısının özenli hazırlanışı için tanınmış din ve devlet adamlarından özel bir komisyon kurulacağı açıklanmaktaydı. En sonunda ise, komisyonun çalışmalarının, daha sonra sultan ve bakanlar kurulu tarafından gözden geçirileceği belirtiliyordu (78, cilt II, s. 195-196).

Anayasa tasarısını hazırlayacak olan komisyon, sultanın buyruğuyla hemen kuruldu. Komisyon, 28 kişiden oluşuyordu. 16 kişi, büyük devlet memuru, 10 kişi din bilgini ve 2 si generaldi.[1] Mithat Paşa'nın isteği üzerine komisyon kadrosuna, Şurâ-i Devlet üyesi olan Namık Kemal ve Ziya da katıldı. Mithat Paşa, komisyon başkanı oldu.[2] Abdülhamit ve taraftarları temelini, yüksek mevki sahibi kişilerin ve büyük din adamlarının oluşturduğu komisyon üyelerinin çoğunluğunun, ya anayasa tararısını desteklemeyeceklerini, ya da sultanın tüm haklarının korunmasını sağlayacak bir belge hazırlayacaklarını umut ediyorlardı. Ancak, Adalet Bakanı Ahmet Cevdet Paşa'nın ve Namık Paşa'nın başkanlık ettikleri gerici grup azınlıkta kaldı. Pek çok komisyon üyesi, ayrıca Server Paşa; Bayındırlık Bakanının dostu, Mithat Paşa'nın da danışmanı olan ve anayasa tasarısının hazırlanmasına katılan Ermeni Odiyan Efendi; Dış İşleri Bakanının dostu Rum Karateodori Efendi; Şurâ-i Devlet üyesi, din bilgini

[1] Komisyon üyelerinin ad listesi R. Devereux'nun kitabının ek bölümünde bulunmaktadır.

[2] Bazı Avrupalı ve Türk yazarlarının yapıtlarında, Bayındırlık Bakanı Server Paşa'nın komisyon başkanı olduğu kabul ediliyor. Bu hata, Server Paşa'nın Ağustos ayında V. Murat'ın tahttan çekilmesiyle ilgili konuyu inceleyen bir komisyonun başkanı olmasından ileri gelmektedir. Ahmet Mithat ve Mahmut Celaleddin gibi bu konuda bilgi sahibi olan kişiler, yapıtlarında, komisyon başkanının Mithat Paşa olduğunu belirtiyorlar (Bkz.: 256 s. 47).

Seyfettin Efendi ve öteki komisyon üyeleri Mithat Paşa'yı, Namık Kemal'i ve Ziya'yı kuvvetle destekliyorlardı. Böylece, komisyonda meşrutiyetçiler için oldukça elverişli bir atmosfer ortaya çıkmış oldu (Bkz.:256, s. 48-51; 255, s. 369-375). Tanınmış tarihçi ve olayların çağdaşı, Fransız A. Ubiçini, 1877'de, komisyon üyelerinin büyük bölümünün, «Mithat Paşa'nın önceden kendi tarafına çektiği ve kendisini izlemeye hazır, ülke yaşantısında önemli olaylara katılan, Avrupa'yı bilen tahsilli kişilerden kurulduğunu», yazıyor ve şöyle devam ediyordu: «En başından beri bu kişiler, en liberal önlemler için oy veriyorlardı.» (256, s.48).

Komisyon, haftada dört kez, Şurâ-i Devlet binasında toplanıyordu. Gece oturumları ise, Mithat Paşa'nın ya da herhangi bir yüksek orun sahibi memurun evinde yapılıyordu. Komisyon, iş bölümü yaparak asıl işin de yürütüldüğü komitelere ayrılmıştı. Bu komitelerin en önemlisi, anayasa tasarısını ve hatta seçim kanununu hazırlayan Ziya'nın yönettiği komiteydi. Bu komitenin kadrosuna Namık Kemal, Üsküdar mahkemesi başkanı Mustafa Hayrullah Efendi, Şurâ-i Devlet üyesi, Ermeni Çamiç Ovanes Efendi, yine Şurâ-i Devlet üyesi Ramiz Efendi, Galatasaray Lisesi müdürü Sava Paşa, borsa simsarı Abidin Bey de dahildiler. Öteki iki komite de, illerin yönetimi –Cevdet Paşa'nın başkanlığında– ve basın –Server Paşa'nın başkanlığında– yasalarının hazırlanmasıyla uğraşıyorlardı.

Anayasa tasarısı çalışmaları sona erdikten sonra, komitenin önerilerini, Mithat Paşa inceledi, daha sonra tasarı metni çoğaltıldı ve incelenmek üzere komisyonun bütün üyelerine verildi. Tasarıyı hazırlayan komitenin emrinde ne tür malzemeler olduğu tam olarak belli değildi. Mithat Paşa'nın tasarısından başka, birçok anayasa tasarısı daha olduğu düşüncesi vardır. Mithat Paşa'nın ve sultanın başkâtibi Küçük Sait Bey'in tasarılarından açık açık söz edilebilir. Çünkü bu tasarılar, zamanımıza dek ulaşmış ve Ahmet Mithat'ın kitabında bir kez daha yayınlanmıştır (78, cilt II, s.321-355). Oğlunun yayınına göre, Süleyman Paşa'nın da bir tasarısı olduğu bilinmektedir (Bkz.:255, s.344-345).

R.Devereux, tasarı yazarları arasında Namık Kemal'in de bulunduğunu işaret ediyor. R. Devereux, anayasa tasarısını hazırlayan komite üyelerinin Mithat Paşa taraftarı olduklarını ve Mithat Paşa'nın ektisi altında bulunduklarını, komitenin çalışması sonucunda hazırlanan belgenin, ortak bir çalışmanın meyvası olduğunu ve çalışma sırasında yararlanılan binlerce kaynaktan çıkarılan düşüncelere dayandığını da belirtiyor (256, s.49).

Mithat Paşa'nın ilk tasarısı, parlamentoda yalnız millet meclisini, yani 120 üyeli Mebuslar Meclisi'ni öngörüyordu. Milletvekillerinin üçte ikisinin seçilmesi, üçte birinin ise hükümet tarafından atanması öne sürülmekteydi. Tasarı devlet yönetiminde, veziriazamın görevi yerine, başbakanlık makamını getiriyor, bakanlar kurulunun hak ve görevlerini genişletiyordu. Tasarı, Mebuslar Meclisi'nin haklarını da geniş olarak açıklıyordu. Tasarıda yasaların, gerek hükümet, gerekse milletvekilleri tarafından Mebuslar Meclisi'nin incelemesine sunulabileceği, meclisin ülkenin maliyesini denetleme hakkına, vergilerin ölçüsünü ve toplanma biçimini saptama hakkına sahip olduğu, hatta yasalara uymayan memurları mahkemeye verebileceği belirtiliyordu (Bkz.: 78, cilt II, s.328).[1]

Sait Bey ise, tasarısında iki meclisli bir parlamento öneriyordu. Mebuslar Meclisi ve Senato. Bu tasarıya göre, parlamentonun 750 mebusu, doğrudan doğruya oy verilerek seçilecekti. Sait Bey'in tasarısının ilk maddesinde, imparatorluğun yüksek egemenliğinin sultanın elinde olduğu söyleniyordu. Sultana ya-

[1] Mithat Paşa'nın tasarısının, son yayınlanan anayasa metninden ne denli farklı olduğunu anlamak için, metnin 80. sayfasını ele almak yeterlidir. Bu son anayasa metninde, meclisin hakları şöyle belirleniyordu: «Mebuslar Meclisi, kendisine getirilen, kanun tasarılarını görüşür, kabul eder, değiştirebilir ya da maliye ve anayasa ile ilgili kararları reddedebilir. Devletin gelecekteki genel giderlerini ayrıntılarıyla inceler ve maliye bakanıyla görüşerek genel toplamı belirtir. Öteki bakanlarla da görüşerek giderleri kapatacak gelirlerin dağılımının ve gerçekleştirilmesinin genel tutarını ve şeklini saptar» (199a, s. 228).

kın yüksek mevki sahibi bir kişi tarafından önerilen bu tasarının, monarşinin yüksek haklarının sarsılmazlık ve değişmezlik ilkelerinin, parlamenter rejim koşullarında da korunmasına dikkat çekmesi ve asıl bu noktadan yola çıkması raslantı değildir. Buna karşılık, Mithat Paşa'nın tasarısının ilk maddesinde, imparatorluğun sarsılmazlığından ve sınırlarının değişmezliğinden söz edilmekteydi. Süleyman Paşa'nın anayasa tasarısının ilk maddesinde ise, Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsız bir meşrutî devlet olduğu belirtiliyordu.

Süleyman Paşa'nın tasarısında ilgi çekici bir ayrıntı bulunmaktadır. Tasarı yazarı milletveki seçimi sırasında müslümanlardan coğrafî belirtiye göre, temsilciler seçmeyi, müslüman olmayanlardan ise, dinî örgütlerden temsilci seçmeyi öneriyordu. Bundan da Mısır, Tunus, Sırbistan, Karadağ ve Romanya'dan milletvekillerinin seçilerek meclise girmesi sonucu ortaya çıkıyordu. Büyük bir olasılıkla Süleyman Paşa, kendine özgü bir yöntemle adı geçen belgelerin imparatorluğun illeri olduğu zamana dönmek arzusundadır.

Mithat Paşa'nın tasarısının, sultanın haklarından söz eden bölümü, sultanın ve gerici çevrelerin şiddetli direncine neden oldu. Tasarıda, sultanın en yüksek haklarından, halife sıfatıyla islamın koruyucusu, ordunun başkomutanı olduğundan, bakanları atama, değiştirme, ve parlamentoyu dağıtma hakkının ona ait olduğundan, kişiliğinin sarsılmaz ve her sorumluluktan bağımsız olduğundan söz ediliyordu. Ancak, Mithat Paşa'nın anayasa tasarısı bu zamana göre, monarşi egemenliğini geniş çapta kısıtlıyordu. Sultan parlamentoyu dağıtma hakkına sahipti, ama, bu hak, yeni parlamentoyu altı ay içinde toplamak yükümlülüğüyle sınırlandırılmıştı. Sultan ve sarayının geçimi için ayrılan para konusunda parlamento karar verecekti. Mebuslar Meclisi'nin başkanını sultan değil hükümet atayacaktı. Sonuçta, tasarı, başbakana bakanlar kurulunu düzenleme ve sultanın onayına sunma hakkını veriyordu. Bu son durum, Mithat Paşa'ya karşı olanların, onu geleceğin başbakanı sıfatıyla ikbâlperest niyetler

beslemekle ve kendine hareket özgürlüğü sağlamayı istemekle suçlamalarına neden oldu (104, cilt I, s. 221).

Uzun görüşmelerden sonra, komisyon, müslüman olanlardan ve olmayanlardan seçilen 120 üyelik Mebuslar Meclisi'nden ve Senatodan oluşan iki meclisli parlamento önerisini kabul etti. Komisyonun din adamı olan bazı üyeleri parlamentoda müslüman olmayanların temsil edilmesi sorununu yeniden kuşku altına koymaya yeltendiler. Ancak, Mithat Paşa ve komisyonun onu destekleyen büyük bölümü, ısrar ederek kendi fikirlerini kabul ettirdiler. Çünkü, böylesi bir karar, Mithat Paşa ve «Yeni Osmanlılar» için önemli olan, imparatorluğun tüm uyruklarının birliği fikrini sarsmakla kalmaz, aynı zamanda bu anda en önemli sorun olan yabancı devletlerin ülkenin iç işlerine el atması korkusunun yine anayasa aracılığıyla ortadan kalkmasına engel olabilirdi.

12 Ekim 1876'da Dış İşleri Bakanı Saffet Paşa, yabancı devlet elçilerine resmî bir bildiri gönderdi. Bu bildiride sultanın Mebuslar Meclisi'ni ve Senato'yu toplama kararını hatta, illerdeki yönetimin denetlenmesi için genel meclisler kurmayı kabul ettiği belirtiliyordu.

Çok geçmeden «Basiret» ve «İstanbul» gazeteleri komisyon tarafından hazırlanan seçim kanununu yayınlandılar. Bu kanuna göre 120 milletvekilinin seçimi dolaylı oy verme şeklinde yapılacaktı. Bundan başka, Mebuslar Meclisi'nin 13 Aralık'tan başlayarak en geç Şubat ayına kadar toplanmak zorunda olduğu belirtilmekteydi; milletvekilleri üç yıllık bir süre için seçilecekler, ancak bu milletvekillerinin üçte biri her yıl değişecekti. Her ilin temsil edilme biçimi, Babıâli tarafından saptanacaktı. Bu seçim kanunu, Server Paşa başkanlığında yeniden kurulan komisyonda bir kez daha gözden geçirildi. Daha sonra bu komisyonun elde ettiği sonuçlar 28 Ekim 1876'da resmî bir belge halinde yayınlandı. Bu belgede, meclis üyelerinin sayısı 120'den 130'a çıkarılmakta ve parlamentonun toplantıya çağrılma süresi ilk yıl için 1 Mart olarak belirlenmekteydi (256, s. 50-51).

Bu günlerde Abdülhamit oldukça becerikli ve ileri görüşlü bir politikacı olarak kendini gösterdi. Yeni bir sultanın ilericilik ve uygarlık fikirlerine bağlılığını belirtecek adımlar attı. Ayrıca, verdiği bir söylevde Abdülhamit, başkentte yeni yüksek öğrenim kurumları açılması gerektiğini ileri sürmüştür. Abdülhamit, meşrutiyet hareketine düşman olan bazı yüksek mevki sahibi memurlarla din bilginlerinin başkentten uzaklaştırılmasının gereğini de kabul etmekteydi. Çünkü, meşrutiyete düşman bu kişiler, müslüman olmayanların, Mebuslar Meclisi'ne girmesinin şeriata aykırı olacağını söyleyerek İstanbul'daki müslüman ahaliyi kışkırtmaya başlamışlardı. Mithat Paşa'nın girişimiyle polis, kışkırtıcı bildirgeler yayan kişilerin eylemlerini izlemekteydi. Anadolu kazaskeri Muhittin Efendi ve onunla aynı fikirde olan büyük memurlarla din adamlarının anayasa tasarısına karşı yürüttükleri propagandanın kanıtları toplandı ve hepsi de tutuklandılar.[1] 21 Ekim 1876'da, Mithat Paşa, tutukluların eylemlerini açığa vuran belgeleri bakanlar kuruluna sundu. Kurul, ülkenin içinde bulunduğu uluslararası ortamda, böylesi propagandacılara karşı sert tedbirler almak ve onları yargılamak gerektiğine karar verdi. Sultan başlangıçta, kabinenin bu kararını kabule yanaşmadı. Ancak, bakanlar, görevlerinden ayrılacaklarını bildirince Abdülhamit, mahkemenin sürgün yerlerinde yapılması koşuluyla 20 tutuklunun sürgününü onayladı. Ülkenin karmaşık koşullarında, sultan meşrutiyetçilerle uzlaşmak zorunda olsa bile, din adamlarının izleyicisi durumundan da kurtulmak istiyordu. Tutukluların sürgüne gönderilişinin, din adamları ve softalar arasında heyecan yaratmaması, aksine birkaç gün sonra İstanbul din adamlarının sultana Muhittin grubuna karşı alınan tedbirleri takdir eden bir mektup göndermeleri dikkate değerdir. Bu dönemde meşrutiyetçilerin durumunun yeterince güçlü olduğu ve başkentte çeşitli toplum tabakaları tarafından desteklendikleri bu olayla da tanıtlanmış oluyor.

[1] «Muhittin Komplosu» olarak bilinen bu olayın koşulları için bkz.: (246. s. 51-53)

Bu arada Osmanlı İmparatorluğu'nun politik ve askerî durumu karışmaya devam ediyordu. Türkler tarafından Sırbistan'a karşı yeniden başlatılan hareketler Türkiye'ye zafer kazandırdığı ve hatta Belgrad yolunu açtığı halde, Rus hükümeti, Türkiye'den 31 Ekim'de kesin olarak iki haftalık ateşkes istedi. Rusya, kısmî seferberlik ilân etti. 2 Kasım'da Babıâli, iki aylık ateşkese karar verdi. Ama yine de Rusya ile yapılabilecek bir savaşa hazırlanmaya başladı. Seferberlik ilân edildi ve gönüllü milis kuvvetleri kaydı başladı, zorunlu «bağış» görünümünde olağanüstü askerî vergi kondu. Bütün bu tedbirler halkın hoşnutsuzluğunu artırdı. Asker kaçakları çoğaldı.

Savaş hazırlıkları sırasında hükümetin aldığı bu önlemlerin meşrutiyetçiler karafından desteklenmesi dikkate değer bir durumdur. Özellikle Namık Kemal ve Ziya'nın girişimleriyle başkentte «Millî Hassa»ya gönüllü kaydı için bir komite kuruldu ve başkanlığına Mithat Paşa seçildi. Ancak bu komite, sultan tarafından kapatıldı. Gericiler, meşrutiyetiçilerin liderlerinin halk arasında ünlerinin artmasından ve «Milli Hassa»nın ilericilerin dayanağı olmasından açıkça korkuyorlardı (Bkz.:230, cilt I, s.296; 206, s.66).

Anayasa tasarısı çevresindeki kavga bütün bir Kasım ayı ve 1876 yılı Aralık ayının ilk yarısında sürüp gitti (Bkz.:256, s. 53-58; 255, s.375-380). Kavga, komisyonda olduğu kadar Abdülhamit'in çevresindeki yüksek mevki sahibi memurlar tarafından saray koridorlarında bile sürdürülüyordu. Karışan koşullar göz önünde bulundurulunca meşrutiyetin ilân edilmesi gerektiği halde dalkavuklar, sultanın sınırsız haklarını korumak için ellerinden geleni yapıyorlardı.

20 Kasım'a doğru komisyon çalışmasını tamamladı ve Mithat Paşa tasarıyı gayrı resmî olarak sultanın incelemesine sundu. 140 maddelik tasarı, iki meclisli bir parlamento ve bağımsız olarak hükümet kurma hakkına sahip başbakanlık makamını öngörüyordu. Abdülhamit, veziriazam ve saray danışmanlarıyla birlikte bu tasarıyı gözden geçirmeye başladı. Mehmet Rüştü

sultanın haklarını belirleyen bölümün, bu kakların sultanın kişiliğini gözden düşüreceğini dikkate alarak anayasaya girmesinin aleyhinde konuştu. Mehmet Rüştü, başbakanlık makamının konulmasına da karşıydı ve bütün bakanlar atama hakkının sultanda kalmasının gereğine inanıyordu. Saraylılar, Mehmet Rüştü'nün sultanın ruhuna da açıkça uyan bu kararlarını hararetle desteklediler.

25 Kasım'da Abdülhamit, Mithat Paşa'ya bir mektup göndererek tasarıda ülkenin töresiyle ve gelenekleriyle bağdaşmayan maddeler bulunduğunu bildirdi. Abdülhamit sözlerine şöyle devam ediyordu: «Biz, yeni düzende, hükümdarın haklarının korunmasına büyük önem vermekteyiz. Bundan dolayı da anayasanın bakanlar kurulunda görüşülmesini ve tarafımızdan saptanan biçimde yeniden hazırlanmasını istemekteyiz» (125, s. 78-79). 1876 yılı Aralık ayı sonunda İstanbul'daki Rus elçisi N.P. İgnatyev, sultanın anayasa tasarısını reddettiğini ve değiştirmek istediğini yazıyordu (47, s.227).

Sultanın bu mektubuna Mithat Paşa'nın verdiği yanıt ilginçtir. Meşrutiyetçilerin lideri, sultana tasarıyı değiştirme olanağı bulunduğunu bildirdi. Aslında Mithat Paşa, tasarıyı sultana verirken, sonradan sultanın isteklerine göre değişiklik yapılabileceğini kastediyordu. Ancak, Mithat Paşa'nın yanıtında asıl önemli nokta, karışan politik durum nedeniyle meşrutiyetin acele ilân edilmesi gereğiydi. Mithat Paşa, İstanbul'daki uluslararası konferans başlamadan meşrutiyeti ilân etmek için kaygılanıyordu. R.Devereux, Mithat Paşa'nın yanıtının etkili olduğunu, anayasanın kapsamından çok, bu yanıtın yayınlanmasının heyecan verici olduğunu belirtiyordu (256, s.54). Böylesi bir değerlendirme belki de yanlıştır. Durum son derece karışıktı. Meşrutiyetçilerin durumları, sultanla anlaşmazlığa düşmeyi göze alacak kadar sağlam değildi. Mithat Paşa, bu karmakarışık oyunu yolu yordamıyla yürütüyor ve bu oyunda meşrutiyetin ilânını temel sayarak, kendi durumundan açıkça vazgeçiyordu. Kuşkusuz, ilerdeki konferans sorunu, Mithat Paşa'yı çok heyecanlandırmaktaydı. Abdülhamit'in mektubuna verdiği karşılıkta, yeni reformlar konferansın başlangıcına dek gerçekleştirilmeyecek olursa, Osmanlı İmparatorluğu için ancak tek çıkar yol kaldığını, bunun da yabancı devletlerin önerisini kabul ederek «sonsuza değin onların koruyuculuğu altında yaşamaya karar vermek» olduğunu belirtiyordu (125. s.79).

1 Aralık 1876'da bakanlar kurulu meşrutiyet tasarısını görüşmeye başladı. Oturumlar son derece heyecanlı geçiyordu. Kurulda, Mithat Paşa taraftarları azınlıktaydılar ve bu yüzden bazı önemli maddelerden vazgeçmek zorunda kaldılar. Sultanın haklarını küçük ölçüde kısıtlayan maddeler bile reddedildi. Başbakanlık makamıyla ilgili bölüm tasarıdan çıkarıldı. Herhangi bir bölgenin resmî dilini serbestçe seçmesini öngören bölüm Türkçe'nin imparatorluğun tek resmî dili olduğunu belirtecek biçimde değiştirildi. Gerçekte azınlıkların ana dillerindeki okullarda öğrenim yapmaları hakkı korunuyordu. Basın özgürlüğüyle ilgili bölümde sert tartışmalar oldu. Bakanların çoğunluğu bu bölüme karşı çıktılar. Mithat Paşa, bu noktada direnmeye karar verdi ve uluslararası konferans öncesinde, sultanın ve Babıâli'nin hiç istemeyeceği bir şeyi yapmakla -istifa etmekle- korkuttu. Böylelikle, Mithat Paşa, tasarının bu önemli maddesini kurtarabildi.

Sonunda 6 Aralık'ta bakanlar kurulu artık 119 maddeden oluşan anayasa tasarısına son şeklini verdi. Ertesi gün, tasarı, sultana resmen sunuldu. Sultan, kendisine yakın saray adamlarıyle yeniden görüşmelere başladı. Bu arada, İstanbul'da, 11 Aralık'ta İngiltere, Almanya, Avusturya-Macaristan, İtalya ve Rusya delegelerinin katıldığı ön toplantı başlamıştı. (Bu ön toplantıya Türkiye katılmıyordu). Toplantı, Bosna, Hersek ve Bulgaristan'ın özerklik tasarısını ve konferansa katılan tüm delegelerin atayacağı özel komisyonların gözetimi altında gerçekleştirileceği saptanan uygulamayı hazırladı (162, s. 107).

Yabancı devletlerin istekleri tam olarak belli olduğu zaman feodal-dinci gerici çevrelerin, meşrutiyetçilerle uzlaşmaları gerektiği fikri ortaya çıktı. Sultan ve çevresindekiler anayasanın öne-

mini azaltacak ve ilk elverişli durumda anayasa yanlısı olanlara kesin bir darbe indirme olanağı sağlayacak bir araç aramaya başladılar. Tasarının 113. maddesine yaptıkları ekle böylesi bir aracı elde etmiş oldular. Bu ek, sultana, istemediği kişileri imparatorluk sınırları dışına sürme hakkını veriyordu.

Böylesi bir durumun anayasaya katılması fikrini sultana, bakanlar kurulu tarafından en son şekli verilen tasarının sarayda yeniden görüşülmesi sırasında, Damat Mahmut ve Küçük Sait verdiler. Anayasa tasarısının 113. maddesi, imparatorluğun herhangi bir bölgesinde düzensizlik başgösterdiği zaman hükümetin bu bölgede sıkıyönetim ilân edebileceğini ve sivil yasaların yürürlüğünü durdurabileceğini öngörüyordu. Saraylılar, bu bölüme, davranışları devletin güvenliği için düşman sayılabilecek kişilerin sınır dışı edilmesi hakkının hükümdara ait olması biçiminde bir ek yapmasını önerdiler sultana. Bu ek aslında sultana, herhangi bir anda «anayasal düzende» muhaliflerinin hakkından gelme olanağı sağlıyordu. Öneri birkaç gün görüşüldü. Sultan, kararsızdı, ama, kuşkusuz bu öneriyi benimsememesi bu nedenden değildi. Abdülhamit, kuvvetinin böylesi bir düzeltmeyi meşrutiyet taraftarlarına kabule zorlamaya yetip yetmeyeceğini ölçüp biçti. 15 Aralık'ta sultan, 113. maddeye yapılacak bu eklemede direnmeye karar verdi. Eğer bakanlar kurulu düzeltmeyi kabul etmezse meşrutiyetin ilânını reddedeceğini ileri sürecekti. 16 Aralık'ta Mithat Paşa, sarayı ziyaret ettikten sonra, sultanın kararını Namık Kemal ve Ziya'ya bildirdi. Her ikisi de hararetle protesto ettiler ve Mithat Paşa'dan bu bölümün anayasaya katılmaması için kesin tedbirler almasını istediler. «Bu maddeye eklenen bölüm sonucunda, anayasa hiç bir şey ifade etmeyecek. İleride, hükümet, istediği kişiyi sınır dışına sürerken yine anayasaya dayanacak... Böyle anayasa nerede görülmüş?..» diyordu Ziya (222, s. 345).

Olayın görgü tanıklarından birinin sözlerine göre, Mithat Paşa, 113. maddeye yapılan eklemenin anayasa metnine girmemesi için çok çaba harcamış, ancak bunu başaramamıştır (104, s. 223).

Bu, meşrutiyetçiler için önemli bir yenilgidir. Sultan ve çevresindekiler, darbe için en uygun zamanı seçmişlerdi. Uluslararası konferansın başlamasına çok az zaman kalmıştı. Mithat Paşa, bakanlar kurulunda, çoğunluğun desteğine sahip değildi. Kitle halinde hareketler düzenlemeye de Mithat Paşa ve taraftarları yanaşmıyorlardı. Zaten böyle bir şey başlı başına kuşkuluydu. Bir çıkar yol, islâm otoritesiyle kutsallaştırılan meşrutiyet fikri için softaları mücadeleye başlatmak, apayrı bir yol ise, başkent halkını ve bu softaları sultana ve sultanın haklarına karşı ayaklandırmaktı. Sonunda Mithat Paşa anlaşmak zorunda kaldı.

18 Aralık'ta İstanbul'da, meşrutiyet'in ilerdeki günlerde ilân edileceği bildirildi. 19 Aralık'ta sultan bir diplomasi oyunu yaptı ve Avrupa'da çok iyi bir ünü olan Mithat Paşa'yı veziriazamlığa atadı. Sultan yanılmamıştı. Londra ve Paris borsaları, kararı, Türk parasının kurunu acele yükselterek yanıtladılar.

22 Aralık'ta, bakanlar kurulu, Damat Mahmut'un evinde, anayasa tasarısının son görüşmesini yapmak için toplandı. Bu oturumda, anayasaya karşı olanlar, meşrutiyetin ilânını önlemek için son bir denemeye giriştiler. Bu bakanları destekleyen Cevdet Paşa, tahtta akıllı ve yetenekli bir hükümdar bulunduğundan meşrutiyetin ilânı gereğinin ortadan kalktığını ileri sürdü (125, s. 84-85; 206, s. 51-52). Mithat Paşa, «Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilmesinin, saltçı yönetime son vermek arzusu gibi bütünüyle kutsal bir amaç uğruna olduğunu» ve bundan dolayı, meşrutiyetin hemen ilân edilmesi kararının kabinece kabul edilmemesi halinde, kendisinin görevinden ayrılacağını söyleyerek sert bir karşılık verdi (214, s. 57). Mithat Paşa'nın uzlaşmaya yanaşmaması ve Türkiye'nin de katıldığı uluslararası konferansın açılışının yaklaşması, işi karara bağladı. Bakanlar Kurulu, meşrutiyetin ilânını kabul etti.

23 Aralık 1876'da İstanbul'da yağmurlu bir gündü. Ama Babıâli binasının avlusunda Türkiye tarihinde ilk meşrutiyetin

resmen ilân edilmesi törenini izleyen büyük bir kalabalık toplanmıştı. Bir saattir kalabalığın karşısında bulunan sultanın birinci Başkâtibi Sait Bey, Mithat Paşa'ya sultanın meşrutiyetin ilâniyle ilgili fermanını ve anayasanın metnini sundu. Mithat Paşa, bu belgeleri okuması için, Babıâli Başkâtibi Mahmut Celaleddin Paşa'ya verdi. Sultan törende bulunmadı. Sultanın fermanı anayasanın dinsel yasalarla birlikte yürürlükte bulunacağını ve sultan Abdülmecit'in başlattığı reformların devamı olacağını. anayasanın, imparatorluğun tüm uyruklarına özgürlük ve eşitlik sağlayacağını belirtiyordu. Ferman, veziriazamı, imparatorlukta anayasanın uygulanıp uygulanmadığını gözetmeye memur ediyordu (255, s. 381-383). Mithat Paşa, ülkenin ilerlemesine yardım edecek olan meşrutiyetin ilânı için sultana minnettarlığını bildirdi. Padışahın sağlığına dua edildi. Osmanlı İmparatorluğu'nun meşrutiyet devleti olduğu 101 pare top atılarak ilân edildi.

Top sesleri aynı saatlerde uluslararası konferansın çalışmaya başladığı salonun kemerleri altında korkunç şekilde yankılanıyordu. Türk temsilcisi Saffet Paşa, delegelere hemen tören bildirisini sundu: «Şu anda yapılan büyük eylem 600 yıldır süregelen yönetim biçimini değiştirdi, meşrutiyeti ilân eden Haşmetlû Sultan, imparatorluğu mutlu kıldı.» (162, s. 107). Daha sonra Saffet Paşa konferansın çalışmasının şimdilik gereksiz olduğunu, çünkü, bundan böyle herşeye, henüz ilân edilmiş olan meşrutiyetin karar vereceğini söyledi. Yabancı devlet temsilcileri böylesi bir güvenceyi kabul etmediler ve konferans çalışmaya devam etti. Ancak, bir amaç başarıya ulaştı; Türk delegasyonu, yeni anayasayı öne sürerek yabancı devletlerin tüm önerilerini reddeden ve konferansı başarısızlığa götüren uzlaşmaz bir tavır takındılar.

23 Aralık'ta ilân edilen anayasa Türkiye tarihinde en önemli politik belgelerden biriydi. (Bkz.: 78, cilt II, s. 355-383; 112, s. 25-38; 199a, s. 216-235). Anayasa, kişisel özgürlüğü, din ayrımı olmaksızın imparatorluğun tüm uyruklarının yasalar önünde eşit olduğunu törenle ilân ediyor, taşınır ve taşınmaz malların güvenliğini, mesken dokunulmazlığını, vergilerin ve yasalara

dayanan haraçların orantılı dağılımını, angaryanın, el koymanın ve baskının kesinlikle yasaklanmasını garanti ediyordu. Bunların yanı sıra anayasa, basın özgürlüğünü, ilk öğrenimin zorunluluğunu da ilân ediyor ve imparatorluğun bütün uyruklarına, imparatorluğun resmî dili olan Türk dilini bilmek koşuluyla devlet görevinde çalışma hakkı veriyordu. Anayasa, sultan tarafından kaydı hayat koşuluyla atanan üyelerin meydana getirdiği senatodan ve imparatorluğun erkek halkı tarafından seçilecek —40 bin kişiye 1 milletvekili göz önüne alarak— Mebuslar Meclisin'den oluşan iki meclisli bir parlâmento kurulmasını öngörüyordu. Milletvekillerini, Türk dilini bilen, otuz yaşını doldurmuş olan, yurttaşlık haklarından yararlanan, soruşturma altında bulunmayan ve «Yabancı uyruğunda gözü olmayan» imparatorluk uyrukluları seçebilecekti. Anayasa Mebuslar Meclisinin, maliye ve anayasayla ilgili çeşitli yasaları kabul etme, reddetme ya da değiştirme ve devlet bütçesini onaylama haklarına sahip olduğunu belirtiyordu. Ancak, Mebuslar Meclisinin bu mütevazi hakları bile, bu meclisin kabul ettiği kanun tasarılarını reddetme hakkına sahip olan Senatoya bağlıydı. Anayasa bakanların ve devlet memurlarının yükümlülüklerini ve haklarını belirtiyor, mahkemelerin halka açık ve bağımsız, yargıçların da azledilmez olduğunu ilân ediyordu. Anayasanın maliyeyle ilgili maddeleri, vergilerin salt yasalara göre toplanabileceğini ve bütün devlet giderlerinin bütçede belirtilmek zorunda olduğunu açıklıyordu; 100. madde, özellikle bütün aşırı giderlerin, ancak bu giderlerle ilgili özel bir yasa kabul edildikten sonra yürürlüğe girebileceğini işaret ediyordu.

Anayasa maddelerinde, imparatorluğun ezilen halkları üzerinde Türk devletini ebedileştirmek isteği yansımaktaydı. Anayasa, imparatorluğun tüm uyruklarının, din ayrımı olmaksızın «Osmanlı» olduğunu açıklıyordu. Anayasanın birinci maddesi, Osmanlı İmparatorluğunun ve ona bağlı bütün toprakların ve özerk bölgelerin herhangi bir nedenle bölünemeyeceğini belirtiyordu. Ezilen ulusların, bağımsızlık için yapacakları her türlü

yasal savaşlar olanağından yoksun bırakma arzusu 71. maddede yer almaktaydı: Bu madde, «Mebuslar Meclisinin her bir üyesinin kendisini seçen çevrenin değil, tüm Osmanlılar'ın temsilcisi olduğunu» belirtiyordu.

Anayasa sultanın haklarını son derece geniş biçimde açıklamaktaydı. Mithat Paşa'nın ilk tasarısında yer alan ve sultanın haklarını küçük ölçüde de olsa kısıtlayan maddeler kaldırılmıştı.[1] 113. maddeye yapılan ekleme de sultanın egemenliğini tümüyle sınırsız hale getirdi. Mithat Paşa'nın ilk tasarısında bulunan öteki bazı maddeler de anayasaya alınmamıştı. Bu arada, İslâm dininin devlet dini olduğuna değgin bir madde eklenmişti anayasaya. Mebuslar Meclisinin başkanı, tasarıda öngörüldüğü gibi, hükümet tarafından değil de, sultan tarafından seçilecekti. Mithat Paşa'nın tasarısında şöyle bir madde yer almaktaydı: «Osmanlı uyruğunda olanlar, özel bir yasaya göre, vatana yararlı olacak her tür ticaret ve endüstri şirketi kurma hakkına sahiptir; bu işte onlara hükümetçe her türlü kolaylık sağlanacaktır» (78, cilt II, s. 331). «Yeni Osmanlılar»ın, ülkenin ekonomik gelişmesi arzusunu yansıtan bu maddeden geriye, anayasada, salt maddenin ilk bölümü kaldı, yani, ticarî, tarımsal ve endüstriyel şirket kurma hakkı. Kolaylıklar konusundaki bölüm, anayasa metninden çıkarıldı.

Bu ilk anayasa, sultanın haklarını küçük ölçüde kısıtlasa da, Türk tarihinde önemli bir ilerlemeydi. Burjuva özgürlüklerinin -can ve mal dokunulmazlığı, basın özgürlüğü vb.- törenle ilân edilmesi ve özellikle, parlâmentonun kuruluşu, feodal sultan rejimi koşullarında ileriye atılan önemli bir adımdı. Anayasa maddelerinin günlük yaşantıda uygulanması ülkede hüküm süren feodal bürokratik yönetimi bir dereceye kadar sınırlandırabilirdi.

Olaylar, meşrutiyet taraftarlarının, elverişli politik koşul-

[1] Salt Mebuslar Meclisinin dağılması halinde, sultanın 6 ay içinde yeni seçimleri yapma zorunluluğunu belirten madde kalmıştı.

lardan yararlanarak kitle savaşına gitmeden, meşrutiyeti ilân ettirebildiklerini gösteriyor. Meşrutiyetçiler, feodal saltçı yönetimle mücadelelerinde şehirlerde ve köylerde destekleyici güçler aramadılar bile.

Ülkenin çeşitli bölgelerinden Rus Konsolosluklarından bildirildiğine göre, taşradaki Türk ahalinin, meşrutiyetin ilânını heyecansız karşılaması dikkate değerdir. Türk olmayan halklar ise, meşrutiyetin ilânına hiç güvenmediler (Bkz.: 50, 1. 658,661, 676; 49,1.125; 39,1.72).

Edirne'deki Avusturya Konsolosu, taşradaki Türk ve Türk olmayan halkın ruhsal durumunu oldukça başarılı bir biçimde karakterize ediyordu: Bu konsolos, Viyana'ya, «birçoklarının. –Türkler, hıristiyanların resmen eşit haklar kazanmasını istemediklerinden, Bulgarlar ise, oylamada çoğunluğu müslümanların kazanmasından korktuklarından –yeni anayasaya güvenmediklerini– bildiriyordu (256, s. 84). Selânik'teki Amerikan konsolosu raporunda aynı görüşü, gayet güzel anlatmaktaydı. 20 Ocak 1877'de Amerikan Konsolosu, şöyle yazıyordu: «Meşrutiyetin ilânı, Türkler'de hayret, endişe ve umursamazlık duygusu uyandırdı, Bilinmeyen pekçok konuda[1] hayret, hıristiyanlara türlü haklar verme konusunda endişe... Hıristiyanlar ise anayasaya bütünüyle güvenmediklerinden bu konuda fazlaca düşünmüyorlardı.» (256, s.84-85).

İstanbul'da, meşrutiyetçiler, yeni anayasanın politik önemini güçlendirmek için bırtakım tedbirler aldılar. 23 Aralık akşamı meşrutiyeti destekleme gösterisi düzenlendi. Mithat Paşa, Ermeni ve Rum patriklerini ziyaret etti. Böylelikle Türk tarihinde ilk kez bir veziriazam, cemaat başkanlarını ziyaret etmiş oluyordu. Patrikle yaptığı görüşmelerde Mithat Paşa, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm halklarının birlik olması gerektiğini savunmuştu.

[1] Ahmet Mithat, haklı olarak, halkın büyük bölümünün «anayasa» ve «parlâmento» sözcüklerini bile bilmediğini ve anlamadığını belirtiyordu (78, s. 197).

Feodal-dinci gerici çevre tarafından deskeklenen Sultan Abdülhamit meşrutiyetçilere indireceği kesin darbeyi hemen hazırlamaya başladı. 20 Ocak 1878'de İstanbul'da hiç bir karar almadan çalışmasına son veren uluslararası konferanstan sonra, sultan her şeyden önce Mithat Paşa'yı bertaraf etmeye karar verdi. Şubat'ın başında, Mithat Paşa tutuklandı ve yurt dışına sürüldü. Bu günler, meşrutiyetçilerde sağlam sınıfsal bir destek hareketinin bulunmadığını ortaya koydu. Meşrutiyet taraftarlarına yapılan baskı, kendilerini savunmaları için onlarda herhangi bir ciddi tepki uyandırmadı. Bununla birlikte, sultan ve feodal-dinci gerici çevre, meşrutiyeti hemen kaldırma tehlikesini göze alamadılar. Abdülhamit, anayasadan dış politik amaçlarda yararlanmak istiyordu; bir kısım memurlar, subaylar, İstanbul'daki sanatkârlar, tüccarlar ve öğrenciler arasında da yayılmış olan anayasacı fikirler hatırı sayılır bir rol oynadılar.

1877-1878 yıllarındaki Türk-Rus savaşının başlama koşullarında ilk Türk parlementosu iki kez toplandı.

Yukarıda da belirtildiği gibi, daha meşrutiyet ilân edilmeden milletvekillerinin seçim düzeniyle ilgili yasa hazırlanmış ve 28 Ekim 1876'da yayınlanmıştı.

Taşrada, milletvekillerini, il Yönetim Meclisi üyeleri seçecekti, İstanbul'da ise, iki dereceli seçimler yapılacaktı: Halk tarafından seçilen kırk seçmen, İstanbul milletvekillerini seçecekti. Böylece, toplam olarak 119 milletvekili seçilmiş olacaktı. –71 müslüman, 48 müslüman olmayan– milletvekilleri arasında Türkler, Ermeniler, Rumlar, Yahudiler, Bulgarlar, Sırplar, Bosnalılar Araplar ve Kürtler bulunmaktaydı.[1] Eksik ve yanlış bilgilerle her milletvekilinin işi ya da mesleğiyle ilgili olarak ne dereceye

[1] R. Devereux'nun kitabında, meclisin her iki toplantısındaki üyelerin ad listeleri bulunmaktadır. Bu listelerde üyelerin hangi dine, hangi etnik gruba ait oldukları, meslekleri ve iş türleri gösterilmiştir. (bkz.: 256, s. 261-275) Bir bölük yapıtlarda, seçilen milletvekillerinin sayısı 115 olarak gösterilmiştir. Bu durumda biz, R. Devereux'dan çevrilen tam ve ayrıntılı bilgilerden hareket edeceğiz.

kadar doğru hüküm verilebilir! Türk milletvekilleri arasında daha çok, istifa etmiş devlet memurları -ki devlet görevindeyken milletvekili olmak olanaksızdı-, büyük toprak sahipleri, din bilginleri ve bazı tüccarlar, sanatkârlar bulunmaktaydı. Müslüman olmayan milletvekilleri arasında ise, az sayıda büyük ticarî-tefeci burjuvazinin temsilcileri vardı.

Parlâmentonun toplantıları, artık başlamış olan Rus-Türk savaşı ortamında, 1877 yılında Haziran ayı sonuna dek sürdü. Bu süre içinde belediyeler ve il yönetimi, parlamentodaki seçimler ve bütçe, basın ve müslüman olmayanların askerlik görevi yapması ve sıkıyönetim durumuna değgin kanun tasarıları ve Karadağ'la barış konusu görüşüldü. Bu dönemin basınında parlâmento sık sık sultanın ve sarayın söz dinleyen bir aracı olarak betimleniyordu. Bu pek de yalan değildi. Gerçi, milletvekilleri, sultanı ve Babıâli'yi doğrudan doğruya eleştiremiyorlardı, ama, pekçokları yönetim sistemini, mahkeme usullerini oldukça sert bir dille eleştiriyorlardı; milletvekilleri bu eleştirilerinde hükümete taşra yönetiminin ve hatta başkentteki genel müdürlüklerin büyük memurlarının görevlerini kötüye kullandıklarına ilişkin sorular yöneltmekteydiler. Nihayet 1877 yılı Mayıs ayında, meclis, cephedeki Türk ordusunun yenilgisi nedeniyle Bakanlar Kurulundan açıklama istedi. 28 Haziran'da meclis toplantısı sona erdi.[1]

Parlâmentonun yetki süresi dolmadığı halde, 1877 yılı sonbaharında yeniden Mebuslar Meclisi seçimi yapıldı. Bu milletvekilleri, ilkine göre, daha da kuşkulu bir seçimle parlâmentoya girdiler. Meclisin toplandığı bu günleri bilen bir Fransız diplo-

[1] Bu toplantının Çalışmasıyla ilgili olarak, daha fazla ayrıntı için bkz.: (184, s. 131-137; 256, s. 186-207) R. Devereux, ilginç bir tarihî olaya dikkati çekiyor. Bu toplantıda kabul edilen Mebuslar Meclisi içindeki seçimlerle ilgili yasa, gerek Jöntürk rejimi sırasında, gerekse 1919-1923 Ulusal Kurtuluş Savaşından sonra 1939 seçimlerine dek, sekiz seçim kampanyası süresince birkaç kez değişmiştir. İlk «Mithat Paşa» parlâmentosuyla Türkiye Cumhuriyeti B. M. Meclisi'nin arasında salt tarihsel bağ değil, doğrudan doğruya hukukî bir bağ da bulunmaktadır.

matının sözlerine göre, hiç kimse bu meclisin nasıl seçildiğini adamakıllı bilmiyordu (31, s.644). 113 milletvekilinden –Bunların 64'ü müslüman, 49'u değildi–. oluşan bu meclisin sosyal ve etnik kadrosu aşağı yukarı ilk meclisinkiyle aynıydı. Ama, muhalif milletvekillerinin sayısı önemli ölçüde artmıştı ve eleştirilerinde ilk meclise göre çok daha sert bir dil kullanıyorlardı. Bu kez, vekillerin çoğu hükümeti doğrudan doğruya eleştirebiliyorlardı. Kapitalist ilişkilerin daha hızlı geliştiği ve oldukça güçlü bir burjuva sınıfın bulunduğu bölgelerden biri olan İzmir Milletvekillerinin muhalefete başkanlık etmeleri dikkate değer bir durumdur.

1878 yılı Ocak ayı sonu, Şubat ayı başlarında endüstri alanında verilecek ayrıcalıklar konusunda hükümet kararının gecikmesi yüzünden iş sahiplerinin şikâyetlerinin görüşülmesi sırasında, parlâmentodaki muhalefetin burjuva niteliği iyiden iyiye ortaya çıktı. Sonunda iş, Mebuslar Meclisinin veziriazama ve Bakanlar Kuruluna güvensizliğini belirtmesine kadar vardı. Sultan, kabineyi yenilemek ve veziriazamın görevini başbakanlık makamıyla değiştirmek zorunda kaldı (Bkz.: 184, s.138-145; 256, s.207-249).

Bütün bu olaylar, Türk ordusunun feci yenilgisi sırasında oldu. Artık, Rus ordusunun önünde İstanbul yolu açılmıştı. 1878 yılı Ocak ve Şubat'ında ordunun yenilgisinin ve gitgide kötüleşen ekonomik durumun başkentteki Türklerde uyandırdığı hoşnutsuzluk iyice arttı. Bu koşullarda, Babıâli, Rusya ile barış görüşmeleri yapmak için harekete geçerek parlâmento tarafından kendisine getirilen birçok sorunların halline son vermeyi kararlaştırdı. Sultan, Mebuslar Meclisinin kendisinde her zaman hiddet uyandıran Mithat Paşa liberalizminin bu yapıtının çalışmasına son vermek için çoktan beri elverişli bir durum kolluyordu. Parlâmenter muhalefetin son erkekçe hareketi, 13 Şubat 1878 de bakanların, din bilginlerinin, subayların, Senato ve Mebuslar Meclisi üyelerinin katıldıkları ve başkanlığını bizzat sultanın yaptığı toplantıda Yenişehirlizâde Ahmet Efendinin

demeciydi. Toplantıda, Rus ordusunun İstanbul'a saldırması tehlikesiyle doğan sorunlar incelendi. Başbakan Ahmet Vefik Paşa, bütün üyelere ortaya çıkan durum ve bu durumdan kurtulma yollarına değgin düşüncelerini belirtmelerini önerdi. Sıra Ahmet Efendi'ye geldiğinde, o, sultanın çok daha önceden henüz bu durumdan kurtuluş olanakları varken akıl danışması gerektiğini bu yüzden şimdi, Mebuslar Meclisinin tüm sorumluluğu üzerinden attığını söyledi (256, s. 243). Bu muhalif milletvekillerinin sözleri, sultanı çok öfkelendirdi ve aynı gün sultan meclisi dağıtma kararı aldı. 14 Şubat'ta toplantı süresinin sonuna doğru, Mebuslar Meclisi, bütçeyi bile görüşmeden sultanın buyruğuyla belirsiz bir süre için dağıldı. Muhalefetin en aktif kişileri, başkentten sürüldüler. Bâzı milletvekilleri bu arada Ahmet Efendi, kısa bir süre de olsa tutuklandılar. Böylece ilk Türk parlâmentosunun çalışması sona ermiş oldu.

1878 yılı ilkbahar ve yazında, iki kez, Abdülhamit'i tahttan indirme ve Sultan Murat'ı yeniden tahta çıkarma girişimi yapıldı. Bunlardan «Çerağan Olayı» adıyla tarihe geçen komplo, 20 Mayıs'ta acı bir şekilde bitti. Ali Suavi ve öteki komplocuların büyük bir bölümü Murat'ı Çerağan Sarayı'ndaki hapis yaşantısından kurtarmaya çalıştıkları sırada askerler ve muhafızlar tarafından yakalandıkları yerde öldürüldüler. Ali Suavi'nin meşrutiyeti yeniden kurmak istediği düşünülebilirse de, komplocuların amacı tam olarak belli değildir. Yazın, Abdülhamit'e karşı bir komplo daha düzenlendi. Bu komplonun liderleri de bir memur olan Aziz Bey ve Yunan asıllı borsacı Kleantin Skalyeri'ydi. Bu komplocu grup da, kaçış plânını düzenledikten sonra Murat'ı kurtarmayı denediler, ancak komplo ortaya çıkarıldı. Komplocuların bir bölümü tutuklandı ve hüküm giydi, bazıları da yurt dışına kaçmayı başardı.[1]

[1] Türk Tarih Kurumu dergisinde ilginç makaleleri yayınlanmış olan ünlü Türk tarihçisi İ. H. Uzunçarşılı, arşiv belgelerine dayanarak bu komplonun bütün koşullarını ayrıntılı olarak incelemiştir. (Bkz.: 242; 243;244; bkz. :184, s. 145-147)

Meşrutiyet hareketinin zayıf birer yankısı sayılabilecek bu iki devlet düzenini değiştirme denemesini, sultan kolaylıkla bastırdı. Çünkü, komplocular, hükümete karşı çıkabilecek ciddi bir örgütten yoksundular. Bu komplolar hiç bir şeyi değiştirmedi. Aslında, parlâmentonun dağılışı, meşrutiyetin bütünüyle yenilgisi demektir.

Yine de Abdülhamit, anayasayı kaldırmaya cesaret edemedi. Anayasa metni XIX. yy'ın sonuna dek resmî hükümet yıllıklarında bile yayınlandı. Parlâmentonun dağılmasından sonra sultan ve hükümet, ilk önceleri anayasa yürürlükteymiş ve Mebuslar Meclisi hemen toplanıyormuş gibi davranıyorlardı. Anayasaya göre kurulmuş olan Senato'nun da 1880 yılı Nisan ayına dek yeni üyelerle tamamlanması dikkate değerdir (256, s. 277). Dışişleri Bakanı Saffet Paşa, 6 kasım 1878'de, yabancı basında Türk elçiliklerini tanıtmak amacıyla yayınlanan sirkülerde şunları yazmıştı: «Osmanlı İmparatorluğu'nun anayasası... ülkenin temel yasası olması nedeniyle varlığını sürdürüyor. Anayasa Sultanın egemenliğini altındaki tüm görevli kişiler ve memurlar için zorunludur... Sultan, her zaman halkın refahı ve ilerlemesi için kaygılanır. Onun tüm istekleri ve çabaları, anayasanın bütün hükümlerini tam olarak gerçekleştirebilecek düzeni kurmaya yönelmiştir...» (256, s. 249) Sultan ve Babıâli, dış politik efekt saydıkları anayasayı, yine anayasa örtüsüyle daha da sağlamlaşan despotik rejimi örtmeye uğraşarak bir süre daha resmen tanıdılar. Meşrutiyetin ilânından sonra, Osmanlı İmparatorluğu'nun feodal saltçı egemenliğin en kanlı suçlularının cirit attığı bir alan haline gelmesi. tarihin karanlık bir paradoksu olmuştur

Meşrutiyet hareketinin yenilgisi, bundan sonraki Türk tarihi için önemli sonuçlar yaratmıştır. K. Marx, bu yenilginin 1877-1878 savaşında Türkiye'nin yenilmesinin başlıca nedenlerinden biri olduğunu belirtiyor. Marx, 4 Şubat 1878'de V. Libkneht'e şöyle yazmıştı: «TÜRKLER'in son yenilgisinin ana nedeni, İstanbul'da, DEVRİMİ ZAMANINDA YAPMAMALARIDIR; böylece, eski saray rejiminin bir simgesi olan sultanın DAMAT'ı MAHMUT

PAŞA, savaşın gerçek yöneticisi olarak kaldı. bu da, RUS KABİNESİNİN BİZZAT KENDİSİNE KARŞI SAVAŞ YÖNETMESİ gibi bir şeydir.»[1] (4, s. 247).

Meşrutiyet hareketinin yenilgisini pekçok tarihî nedenler hazırladı, ama asıl neden, hareketin sosyal temelinin son derece zayıf ve dar olmasıydı. Meşrutiyet rejiminin kuvvetlenmesiyle ilgili olan sosyal ve politik güçler, henüz çok zayıftılar. Türk millî burjuvazisi yeni doğmuştu ve burjuvazinin ülkedeki ekonomik durumu son derece zayıftı. İmparatorluktaki yabancı burjuvazi, pan-osmanizm doktrininin propagandasını yapan Türk meşrutiyetçilerini geniş çapta desteklemiyordu. 60-70 yılları meşşutiyetçilerinin, şehir ve köylerde toplu halde destekleyicileri yoktu. Ancak, meşrutiyet taraftarları, feodal-dinci gerici çevreyle uğraşmada kitle hareketini değil sultana ve hükümete karşı komplolar düzenleme yolunu seçtiklerinden bu dayanağa gerek duymadılar. Genç Türk aydın sınıfının hareketinde baştan sona hâkim olan kararsızlık ve ideolojik tutarsızlık, bu aydın sınıfın birçok ilişkilerde feodal toprak ağalariyle henüz sıkı sıkıya bağımlı olmasiyle bu dönemde, tarihî yönden iyice belli olmuştur.

Meşrutiyet hareketi, yeni ortaya çıkan Türk millî burjuvazisi için ilk ciddi deneme olması yönünden önemlidir. Bu yıllarda, yeni yetişen sınıfın çıkarlarını yansıtan genç Türk aydın sınıfı, feodal saltçı yönetimle bundan sonraki savaşında kendisine yardımcı olan bazı politik mücadele denemeleri kazandı. Bu arada, milli burjuvazinin kendi yasal hakları için savaşında ilkokul sayılabilicek ilk Türk parlâmentosunun ilerici önemi de büyüktür. 1877'de, «Keşke ülkemiz Almanya'da İstanbul'daki gibi bir parlâmento bulunsaydı!» diyen F. Engels, bu parlâmentonun çalışmasının son derece yüce bir biçimde değerlendiriyordu (8, s. 216).

1876-1877 yıllarında zaferin mutluluğundan yenilginin acısına geçen Meşrutiyet hareketi, tarihte belli bir iz bıraktı, bu hareket, Türkiye'de burjuva parlâmenter monarşi rejimine giden yolda ilk

[1] Aslında da buyük harflerle yazılmıştır. (Ç. N.)

önemli işaretti. Aslında, XIX. yy. sonu XX. yy. başlarındaki Jöntürk hareketinin temelini oluşturan güçler, bu yıllarda biçimlenmeye başlamıştı. Özellikle 60-70 yıllarının meşrutiyet hareketi ve «Yeni Osmanlılar»ın eylemleri, ülkenin politik tarihi çerçevesinde tam bir doğrulukla Jöntürk hareketinin başlangıcı sayılabilir. Eğer, hareketin kapsamını belirleyen düşüncelerin oluşum ve gelişim tarihinden söz etmek gerekirse meşrutiyet hareketini, XIX. yy'ın sonlarında, 60-70 yıllarının Türk meşrutiyetçilerinin tüm temel parolalarını benimseyen Jöntürklerın savaşının ilk aşaması olarak kabul etmek mümkündür.

III. B Ö L Ü M

60 - 70 Yıllarındaki Türk Meşrutiyetçilerinin Sosyo-Politik ve İdeolijik Anlayışları

«Yeni Osmanlılar»ın başlattığı XIX. yy'ın 60-70 yıllarındaki meşrutiyet hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nun politik ve toplumsal yaşamında önemli bir rol oynadı. İlk Türk meşrutiyetçileri, burjuva liberal fikirlerin doğuş ve gelişiminde ve bu fikirlerin ülke içinde yayılmasında büyük katkıda bulundular. Özellikle,« Yeni Osmanlılar»ın düşünceleri, Jöntürk hareketinin temel sosyo-politik ve ideolojik platformunu hazırladı. Bu yüzden, «Yeni Osmanlılar»ın ve özellikle onların ideologlarının -Namık Kemal, Ziya Ali Suavi ve Mithat Paşa'nın- Osmanlı İmparatorluğu'nun sosyal, politik ve kültürel yaşamının ana konularındaki görüşlerini, devlet ve hukuk, din, toplumsal töre konularındaki tutumlarını ayrıntılı olarak incelemeye değer.

«Yeni Osmanlılar»ın politik porgramlarının ve idelolojik anlayışlarının tam ve açık bir anlatımını, onların yurt dışında çıkardık ları gazetelerde, hatta, hareketin liderlerinin ve ideologlarının politik tezlerinde ve edebî yapıtlarında bulabiliriz.

Gazate makalelerinde ve politik hicviyelerde «Yeni Osmanlılar»ın ideologları, özellikle N. Kemal ve Ziya, devletin doğuşu ve insan toplumunun yaşamındaki rolü konularına çok yer vermişlerdir.

Namık Kemal, devletin iki gelişme döneminden geçtiğini kabul etmekteydi. Başlangıçta, belli bir anlaşmaya varan toplumun üyelerine göre birtakım kurallar düzenlenerek toplum doğuyor. İkinci dönemde, emeğin dağılımı sonucunda hükümet ortaya çıkıyor. 20 Temmuz 1868'de «Hürriyet» gazetesinde N.Kemal şöyle yazıyordu: «Toplumun bütün görevleri yerine getirmesi olanağı bulunmadığından imam seçimi ve hükümet kurulması gereği doğuyor. Bu da, sözü geçen görevleri yerine getirmek için toplum üyelerinin belli bir bölümünün temsilciliğinden başka bir şey değildir.»

Namık Kemal'in bu fikri, toplumsal bir nitelik taşıyor ve islâm doğmalarının sınırları dışına çıkıyor. Ancak, insan toplumlarının yaşantısında «iyilik» ve «kötülük» sorununu çözerken Namık Kemal, bu kavramların, müslümanların dinsel, hukuku olan şeriat tarafından önceden saptanmış olduğunu kabul ediyor. «Toplum buyüdüğü ve devlet, hükümet kurulduğu zaman, uygar toplumun her üyesine yönetimde kamuoyunu tanımlamaya yardımcı olacak bağlayıcı hattı kurma gereği ortaya çıkar, diyordu. N.Kemal, 24 Ağustos 1868'de «Hürriyet» gazetesinde , bu bağlayıcı hat, şeriat, yani toplum üyelerinin ortak ve düzgün yönetimi ve savunmasını sağlayan politik yasadır. Bu yasanın yorumu toplumun anlaşmasıyle yapılabilir, ama temeli doğal yasadır. Bizim bu doğal yasamız Kur'anda belirtilen tanrısal adelettir.» Şerif Mardin, Namık Kemal'in bu fikrini, daha önce sözü edilen devletin doğuşu fikriyle karşılaştırarak, bizde ister istemez onun anlayışının çift tabiatlı olduğu fikrini uyandıran, Namık Kemal'in bu teorisinde toplumsal ve dinsel başlangıcın karıştığını belirtiyor (264, s. 293). Bizim görüşümüze göre, dinsel fikirlerin toplumsal fikirlerle ve islâm doğmalarının XIX. yy'ın ortalarında genç Türk aydınlarının yakından tanıdıkları devletin ve hukukun doğuşuna değgin çeşitli Avrupaî teorilerle çelişkiye düşmesi, «Yeni Osmanlılar» hareketinin ideologlarının çoğu için karakteristiktir.

Namık Kemal, teorik düşüncelerinde, her zaman geleneksel müslüman ve burjuva liberal fikirlerin, toplum ve devlet kuruluşuyla ilgili teorilerin sentezine yönelmekteydi. Namık Kemal, Montesqieu'nün eşyanın tabiatından çıkan davranışların tümünün yasa olduğuna değgin hükmünü kabul ediyordu. Kabul ettiği bu fikrin analizine girişen Namık Kemal, «İbret» gazetesinde Montesqieu'nün fikrinin geleneksel müslüman anlayışıyla çelişkiye düşmediğini, çünkü, tanrının «eşyanın tabiatının yazarı olduğunu belirtiyordu.» Voltaire'in «eğer tanrı olmasaydı, bir tanrı uydurmak gerekirdi» fikrini, Namık Kemal, salt dinin, insan hareketlerinin ölçüsü olabileceği biçiminde yorumluyordu (264. s. 314-318).

Namık Kemal'in bu konudaki anlayış tarzının iki anlamlı olması, onun Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme nedenlerini değerlendirmesinde de oldukça açık bir şekilde beliriyor. N.Kemal, «Hürriyet» gazetesinde, bir yandan bu gerilemenin şeriat buyruklarının gereği gibi yerine getirilmemesi sonucunda olduğuna değgin, zamanı ve ortamı için geleneksel olan görüşü desteklemekteydi. N.Kemal, şeriatın ilkelerinin bozulduğu her defada devletin zarara uğradığını yazıyordu. Şeriat tanrının koruyuculuğu altında bulunduğundan ve bundan dolayı da müstebitler şeriatı değiştiremediklerinden ülkenin geleceğinin sağlanması için, şeriat ilkelerini izlemek gerektiğini savunuyordu (87, 24. VIII. 1868, s.2-3). Öte yandan Osmanlı İmparatorluğu'nun gerilemesinin ana nedenini şeriat buyruklarının yerine getirilmemesinde gören N. Kemal, Volney'in «Harabe» adlı yapıtını çevirdi. Bu yapıtın yazarı, imparatorlukların, doğanın ve aklın doğal yasalarına uymayacak olurlarsa gerileyeceklerini savunuyordu. Bu yapıtı Türkçeye çeviren N.Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerileme nedeninin doğal bilimlere göre açıklanmasına da belirli bir değer vermeliydi.

Devletin doğuşu ve hukuk teorileri konusundaki nitelendirmelerin iki anlamlılığı, Ziya'nın yapıtlarında da ölçülü olarak vardır. Ziya'nın bu konulardaki düşünceleri, genel olarak N. Kemal'

in düşüncelerine benzer. Ancak, Ziya, yüksek egemenlik kurumuna büyük önem vermiş ve yüksek egemenliğin, gerilemesini, ülkenin gerilemesinin ana nedeni saymıştır (264, s.340).

14 Aralık 1868'de «Hürriyet » gazetesindeki makalesinde Ziya, toplumda egemenlik kurumlarının doğuşuna değgin görüşünü oldukça ayrıntılı bir biçimde açıklıyordu. Ziya'nın fikrine göre, insanlar ve yine insanlar tarafından seçilen yargıçlar arasında anlaşma başlangıçtı (87, 14. XII, 1868, s.7-8.). Böylesi bir toplumsal anlaşma teorisi, insanlarla tanrı arasındaki ilk anlaşmayla ilgili müslüman teorisine aykırıydı (264, s.346-347). Ziya'nın bu fikirlerinde, kuşkusuz, Rousseau'dan çevirdiği «Emile»in kapsadığı fikirlerin etkisi büyüktür. Bu yapıt, «Sosyal anlaşma» ve «toplumsal irade» fikirlerini kapsamaktadır. Rousseau'nun «Emile»indeki fikirlerin etkisi , insanlarla yargıçlar arasındaki ilk anlaşmada da kendini gösteriyor. Ziya, yargıçların rolünü, toplumun önünde her zaman sorumlu olan toplumun ücretli memurları olarak tanımlıyor (87, 14. XII, 1868, s. 7-8). Bu düşünce Rousseau'nun «Emile» inde belirttiği, halkın kendisine ait olan egemenliği sartsız olarak veremeyeceği düşüncesini hatırlatmaktadır. Ş. Mardin, Ziya'nın toplumun doğuş sürecine değgin teorilerinin Rousseau'nun «Eşitsizliğin Doğuşuyla İlgili Düşünce» adlı yapıtının kapsadığı bu sürecin analizine de çok andırdığını belirtiyor (264, s.344).

«Yeni Osmanlılar»ın ideologları kendilerine ait devlet ve hukuk teorileri yaratmasalar da, ilerici Avrupalı düşünürlerin düşüncelerini, ayrıca, Fransız kültürünü Türkiye'de yerleştirme denemeleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve politik düşün ve tarihinde ilk adım olması sıfatıyle önemlidir. Osmanlı İmparatorluğu'nun ekenomik, politik ve kültürel gelişmesini amaç edinen «Yeni Osmanlılar»ın büyük ölçüde ideolojik ve politik çalışmasıyle ilgili olan önemli konularda, bu ideologların çalışmaları, genç Türk aydın sınıfını, geleneksel müslüman düşüncelerinin sınırları dışına çıkardı. Türkiye'de ilk kez, Namık Kemal'in yapıtlarında kanıtlarla sağlamlaştırılan, egemenliğin kamulaştırılabileceği yargısının, meşrutiyet hareketinin politik programının biçimlenmesinde önemli

teoriik anlamı vardır. Namık Kemal, egemenlik hakkının herkese ait olduğunu savunuyordu (87, 20. XII. 1868, s. I). Namık Kemal bu fikri, «Meşrutiyet Rejimi Hakkında Mektuplar» adlı seri makalelerinde ayrıntılarıyle açıklamıştır. Bu makalelerinde, devletin varlığının doğuştan belirli hakları olan yurttaşların fikir birliğine dayanması gerektiğini, bu hakların sağlanmasının ise devletin görevi olduğunu savunuyordu, Halka ait olan egemenlik hakkı, belli bir gruba verilecekti. Kişisel özgürlüğü küçük ölçüde tehdit etse de, en iyi devlet şekli buydu (Bkz.: 251, s. 210-211).

Namık Kemal'in bu düşüncelerini eleştiren Niyazi Berkes, islâm felsefesinde ve hukuk sisteminde doğal hak doktrininin bulunmadığını, bundan dolayı da Namık Kemal'in liberalizmin özünü ve halk egemenliğinin önemini anlayan ilk müslümanlardan biri belki de birincisi saymak gerektiğini belirtiyor (251, s. 211).

Bu düşünceleri islâm koşullarıyla birlikte kabul etmek gerektiğine inanan N. Kemal, iki koşulun yerine getirilmesiyle politik egemenliğin yasaya uygunluğunun sağlanabileceğini savunuyordu: Bu yasaya uygunluk, halkın görüş birliğine dayanmak, hatta, soyut «iyilik» anlayışına dayanan yasaya da uygun düşmek zorundaydı. Ancak yukarıda belirtildiği gibi, «iyilik» ve «kötülük» anlayışları N. Kemal'in fikrine göre, daha önceden şeriat tarafından belirlenmişti. «İslâm da iyilik ve kötülük, soyut iyiliğin ifadesi, gerçeğin en yüce denek taşı şeriat tarafından saptanmıştır.» diyordu Namık Kemal (251, s. 212). Bundan da halkın doğal haklarının islâmın dinsel hakkı olarak sağlandığı sonucu çıkıyor. Niyazi Berkes'in belirttiği gibi, Namık Kemal'in 1872'de doğal haklar doktrininden bir dereceye kadar uzaklaştığı «Hukuk» makalesinde doğal hakların ve şeriat ilkelerinin uyuşabilir olması görüşü yer almaktadır (251, s. 212).

Meşrutiyet hareketinin ideologları, meşrutiyet yönetimi fikriyle şeriat ilkelerinin ve koşullarının teorik yönden uyuşabilirliğinin kanıtlarla sağlamlaştırılmasına çok büyük önem verdiler. Liberal reformizmin islâm koşullarıyle ve ilkeleriyle kaynaştırılması, «Yeni Osmanlılar»ın idelolojilerinin en belirtici özellik-

lerinden biridir. Doğunun dinsel ilkeleriyle, batının bilimsel başarılarının birleştirilmesi gerektiğini söyleyerek Namık Kemal bu düşünceyi en düzgün biçimde açıklamıştır (76, s. 5).

XIX. yy. Osmanlı İmparatorluğu'nun bütün politik ve toplumsal yaşantısında islâmın büyük rolü herkesçe bilinmektedir. Pek doğaldir ki, genç Türk burjuva liberal hareketinin militanları da imanlı müslümanlardır. Ancak, onların, toplumsal politik amaçlarının gerçekleştirilmesinde, dinden aktif bir bağlaşık olarak yararlanmak istemeleri çok daha önemlidir. K. Marx, 25 Mayıs 1876' da F. Engels'e yazdığı şu sözlerinde çok haklıydı: «Kısa bir süre önce Türkiye'den söz ediyorduk. Hatırlarsınız, size, Türkler arasında püriten partinin -Kur'ana dayanan- kurulabileceğini bildirmiştim. Şimdi bu gerçekleşti» (3, s. 13).

«Yeni Osmanlılar» yurt dışındaki yayınlarında ve çeşitli yayınsal yapıtlarında, durmadan ve üsteleyerek, islâm ilkelerinin meşrutiyet yönetimiyle bağdaştığı fikrini yaymaya çalışıyorlardı. «Hürriyet» gazetesinde «Şeriatımız, kamu yönetiminde, meşrutiyet fikirlerine dayanarak keyfî davranışla bağdaşmaz» denmekteydi (87, 9. XI. 1868, s.3). 7 Eylül 1868'de yine aynı gazetede Namık Kemal şöyle yazıyordu: «Biz, meşrutiyet yönetimini istiyoruz. Bu isteğimizde de dine dayanıyoruz» (87, 7. IX. 1868, s. 8).

Bu arada tanınmış Türk devlet adamlarından Tunuslu Hayrettin Paşa, «Yeni Osmanlılar»a katılmıştı. Hayrettin Paşa, 1868 yılında bu dönemde büyük ün kazanan «Müslüman Devletler İçin Gerekli Reformlar» adlı bir broşür yayınladı. Bu broşürde, islâm doğmalarının ve meşrutiyet reformlarının uyuşabilir olması konusuna büyük önem verilmişti.[1]

«Müslüman hukukunun politik dinsel konularında yazan tüm yazarlar, hükümdarın görevlerinin büyük bölümünün başkasına devredilmesinin egemenliği kısıtlamadığını, bunun islâm dini tarafından kabul edilen egemenlik haklarından biri olduğunu oy birliğiyle kabul ederler. Salt, imparatorluğun eski prensibinin geliştirilmesi için bundan söz ediliyor.» diyordu Tunuslu Hayrettin Paşa (128, s. 25).

[1] Tunuslu Hayertettin Paşa ve yapıtı için bkz.: (257, s. 200-202; 262, s. 66-69; 264, s. 385-395; 255, s. 228-231)

İslâmın temel ilkeleri gereğince toplumsal işlerin, toplumsal görüşme yardımıyle yönetilmesi gerektiğini ileri süren Ali Suavi de, aynı düşünceyi başka bir biçimde açıklıyordu (134, bl. 1, s. 225).

Ali Suavi, yeni ekonomik ve politik kuruluşların ortaya çıktığı çağdaş dünya koşullarında islâm dininin son derece yararlı olduğunu ve toplum için gerekli her şeyin islâm dininin hükümlerinden alınabileceğini kabul ediyordu. Şerif Mardin, Ali Suavi'nin politik görüşlerinin Kur'anın ve erken islâmın hükümlerine dayandığını, onun genellikle islâmın köklerine kadar varan bir pürist, müslüman devletlerin gerileme nedenini, devlet işlerinin dinden ayrılmasında gören bir kişi olduğunu belirtiyor (264, s. 374). Namık Kemal, 1872'de «İbret»te şöyle yazıyordu: «Osmanlı Devleti dinsel ilkelere dayanmaktadır ve eğer bu ilkeler bozulacak olursa devletin politik varlığı tehlikeye düşecektir» (255, s. 226). Namık Kemal, eğer kendisi anayasa tasarısının hazırlanmasına katılabilseydi, anayasanın her maddesine gereken fetvayı almak için, herhangi bir devlet kararını Kur'an hükümlerine göre yasalaştıran şeyhülislâmın kararını isteyeceğini belirtmişti (87, 14. IX. 1. 1868, s. 7).

Kuşkusuz, din otoritesinin kaynakları, politik mücadelenin pratik amaçlarında da önemlidir. Bütün bunlar, 1876 meşrutiyet mücadelesinde büyük bir rol oynadı. Ancak, «Yeni Osmanlılar»ın, bütün bu fikirlerde, salt kendilerine etkin din adamlarının desteğini sağlama isteğini görmek yanlıştır. Böylesi bir açıklama, hareketin ideolojisi üzerine, biraz sadeleştirilmiş bir anlayış tarzı anlamına geliyordu. Bu yüzden, 60-70 yıllarındaki Türk meşrutiyetçilerinin ideolojilerinde Müslüman reformu -ki bu, XIX. yy'ın 70 yıllarında Mısır'da burjuva-nasyonal hareketin bir bölümü olan, daha sonra, XIX. yy'ın sonlarında ise islâm reformu için başlı başına bir hareket olarak büyüyen bir akımdı.- fikirlerine benzeyen bazı özellikler görmek daha doğru olurdu (Bkz.: 172, s. 110-139; 157, s. 7-12). Gerek «Yeni Osmanlılar»ın ideolojisinde, gerekse Mısırlı Müslüman

reformcuların görüşlerinde, yeni sosyal koşullarda, devlet tarafından yönetimin düzenlenmesi için, ideolojik temel olmak sıfatıyle islâmın son derece yararlı olduğunu gösterme arzusu ortadadır.

60-70 yıllarındaki meşrutiyet hareketinin idelogları, «maarifçilik» fikrinin etkisi altındadırlar. Böylesi fikirler bu yıllarda «Yeni Osmanlılar»ın ideolojik anlayışında ilk plânda bulunuyor ve «Yeni Osmanlılar» tarafından sosyal ve kültürel ilerleme uğraşında en önemli araç olarak ileri sürülüyordu.

Namık Kemal, görüşlerine etki eden şu Avrupalı düşünürleri yapıtlarında belirtmekteydi: Montesqieu ve yapıtı «Kanunların Ruhu», Rousseau ve yapıtı, «Toplumsal Anlaşma Hakkında», Volney ve tarihî yapıtları, Lock ve araştırmaları (Bkz.: 264, s. 332 333). XVIII. yy. Avrupa kültürünün bu büyük temsilcilerinin etkisi, Namık Kemal ve Ziya'nın birçok teorik düşüncelerinde belli bir biçimde kendini gösterir. N. Kemal ve Ziya'nın, yukarıda sözü geçen devletin ilk olarak insanların gönüllü fikir birliğinden doğduğu fikri, aslında, toplumsal anlaşma teorisinin yansımasıdır. N. Kemal, eğemenliğin halka ait olduğu düşüncesini, Rousseau'nun «Toplumsal Anlaşma Hakkında»adlı, halk egemenliğinin ve halk hükümranlığının ayrıntılı kanıtlarla sağlamlaştırıldığı yapıtından almıştır. Namık Kemal'in teorik görüşlerinde başka önemli bir durum olan yasama ve yürütme egemenliğinin ayrılması fikri (bundan daha sonra söz edeceğiz) Montesqieu'nün yapıtlarının etkisi sonucudur.

Namık Kemal'in inancında da, maarifçi fikirlerin etkisi,doğada ve insan topluluğunda var olan uyumu ortaya çıkarıyor. «Düzen ilk olarak eşyaların uyumuyla gerçekleşir. Fabrikada bir dişli yerinden çıksa tüm bölümler zarar görür; eğer Jupiter'in en küçük uydusu yolunu değiştirse, güneşin düzenlediği koşullar kesinlikle bozulurdu.» diyor Namık Kemal (264, s. 306).

Rousseau, Voltaire ve Montesqieun'nün yapıtlarının incelenmesi, kuşkusuz, ilk Türk meşrutiyetçilerinin politik fikirlerinin biçimlenmesine büyük etki yapmıştır. Çünkü bu düşünürlerin yapıtları, feodal saltçı yönetimi sert bir dille eleştirmekte ve meşrutî mo-

narşı fikirlerini yaymaya çalışmaktadır. Ayrıca «Meşrutiyet için, despotizm adını verdiği saltçı yönetime karşı savaşan» Montesqieu, yü yakından tanımaları da Türk meşrutiyet hareketinin politik programının belirlenmesinde önemli bir rol oynadı (156, s. 273).

Ziya'nın, tarihin kişiliksiz güçleri olarak belirttiği ekonomik ve politik gelişmenin nedenlerine değgin görüşleri de kuşkusuz maarifçiliğin etkisi altında biçimlenmiştir. Ziya, 6 Temmuz 1868'de «Hürriyet» gazetesinde şunları yazıyordu: «Çağımız insanlığın gençlik çağıdır. Bu yüzden özgürlük düşünceleri, yeryüzünde, kıyılarından taşan seller gibi yayılıyor; tiranları koruyan hiç bir araç, –tutuklanmalar, sürgünler ve hatta ölüm cezaları– bu seli durdurabilecek bir engel olamaz.» (87, 6. VII. 1868, s. 2)

«Yeni Osmanlılar»ın ideologları, XVIII.yy. Avrupa maarifçilerinin ilkelerini izleyerek, halk eğitimini, insanlığın sosyal, politik ve kültürel gelişimi için ana araç sayıyorlardı. Türk maarifçilerinin genel görüşünü N.Kemal, şöyle belirtiyordu: «Çağımızda eğitim, bütün halkların hayat kaynağıdır.» (76, s.17) Namık Kemal, eğitim ve öğretimin, bu çağın Avrupa'sının tüm ekonomik ve kültürel başarılarının temeli olduğunu, her zaman belirtmekteydi (76, s.44-45).

Ziya, bir şiirinde şöyle yazıyordu:

«İster isen anlamak cihanı
Öğrenmeli Avrupa lisanı.
Etmiş orda fünûn terakki
Tahsilden eyleme tevakki
Bilmek gerek andaki fünûnu
Terkeyle taassubu cünûnu
Ansız kişi tam şair olmaz
Sende var ise eğer hamiyyet
Tahsiline eyle sarfi himmet
Ta milletin ide istifade
Kıl tercüme anları ziyade.»

(163, s. 24-25)

1867 yılı Ocak ayında, «Muhbir»in İstanbul baskısında, Ali Suavi, öğrenim düzeyinde Avrupa'ya yetişmek ve Osmanlı İmparatorluğu'nun maddi gelişiminin sağlanması için Avrupa'nın bilgilerinden yararlanmak gerektiğini yazmaktaydı (264, s. 369).

Ülkenin bilinen koşullarında, Avrupa ülkelerinin en önemli bilimsel ve kültürel başarılarından yararlanmak gerektiği fikri, «Yeni Osmanlılar»ın, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve kültürel geri kalmışlığının nedenlerine değinen tüm makalelerinde yer alıyordu. «Yeni Osmanlılar», özellikle Osmanlı İmparatorluğu'nun kültürel geri kalmışlığını rastlantı olmayan kötü bir durum olarak nitelendiriyorlardı. Halkın öğrenim ve eğitim sorunları, ülkenin ekonomik ve kültürel gelişmesinde en önemli engeldi. Ziya, «Ülkemizin geri kalmasının ana nedenlerinden biri, öğrenimin ve bilimin yeterli biçimde gelişememesidir.» diyordu. Ziya, bu konudaki görüşünü, Osmanlı İmparatorluğu'nda öğrenim için gerekli olan paranın, ancak, Eğitim Bakanlığı memurlarının maaşlarını ve öteki giderler ödemeye harcandığını belirterek açıklıyordu (77, s. 62-63).

Mithat Paşa, halk eğitiminin örgütlenmesi konusuna büyük önem veriyordu. Mithat Paşa, genel valiyken, eğitim bakanlığına, ilk öğrenimin bütün yurtta uygulanmasının son derece önemli olduğundan söz eden bir tezkere gönderdi. Aynı zamanda, rüştiyelerde daha iyi ders verilmesi için, öğretim kodrosunun genişletilmesini ve yabancı dillerin öğretilmesini savunuyordu (88, s. 75-85).

«Yeni Osmanlılar», Osmanlı İmparatorluğu'nun Müslüman Türk ve Hıristiyan halkları arasındaki kültür ve öğrenim düzeyindeki kesin ayrılığa büyük önem verdiler. Ekonomik ve politik ezgiye karşın, imparatorluğun müslüman olmayan halklarının, özellikle Bulgarlar, Ermeniler ve Yunanlılar'ın Osmanlı İmparatorluğu'nun dinsel cemaatlerinin özerk okul hakkını kullanarak, öğrenimde Türklere göre daha büyük başarılar kazandıkları bilinmektedir. Ziya'nın bu durumdan üzüntüyle söz etmesi dikkate değer. Ziya, Ermeniler ve Yunanlılar arasında, on

yaşına dek, ana dilinde okumayı ve yazmayı öğrenmeyen bir çocuğun ender bulunduğunu, oysa Türkler arasında on beş yaşında pek az kişinin iki üç satır Türkçe yazabildiğini ve gazete okuyabildiğini belirtiyordu (87, 27. VII. 1868, s. 3).

«Yeni Osmanlılar»ın bütün bu düşünceleri, kuşkusuz, 1869 Eylül'ünde, «Yeni Osmanlılar» hareketinin militanlarından, tanınmış Türk maarifçisi Ebuzziya Tevfik'in katkısıyla hazırlanan halk eğitimini düzenleyen yasanın yayınlandığı ortamı yarattı. XIX.yy'ın 60-70 yılları Türk eğitim tarihinde tam bir dönüm noktası oldu. «Yeni Osmanlılar»ın ve ideologlarının üstün yararlıkları bu işte çok değerliydi (Bkz.: 159, s. 34-63). Türk maarifçilerinin fikirlerinin etkisiyle İstanbul'da «Müslüman Kültür Cemiyeti» kuruldu. Bu cemiyet, 1865 yılında bir kaç tane ilkokul ve 1873 yılında da kendi lisesini açtı. Cemiyetin ilkokullarından birinde, Namık Kemal'in yurt dışına gidene dek Türkçe yazı dersi vermesi dikkate değerdir.

Namık Kemal, halk eğitiminin gelişmesi için hayatının son günlerine dek savaştı. 1880 yılında, meşrutiyet hareketinin yenilgisinden sonra Midilli adasında sürgün bir memur olan Namık Kemal, II. Abdülhamit'e, adanın ve halkın gereksinimlerinden söz eden bir tezkere gönderdi. Bu tezkerede N.Kemal, sultanın dikkatini, her şeyden daha çok adadaki halkın eğitiminin hiç de doyurucu olmadığına çekiyordu. Namık Kemal, insanlığın gelişmesinde kültürün büyük bir rol oynadığını ve adadaki okulların «acınacak durumda, halkın mutlak çoğunluğunun ise cahil olduğunu» üzüntüyle yazıyordu. Bu tezkerede adadaki hıristiyanların öğrenim düzeyinin daha yüksek olduğunu belirten N.Kemal, hıristiyanların öğrenim sorunuyla dinî cemiyetlerin ilgilendiğini, Türk okullarını ise, memurlaının maaşlarını zorlukla ödeyebilen hükümrt organlarının yönettiğini belirtiyordu. Namık Kemal, her köyde bir ilkokul açtıktan sonra zorunlu ilk öğrenim yasasının uygulanmasını, ortaokulların birinci basamağının, yani rüştiyenin programının genişletilmesini, sanat okulları kurulmasını öneriyordu (120, s. 246-249).

«Yeni Osmanlılar», gazetelerinde ve öteki yayınsal yapıtlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve politik durumunun karakteristiğine ve imparatorluğun ilerlemesini sağlayacak yolun belirlenmesine büyük önem veriyorlardı.

İlk Türk meşrutiyetçileri yapıtlarında, Osmanlı İmparatorluğu'nun gitgide kötüleşen ekonomik durumunu son derece ayrıntılı bir biçimde incelemekteydiler. N.Kemal, 10 Ağustos 1868'de «Hürriyet» gazetesinde, doğal koşullar uygun olduğu halde, ülkede tarımın, ticaretin ve el sanatlarının bütünüyle bozulduğunu ve gerilediğini belirtiyordu. Ziya, 1869'da devletin yıkılmakta olduğuna dikkati çekerek, Anadolu'nun «yangın yerine benzediğini, nereye baksan yıkılmış köyler ve yıkıntılar» olduğunu yazıyordu (77, s. 12).

«Yeni Osmanlılar» gücün üstünde vergilerin ve bu vergilerin toplanma yöntemlerinin, tefeciliğin ve yöneticilerin görevlerini kötüye kullanmalarının, ülkenin içinde bulunduğu ekonomik durumun iç nedenleri olduğunu kabul ediyorlardı. Bu dönemdeki vergilerden söz eden «Yeni Osmanlılar», vergilerin, tümüyle halkın ödeme gücünün üstünde olduğunu ve halkı yıktığını belirtiyorlardı. N.Kemal, vergi ölçüsünün, «birçok yerlerde halkın ağaç kökü ve otla beslenmesine yol açacak» biçimde yükseltildiğini yazıyordu (87, 31. VIII. 1868, s. 1). Toprak vergisinin, aşarın, dolaylı vergilerin ve öteki haraçların toplanmasında, acemi er kaydında yapılan suistimallerin, halkı nedenli yıktığını Ziya, şöyle anlatıyordu: «Tanzimata dek, her bölge birkaç derebeyinin elindeydi. Şimdi de bu bölgeler etkili kişilerin ve meclis üyelerinin ellerinde bulunuyor. Bu kişiler, halka istedikleri gibi zulmediyorlar ve eziyorlar» (77, s. 12-13).

«Yeni Osmanlılar», vergilerin toplanmasında kesenek sistemini, köylünün perişan olmasının ve tarımın gerilemesinin ana nedenlerinden biri sayarak bu sisteme karşı çıkıyorlardı. Ziya, kesenek sisteminin halkı tam anlamıyla yıktığını, çünkü, ondalığın sekizde bire, yedide bire, hatta ürünün beşte birine dönüştüğünü belirtiyordu. Aynı zamanda, tefecinin ağına düşen

köylünün, yaşamının sonuna dek ondan yakasını kurtaramayacağını söyleyerek, tefeciliği de sert bir dille yeriyordu (77, s. 55-56, 58-59).

Birtakım olaylara bakılırsa, «Yeni Osmanlılar»ın, ana vergi olan aşarın kaldırılmasını gerekli saydıklarını düşünebiliriz. Namık Kemal, aşarın ağırlığını belirterek öteki vergilerin artırılması suretiyle bu verginin kaldırılması gerektiğini savunuyordu (223, s.246-247). Mithat Paşa, Bağdat ilinin genel valisiyken, hurma ürününden alınan doğal vergiyi, para olarak alınan vergiyle değiştirmişti (135, cilt V, s.304).

Görüldüğü gibi, «Yeni Osmanlılar»ın tarım programı, genellikle ılımlıydı. Bu program, kesenek sisteminin kaldırılmasından ve tefeciliğin sınırlandırılmasından öteye gitmiyordu. Bundan başka «Yeni Osmanlılar», tarımda bilimden yararlanılması için savaştılar. N.Kemal, Avrupa devletlerinin tarımdaki başarılarından yararlanmayı ve örnek işletmeler kurmayı öneriyordu (223, s.246).

«Yeni Osmanlılar», ülkenin endüstriyel durumundan söz ederken, despotik rejimin ve yabancı malların rekabetinin, endüstrinin gelişmesine engel olduğunu belirtiyorlardı. Ziya, Osmanlı İmparatorluğu'nda el sanatlarının ve ticaretin gerilemesinin nedenini ülkedeki despot rejimde ve yabancı rekabetinde görüyordu (87, 3. V. 1869, s.8). Yerli endüstrinin gerileme nedenlerine değinen N.Kemal, şunları söylüyordu: «İthal mallarından %5, yerli üretim mallarından ise %8 oranında gümrük vergisi alınıyor. Sanki, özellikle yerli endüstriyi parçalama amacı güdülüyor» (87, 31. VIII. 1868, s.1).

Türk millî burjuvazisinin çıkarlarını yansıtan «Yeni Osmanlılar», yabancıların kapitüler ayrıcalıklarının kaldırılmasını ve hatta, Osmanlı İmparatorluğu'yla Avrupa devletleri arasındaki ticaret anlaşmalarının –ki bu anlaşmalarda haklar eşit değildi– yeniden gözden geçirilmesi gerektiğini oldukça sert bir dille savunuyorlardı. «Yeni Osmanlılar»ın yabancı uyrukluların 1867 yılında saptandığı biçimde, Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak

sahibi olma hakkına kesinlikle karşı çıkmaları dikkate değer bir konudur. «Yeni Osmanlılar», sultan hükümet'nin bu kararını, ülkenin ekonomik ve politik durumunun zayıfladığı koşullarda, yerli endüstrinin, tarımın ve ticaretin gelişmesinin açıkça savsanması sayıyorlardı (87, 16.XI. 1868, s. 2).

«Yeni Osmanlılar»a göre, hükümetin maliye politikası, ülkenin ekonomisinde yıkıcı bir etki yapıyordu. «Yeni Osmanlılar», bütün makalelerinde, dış istikrazların ülkenin ağır ekonomik durumunu daha da kötüleştirdiğini ileri sürüyorlar ve hükümeti, Kırım savaşından sonra büyük dış borçlar aldığı için amansızca eleştiriyorlardı. Ziya şöyle yazıyordu: «Hareketin temel ilkesi olarak, dış borçların Osmanlı İmparatorluğu için yaşatıcı ve yardım edici olmadığı hükmüne varılmıştır. Dış borçların ödenmesi, yeni borçlar yardımıyle olmaktadır, tıpkı eskilerinin kapatılması için yeni ve daha büyük çukurlar kazılması gibi. Malî işlemler devlet hazinesini, her yıl gelirlerin üçte birini ya da yarısını istikrazların faizlerinin ve anaparalarının ödenmesine ayırmak ve bu paranın da hemen hemen yarısını yurt dışına göndermek zorunda bırakacak durumdadır. Kötü yönetim yüzünden imparatorluk perişan, halk ise mutsuzdur.» (94, s. 47-48) Ziya, sözlerini sürdürerek, bu durumdan dolayı, memurların 8-10 aydır, subayların ise 15-20 aydır aylıklarını alamadıklarını, devlet düzeninin bozulduğunu kötü araçlarla donatılan ve tiksindirecek biçimde giydirilen orduda hırsızlığın alıp yürüdüğünü belirtiyordu. (94, s. 49).

«Hürriyet»in bir sayısında, istikrazların milletin görüşü ve onayı hesaba katılmaksızın salt yüksek mevki sahibi kişilerin isteğiyle alındığından söz eden bir makale yayınlandı. Makalede, bu istikrazların, ancak Avrupalı bankerlere ve onların İstanbul'daki acantalarına gerekli olduğu, para işlerinin sultanın ve bakanların geçici heveslerine göre düzenlendiği ve devletin gereksinimlerinin göz önüne alınmadığı belirtiliyordu (87, 16. XI. 1868, s. 1-2).

«Yeni Osmanlılar», ülkenin ağır malî durumundan sultanı ve hükümeti suçluyorlardı. «İnkılâp», Sultan Abdülaziz'in 10

yıllık hükümdarlığında, devlet borçlarının 7 milyondan 100 milyon liraya çıktığına dikkati çekiyor ve «Bravo, sultanın çabalarına!» diyerek alay ediyordu (230, cilt I, s. 519).

«Yeni Osmanlılar», tarım, ticaret ve endüstrinin gelişmesi için tedbirler alınırsa ve hükümet dış borçlar alarak ekonomik güçlükleri çoğaltmak yerine, ekonomik gelişmeyle ciddi olarak uğraşırsa, ülkenin gelirlerinin kesinlikle artacağına inanıyorlardı.

Böylelikle, «Yeni Osmanlılar», ekonomik duruma değgin demeçlerinde, sınırlı da olsa, imparatorluk ekonomisinin gelişmesine yönelmiş ilerici fikirler ileri sürüyorlardı.[1]

«Yeni Osmanlılar», Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve kültürel gelişmesini sağlayacak ana aracı, imparatorluğun meşrutî monarşi devleti haline gelmesinde görüyorlardı. N. Kemal, 17 Ağustos 1868'de «Hürriyet» gazetesinde, meşrutiyet yönetiminin, ülkenin doğal zenginliklerinden yararlanma, endüstri ve ticaretin gelişmesi, kamu haklarının korunması ve devlet hazinesinden suistimali kaldırmak için gerekli koşulları yaratabileceğini yazıyordu (87, 17. VIII. 1868, s. 3). «Yeni Osmanlılar», ülkenin tüm dertlerine deva olacağına inandıkları meşrutiyet hakkında yazıp konuştular. N. Kemal, «Ancak meşrutiyet yönetiminin kabul edilmesiyle ülkede hüküm süren despotizmin ve israfçılığın ortadan kaldırılabileceğini ve halkın güvensizliğinin yok edilebileceğini» savunuyordu (87, 20. VII. 1868, s. 3-4).

Namık Kemal'in sözlerine göre, «Yeni Osmanlılar», sonucunda Osmanlı İmparatorluğu'nda «ilerlemenin filizlenmeye» başladığı tanzimat reformlarının ilerici önemini yadsımıyorlardı (109, s. 24). Ancak, «Yeni Osmanlılar», reformların, ülkenin en önemli sorunlarını çözemediğini ve hükümetin denetsizliğini ortadan kaldıramadığını her zaman belirtiyorlardı (234, s. 845).

[1] 60 yıllarında, «Yeni Osmanlılar»ın kendi gazetelerinde kısa ve açık olarak belirttikleri tarımsal, endüstriyel ve ticarî gelişme programını, N.Kemal, Sultan II. Abdülahamit'e yazdığı ve midilli adasının durumunu anlattığı yukarıda sözü geçen tezkerede aslında çok daha iyi açıklamıştı (Bkz.: 186, s. 184-187).

Ziya, 1856 tanzimat fermanını oldukça sert bir dille eleştiriyordu. İmparatorluğun tüm uyruklarının eşitliğini belirten bu fermanın ilanından söz ederken Ziya, bu eşitliğin, bu zamana dek hiç bir anlam kazanmadığını ve İstanbul'daki büyük devlet memurları debdebe içinde yaşarken İzmit'in zavallı insanlarının, besleyecek paraları olmadığından çocuklarını boğarak öldürdüklerini üzüntüyle yazıyordu (87, 5. XI. 1868, s. 3).

Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyet rejiminin ilk açık programı, 1868 yılında «Hürriyet» gazetesinde «Yeni Osmanlılar» tarafından açıklanmıştı. «Hürriyet»in 29 haziran 1868'de çıkan ilk sayısında «Yeni Osmanlılar», hükümetin eylemlerinin meşrutiyet yönetimi yardımıyle denetlenmesinin gereğini belirtiyorlar, yasama ve yürütme egemenliklerinin ayrılmasını öne sürüyorlardı. «Hürriyet»in yine bu sayısında Namık Kemal, bu istekleri, kanıtlar göstererek teorik yönden sağlama bağlıyordu. Özgürlüğün Tanrı tarafından insanlara verildiğini belirten N. Kemal, ancak, toplum üyelerinin kişisel ve politik haklarından emin olduklarında toplumun özgür olabileceğini savunuyordu. Kişisel haklar, tarafsız yargıçlarca gözetilmek zorundaydı, politik haklar ise, egemenliklerin ayrılmasına ve meşrutiyet yönetiminin kurulmasına bağlıydı. (87, 29. VI. 1868, s. 3-4)[1]

«Yeni Osmanlılar», parlâmenter meşrutî monarşi için çok uğraştılar. Meşrutiyet hareketinin tanınmış militanlarının çoğu, seçilmiş yasama organı olarak bir parlâmento kurulması görüşünü onaylıyorlardı. Ancak, anayasa tasarılarının ve Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerdeki parlâmenter düzeninin kapsamı, hareketin üyeleri tarafından çeşitli biçimlerde belirtilmişti.

Namık Kemal, en önemli politik sorunlarda parlâmentonun

[1] Şerif Mardin'in, Namık Kemal'in «usûl-u meşveret» terimini sık sık, «temsilciler hükümeti» anlamında, daha açık olarak da «meşrutiyetçilik» anlamında kullandığını kabul ettiğini belirtelim (264. s. 309). Bunun başka türlü olması kuşkuludur. Bu durumda, terimin meşrutiyet yönetiminin islâm doğmalarına uygunluğu fikrine en yakın biçiminin kullanıldığını söyleyeceğiz.

karar vermesi, bu kararların sultan tarafından onaylanması ve hükümetin de onaylanan kararları yerine getirmesi gerektiği fikrini savunuyordu.

Namık Kemal'in bu plânı, gelecekteki Türk anayasası için İkinci İmparatorluk devrinin (1851 - 1870) Fransız anayasasını örnek almak gerektiği görüşünü ortaya koyuyordu. Bilindiği gibi bu dönemde Fransa'da temsilciler meclisi, 3 bölümden oluşuyordu: Halk tarafından seçilen ve kendi başına yasa hazırlama hakkına sahip olmayan yasama meclisi, üyeleri soylular ve din adamları arasından imparator tarafından atanan senato ve imparatorun tasarılarını temel kabul ederek yasalar hazırlayan devlet meclisi (148, s. 561). Namık Kemal, «Hürriyet»te Fransa'ya esenlik getiren İkinci İmparatorluk anayasasının Osmanlı İmparatorluğu'na da bütünüyle uyacağını yazıyordu (87, 14. IX. 1868, s. 7). Daha sonraları, 1872 yılında, Namık Kemal, «İbret» gazetesinde Belçika anayasasının da örnek alınabileceğini yazıyordu. (264, s. 311) Fransız örneğini izlerken N. Kemal, üç egemenlik organı kurmayı öneriyordu: Sultanın atayacağı 40 ya da 50 üyeden oluşan ve yasaları hazırlayacak olan Şûra-i Devlet; Şûra-i Devlet tarafından hazırlanan yasa tasarılarının onaylanması ve bütçenin denetimi için seçimle gelen Mebuslar Meclisi (Şûra-i Ümmet), Şûra-i Ümmet'in kabul ettiği yasaları kökleştiren senato (Meclis-i Âyan) (Bkz.: 87, 21. IX. 1868, s. 6; 251, s. 213; 255, s. 224-225; 264, s. 311). Namık Kemal'in fikrine göre, soyluların, tanınmış din bilginlerinin ve yüksek rütbeli komutanların girebilecekleri senatonun, parlâmenter rejim dokunulmazlığının kendine özgü bir güvencesi olacağı dikkate değer bir husustur. N. Kemal, böylece kurulan senatonun, anayasanın ve Mebuslar Meclisi'nin sürekliliği için gerekli olduğunu söylüyordu. (230, cilt I, s. 362) Onun bu fikri, meşrutiyet hareketinin radikal kişilerinin, meşrutiyet mücadelesinde halka dayanmaktan uzak olduklarını gösteriyor. Bu kişiler, gelecekteki Mebuslar Meclis'inin dayanağını halkta değil, soylulardan ve din bilginlerinden kurulan senatoda görüyorlardı.

Türk meşrutiyetçilerinin, meşrutiyet reformlarının gerçekleştirilmesi için başka tasarıları da vardı. 1876 yılı Mayıs ayında Halil Şerif Paşa, Rus elçisi İgnatyev'e Fransa için Lüdovik'in katkısıyle Emanuel Jözef Siyeyes tarafından hazırlanan anayasa tasarısının Osmanlı İmparatorluğu'na tümüyle uyabileceğini söylemişti (20, 1. 225).[1]

Ziya'nın meşrutiyet reformu konusunda tutumu daha başkaydı. O da, Namık Kemal gibi Osmanlı İmparatorluğu'nda parlâmenter rejimin kurulmasının gereğine inanmakla birlikte, hükümdarın haklarının sarsılmazlığına büyük önem veriyordu. Ziya, mebuslar meclisi kurmayı önerirken «hükümdarın yasal bağımsızlığının» sınırlanamayacağını belirtiyordu. Ziya, sultana hitaben şöyle diyordu: «Sizin hizmetinizi düşünen millî meclis, şeriat hükümleri dışına çıkmadı. Yeni sistemde sultanın bağımsızlığı dinsel yasalara bağlı olacaktır. Örneğin, Sizin buyruğunuzu çiğnemek sayılabilecek eylemleri yüzünden bakanların Millî Meclis önünde sorumlu olmaları değer mi? Bakanların halka baskı yapma ve hazineyi soyma serbestliği Sizin bağımsızlığınızın işareti sayılabilir mi? Siz, böylesi bir bağımsızlığı ister miydiniz?» (87, II. X. 1869, s. 2).

Ziya, son derece ılımlı bir meşrutiyet taraftarı olan ve parlâmentoyu, hükümdarı hırslı yüksek mevki sahibi memurların «kötü etkisinden» koruyan bir danışma organı olarak gören Türk aydın memur sınıfının bir temsilcisiydi. Namık Kemal'in başkanlığındaki daha radikal kanat ise, feodal saltçı yönetimin, ancak anayasa ve mebuslar meclisinin yardımıyle ortadan kaldırılabileceğine inanıyorlardı. «Yeni Osmanlılar» arasındaki bu akımlar, Ziya ve Namık Kemal'in aynı adı taşıyan yapıtlarında net olarak beliriyor.

Ziya, yurt dışında yazdığı ve küçük bir gazete yapıtı olan «rüya»da, Sultan Abdülaziz'i kötü ve açgözlü yüksek mevki sahibi

[1] E. J. Siyeyes- Fransız maarifinin tanınmış bir kişisi ve 1789 ihtilali sırasında Fransa kurucu meclisinde meşrutiyetçiler partisinin yöneticilerinden biridir.

kişiler tarafından aldatılan iyi bir hükümdar olarak betimlemiştir. Yapıtın başında parlâmento kurulmasının gereğinden ve bakanların sorumlulukları gibi konulardan söz edilse de daha sonra, devletin tüm sorunlarında karar verecek temel makamda bulunan ve «Yeni Osmanlılar»a, özellikle de Ziya'ya kin besleyen veziriazam Âli Paşa'nın değiştirilmesi fikri ön plâna geçiyordu (77, s. 8-9, 15-16, 23). Yazarın ana fikri, sultan, mebuslar meclisini toplantıya çağırmış ve bütün ülke huzura kavuşmuş gibi, kötü yüksek mevki sahiplerinin elden geldiğince temizlenmesiydi. M. C. Kuntay, 1869 yılı Ekim ayında «Hürriyet»te, «Sultan Abdülaziz Han-Ziya Bey - Ali Paşa» adıyla yayınlanan Ziya'nın bu yapıtının, hemen Namık Kemal'in rahatını kaçırdığını belirtiyor (230, cilt I, s.432). Namık Kemal'in endişeli bir yaradılışı vardı. Ziya, açıkça «Hürriyet» okuyucularına, yüksek mevki sahibi memurlar tarafından aldatılan «iyi bir sultan» inancını aşılamak istiyordu.

Buna karşılık, N. Kemal, «Rüya»sında «iyi bir sultanı değil, kendisini zincire vuranlardan kurtulan, özgürlük perisinin insanlara görünüşünü» hayal ediyordu (107, s. 20-21). Namık Kemal'in bu yapıtı, ihtiraslı bir özgürlük çağrısı ve despotlarla savaşta çınlayan bir millî marş oldu. Türk gençliği, N. Kemal'in yapıtını, kendine özgü bir özgürlük bildirisi olarak kabul etti. Namık Kemal'in «Rüya»sının çoğaltılması ve Türk gençleri arasında yayılması rastlantı değildi (213, s. 34).

Cumhuriyetçi fikirlerin de Namık Kemal'e yabancı olmadığını söylemek mümkündür. «Hürriyet»deki makalelerinden birinde Namık Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun bilinen koşullarında cumhuriyet kurulmasından söz edilmemekle birlikte, cumhuriyet fikrinin esas itibariyle yadsınamayacağını yazıyordu. «İslâm dini ortaya çıktığı zaman bir cumhuriyet değil miydi?» diye belirtiyor Namık Kemal (87, 14. IX. 1868, s. 6). N. Kemal'in oğlu ve biyograf Ali Ekrem, reformlar Namık Kemal'in fikirlerine uygun olarak gerçekleştirilmiş olsaydı, Osmanlı İmparatorluğu'nun meşrutiyetten sonra cumhuriyet devleti haline gelebileceğini

kabul ediyordu (213, s. 56). Bunda kuşkusuz epeyce abartma vardır. Ancak Namık Kemal'in esas itibariyle devlet egemenliğinin cumhuriyet biçimini yadsımaması dikkate değerdir. İlk Türk Anayasasının yaratıcısı sayılan Mithat Paşa, hiç bir zaman Osmanlı İmparatorluğu'nun cumhuriyete dönüşmesi fikrini öne sürmedi. Oysa onun da bu devlet şekline ilgisi vardı. Mithat Paşa, tanınmış Fransız burjuva cumhuriyetçisi Gambetta ile mektuplaşarak bu yönetim şeklini incelemişti.[1] Türk araştırıcısı Kenan Akyüz, «İnkılâp»ı yayınlayan Mehmet Bey'in ve Hüseyin Vasfi Paşa'nın devlet şeklinin cumhuriyet olması için beyanda bulunduklarını belirtiyor (248, s.488).

Bu konularda Ali Suavi'nin de kendine özgü bir tutumu vardır. Parlâmenter rejim konusunda her zaman tarafsızdı. 6 Şubat 1868'de «Muhbir»de «Temsilciler Meclisi Olmadan Devlet Gerçekleşemez.» adlı makalesi yayınlandı. Daha sonraları da kötü bakanların azledilmesinin, islâm sistemine özgü adaleti yeniden canlandırdığını, islâm temeline dayanan demokrasinin şeriatın bütünüyle korunması sonucunda doğabileceğini öne sürdü (264, s. 377-381). «Ulûm» dergisinde Ali Suavi, Avrupa'daki parlâmenter rejimlerden son derece kuşkulu bir dille söz ediyordu. (1870 mayısında) Bu makale, –Ali Suavi'nin sözlerine göre– bütün insanların toplanıp birlikte devlet işlerinden söz ettikleri eski cumhuriyet döneminin idealize edilmiş toplumuna dönüş çağrısıydı. «Kim konuşuyordu? Herkes –yaşlılar, kadınlar, çocuklar; gören, işiten, bilen herkes. Ve her şey doğal yoldan çözümleniyordu. 'Cumhuriyet hakkı, olarak adlandırdığım bu üstünlük artık yok!» (264, s. 382-383)

Bununla birlikte Ali Suavi, «Yeni Osmanlılar» arasında, belki de, devlete karşı isyan fikrinin yayıcılığını yapan tek kişiydi. Kendi kanıları çerçevesinde despotizme ve despotlara karşı yazı yoluyla protestodan ileri gidemeyen Namık Kemal ve Ziya'dan farklı

[1]. Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Mithat, 1946'da İstanbul'da yayınlanan anılarında bu konudan söz ediyor (Bkz.: 255, s. 363).

olarak Ali Suavi, halkı savaşa çağırıyordu. «Ey, siz, adalet isteyenler!» –diyordu Ali Suavi– Eğer siz salyangozlar gibi boş kafayla dolaşmak istiyorsanız, despotlar size hiç bir zaman başınızı kaldırma izni vermezler. Sizler kölesiniz. Ancak, kılıca sarılır ve şeref meydanında varlığınızı gösterirseniz despotlara karşı koyabilirsiniz: Siz insansınız ve özgürsünüz. Ey, insanlar! Sizler ne zamandır, Mehdi'nin ortaya çıkacağına ve sizi kurtaracağına inanıyorsunuz?.. Kuşkudan ve sorumluluktan uzak kişilerin, sizden elde ettikleri kazancı yadsıyacaklarını ve sizi kayıracaklarını mı sanıyorsunuz?» (264, s.378) 1867 yılında, Namık Kemal ve Ziya'nın, Ali Suavi'nin yayınladığı «Muhbir»den ayrılmalarına neden olan ideolojik ayrılıkların temelinde belki de şu iki faktör yatıyordu: Ali Suavi'nin tam bir İslâm püristi olması ve yurttaşları açıkça mücadeleye çağırması. Bazı araştırıcılar, toplumsal egemenliğin, dinsel egemenlikten ayrılması konusundaki ciddî fikir ayrılıklarının da «Yeni Osmanlılar»ın ideolojik aykırılık nedenlerinden biri olduğunu kabul ediyorlar (217, s. 213-214).

«Yeni Osmanlılar»ın liderleri, ülkelerinin ilerlemesi için yaptıkları savaşta yollarını başka başka biçimlerde saptamışlardı. «Yeni Osmanlılar»ın düşünce sınırı, N. Kemal'in tam anlamıyle inanmış ancak barışçı meşrutiyet reformculuğundan, oldukça sisli genel eşitlik ve özgürlük idealleri için aktif mücadele programına sahip Ali Suavi'nin isyancılığına varacak kadar genişti.

Bu ideolojik ayrılıkların baş nedeni, «Yeni Osmanlılar»ın çekirdeğini oluşturan genç Türk aydın sınıfının birçok yönlerden feodal düzene ve bu düzenin bürokrasisine bağlı olmasıydı. Bu durum, «Yeni Osmanlılar»ın ideolojik gelişmelerinde de iz bıraktı ve onların ideolojik pozisyonlarının tutarsızlığını ve bazı kere de aykırılığını ortaya koydu. Hareketin liderlerinin anlayışlarının iki yüzlülüğünü belirleyen dünyevî ve dinî başlangıcın sürekli mücadelesi, «Yeni Osmanlılar»ın ideolojik tutarsızlıklarının önemli nedenlerinden biridir. İslâm geleneklerini ve çağdaş Avrupa egemenlik kuruluşlarını birleştirme arsuzu, ciddî güçlükler ve kesin ideolojik kararsızlıklar yarattı. «Yeni Osmanlılar» tara-

fından ileri sürülen meşrutiyet reformlarının gerekliliğine değgin genel fikir, onların eylemleriyle doğrudan doğruya ilişkisi olmayan bir kişiye ait politik tezkerede de yansımaktaydı. 1869 yılında İstanbul'da Fransızca olarak, «Geçmişte ve Bugün Türkler» adlı kitap yayınlandı. Kitabın yazarı, 1848'den sonra Türkiye'ye kaçan, Türkiye'de çalışmaya başlayan ve 1876'da Karadağ'da ölen Polonya asıllı Türk subayı Mustafa Celâledddin idi. Mustafa Celâleddin Türkler'in tümüyle ilerici olduklarını, İslâm dininin ise ilerlemeye engel olmadığını belirtiyordu. Mebuslar Meclisi kurulmasını öneriyor ve hatta mecliste, imparatorluğun çeşitli halkları arasındaki dağılımı belirliyordu: 100 milletvekilliği Müslümanların, 101'i Müslüman olmayanların (25 Ermeni, 25 Bulgar, 14 Yunan vb.) M. Celâleddin'e göre, meclis, yasama ve bütçeyi denetleme hakkına sahipti. Yine onun tasarısına göre senato kurulması gerekliydi (255, s.232-233). Böylelikle, «Yeni Osmanlılar»ın anayasa tasarıları, kendi örgüt üyelerinin dışında da taraftarlar ve propagandacılar buldu.

Ancak, «Yeni Osmanlılar», 60-70 yıllarının meşrutiyet hareketinde tek ideolojik akım değildi. Ülkenin burjuva gelişiminin çıkarlarını yansıtan genç Türk aydın sınıfı, imparatorluğun ekonomik ve kültürel gelişmesini sağlamak ve imparatorluğu korumak için ciddî reformlar yapılmasını istese de, meşrutiyet hareketine katılan feodal sultan bürokrasisinin bazı temsilcileri, bütünüyle başka amaçlar peşindeydiler. İmparatorluğun ezilen Türk olmayan halklarının kurtuluş savaşlarının darbeleri ve yabancı sermayenin baskısı altında, bir zamanlar kudretli olan imparatorluğun gittikçe daha sarsıldığını ve neredeyse çökmek üzere olduğunu hisseden bazı yüksek mevki sahipleri, devletin sosyal ve politik temellerine dokunmadan görünüşte devlet yönetimini düzenlemek amacını gütmeye başladılar. Bu durum, daha açık olarak, Hayrettin Paşa'nın daha önce adı geçen «Müslüman Devletler İçin Gerekli Reformlar» adlı yapıtında da görülmektedir.

Hayrettin Paşa, hükümdarın egemenliğinin sınırlandırılmasını ileri sürüyordu. «Hükümdarların da, herkes gibi, birtakım

zayıf yönleri vardır –diyordu Hayrettin Paşa– Onlar başkalarını yönetme yeteneğine sahiptirler. Bazan bu yeteneğe sahip kişiler ihtiraslarına yeterince gem vuramazlar, bazan da, onların ne yetenekleri ne de çalışma kudretleri vardır. Ulusun yardımının ve bakanların sorumluluğunun ve sonunda denetimin gerçekleşmesinin birinci kategoriye giren bir hükümdara asla engel olamayacağını, istediğini yapamayacağını, tam tersine, hükümdarın kendi eylemlerini denetlemek için saptanan kişilerin desteğini kabul etmek zorunda olduğunu tanıtlamanın gereği yoktur.» (128, s. 20) Hayrettin Paşa düşüncesini şu sözlerle bitiriyordu: «Konsolosluk ve İmparatorluk Tarihi'[1]nin yazarı şu vecizeyi yapıtına almıyor mu: Devlet başkanının üstün bir özelliği olsa bile, kişisel yönetim her zaman tehlikelidir.» (128, s. 27)

Öte yandan Hayrettin Paşa, meşrutiyet hareketini, devletin yüksek mevki sahipleri tarafından sultanın eylemlerinin denetlenmesi olarak kabul ediyordu. Hayrettin Paşa, Sultan I. Süleyman'ın (1520-1566) yasası gereğince, devlet yönetiminin ve sultanın eylemlerinin, bakanlarla din bilginlerinin –ki bu din bilginleri, yanlış bir eyleminden dolayı sultanı uyarma, yasaları çiğnediğinde ve kendi arzularına göre hareket ettiğinde, sultanı tahttan indirme hakkına sahipti– gözetimi altında bulunması gerektiğini savunuyordu. «Böylece –diyordu Hayrettin Paşa–, din bilginlerinin ve bakanların olumlu rolü, Avrupa'nın meşrutî devletlerindeki temsilciler meclisinin rolüyle aynıdır. Bu rolün ondan daha da yüce olduğu söylenebilir. Çünkü, yerli düzenin denetimini isteyen ve yasalaştıran gerekçelere, Müslümanların dinsel isteği de katılmaktadır.» (128, s. 34) Hayrettin Paşa, hükümdarın eylemlerinin denetimini ileri sürmekle birlikte, mebuslar meclisinin ya da sultanın hareketlerini denetleyecek başka bir parlamenter organın, yüksek mevki sahibi kişilerin ve din bilginlerinden oluşmasını kabul ediyordu. Bunda da reformların kaçınılmazlığını hisseden feodal sultan bürokrasisinin büyük

[1] Herhalde T'ver'in yapıtından sözediliyor.

temsilcilerinin parlamenter rejim düşüncesini kısırlaştırma ve bu fikri, yüksek feodal bürokrasi tarafından sultanın denetimi altına koyma isteği yansımaktaydı.

Meşrutî monarşi rejiminin gerçekleştirilmesine ve niteliğine değgin, yukarıda açıklanan tüm görüş noktaları, 60-70 yıllarının meşrutiyet hareketinde birleşiyordu. Ama görülüyor ki, Avrupa maarifcilerinin en iyi geleneklerini izleyen «Yeni Osmanlılar»ın en ilerici bölümünün, meşrutiyet reformlarının yardımıyle ülkenin sosyal ve kültürel gelişmesini sağlama isteği, kuşkusuz feodal bürokratik çevrelerin feodal düzgü ve düzenleri koruma amacıyle batının meşrutî devletlerinin dış yönetim biçiminden yararlanma isteğiyle taban tabana zıttı. Belirtilen iki akım arasındaki çekişme, özellikle 1876 yılında ilk Türk anayasasının hazırlanması sırasında iyiden iyiye şiddetlendi.

«Yeni Osmanlılar», XIX. yy. Osmanlı İmparatorluğu'nda milliyet sorunu gibi en ciddî konulara büyük önem verdiler. Türk meşrutiyetçileri, bu sorunun çözümünü gerici büyük devletlerin tutumundan ele aldılar. «Yeni Osmanlılar»ın liderleri, Balkanlar'daki Slavlar'ın, Yunanlılar'ın, Ermeniler'in, Araplar'ın, Kürtler'in ve imparatorluğun öteki halklarının üstünde Türk devletinin korunmasını istiyorlardı. «Yeni Osmanlılar», bu halkların ulusal kurtuluş savaşlarına ve bu tür heveslerine açıkça düşmanlık besliyorlardı.

«Yeni Osmanlılar», imparatorluğun bütünlüğünün kayıtsız şartsız korunmasını programlarının en önemli maddelerinden biri sayıyorlardı. Bu yüzden de, imparatorluğun ezilen halklarının sultanın egemenliğinden kurtulma denemelerine ve bu halkların ulusal kurtuluş savaşlarında Avrupa devletlerinin desteğini sağlama isteklerine kesinlikle karşı çıkıyorlardı. «Yeni Osmanlılar», aynı zamanda Karadağ'a bağımsızlık verilmesine karşıydılar. Vatanlarının bağımsızlığı ve özgürlüğü için ellerinde silâhla çarpışan Karadağlılar'a Ziya, «haydutlar» diyordu (94, s. 31). «Yeni Osmanlılar», Avrupa devletlerinin baskısıyle Moldavya, Valahya ve Sırbistan'a bağımsızlık veren hükümeti sert bir dille eleştiriyorlardı. 1867'de Namık Kemal ve Ali Suavi, Sırbistan'daki Türk kalelerinden birinin Sırplar'a verilmesini ve Türk garnizonunun buradan çıkarılmasını protesto ettiler (230, cilt I, s. 470; 154, s. 370). Girit adasındaki büyük Yunan ayaklanması sırasında «Yeni Osmanlılar», ayaklananların serbest bırakılmasına kesin olarak karşı çıktılar. Büyük devletlerin baskısıyle isyancıları serbest bırakan hükümeti eleştiren Ziya, böylesi bir politikanın, imparatorluğun öteki halkları arasında özellikle Bulgarlar arasında kurtuluş hareketlerini artıracağını belirtiyordu (94, s. 35-38).

Ancak, «Yeni Osmanlılar»ın liderleri ve ideologları, imparatorluğun Türk olmayan halklarının bağımsız olarak gelişme hakkını basit bir şekilde yadsımıyorlardı. Ulusal kurtuluş hareketlerinin tarihî yönden amaca uygun olmadığı fikrini, teorik olarak kanıtlarla sağlamlaştırmayı bile deniyorlardı. Bu amaçla, XIX. yy'ın 60-70 yıllarında genç Türk liberal meşrutiyet hareketinin en önemli ideolojik ve politik anlamı olarak biçimlenen panosmanizm (OSMANLILIK) doktrinini kısa ve açıkça belirlemiş oldular. Bu doktrinin ana kapsamı, «Yeni Osmanlılar» tarafından «genel vatan» sınırları içinde birçok uluslardan oluşan Türk Devleti'nin –Osmanlı İmparatorluğu'nun– tüm halklarının eşitliği ve birliği görüşünde açıkça belirlenmişti.

Bu görüşü ileri süren «Yeni Osmanlılar»ın ideologları, yeni kapsamla ortaçağ resmî geleneğini yerine getirmeyi denediler. Osmanlı İmparatorluğu'nda çoktan beri Türk sultanının tüm uyrukları «Osmanlı» diye adlandırılıyordu. Enver Ziya Karal, aslına bakılırsa, XVI-XVIII. yy.larda, Osmanlı Devleti'nin günlük yaşantısında kendine özgü, «hanedana müstenit Osmanlılık» olduğunu belirtiyor (223, s. 297).

Ulusal kurtuluş hareketlerinin güçlü gelişme koşullarında panosmanizm, «Yeni Osmanlılar»ın yöneticileri ve ideologları için, imparatorluğun korunması olanağının ve gereğinin en önemli ideolojik kanıtı oldu. Meşrutiyet değişiminin ilkelerini ileri süren ve bu ilkelerin gerçekleşmesi için savaşan «Yeni Osmanlılar» her çareye başvurarak reforme edilmiş bir ülkede ulusal ve dinsel

mücadelenin hiç kuşkusuz yok edilmesi fikrini yaymaya çalıştılar. «Osmanlı toplumunun» (Ümmet-i Osmaniye) sınırları içinde imparatorluğun tüm halklarının birlik olabileceğini savundular.

«Yeni Osmanlılar», despotizmin ve iktidarın keyfî davranışının, Osmanlı İmparatorluğu halklarının çok sayıdaki ayaklanma nedenlerinden biri olduğunu yadsımıyorlardı. Ancak, onlara göre, Türkler ve imparatorluğun öteki müslüman halkları da, en az, halkları her zaman çeşitli Avrupa devletleri tarafından korunan Türk olmayan Hıristiyan halklar kadar sıkıntı çekiyorlardı. Dahası, Türk fatihlerinin gaddarca eylemlerinin bilinen sonuçlarını göz önünde bulundurmayan «Yeni Osmanlılar», Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan tüm halklarının kılıçtan çekinmediklerini, aksine, fethettikleri halklara hiç bir zaman hiç bir şekilde baskı yapmayan Türk sultanlarının adaletine sığındıklarını belirtiyorlardı. Böylesi fikirler, özellikle Mithat Paşa'nın 1878'de Paris'te yayınlanan «Geçmişte ve Gelecekte Türkler» adlı yapıtında yer almaktadır. (Bkz.: 129)[1]

«Yeni Osmanlılar», imparatorluğun tüm halkları için mutlu bir dönem başlayacağını sanarak, bu halkları inim inim inleten despotik rejimi yok etmeyi savunuyorlardı. Mithat Paşa, meşrutiyet yönetiminin kurulmasının, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm halklarının doğuş ve gelişmesine başlangıç noktası olacağına ve bu halkları tek ve sağlam bir birlik haline getirebileceğine inanıyordu (106, s. 31-32). Böylelikle, «Yeni Osmanlılar» meşrutiyetin ilânı sonucunda ulusal ve dinsel mücadelenin ortadan kalkacağını sanıyorlar ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması için tek çareyi bunda görüyorlardı. Mithat Paşa'nın imparatorluğun Türk olmayan halklarına salt vatan birliği ve ortak yurtseverlik duygularıyle karşı koyulabileceğini açıklaması rastlantı değildir (106, s. 14-15). Ali Suavi, «bugün Osmanlı İmparatorluğu'nda yaşayan tüm halklar bir ulusu -Osmanlılık- oluşturur.»

[1] Bu yapıt Türk diline çevrilmiştir.

diyordu (255, s. 221-222). Böylece, «Yeni Osmanlılar», -bir bölüğü içtenlikle ve safça, öteki bölüğü ise politik amaçlarla-, meşrutiyetin ilânından sonra, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm halkların «ortak vatan» sınırları içinde tek «Osmanlı ulusunu» oluşturacağını savunuyorlardı. «Yeni Osmanlılar»ın tasarılarına göre, gelecekteki parlamento, imparatorluğun tüm halklarından seçilmiş temsilcilerden meydana gelecekti. N. Kemal, «Hürriyet»-te, mebuslar meclisinde bütün dinlerden temsilci olacağını yazıyordu (87, 7. IX. 1868, s. 8).

«Yeni Osmanlılar»ın propagandası yardımıyle panosmanizm fikirleri, 70 yıllarının sonuna doğru Osmanlı İmparatorluğu'nun politik yaşamına da girdi. Bu fikirlere, Türk gazete ve dergilerinde her zaman rastlanıyordu. İlk Türk parlamentosunun tartışmalarında bile bu fikirler yansıyordu. Bunun yanında, daha önceden kullanılan (Ümmet-i Osmaniye) terimi yerine, imparatorluğun tüm halklarının belirlenmesi için «Osmanlı Milleti» terimi daha çok kullanılmaya başladı. Bu terim, parlamentonun sultanın taht söylevine verdiği cevap metnine de girdi, tartışmalarda daha sık kullanılır oldu. Yüksek mevki sahibi bir Türk'ün 1877'de parlamentonun açılışı sırasında «Times» muhabirine yaptığı şu açıklama dikkate değer: «Şimdi ne Müslüman, ne Yunan, ne Ermeni milletvekili vardır. Tümü de Osmanlı'dır» (224, s. 497).

«Yeni Osmanlılar», imparatorluk halklarının birliği propagandasını yaparken Türkler'in egemen durumunun ve ilerde reform yapılacak bir devlette genel refahın korunmasını istiyorlardı. Namık Kemal, yayınlanmamış makalelerinden birinde imparatorluğun tüm halklarını birleşmeye çağırarak şunları söylüyordu: «Eğer Hıristiyanlar bizim egemenliğimizi isterlerse anlaşırız, pek doğaldır ki, onları hükümete almadığımız için yakınma hakkına sahip olamayacaklardır » (230, cilt I, s. 186). Namık Kemal daha da ileriye gidiyor ve hatta, teorik yönden Türkler'in imparatorluktaki egemenlik hakkını kanıtlarla sağlamlaştırmayı deniyordu. N. Kemal, «Osmanlılar arasında sayıca da, yeteneklerine göre de ilk sırayı, yetenekleri ve geniş algılama güçleri doğuştan da-

yanıklılıkları, ılımlılık gibi sıfatları olan Türkler alırlar» diye yazıyordu (223, s. 296). Çağdaş Türk araştırıcısı Şerif Mardin, Türkler'in Namık Kemal'e özgü övgülerinin yanında, Osmanlı İmparatorluğu'nun öteki etnik azınlıklarını, yeni devlette Türklerle aynı haklara sahip olacaklarına inandırmanın zor olduğunu belirtiyor. N. Kemal'in panosmanistik görüşlerinin daha sonraki gelişmelerini tahlil eden Şerif Mardin, Türkler'in yönetimi altında Osmanlı İmparatorluğu'ndaki tüm Müslümanların birleştirilmesini isteyerek N. Kemal'in yavaş yavaş panosmanizm doktrininden uzaklaştığını belirtiyor (264, s. 331-332).

Görüldüğü gibi «Yeni Osmanlılar»ın tümcelerle, parolalarla saklanmaya çalışılan milliyet politikası, Ermeniler'in, Araplar'ın, Kürtler'in, Yunanlılar'ın, Slavlar'ın ve Osmanlı İmparatorluğu'nun öteki halklarının üstünde Türk egemenliğinin korunmasına yöneliyordu.

«Yeni Osmanlılar»ın bu hedefi, Türk meşrutiyetçilerinin imparatorluğun öteki Türk olmayan burjuvazisiyle birlik sağlamasını ciddî şekilde önlediğinden, feodal saltçı yönetimle savaşlarında «Yeni Osmanlılar»ın durumunu zayıflatıyordu. Meşrutiyet hareketinin tanınmış kişileri, İstanbul'un Türk olmayan burjuvazisinin bazı temsilcileriyle (Şehzade Murat'ın Ermeni bankeri Mığırdiç Efendi ya da Yunanlı banker Hıstaki Efendi ile ilgisi gibi) ilgili olsalar bile, bu, Türk olmayan burjuvaziyle tam bir birliğe işaret değildi. İstanbul'un gayrî millî ticarî-tefecilik burjuvazisi, çoktan beri Türk feodal bürokratik çevreleriyle sıkı sıkıya bağlıydı. Bu gayri millî ticarî-tefeci çevrenin temsilcileri, herkesten önce kendileri imparatorluğun ezilen halklarının ulusal kurtuluş savaşlarını desteklemiyorlardı.

Bulgar tarihçisi S. Dimitrov, Bulgaristan'daki Nisan ayaklanması öncesinde, Türk liberal çevrelerinin politikasını karakterize ederken, bu dönemin Türk meşrutiyetçilerinin, Balkan halklarının ulusal kurtuluş savaşlarında kendi bağlaşıklarını göremediklerini ve Türk devrimcilerinin 1908 devrimi sırasında imparatorluğun ezilen halklarının devrimci hareketleriyle birleşmeye

karar vermeleri için daha 30-40 yıl geçmesi gerektiğini haklı olarak belirtiyordu (246,s. 45-46).

«Yeni Osmanlılar»ın ideolojisinde, panosmanizm fikirlerinin yanısıra, başka gerici özellikler de bulunmaktaydı. Ayrıca, panislâmistik fikirler de onlara yabancı değildi. Gerçekte, «Yeni Osmanlılar», panosmanizm fikirlerini, her şeyden önce, Avrupa devletlerinin Müslüman doğuda ve bu arada Türkiye'de artan tahakkümüyle savaş aracı olarak kabul ediyorlardı. Namık Kemal, «İbret»te, Avrupa devletlerinin kudretine dayanma olanağı belirdiği zaman, İslâm birliği fikrinin birer birer tüm Müslüman devletlere yayılacağını yazıyordu (76, s. 30). «Yeni Osmanlılar», panislâmizmin ve öteki fikirlerin propagandasında, imparatorluğun Türk olmayan müslüman halklarının üstünde halife sıfatıyle Türk sultanının egemenliğini korumak için İslâmdan yararlanma olanağını görüyorlardı. Namık Kemal, İslâm dininin, ırk ve dil ayrımına bakmaksızın Lazlar'ı, Arnavutlar'ı, Kürtler'i ve Araplar'ı birleştireceğine inanıyordu (230, cilt II. s. 106).

Hareketin ideologlarının ve liderlerinin bazı fikirleri, «Yeni Osmanlılar»ın Türkiye'nin politikasında, daha sonraları gerici pantürkizm ideolojisini oluşturacak olan Türk milliyetçiliğinin tohumlarını attıkları görüşünü doğruluyor. Ali Suavi, Türkler'in tarihî, politik, askerî ve kültürel rollerine göre en yüksek ve en eski ırk olduğunu savunuyor, aynı zamanda, Türk dilinin, dünya dillerinin en zengini ve en yetkini olduğunu açıklıyordu (223, s. 293). Ali Suavi, Orta Asya'nın Türkçe konuşan halklarının kaderine büyük ilgi gösteriyordu. Bu halklardan söz ederken, «bizim dinimizi destekleyen, bizim soyumuza ve bizim ailemize ilişkin olan bu Türk Müslümanların» kaderinin kendisini heyecanlandırdığını yazıyordu (264, s. 371). Ali Suavi, durmadan «Türk ırkından» ve onun dünya kültür tarihindeki üstün rolünden söz ediyordu.

«Yeni Osmanlılar», Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politika sorunlarına büyük önem verdiler. «Yeni Osmanlılar»ın asıl istedikleri imparatorluğun tam bağımsızlığı ve özgürlüğü idi. «Yeni

Osmanlılar» yabancılara verilen kapitüler ayrıcalıklara ve yabancıların ülkenin içişlerine karışmasına bütünüyle karşıydılar. Örneğin, Girit adasındaki ayaklanma gibi sorunları, N.Kemal, Osmanlı İmparatorluğu'nun iç işi sayıyor ve bundan dolayı da yabancı devletlerin karışmasına izin verilmeyeceğini belirtiyordu. Ziya, 1861'de Babıâli'nin Suriye ve Lübnan'da yabancıların askerî müdahalesine izin vermesini protesto ediyordu (94, s. 46). Namık Kemal, bu tür bir müdahalenin çoğunlukla çıkarcı bir amaç taşıdığını ve İngiltere ile Fransa'nın böylesi bir politika izlediklerini savunuyordu. İngilizler'in «kılıç çekmeden, dünyayı soymak istediklerini», Fransızlar'ın ise «yönetimleri altındaki uluslar dışında, tüm dünya uluslarının bağımsızlıkları için uğraştıklarını» yazıyordu (230, cilt I, s. 68).

Osmanlı İmparatorluğu'nun tam bağımsızlığı için çalışan «Yeni Osmanlılar», tanzimat militanlarını, reformları Avrupa devletlerinin denetimine bıraktıkları için suçluyorlardı. Namık Kemal, «İbret»te şöyle yazıyordu: «Tanzimatın onaylanmayacak yönü, Avrupalıların vasiliğinde olmasıdır» (234, s. 781). «Yeni Osmanlılar» 1856 yılında Hatt-ı Hümayun'un Avrupa devletlerinin doğrudan doğruya müdahalesiyle yayınlanması yüzünden Babıâli'yi eleştiriyorlardı. Namık Kemal, Babıâli'nin bu fermanla, devlet yönetimini düzene koymak, Osmanlı İmparatorluğu'nu meşrutî monarşi haline getirmek ve böylelikle devleti güçlendirmek ve yabancı etkisine son vermek yerine, Hıristiyanlara bazı kolaylıklar tanıyarak yabancı devletlere teslim olduğunu belirtiyordu. Namık Kemal, aynı zamanda Babıâli'nin Paris anlaşmasında bu ayrıcalıkları hoş gören tutumunun, yabancı devletlere ülkenin içişlerine el atmak için yeni bir fırsat verdiğini yazıyordu (87, 20. VII. 1868, s. 2). Yabancı diplomatların teklifsizce işe karışmaları, «Yeni Osmanlılar» arasında hoşnutsuzluk yarattı. Ziya, yabancı elçilik ve konsoloslukların geçici istekleriyle veziriazamların, bakanların, memurların değiştirildiğini derin bir üzüntüyle yazıyordu (87, 12. VII. 1869, s. 6-8).

«Yeni Osmanlılar», Osmanlı İmparatorluğu'nda reform

yapılması işinin bütünüyle Türkler'in işi olduğunu kabul ediyorlardı. «Yeni Osmanlılar»ın çağdaşı, Fransız gazetecisi Gabriel Şarm şöyle yazıyordu: «Genç Türkiye'nin yurtseverleri, ülkelerinin, Avrupa'nın ve büyük devletlerin yardımı olmadan da kendisini kurtarabileceğine inanmışlardı.» «Yeni Osmanlılar», Türkiye'nin bağımsız olarak, daha önceki mutlu yıllara birkaç yıl içinde yeniden dönebileceğini sanıyorlardı (253, s. 152-153). Namık Kemal, «Vatan» piyesinin kahramanının ağzından, ülkesinin kendini savunabileceğini, başkasının yardımı olmadan kendini koruyabileceğini söylüyordu (113, s. 78).

«Yeni Osmanlılar», Osmanlı İmparatorluğu'nun Batı Avrupa devletlerinin boyunduruğu altına girmemesi için tek çıkar yolu, meşrutiyette görüyorlardı. Kendisini tanıyan kişilerin sözlerine göre Mithat Paşa, devletin güçlenmesi ve Avrupa devletlerinin gittikçe artan baskısına karşı koyabilmesi için tek çareyi meşrutiyette görmekteydi (66, s. 81). «Yeni Osmanlılar» bir meşrutiyet devleti haline gelecek olan Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı devletlerle ilişkilerini hak eşitliği ilkelerine dayanarak düzenleyeceğini savunuyorlardı. N. Kemal, örneğin, meşrutiyet ilân edilirse Osmanlı İmparatorluğu'nun mevcut ticarî anlaşmaları yeniden gözden geçireceğini yazıyordu (234, s. 793).

Bununla birlikte, «Yeni Osmanlılar», Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığı ve özgünlüğü istediğini ileri sürerken dış politikada İngiltere'yi örnek alıyorlardı. Bu durum, şöylece açıklanabilir: Yukarıda, «Yeni Osmanlılar»ın fethedilen halklar üzerinde Türk egemenliğinin korunmasını istediklerinden söz edilmişti. Bilindiği gibi, Rusya, Balkanlar'daki Slavlar'ın kurtuluş savaşlarını destekliyordu. Rus hükümetinin, Rusya'nın Yakın Doğu'da etkili olmasını amaç edinen politikasıyle hiç bir ilgisi olmayan Rus desteği, Balkanlar'daki ezilen halklar ve Ermeni halkı için objektif bir kurtuluş önemi taşıyordu. İngiltere, Osmanlı İmparatorluğu'nda ezilen halkların kurtuluş savaşlarının kesinlikle karşısındaydı; bu sırada İngiltere'nin politikası, «Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün korunması» biçiminde belirtilmişti. Böyle formüle

edilen ve F. Engels'in sözlerine göre, Hıristiyan uyruklular üzerinde Türk baskısının sonsuzlaştırılması anlamına gelen Babıâli'nin statüko politikası, «Yeni Osmanlılar»ın İngiltere'ye duydukları sempatinin asıl nedeniydi (6, s. 31). Namık Kemal, «Hürriyet»te «Avrupa devletleri arasında bizim haklarımızın ve sultanın egemenliğinin korunmasına en çok yardım eden İngiltere'dir.» diye yazmıştı (87, 23. XI. 1868, s. 6). «İbret» gazetesi de bu tür fikirler yayınlıyordu. İngiltere'nin sultanın egemenliği ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğü için hiç de gerçek bir çaba harcamadığını «Yeni Osmanlılar»ın anlayamadıkları görülüyor. Şunu de belirtmek gerekir ki, olaylar, «Yeni Osmanlılar»ın hayallerini çok kısa sürede bozdu ve İngiltere, 1877-1878 Rus-Türk savaşından sonra Kıbrıs adasını işgal ederek «dostluğunun» gerçek yüzünü gösterdi. İngiliz hükümeti, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruma bahanesiyle imparatorluğun çok geniş topraklarında kendi egemenliğini kurmak ve doğuda, özellikle de Balkanlar'da Rus etkisinin güçlenmesine engel olmak arzusundaydı. İngiltere hükümetinin, sultanın fethedilmiş halklar üzerindeki egemenliğini koruma isteğini desteklemesinin baş nedenlerinden biri de buydu. «Yeni Osmanlılar»ın dış politika konusundaki tüm makalelerinde görebileceğimiz Rusya'ya karşı düşmanlık, belirtilen koşullarla da açıklanabilir.

«Yeni Osmanlılar»ın bazı liderlerinin, İngiliz politikasının gerçek amaçlarını anladıkları sanılıyor. Ziya şöyle yazıyordu: «Avrupalılar, Osmanlı İmparatorluğu'na ölü gözüyle bakıyorlar. Bir ölü hayata dönemeyeceğine göre, hepsi de bu cesedi, İstanbul'u Rusya'nın ele geçirmesi korkusundan kurtarmak istiyorlar ve bundan dolayı da ölünün yerine koyacak birşey bulmuyorlar» (77, s. 11). Ziya ve hareketin öteki bazı liderleri, İngiliz politikasının içyüzünü anladılar ve İngiliz-Rus çelişkisinden yararlanmak gerektiğini kabul ettiler.

«Yeni Osmanlılar»ın İngiliz dış politikasına eğilmelerine yardımcı olan bir başka neden daha vardı. Osmanlı İmparatorluğu'nda meşrutiyetin kurulması için yaptıkları savaşta «Yeni

Osmanlılar», meşrutî monarşinin başlıca örneği saydıkları İngiltere'nin desteğine güveniyorlardı. Örneğin, Namık Kemal, «İbret» gazetesindeki «Londra» adlı makalesinde, İngiltere kamuoyunun özgürlügünü hayranlıkla betimliyor ve İngiliz parlâmentosunun «kamuoyunun gücünü» canlandırdığını, İngiltere'nin en önemli politik ilkelerin «doğduğu beşik» olduğunu yazıyordu (76, s. 32). Y. A. Ragozina, anılarında, Mithat Paşa'nın Türkiye'nin tam bağımsızlığı için ateşli bir savunucu olmakla birlikte, «çoşkun bir batı uygarlığı hayranı ve bir kopyasını da vatanına getirmek istediği İngiliz parlâmentosunun coşkun bir âşığı olarak» tanındığını yazıyordu (66, s. 133). Başka bir çağdaşı da, Mithat Paşa'nın «tam bir İngiltere hayranı ve İngiliz anayasasının taraftarı» olduğunu belirtiyordu (260, s. 582).

«Yeni Osmanlılar»ın sosyo-politik ve ideolojik anlayışlarını karakterize ederken, özellikle «Yeni Osmanlılar»ın ideolojilerinin biçimlenmesinde yurtsever fikirlerin ve ruhun büyük rol oynadığı, Türk tarihinin ilk politik hareketi olduğunu belirtmek gerekir. «Yeni Osmanlılar»ın pek çokları, vatan sevgisi fikrinin ihtiraslı propagandacıları olarak belirdiler. 60-70 yıllarında Namık Kemal, yurtseverliğin gerçek ideologu oldu. N. Kemal'in edebî ve öteki yayınsal yapıtlarının çoğunluğu yurtsever duygular taşıyordu. «İbret»te Namık Kemal, «Anayurdunu sevmek gerek –diyordu içtenlikle–, çünkü, Tanrının bize verdiği en büyük nimetlerden biri olan yaşam, anayurdun havasını soluyarak başlıyor. Anayurt fatihlerin kılıcı, ya da kâtiplerin kalemiyle çizilmiş değildir. Halk, özgürlük, kardeşlik, egemenlik, atalara saygı, aileye sevgi ve çocukluk anıları gibi soylu duyguların karışımından oluşan kutsal bir fikirdir.» (264, s. 327)

Namık Kemal'in şiirlerinden birinin şu satırları yurtseverlik duygusuyle dopdoludur:

«Ölürsem görmeden millette ümmîd ettiğim feyzî
Yazılsın seng-i kabrime vatan mahzûn, ben mahzûn.»

(109, s. 19)

Başka bir şiirinde Namık Kemal, eğer vatan yok olursa, in-

sana yapacak tek şey –onunla birlikte ölmek– kaldığını yazıyordu. (109, s. 21)

«Yeni Osmanlılar»ın yurtsever ruhu ve fikirleri, Türkler'de ulus bilincinin uyandığını belirtiyor ve bu bilincin güçlenmesine, biçimlenmesine yardımcı oluyordu. Edebî yapıtların dilini halka yaklaştırması, yazı stilinin basitleştirilmesi, Türk edebiyatının Arap-Fars etkisinden kurtarılması için «Yeni Osmanlılar»ın yaptıkları mücadele, bu süreçte önemli bir rol oynuyordu. İbrahim Şinasi'nin ve onunla aynı fikirde olanların eylemlerinin bu en önemli yönünü sürdüren «Yeni Osmanlılar», Arapça ve Farsça sözcüklerle dolu olan ve basit halkın anlayamadığı edebiyat dilinin düzeltilmesini savundular. «Seçilmiş kişiler için kitap yazmaktan daha yararsız bir iş yoktur» diyordu Namık Kemal (109, s. 24). Ziya, «Hürriyet»te yayınlanan «Şair ve Üslûp» adlı makalesinde Ortaçağ Türk şairlerinin Arap-Fars örneklerini körü körüne taklit eden yapıtlarının, Türk şiiri sayılamayacağını belirtiyordu. Ziya'ya göre, gerçek Türk şiiri, halkta, halkın masal ve türkülerinde yaşıyordu (109, s. 9-12). Ali Suavi, Türk dilinin Arap-Fars köklerinden arıtılmasını ısrarla istiyor ve duaların Türkçe'ye çevrilmesini gerekli sayıyordu. Ali Suavi, bu dönemde Türk dilini belirtmek için kullanılan «lisan-ı Osmanî» teriminin basit bir politik terim olduğunu, terimin aslının «lisan-ı Türkî» olması gerektiğini açıklıyordu (223, s. 215-292).

«Yeni Osmanlılar»ın faaliyet gösterdikleri yılların Türk tarihçiliğinde yeni ve önemli bir olaya başlangıç olduğunu da belirtmek gerekir. Bu dönemde, daha önceden salt islâm dininin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihini yazan Türk tarihçileri, Türkçe konuşan halkların tarihlerini de araştırmaya başladılar. Ali Suavi, bu konuya büyük önem verdi ve çıkardığı «Ulûm» dergisinde dünyadaki Türkçe konuşan halkların tarihleriyle ilgili epeyce bilgi yayınladı (223, s. 293).

İlk Türk meşrutiyetçilerinin sosyo-politik ve ideolojik anlayışları ana hatlarıyle böyleydi. Bu görüşlerin bir araştırması, feodal bürokratik asıllı genç Türk aydın sınıfının hareketi olan

«Yeni Osmanlılar» hareketinin, Türkiye'nin burjuva gelişmesinin ve yeni doğmuş olan Türk millî burjuvazisinin çıkarlarını yansıttığını gösteriyor. İlk Türk meşrutiyetçilerinin eylemleri, ülkenin toplumsal yaşantısında son derece önemli ve yeni bir olaydı.

Feodal saltçı rejimin politik muhalifleri, ülke tarihinde ilk kez devlet yönetiminde köklü reformlar uygulama girişimini gerçekleştirmeye başladılar (158, s. 131-132).[1]

«Yeni Osmanlılar»ın tarihî yönden yararı, her şeyden önce, Türk tarihinde ilk kez feodal saltçı yönetimle savaş bayrağını çekmiş olmalarıdır. Meşrutiyet reformlarının amacı, kapitalist ilişkilerin gelişmesi, burjuva düzgü ve düzenlerinin biçimlenmesi için uygun koşulların yaratılmasıyle ilgili sosyal ve politik güçleri oluşturan «Yeni Osmanlılar»ın ideolojisinde burjuva-liberal ruhu yansıtıyordu. «Yeni Osmanlılar»ın keyfî yönetimin elden geldiğince yok edilmesi, ülkenin kültürel gelişmesi ve ekonomik, kültürel bağımsızlığın sağlanması gibi istekleri, kuşkusuz ilerici bir önem taşıyordu. «Yeni Osmanlılar»ın ideolojisinde, burjuva-liberal reformizm ve İslâm şekil ve ilkeleriyle maarifçilik kaynaşmıştı. Bu durum, «Yeni Osmanlılar»ın ideolojik anlayışında kendine özgü bir iz bıraktı. Türkiye'de burjuva liberalizmin doğduğu ve «Yeni Osmanlılar» hareketinin ideolojisinde, özellikle de «Yeni Osmanlılar»ın Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halklarına karşı tutumunda bazı gerici unsurların varlığını kayıtlayan tarihî koşullar son derece karmaşıktır.

«Yeni Osmanlılar»ın sosyo-politik ve ideolojik anlayışları, kuşkusuz, Türkiye'de toplumsal-politik ve felsefî fikirlerin gelişmesinde önemli bir aşama oldu.

[1]. A. D. Jeltyakov, bu önemli durumu belirtirken, «Yeni Osmanlılar»ın eylemlerinin bu yönünü «demokratik kamuoyunun» doğuşu saydığı ve daha büyük değer verdiği için T. Z. Tunaya'yı eleştiriyor. Çünkü bu dönemdeki tüm olaylar, 60-70 yılları meşrutiyet hareketinin demokratik değil, burjuva-liberal bir akım olduğunu tanıtlamaktadır.

IV. BÖLÜM

Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarısömürge Haline Gelmesi ve Abdülhamit Rejimi

XIX. yy'ın son çeyreğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist devletlerin yarısömürgesi haline gelme süreci sona erdi. Emperyalizmin oluşum sürecinin, kapitalist devletlerin sömürge politikasında yeni nitelik değişmelerine yol açtığı bilinir. V. İ. Lenin, «Finans kapital, sömürge politikasının çok sayıda eski motiflerine, hammadde kaynakları, sermaye ihracı, etki alanı –yararlı sözleşmeler, ayrıcalık anlaşmaları, tekelci kazançlar alanı için– yani genel olarak ekonomik alan için savaşı da ekledi» diyordu (16, s.421-422). Bunun yanısıra, V. İ. Lenin, emperyalizm döneminin «...devlet bağımlılığının geçiş şekillerinin hepsini yarattığını –belirtiyor ve şöyle devam ediyordu–: Bu dönem için salt iki temel ülke grubu, yani sömürgeci devletler ve sömürgeler değil, resmen özgün olan, gerçekte ise malî ve diplomatik bağımlılık ağlarıyle sarılmış olan ve politik yönden çeşitli şekillerde bağımlı devletler tipiktir.» (16, s. 383) Emperyalizm döneminin sömürgecilik yöntemleri, doğunun geri kalmış ülkelerini

yarısömürge ülkeler haline getiriyordu. Bu yarısömürge ülkeler, resmen devlet bağımsızlığını koruyorlar, gerçekteyse bütünüyle, büyük emperyalist devletlerin ekonomik ve politik boyunduruğu altında bulunuyorlardı. Bu talih Osmanlı İmparatorluğu'nu da yakaladı.

Meşrutiyet hareketinin yenilgisinden sonra, Osmanlı İmparatorluğu tarihinin 30 yıllık bölümü, tarih edebiyatında Sultan II. Abdülhamit'in «zulüm devri» olarak bilinir. Bu dönemin en belirgin özellikleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist devletlerin «ekonomik alanı» haline gelmesi ve ülkede aşırı feodal saltçı despotizmin hüküm sürmesidir.

XIX. yy'ın sonları, XX. yy'ın başlarında son derece alçak, hatta ilkel tarımsal üretim düzeyiyle Osmanlı İmpataroluğu, geri kalmış bir toprak ülkesi halinde kalmaya devam ediyordu. 80 yıllarında Küçük Asya'nın pek çok yerlerini gezen bir İngiliz gezgini, «toprağın her yerde ilkel yöntemlerle işlendiğini ve toprağın asıl verimine uymayan sonuçlar alındığını» yazıyordu. (59, s. 282) Hatta Batı Anadolu'nun bir dereceye kadar gelişmiş bölgelerinde, toprak işlerinin teknik düzeyi, ilkelliğiyle görenleri şaşırtıyordu. İzmir'deki Fransız başkonsolosu, 90 yıllarının başında, tüm Aydın ilinde «küçük bir istisnayla tarımın henüz emekleme durumunda, tarım araçlarının ise son derece ilkel olduğunu» belirtiyordu (267, s. 74).

XIX. yy. sonu, XX. yy. başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımında üretim güçlerinin çok düşük olan gelişim -düzeyinin nedenlerini tahlil eden Sovyet türkoloğu A. D. Noviçev, «sebep, Türk tarımında egemen olan üretim ilişkilerinde ve Türkiye'deki yabancı kapitalin sömürücü rolündedir.» diyordu (177, s. 52). Hem büyük toprak mülkiyetinin hem de küçük çapta topraktan yararlanma yönteminin bir arada bulunması, bu dönemde tarım üretiminin en belirgin özelliği idi. Aydın ve Konya illerinde topraktan yararlanma sistemini anlatan bir görgü tanığı, büyük çiftliklerde, hemen hemen yalnız kiraya verilerek toprak işlendiğini yazıyordu (267, s. 73). Her yerde köylüyü sömürmek

için başta gelen yöntem olan ortakçılık, tarımın gelişmesine engel olmaya devam ediyordu. Bu yarı feodal, yarı toprak köleliği sistemin yanısıra Doğu Anadolu'daki köylülerin hepsi henüz yerli derebeylerinin türlü angaryalarında çalışarak gerçek toprak köleliği koşullarında yaşıyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nun köylü sınıfı, çok sayıda ve gücünün üzerindeki vergilerin ağırlığı altında, özellikle aşar toplanmasında kesenekçilerin gem vurulamayan keyfî davranışından sıkıntı çekerek tam anlamıyle bunalıyorlardı. Yüzyılın eşiğinde mültezimler ve murabahacılar bir Türk köyünde en iç karartıcı kişilerdi. Dolaysız ve dolaylı vergiler, bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu bütçesinin gelirler bölümünün çoğunluğunu oluşturuyorlardı. 1897-98 yıllarında bütçedeki 18,5 milyon liranın 15 milyonu -% 80'den fazla- vergilerle sağlanmıştı. (165, s. 155) Resmî vergilerin ağırlığı, vergi toplanması işini, kişisel zenginleşme aracı olarak gören yerel yönetimin keyfî davranışı sonunda daha da artıyordu. K. Mak Koan, yerel yönetimin keyfî davranışı sonucunda toplanan verginin hazinenin talebini büyük ölçüde aştığını ve aradaki farkın illerdeki memurların cebine girdiğini belirtiyordu. (59, s. 173-174) Aşar ölçüsünün ve toplanma yöntemlerinin daha önceleri birçok kez köylü ayaklanmalarına neden olduğuna bakmaksızın, Abdülhamit yönetimi, ondalık verginin ölçüsünü artırmaya devam etti. XIX. yy'ın sonunda ürünün % 12,5'una kadar çıktı. Kesenekçilerin aşırı keyfî davranışı ise her yerde köylüyü perişan eden bu vergiyi % 30-40'a çıkarıyordu. İstanbul'daki Rus askerî ajanı, vergi toplanmasında kesenek sistemini karakterize ederken 1898 Ağustos ayında şöyle yazmıştı: «Vergiyi kesenekçilerin topladığı bu iğrenç sistem, tüm ağırlığıyle, suistimallerle ve değer biçme yasasının keyfî uygulanmasıyle, halkın, özellikle de Hıristiyan halkın sırtına biniyor. Bu sistem değiştirilirse, ülkede verimin artacağı söylenebilir» (42, 1. 317).

XIX. yy. sonları, XX. yy. başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımı, artık doğrudan doğruya yabancı sermayeye ve bu sermayenin ülkedeki durumuna bağlıydı. Tahıl üretimi, özellikle de buğday üretimi, yabancı rekabetine dayanamıyordu. İstanbul'da ve imparatorluğun kıyı şehirlerinde yabancı unu ve tahılı kullanılıyordu. Bu durum, kendi tahıl üretim gücü çok düşük olan bir devletin ekonomik yönden ne denli geri kalmış olduğunu gösterir. Tarımın bazı dallarında, yabancı sermaye, doğrudan doğruya patron oldu. 1883'te kurulan ve sultan hükümetinden Türk tütününün üretim ve ihracı ayrıcalığını elde eden özel bir şirket, gerçekten acı bir ün kazandı. Bu şirket, «Régie de tabac de l'empire Ottoman» (Osmanlı İmparatorluğu tütünlerinin yönetimi) Türkiye'nin ekonomik boyunduruk altına girmesinde ve Türk köylüsünün gaddarca sömürülmesinde en güçlü araçlardan biri oldu. Bütün ülkede dallı budaklı bir ağa sahip olan bu şirket, tütün bölgelerinde kendisini patron olarak görüyordu. Tütün üreten köylünün, adı geçen şirkete, devlet organı gözüyle baktığını söyleyen A. D. Noviçev, «Türk köylüsü önünde, feodal sultan-düzeniyle yabancı sermayenin işbirliğinin tüm acılığıyle ortaya çıktığını» belirtiyordu (177, s. 74).

İncelenen dönemde, yabancı sermaye, Türkiye'de tarımsal gelişmenin en güçlü engeliydi. Türkiye, gitgide büyük emperyalist devletler için son derece ucuz tarımsal hammadde kaynağı olmaktaydı. Yabancı sermaye, tarımsal hammaddeleri en ucuz değeriyle satın alırken salt kendi çıkarını düşünüyordu. Yabancı sermayenin çıkarına uygun en iyi araç, Türk köylüsünü sömüren yarıfeodal ve feodal yöntemlerin korunmasıydı. Ülkede egemen olan feodal sultan saltçı yönetiminin yanısıra Osmanlı İmparatorluğu'nun yavaş yavaş dünya emperyalist ekonomi alanına sürüklenmesiyle, tarımda kapitalizm öncesi ilişkilerin korunmasında önemli ek nedenler ortaya çıktı. Osmanlı İmparatorluğu'nun gelişmesine engel olan iç nedenlere, yabancı sermayenin çabaları da eklendi.

Bununla birlikte, Osmanlı İmparatorluğu'nun dünya mal sürümü sistemine sürüklenmesi ve ülkede demiryolu yapımının bundan sonraki gelişmesi ölçüsünde, tarımda üretim-para ilişkileri gelişmekteydi. Demiryoluyle tahıl taşınması birkaç kat

arttı. (Haydarpaşa-Ankara arasında tahıl taşıma işi, 1893'ten 1911 yılına dek öncekinin 5 katını aştı.) Bu sırada endüstriyel bitkilerin ve bahçe kültürlerinin, özellikle pamuk, tütün ve kuru üzümün üretimi hızla artıyordu. Hayvancılıkta da piyasaya mal sürümü arttı. 1893-1895 yıllarında tiftik ihracı öncekini iki kat geçiyordu (177, s. 76-79). Tarımda üretim-para ilişkilerinin gelişmesi, Türk köylerinde ağır da olsa kapitalist ilişkileri geliştiriyordu. Önemli iç ve dış engeller yüzünden kapitalist üretim şekilleri, güçlükle kök salıyordu. Ancak, XIX. yy'ın sonuna doğru bu kapitalist üretim şekilleri, Anadolu'nun ekonomik yönden bir dereceye kadar gelişmiş bölgelerinde az da olsa yerleşmişti. Görgü tanıkları, bu sırada, Aydın ve Konya illerinin tarımsal üretiminde ortakçılık sisteminin yanısıra, toprağın belli bir ücret karşılığında kiraya verilerek işlendiğini ve kiralık emeğin kullanılır olduğunu belirtiyorlardı. Bu arada ayrı ayrı çiftlikler de kurulmaya başladı. Bu çiftliklerde, tarım, Avrupa'da öğrenim yapmış uzmanlarca yönetiliyor ve makinalar kullanılıyordu. Böylesi bir durum, Adana pamuk üretim bölgesi için karakteristiktir.

Üretim-para ilişkilerinin artışından söz ederken ve XIX. yy. sonunda Osmanlı İmparatorluğu'nun tarımında kapitalist ilişkilerin biraz da olsa geliştiğini belirtirken her zaman şu durumu göz önünde bulundurmak gerekir: Bu sürecin en önemli özelliği, salt ülkenin iç pazarının gelişmesiyle değil, daha büyük ölçüde, yabancı sermayenin ve bu sermayenin ülke ekonomisinde hızla gelişen durumunun etkisiyle ilerlemesidir. Bu durum, sonuçta Türk tarımının yabancı sermayeye olan bağımlılığını artırıyordu. Yukarıda belirtilen nedenlere göre, aslında, yabancı sermaye Osmanlı İmparatorluğu'nda tarımın gelişmesiyle hiç bir şekilde ilgilenmiyordu.

Abdülhamit rejimi yıllarında endüstriyel üretim de son derece geri kalmıştı. Ülkenin doğal zenginlikleri öylesine hesapsız kullanılıyordu ki, büyük ölçüde taşkömür stokuna sahip olan Osmanlı İmparatorluğu, yurt dışından, özellikle İngiltere'den kömür satın alıyordu. Maden endüstrisi, gerçekten acınacak durumdaydı.

80 yıllarında 250 açık maden yatağından, salt 30'unun çalıştığı resmî belgelerle de onaylanıyor. (59, s. 153-154)

XIX. yy'ın sonunda yabancı sermayedarlar, pek çok ayrıcalıklar kazanarak yeraltı servetlerinin işletmesini ellerine geçirdiler. 1896'da kurulan Fransız şirketi «Ereğli», taşkömürünün çıkarılması hakkını, 1887'de kurulan İngiliz şirketi «Boraks» boraks cevherinin çıkarılması üstünlüğünü, 1892'de kurulan «Balya Karaydın» şirketi, gümüşlü kurşun ve linyit cevherinin çıkarılması hakkını, 1893'de kurulan «Kassandra» şirketi ise, manganez cevherinin, bakır ve öteki madenlerin çıkarılması hakkını elde ettiler (Bkz: 224, s. 458; 177, s. 105). Ayrıcalık sahiplerinin üretimin gelişmesiyle ilgilenmeleri, tümüyle elverişli ayrıcalık koşullarına ve insan emeğinin son derece ucuz değerlendirilmesine bağlı olarak kazanç elde etme olanaklarının bu ayrıcalık sahiplerini tam olarak doyurması, ülkenin bu ekonomik ortamında yabancı sermayenin eylemleri için karakteristiktir.

Bu dönem Osmanlı İmparatorluğ'unun fabrika üretiminin genel görünümü, N. N. Goloborodko tarafından şöyle anlatılmıştır: «Türkiye'nin yapım endüstrisi acıklı bir durumdaydı. Başkent dışında, hemen hemen hiç bir yerde elektrik yoktu, buhar çok az kullanılıyordu, makinalar ve kapitalist nitelik taşıyan fabrikalar son derece azdı» (153, s. 146). Çağdaş Türk tarihçisi E. Z. Karal bu sırada özel sermayeye ait işletmeler arasında sayısı 60'ı geçmeyen fabrikaların «çağdaş bir görüşüne sahip olduğunu», geri kalanların ise, aslında Nuh zamanından kalma el tezgâhlarının kullanıldığı ilkel atelyeler olduğunu belirtiyor (224, s. 455).

Ülkede makina yapımı ve çelik döküm fabrikaları yoktu. «Türkiye'de metallurji fabrikaları yoktu –diyor N. N. Goloborodko–, ve her yıl çıkarılan 3 milyon pudluk cevherin 100 bin puddan azı, ancak yerli tüketime kalıyordu. Geri kalan yurt dışındaki fabrikalara gittikten sonra işlenmiş olarak yurda dönüyor ve ateş pahasına satılıyordu» (153, s. 145). XIX. yy'ın sonunda tüm imparatorlukta, topu topu 5 döküm ve demir işletmesi, 6 hızarhane, birkaç tane pamuklu, yünlü, iplik, çuha ve

halı fabrikası, sabun, deri ve tabaklama yapımevleri, birkaç tane giyecek yapımevi, bir de porselen yapımevi vardı. Bu dönemde un endüstrisi biraz olsun gelişti. Bunlara, daha önce sözü geçen, çoğu İstanbul'da toplanmış olan askerî endüstri işletmeleri de eklenirse, bu zamanda Osmanlı İmparatorluğu'nun geniş topraklarında yer alan endüstri işletmelerinin listesi sona erer.[1] Bununla birlikte, İstanbul'da, İzmir'de ve Türkiye'nin Asya ve Avrupa bölümlerindeki öteki büyük kıyı şehirlerinde bazı endüstri işletmeleri vardı. Orta ve Doğu Anadolu bölgelerinin büyük kısmında endüstriyel üretim gelişemiyordu. 1885'de Erzurum'daki Rus başkonsolosu şöyle yazmıştı: «Erzurum'da endüstri hemen hemen ilkel durumdadır ve ancak yerli halkın en basit isteklerini karşılamaya çalışmaktadır. İlde, Avrupaî anlamda fabrika ve yapımevleri yoktur» (44, s. 40).

Bununla birlikte, ülkedeki işletmelerin bundan sonra endüstriyel üretimde kapitalist ilişkiler yönünden daha da ilerlediğini belirtmek gerekir. Batı Anadolu'daki Uşak ve Gördes yörelerinin halı üretiminde özel iş sahipliğini karakterize eden olaylar tipiktir. Uşak'a yün Akşehir, Karahisar ve Konya'dan getirilmekteydi. Getirilen yün eğirilmek için evlere dağıtılıyordu. Her halı atelyesinde 4-5 kişi çalışıyordu (267, s. 249-250). Üretimin tüm süreçlerini bir araya toplayan ve 300'e yakın tezgâh, 3 bine yakın işçiye sahip olan büyük manifaktürler de vardı (70, s. 580). Burada, kapitalist ev endüstrisiyle, büyük manifaktürler böylece bir arada bulunuyorlardı.

Batı Anadolu'daki endüstri işletmelerinde gittikçe daha çok makina kullanılıyordu. Öyle ki, 80 yıllarında Aydın ilinde buharlı ya da hidrolik makinaların kullanıldığı işletme sayısı 69'a çıkmıştı. (254, s.411-412). İzmir'de 90 yıllarının başında, 11 buharlı değir-

[1] 1908 devriminden önceki döneme ait tam ve doğru istatistik bilgilere sahip değiliz. Ancak, 1913-1915 yıllarındaki endüstri sayımı bilgileri bir dereceye kadar fikir veriyor. Bu dönemde Batı Anadolu'daki ana endüstri merkezlerinde 16975 işçinin çalıştığı toplam 269 işletme vardı. (bkz.: 176 s. 48-51)

men, birkaç tane mekanik hızarhane, tulumba ve buharlı makinaların yapıldığı büyük mekanik döküm atelyeleri vardı (267, s. 262-263).

Ancak, XIX. yy'ın sonunda, XX. yy'ın başlarında, bu birkaç tane endüstri işletmesi de ya yabancı sermayenin, ya da çoğunluğu Avrupa devletlerinden birinin uyruğundan olan yabancı burjuvazinin ülke içindeki acentalarının elindeydi. Bu işletmeler bütün kapitüler ayrıcalıklardan yararlanıyorlar ve bir dereceye kadar feodal sultan hükümetinin keyfî davranışından korunuyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'ndan tüm tarımsal hammaddeleri –pamuk, tütün, bahçe kültürleri– ve halı ihraç eden yabancı sermayedarlar, XIX. yy'ın sonuna doğru bu endüstri dallarında kesin olarak egemen oldular. Yukarıda belirtilen Uşak ve Gördes halı manifaktürleri yabancı sermayedarlara aitti. 90 yıllarında ülkede faaliyette bulunan 6 hızarhaneden 3'ü yabancı sermayenin, öteki 3'ü ise Rumlar'ındı. İstanbul ve İzmir gibi ülkenin büyük şehirlerinin şehir ekonomisi işletmelerinin çoğunluğu da yabancı sermayedarların ellerinde bulunuyordu. Daha sonraki (1915) bilgilere göre, aslında Türk millî burjuvazisinin elinde ülkenin tüm endüstri işletmelerinin % 15'i bulunuyordu (151, s. 96).

Bu durum rastlantı değildir. Türk işvereni için, yabancı sermayeyle ya da yabancı uyrukların –Rumlar, Ermeniler, Yahudiler– katıldığı ve kolaylıklardan, ayrıcalıklardan yararlanan şirketlerle rekabete girişmek güçtü. Bu dönemin görgü tanıklarının belirttiklerine göre, Türk işvereni, henüz işin en ilk basamağında –işletmenin kuruluşu sorununun sultan ve Babıali tarafından karara bağlanmasında– rüşvet için büyük paralar ödemek zorundaydı. Teknik üretim organizasyonu için gerekli izin de binbir sıkıntıyla alınıyordu. Türk işverenleri, ithal ettikleri bütün makinalar için daha yüksek gümrük vergisi ödemek zorundaydılar. ve eğer bu engeller mucize kabilinden yenilirse, girişime yatırılan sermaye ve sermaye sahibinin hayatı, –sultanın uyruğuysa– Abdülhamit rejimi yıllarında hiç bir güvenceye sahip değildi. Mithat Paşa'nın oğlu ve Jöntürk hareketinin aktif kişilerinden

olan Ali Haydar Mithat, babasının yaşantısıyle ilgili bir kitapta, Osmanlı İmparatorluğu'nda endüstriyel üretimin gelişmesine, en çok can ve mal güvenliği bulunmamasının engel olduğunu yazıyordu. Ali Haydar Mithat sultanın uyruklarının endüstriyel işletmelerin kuruluşunda sermaye yatırmak istemediklerini, çünkü, «yönetim sisteminin özgürlüğe dayanmadığını ve halkın birinci derecede önem taşıyan haklarının yasalarla sağlanmadığını...» –belirtiyor ve–: «bunun birçok örnekleri vardır. Bir kişi ya da örgüt tarafından kurulmuş bir işletme, hiç bir koruyucu bulamamakla kalmaz, hemen ortadan kaldırılır.» diyordu (105, s. 18) Ali Haydar Mithat, ülkenin endüstride geri kalışının öteki nedeninde, üretimin gelişmesi için gerekli olan bilgilerin yokluğunda görüyordu.

Genç Türk millî burjuvazisinin temsilcileri, pratik eylemlerinin ortamında, feodal saltçı rejimin ve Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı sermayeye olan ve gittikçe de artan bağımlılığının ülkelerinin, yabancı devletlerin yarısömürgesi haline gelmesi anlamını taşıdığını böylece anlamış ve farketmiş oldular.

Osmanlı İmparatorluğu'nun yarısömürge durumu, XIX, yy'ın 80 yıllarında, emperyalist devletler imparatorlukta açıkça malî ve ekonomik kontrol kurdukları zaman belli oldu. Bu ekonomik ve malî kontrolün en önemli aracı Düyunu Umumiye idi. Düyunu Umumiye'nin kuruluş günü —20 Aralık 1881— kuşkusuz Türkiye tarihinin en karanlık günlerinden biridir. Aynı gün yayınlanan sultanın fermanı (Muharrem Kanunu), özel bir kurum kurulduğunu, bu kurumun ülke içinde kendi kadrosu aracılığıyle Osmanlı İmparatorluğu'nun dış borcunu ödemek için tümüyle kendi emrine verilen devlet vergilerini ve gümrük vergilerini toplayabileceğini açıklıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nun borçları Düyunu Umumiye'nin kuruluşuna doğru hemen hemen 2 milyar frank olarak saptanmıştı. Bu muazzam devlet borcunun ödenmesi için hükümet, 1882 yılından başlayarak, tütün ve tuz tekelinin, pul vergisinin, ispirto vergisinin, İstanbul'daki balık vergisinin gelirlerini ve İstanbul, Bursa, Edirne ve Samsun'daki ipek çift-

liklerinin ondalık vergisini Düyunu Umumiye'nin emrine verdi. Bundan başka Düyunu Umumiye, bazı dış malî tahsilâtlarla Bulgaristan'dan alınan haracı yönetme hakkını da ele geçirdi. Düyunu Umumiye'nin emrine verilen Türk devlet gelirlerinin sayısı gün geçtikçe arttı. Öyle ki, 1890 yılına doğru bu gelirlere ülkenin her yerinde toplanan ondalık vergi de katıldı. Sonuçta, Düyunu Umuniye'nin emrine verilen vergilerin toplamı 634 bin liraya yükseldi (21, 1. 120-121).

Bu kurumun yönetim meclisi, İngiliz, Fransız, Alman, İtalyan, Avusturya-Macaristan delegelerinden, sultan hükümetinin yerli alacaklılarının temsilcilerinden ve Osmanlı Bankası'nın temsilcisinden oluşuyordu. Ülkenin maliyesinin hemen hemen kayıtsız şartsız sahibi olan ve ülke ekonomisinde en geniş kontrol olanaklarını ele geçiren bu meclisin üyelerini, Osmanlı İmparatorluğu'nun alacaklıları olan Avrupa bankaları seçtiler. 1889-1890 yıllarında Düyunu Umumiye'nin 4527 memuru (1908 devrimi öncesinde bu sayı aşağı yukarı 10 bindi.) devlet görevlisi sayılıyor ve salt bu memurların geçimi, Türk hazinesine yılda hemen hemen 870 bin liraya mal oluyordu. «Türk halkı, özellikle köylüler. Düyunu Umumiye'nin kurulmasıyle, derebeylerinden ayrı bir sömürücü daha kazanmış oldu. Türk halkı, Düyunu Umumiye Meclisi'ni genel devlet mekanizmasının bir bölümü olarak kabul etmek zorundaydı. Meclis, devlet mekanizması haklarından yararlanarak vergileri toplamaktaydı... Böylece, Türk halkının köleleştirilmesinde feodal ve emperyalist sömürücülerin sıkı işbirliği fizikî olarak da hissediliyordu (177, s. 197).

Düyunu Umumiye Meclisi'nin 1890 yılındaki çalışmasını eleştiren İstanbul'daki Rus başkonsolosluğu sekreteri Çarıkov, bu meclisi «Devlet içinde devlet» diye nitelendiriyordu. Çarıkov, Osmanlı İmparatorluğu'nun Hollandalı alacaklılarını da temsil eden meclisteki İngiliz delegesinin 1890 yılındaki, 1889-1890 yıllarının meclis raporunun görüşülmesi sırasında yaptığı konuşmayla ilgili olarak şunları söylüyordu: «Bu söylev, insanı ister istemez çok ciddî düşüncelere sevkediyor. Söylevde ileri sürülen

rakamlar ve olaylar, söylevin kendine güvenen ve amirâne tonu, değindiği konuların —ki bunlar, salt ülkenin iç ekonomik ve malî durumuyle ilgili değil, Türkiye'nin uluslararası durumu, yabancı hükümetlerle anlaşmaları ve Türkiye'deki yabancı uyrukluların mülkiyet hakları ve çıkarlarıyle ilgili konulardı — çeşitliliği ve önemi, İngiliz delegesinin sultana ve hatta uydu Bulgaristan'ın hükümetine sayıp döktüğü övgü ve yergiler. İşte bunların hepsi, çağdaş Türkiye'de Düyunu Umumiye'nin benimsediği bu olağanüstü durumun ölçüsüdür» (21, I. 122). Çarıkov, Düyunu Umumiye'nin kurulmasıyle, Türkiye'nin devlet bağımsızlığından ve ekonomik bağımsızlıktan yoksun kaldığını, «Türkiye'de yönetimin ikiye bölündüğünü –yazıyor ve şöyle devamediyordu–: Babıâli'nin ve Düyunu Umumiye'nin condominium'u oluştu ve her yıl Düyunu Umumiye'nin çalışma alanı, Babıâli'ninkine oranla büyüyordu.» Rus, diplomatı, sultanın ve Babıâli'nin, salt iç politikada değil, dış politikada da Düyunu Umumiye'nin ve onu oluşturan Avrupa devletlerinin politik planlarına aykırı düşecek herhangi bir şeye girişemeyecek kadar Düyunu Umumiye'ye bağlı olduklarını belirtiyordu (21, I. 125). Aynı günlerde İstanbul'daki Rus elçisi Nelidov, «Düyunu Umumiye'ye ait bir güç, politik gerçektir.» diye yazıyordu (21, I. 104). İki yıl sonra yine Nelidov, Osmanlı İmparatorluğu'nda genel malî-ekonomik durumu karakterize ederken, «imparatorluğun ekonomik güçlerinin gitgide yabancıların eline geçeceğini ve yakın bir gelecekte bu ekonomik güçlerin tam bir çöküntüyle, bağımsız Osmanlı maliyesinin yönetimini ise herhangi bir uluslararası kuruluşla zorunlu olarak değiştirmekle tehdit ettiğini –belirtiyor ve şöyle devam ediyordu–: İnsanın aklına Mısır'ın kaderiyle bir karşılaştırma yapmak geliyor ister istemez» (23, I. 89).

Bu arada, II. Abdülhamit hükümeti, dış istikrazlar yoluyla devlet hazinesine para bulma politikasını sürdürüyordu. Bu politikada «yeni» olan, sultan hükümetiyle alacaklı Avrupa devletleri arasında Osmanlı Bankası'ndan başka bir aracının, Düyunu Umumiye'nin bulunmasıydı. 1886 yılından 1908 yılına dek hükümet, 37 milyon lira (800 milyon franktan daha çok) tutarında 11 istikraz almıştır (224, s. 430-431).

Bu istikrazlar, emperyalist devletlerin Osmanlı İmparatorluğuna yaptıkları ekonomik ve politik baskının en önemli araçlarından biri oldu. Bunun en açık örneği, 1905 Ocak-Mayıs aylarında, Babıâli'nin Fransız ve Alman hükümetleriyle istikrazların alınması konusunda yaptığı görüşmelerdir. Fransız hükümeti, istikrazları, Osmanlı İmparatorluğu'nun Fransız fabrikalarına büyük askerî siparişlerde bulunması ve Hama-Halep demiryolu yapımının «Suriye Demiryolları Fransız Cemiyeti» ne verilmesi koşullarıyle teslim ediyordu. Almanya, İstanbul'daki elçisi Baron Marshall aracılığıyle daha avantajlı koşullar önerdi. Bunlar, «Doğu Demiryolları Avusturya Cemiyeti»ne ücret olarak 1 milyon lira ödenmesi (gelecek istikrazdan) ve Deutsche Bank'a ait hisse senetlerinin önemli bölümünün ödenmesiydi. (Daha önce saptanmış ayrıcalık koşullarının Babıâli tarafından yerine getirilmemesi yüzünden adı geçen cemiyetin uğradığı zarardan söz ediliyor) (26, I. 111-114). Öngörüşmeler birkaç ay sürdü. Bu arada, İstanbul'daki Fransız ve Alman temsilcilerin azimli diplomatik mücadelesi de devam ediyordu. Sonunda görüşmeler aşağıdakı koşullarda sonuçlandı: Almanya, «Deutsche Bank»ın Osmanlı İmparatorluğu'na verdiği 60 milyon frank değerindeki istikraza karşılık Krupp top fabrikasına en büyük siparişi aldı. Bundan başka «Doğu Demiryolları Avusturya Cemiyeti»nin para isteği de kısmen yerine getiriliyordu. Fransa, Osmanlı Bankası tarafından Babıâli'ye verilen 60 milyon frank tutarındaki istikraz karşılığında Fransız fabrikaları için 18 milyon franklık sipariş elde etti. Üstelik Babıâli, İstanbul rıhtım işletmesi ayrıcalığına sahip olan Fransız şirketine ve «Suriye Demiryolları Fransız Cemiyeti»ne büyük paralar ödeyecekti. Adı geçen cemiyet Hama-Halep demiryolunu yapma hakkını da elde etti (Bkz.: 26, I. 457-462, 482-484, 486-489, 556-557). İki istikrazdan toplam olarak 120 milyon frank (4 milyon liradan fazla) alan Osmanlı İmparatorluğu, bu ağır koşulların yerine getirilmesiyle aslında

30 milyon franktan (hemen hemen 1 milyon lira) fazla alamıyordu.

Malî güçlük çeken Babıâli, yeni kreditörler aramaya başladığı her defada, benzer isteklerle karşılaşıyordu. 1907 ilkbaharında Osmanlı İmparatorluğu, yeni bir istikraz için Fransa'ya başvurduğu zaman sert bir cevapla karşılaştı. Fransa, ancak şu durumda Osmanlı İmparatorluğu'na istikraz konusunda yardımcı olmayı kabul ediyordu: Babıali, Ereğli-Çubuklu arasındaki demiryolunun yapım üstünlüğünü Fransız sermayedarlarına verecek ve Fransa'nın Şeyh Sait'teki haklarını tanıyacaktı. (31, 1. 207) böylesi bir malî kölelik, Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist devletlere olan ekonomik ve politik bağımlılığını artırıyordu.

Yabancı bankalar ve bu bankaların bütün ülkeye dağılmış olan şubeleri Osmanlı İmparatorluğu'nun malî-ekonomik boyunduruk altına girmesinde en önemli araç olmaya devam ettiler. Jöntürk devrimine dek Türkiye'de tek Türk bankası vardı, 1888'de kurulmuş olan Ziraat Bankası. Ülkenin asıl bankası sıfatını, İngiliz-Fransız sermayesinin çıkarlarını temsil eden ve belirtildiği gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun devlet bankası hakkına sahip olan Osmanlı Bankası taşıyordu. Bu banka, gün geçtikçe sayıları artan şubeleriyle tüm ülkeyi kaplıyordu. (1883 yılında 14 şubesi varken, bu sayı, 1909'da 55'e çıktı.) XIX. yy'ın sonunda yabancı sermaye tarafından kurulan birkaç banka daha açıldı. 1888'de Fransız-Avusturya-Macaristan Selânik Bankası, 1906'da İstanbul'da Alman bankerleri tarafından «Alman Doğu Bankası» kuruldu ve «Viyana Bankası»nın İstanbul'da bir şubesi açıldı. Bu yıllarda Osmanlı İmparatorluğu'nda maliyeyi kontrol eden Düyunu Umumiye'nin yanısıra, sayıları 10'u geçen yabancı bankalar açıldı. Ülke ekonomisinde kilit noktalarını ele geçiren yabancı sermayedarların ne derece zenginleştiklerini anlamak için, Osmanlı Bankası'nın İngiltere ve Fransa'daki hissedarlarına % 12 oranında kazanç hissesi verebildiğini öğrenmek yeterlidir.[1]

[1] XIX. yy'ın sonu, XX.yy'ın başlarında, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki yabancı bankaların çalışmasıyla ilgili olarak bkz.: (177. s. 205-212; 144. s. 34, 50-51)

Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı sermayeyle olan ve gittikçe artan bağımlılığı, bu yıllarda ülkenin dış ticaret bilançosunda da yansıyordu. Bu bilançonun en belirgin özelliği, yıldan yıla durmadan artan muazzam açığıydı. 1880-1882 yıllarında ithalat, 18,992,232 lira, ihracat ise. 11,009,074 liraydı. Böylece açık, 7,983,198 liraya eşit oluyordu. 1897-98 malî yılında ithalat 22,840,191 lira, ihracat ise, 14,370,854 lira oldu. Ticaret bilançosunun açığı 8,469,337 liraydı. E. Z. Karal, bu yıllarda Türk dış ticaret açığının 7 milyon liradan az olmadığını, başka yıllarda ise bu açığın 10 milyon liraya kadar ulaştığını belirtmektedir (224, s. 478). 1906 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nun dış ticaret bilançosunun açıgı hemen hemen 12 milyon liraya ulaştı (165, s. 151). Dış ticarette artan açık, yabancı sermaye tarafından verilen ve Osmanlı İmparatorluğu'nun malî-ekonomik bağımlılığını gittikçe artıran yeni yeni kredilerle kapatılıyordu. Buna yabancı sermayedarların ve Türk olmayan komprador burjuvazinin şahsında bu yabancı sermayedarların acentalarının bu sırada imparatorluğun dış ticaretinde kuvvetli bir durumda olduklarını da eklemek gerekir. İmparatorluğun yabancı devletlerle yaptığı ticaret anlaşmalarının koşulları, Türk pazarının yabancı sermayeye tümüyle boyun eğmesine yol açıyordu. Tanınmış Türk edebiyatçısı ve gazetecisi Ahmet Mithat, bu yıllarda şöyle yazmaktaydı: «Bizim ticaretimiz yok... Salt yabancılar ticaretle uğraşarak kazanç elde ediyorlar... İç ticaretimiz de, dış ticaretimiz de yabancıların ellerinde» (224, s. 474).

Ticaret anlaşmalarının temel hükümlerinin yeniden gözden geçirilmesi için birçok kereler anlaşma denemelerine giriştiği halde, Türk hükümeti, yabancı devletlerin ısrarla karşı koymaları yüzünden amacına ulaşamadı. Aslında, 1907 yılında ithalat vergisinin % 3'e yükseltilmesi süresi –7 yıllık bir süre– kararlaştırılmıştı. Ancak Düyunu Umumiye'nin gözetimi altındaki ek ver-

gilerin toplanmasıyle ve bu vergilerin % 25'inin Osmanlı Devleti' nin borçlarının ödenmesine verilmesiyle bu karar sınırlanmış oldu. Geri kalan % 75'de, Osmanlı Bankası'nın emrine verilecek ve bu sırada yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki mücadele araçlarından biri olan Makedonya'nın «çıkarlarının sağlanmasına», gereksinimlerine harcanacaktı (177, s. 184-185).

Dış ticaretin yapısı, Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı sermaye için bir sürüm pazarı ve hammadde kaynağı haline geldiğini açıkça göstermektedir. Bunu, XIX. yy'ın son 10 yılına değgin bilgiler de oldukça açık bir biçimde belirtiyor (224, s. 479-480). Bu dönemde ihracatın ana maddelerini çeşitli tarımsal hammaddeler oluşturuyordu: Ham pamuk, hamipek, yün, hububat, zeytin, kuruyemiş, afyon, kahve, az sayıda maden hammaddesi. Osmanlı İmparatorluğu'nda çeşitli hammaddeler ihraç eden yabancı sermayedarlar, buna karşılık ımparatorluğa, yünlü pamuklu ve ipekli dokumalar –Bu malların ithali bütün ithalatın üçte birini oluşturuyordu.– Çeşitli tüketim maddeleri, –şeker, tahıl ve un, metal ve deri mamülleri, gazyağı ve kibrit vb.– ithal ediyorlardı.

Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist devletlerin yarısömürgesi haline gelmesinde en önemli faktörlerden biri demiryolu yapımıdır. «Kilometre garantisi» ilkesine dayanan ayrıcalık anlaşmalarının Osmanlı İmparatorluğu için son derece elverişsiz koşulları, demiryolu yapımını, yabancı sermayenin Osmanlı İmparatorluğu'nu malî ve ekonomik boyunduruk altına almasında önemli bir araç haline getirdi. Osmanlı İmparatorluğu'nda demiryolu yapımının tarihi, Lenin'in, emperyalizmin demiryolu yapımını «...milyarlarca insanı ezme aracı (sömürge-yarısömürge) haline getirdiğine değgin hükmünün açık bir kanıtıdır (16, s. 305). «Kilometre garantisi»nin ödenmesi, imparatorluk topraklarının üçte birinden daha çoğunda kinle dopdolu olan halktan aşar toplanmasıyle sağlanmaktaydı. Bu ödemelerin tutarı yıldan yıla artıyordu. 1889-1908 yılları arasında Osmanlı İmparatorluğu, «kilometre garantisi»ne hemen hemen 12 milyon lira (300 milyon frank) ödedi. Osmanlı İmparatorluğu, bu paralarla tek başına

da demiryolu yapabilirdi. Eğer 1889-1914 yılları arasındaki dönemde «kilometre garantisi»nin ödenmesine harcanan parayı, Türk hükümeti, kendisi demiryolu yapımında kullansaydı 1400 km.'den daha uzun bir demiryolu yapılırdı (177, s. 166). Bu rakamın önemini kavrayabilmek için, Osmanlı İmparatorluğu'nda yabancı sermayedarlar tarafından, bütün demiryolu yapımı süresince –XIX. yy'ın ortasından Birinci Dünya Savaşı'na dek– 4000 km.'lik yol yapıldığını belirtmek gerekir.

Osmanlı İmparatorluğu'nda emperyalist devletlerin ekonomik etkisinin en açık örneği, Bağdat demiryolunun yapımı ayrıcalığının ünlü öyküsüdür. Kesin olarak 1902 yılında, Alman malî-endüstri çevrelerinin zaferiyle sonuçlanan bu ayrıcalık mücadelesi, Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman emperyalizminin yayılışının en önemli olaylarından biriydi. «Alman tekelcileri –diyor G. L. Bondarevskiy–, her şeyde kazanç sağlama kurnazlığını gösteriyorlardı. Örneğin Bağdat yolunun hisse senedi emisyonunda, bu yolun ayrı ayrı bölümlerinin yapımından «tasarruf» ta, henüz işletmeye devredilmemiş yolun «kilometre garantisi»nde ve donatım tesliminde, Haydarpaşa limanının yapımında, Köstence-İstanbul demiryolu hattının döşenmesinde» (144, s. 295). Salt Bağdat demiryolunun hisse senedi ve tahvil emisyonu, yol yapımı başlayana dek «Deutsche Bank»a hemen hemen 140 milyon marklık kazanç getirdi.

Osmanlı İmparatorluğu'nda daha çok üstünlük elde etme mücadelesinde Alman tekelinin aktif müdahalesi, XIX. yy'ın sonları, XX. yy'ın başlarında imparatorluğun ekonomik ve politik durumunu belirleyen en önemli koşullardan biridir. Alman emperyalizminin Osmanlı İmparatorluğu'nda yayılması, Alman diplomasisinin Alman sanayicileri için elverişli siparişler alma mücadelesinde de kendini gösterdi. Alman sermayedarları, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki İngiliz-Fransız kapitalini şiddetle püskürterek kısa sürede bu yarısömürge imparatorluğun ekonomisine ve maliyesine 1 milyon marka yakın para yatırdılar.

Böylece, XIX. yy'ın sonu, XX. yy'ın başlarında Osmanlı

İmparatorluğu'nun ekonomik durumu, tarımsal ve endüstriyel üretimin son derece geri kalmış olmasıyle, yabancı sermayeye olan ekonomik ve malî bağımlılıkla, emperyalist devletlerin kesinlikle tarımsal hammadde kaynağı, bu emperyalist devletlerin endüstri mallarının sürüm pazarı ve sermaye yatırımına uygun bir alan haline gelmesiyle karakterize edilebilir. Gerçekten de Osmanlı İmparatorluğu, emperyalist devletlerin önemli ekonomik alanlarından biri olmuştur.

II. Abdülhamit'in hükümdarlık yıllarında İmparatorluğun tüm halkları için gerçek bir jandarma olan feodal saltçı sultan rejimi de Osmanlı İmparatorluğu'nu küstahça ve amansızca soyan bu yabancı sermayenin en güvenilir bağlaşığıydı. Özellikle I. Meşrutiyet'in ilânından sonra, Osmanlı İmparatorluğu, halkın hafızasında ve tarih yazıcılığında «zulüm devri» adıyla yerleşen feodal saltçı yönetimin belki de Türk tarihinin en korkunç dönemini yaşadı. Türkiye'nin ilk meşrutî monarşisi çok yerinde olarak Kanlı Abdülhamit dönemi diye adlandırıldı.

II. Abdülhamit'in hükümdarlık yıllarında bu dönem Türk toplumunun en gerici tabakaları ülkede egemen durumdaydılar. Büyük derebeyleri, Müslüman din adamlarının ve feodal sultan bürokrasisinin temsilcileri, sultan rejiminin desteğiydiler. Sultanın uyruklarının gerçekte can ve mal güvencesinden yoksun oluşu, yönetimde önü alınamayan keyfî davranışlar ve devlet dairelerindeki aşırı rüşvetçilik –Abdülhamit rejiminin bütün bu özellikleri– Osmanlı İmparatorluğu'nu haksızlıkların ve keyfî yönetimin hüküm sürdüğü bir devlet haline getirdi. Bütün bunlar, imparatorluğu, XIX. yy'ın ortalarında yavaş yavaş zamanın burjuva hukukuna yer vermeye başlayan orta çağ yaşantısı koşullarına itti. Ünlü Türk yazarı Halit Ziya Uşaklıgil, Abdülhamit yıllarının Türkiye'siyle ilgili olarak şunları yazmıştı: «İllerden ilçelere dek tüm ülke içten ve dıştan kurtlar tarafından kemiriliyordu. Hükümet, bütün zenginlik kaynaklarını, sarayın açgözlü, doymak bilmeyen ağızlarına yediriyordu. Ülkenin her yerinde casuslar vardı ve onlara cömertçe para, yiyecek, rütbe dağıtılmaktaydı.

Bu kara yazgılı ülkedeki her şey onların açgözlü karınlarına gidiyordu... Bu ülkede hainlerden memur, hırsızlardan bakan devşiriliyordu. Kötülükten başka bir şey olmayan göğüslerinde değerli taşlardan nişanlar takılıydı; uçuruma düşmüş alçaklara yüksek makamlar veriliyordu... Ve bu rütbelerin, paraların arkasında acı çeken, ezilen halk görünmüyordu.» (142, s. 17)

Ülke yönetiminde bütün ipler, aşırı despot ve takip edilme kuruntusuna yakalanmış olan sultanın, Müslüman din adamlarının en gerici temsilcilerinden oluşan saraydaki şakşakçı takımının ve hatta Abdülhamit'in kendisine kişisel dayanak yaptığı Arap, Çerkez ve Kürt derebeylerinin ellerinde bulunuyordu. Kötü bir ün kazanmış olan Yıldız sarayı, devlet egemenliğinin gerçek simgesiydi. Babıâli'de değil, Yıldız sarayında önemli işler kararlaştırılıyor, bakanlar, valiler ve öteki yüksek mevki sahibi memurlar atanıyor ya da değiştiriliyorlardı. Abdülhamit, Yıldız sarayında özel bir büro kurmuştu. Orduya ve dış işleri bakanlığına ait işlerin, ekonomi, maliye ve eğitim işlerinin kontrol edildiği bu büroya, sultana candan bağlı kişiler başkanlık ediyorlardı (224, s. 265). Abdülhamit, bu tedbirler yardımıyle ülkenin tüm hayatını tek başına yönetmek arzusundaydı. Bir Türk tarihçisi, Abdülhamit'in seçtiği yönetim sistemini şöyle karakterize ediyordu: «Abdülhamit, hiç kimseye güvenmeyen bir kişiydi... Diplomat da, komutan da, yönetici de, maliyeci de, polis de ve hatta jandarma çavuşu da kendisiydi!» (237, s. 25)

Türk tarihçisi E. Z. Karal, Abdülhamit rejimini karakterize ederken çok doğru bir şekilde şunları yazıyordu: «Casusluk despotik rejimin özüydü... Her insan ve her iş casusluk konusuydu.» (224, s.265) Onbinlerce insan casusluğun ve jurnalciliğin kurbanı oldu. Bu yıllarda «jurnal» ve «hafiye» sözcükleri en korkunç sözlerdi. Bu sözcükler halk arasında panik yaratmaktaydı. Hiç kimse casusluktan ve jurnalden korunamıyordu. «İstanbul'un karanlık sokakları korkudan donup kalıyordu –diye yazıyor anılarında Halit Ziya Uşaklıgil ve şöyle devam ediyor–: Şehrin bir yerinden başka bir yerine gitmek için büyük cesaret gerekir-

di... Casuslar, casuslar... Herkes birbirinden korkuyordu: Babalar çocuklardan, kocalar karılarından. Casusların elebaşları artık iyice biliniyordu. Salt bu adamların gölgesinin görünmesiyle bile herkesin başı omuzuna çekiliyor ya da herkes bir yere saklanmaya çalışıyordu.» (142, s. 19) Devletin tüm yüksek mevki sahibi kişileri de izlenmekteydi.[1] Her konuda ihbar yapılıyordu. Politik yönler hakkında, memuriyet ilişkileri hakkında, iş ve kişisel bağlar hakkında, alışkanlıklar ve zevkler hakkında. Yüksek mevki sahibi kişilerden hangisi tiyatroya gitti ve hangi temsile gitti, hangisi, nerede alkollü içki içiyor vb. sultana bildiriliyordu (110, s. 75-77).

1902 Şubat'ında İstanbul'daki Rus elçisi şöyle yazıyordu: «Politik yönden kuşkulanılan kişilerin hiç bir esasa dayanmadan tutuklanmaları ve sürgüne gönderilmeleri, son zamanlarda İstanbul'da alışılagelmiş olaylardan oldu.» (25, 1. 131) Elçinin bu haberinde, aynı zamanda sultanın başyaveri Müşir Fuat Paşa'nın tutuklanması açıklanmaktaydı. Sultanın yaveri Fehim Bey'in ihbarı üzerine birkaç saray casusu Paşa'yı gözetlemeye başlamışlardı. Hiddetlenen Fuat Paşa, uşaklarına bu adamları evden çıkarmalarını buyurdu. Aralarında kavga başladı, silâha sarıldılar. Bunun üzerine Fuat Paşa saraya çağrıldı, tutuklanarak sürgüne gönderildi. Aslında tutuklamanın tek nedeni, sultanın başına buyruk bir karaktere sahip olan Fuat Paşa'dan kurtulma isteğiydi (25, 1. 131-132).

Sultanın hastalık derecesindeki şüpheciliği, ona en yakın kişilerde bile etkisini gösteriyordu. 1892 nisanında Rus elçisi Nelidov, şöyle yazıyordu: «Abdülhamit, kendisini düşmanlarla ve komplocularla çevrilmiş olarak görüyor, tüm yakınlarından kuşkulanıyordu. Bu arada veziriazam, şeyhülislâm ve dışişleri bakanının, kardeşi ve vârisi Reşat Efendi'yi tahta geçirmek amacıyle ilişkide bulunduklarını sanıyor ve onlardan da kuşkulanıyordu. Bereket versin ki, bu kişiler kendilerini temize çıkarmayı

[1] Bu dönemdeki casusluk sisteminin ayrıntılı nitelikleri için bkz.: (119)

başardılar. Ama onların cezasını İstanbul garnizon komutanı Müşir Arif Paşa çekti. Arif Paşa, bayramda komutası altındaki askerlere tatlı ve Mekke'deki «zemzem» kuyusundan gelen kutsal suyu dağıttığı için yerinden oldu. Arif Paşa'nın bu hareketinde garnizonun gözüne girme isteği seziliyor ve egemenliğin saldırıya uğradığı ileri sürülüyordu. Çünkü, sultanın izni olmadan kutsal su dağıtılamazdı.» (22, 1. 320-321)

Başkent ve taşra yönetiminde ikinci derecedeki memurların durumu, müdürlerinin en küçük bir kaprisine bağlıydı. Bakanlar, valiler durmadan değişiyordu. Aşırı derecede keyfî davranış, rüşvetçilik ve devletin parasını yeme, zulüm devrinde Türk memurunun yaşama biçimiydi. Bulunduğu görevde ya da başka bir görevde ne kadar kalacağını bilmeyen herhangi bir yüksek mevki sahibi kişi ya da memur, hiç bir şeyden çekinmeyerek çabucak zengin olmak istiyordu. 1884 yılı Nisan ayında, Erzurum'daki Rus başkonsolosu taşradaki adlî yönetim memurlarının çalışmasını karakterize ederken şunları yazıyordu: «Hizmet durumundaki kararsızlık yüzünden, gerçeği ortaya çıkarmak ve suçluyu cezalandırmak, buradaki memurları, kendi malî durumlarını düzeltmek kadar uğraştırmıyor... Büyük olasılıkla İstanbul'daki görevler masrafsız ele geçmiyor. Memur salt harcanan paraların geri gelmesi için değil, aynı zamanda herhangi bir yer değiştirme halinde başka bir görev elde etmek için yeni paralar biriktirmeye de uğraşıyor. Bilindiği gibi, memurun, güçlü bir iltimastan başka hiç bir güvencesi yoktur» (44, 1. 22-23).

Türk hükümetinin durumunu karakterize etmesi yönünden, 1898 yılında ana bakanlıklara başkanlık eden bakanlar arasında yüksek öğrenim yapmış tek kişinin bile bulunmaması dikkate değer bir husustur (42, 1. 10). Yüksek mevki sahiplerinin çoğu iyice cahil kişilerdi ve bazıları da okuma yazma bile bilmiyorlardı. Zulüm yıllarında devlet memurunun kültür derecesinin politik yönden kuşkulanılmasının nedeni olduğunu abartmadan söyleyebiliriz.

İlerici fikirlerin ve hür düşüncenin gelişmesinden ve yayıl-

masından korkan II. Abdülhamit'in hükümdarlık yıllarında, tanzimat döneminde başlayan eğitimin gelişmesi ciddî şekilde frenlendi (Bkz: 159, s. 64-100). Abdülhamit rejiminin halk eğitimi konusundaki tutumu, bu yılların eğitim bakanı Haşim Paşa tarafından oldukça açık bir biçimde belirtilmiştir. Haşim Paşa, eğer hiç bir okul olmasaydı, kendi yükümlülükleriyle bakanlığını çok iyi yönetebileceğini açıklamıştı (251, s. 275). Sultan, okulların yönetimine de karışıyordu. Tüm bilim kurumları, eğitim bakanlığının sansürünün ve müfettişlerinin en acımasız kontrolü altında bulunuyorlardı. Okul programlarından «düşünce uyandıracak» konuların hepsi çıkarıldı. Sultanın sansür memurları, ilkokul programından tarih ve coğrafya dersini bütünüyle çıkararak, bu derslerin yerine Müslüman büyüklerinin yaşantıları ve gezileriyle ilgili öyküler koydular. Bu dönemde Türk okullarının tüm basamaklarında dinsel etki kuvvetlendi. XIX. yy'ın sonunda idadîlere durmadan sayısı artırılan ilâhiyat dersleri kondu. Ortaokullardaki tarih dersleri, Türk sultanlarının eylemlerinin kısaca açıklanması suretiyle sınırlandı. Üstelik, Abdülhamit'in öncellerinden de söz edilmiyordu. XIX. yy'ın sonunda, özel olarak yapılan orta ve yüksek öğrenim biraz gelişti, ancak bu gelişme büyük zorluklarla ilerliyordu. 1900 yılında –Abdülhamit'in hükümdarlığının 25. yılı nedeniyle!– İstanbul'da yeniden üniversite açıldı. Ama bu üniversite acınacak durumdaydı. Edebiyat fakültesine yılda 25 kişi alınıyordu. Tarih dersleri burada da İslâm tarihi ve Osmanlı devleti tarihinin kısa bir açıklamasından oluşuyordu. Hükümetin müfettişleri, salt ilâhiyat, edebiyat ve tarih derslerini değil, teknik bölümlerin özel derslerini de kontrol ediyorlardı. Tanınmış Türk eğitim tarihçisi Osman Ergin, zulüm devrindeki İstanbul Üniversitesini «tümüyle cılız ve durgun» bir kuruluş olarak nitelendiriyor (218, s. 1107-1116).

Abdülhamit'in asıl «uğraş» konusu askerî öğrenim kurumları idi. Öncelinin tahttan indirilme koşullarını çok iyi bilen Abdülhamit, bu öğretim kurumlarındaki öğretmenler arasında liberal fikirlerin yayılmasını önlemek amacıyle her çareye başvuruyordu.

Bu dönemde askerî okulların programından tarih derslerinin tümüyle çıkarılması dikkate değer bir husustur. 1906 yılında hükümet, yönetim güçlüklerini ileri sürerek, aşağı yukarı 2000 kişinin öğrenim yaptığı İstanbul'daki askerî okulu dağıttı. Çeşitli şehirlerde birkaç okul açıldı. Çağdaşları bu olaydan söz ederken hükümetin «böylesine çok genç insanın bir arada bulunmasının devrimci fikirleri geliştireceğinden» korktuğunu belirtiyorlardı (164, s. 61). Bu zamana dek hükümette, XIX. yy'ın sonundan başlayarak Jöntürk örgütlerinin ülke içindeki asıl eylem merkezi olan askerî okullarda devrimci fikirlerin yayılması korkusu vardı. (Bunun için bkz.: V. Bölüm) 1886 yılında, askerî tıbbiye mezunu doktor Cemil Paşa, anılarında, sivrilen bu bilim kuruluşunun «fikir bağımsızlığı ruhunun» sultana «rahatsızlık ve hatta korku» verdiğini yazıyordu. Abdülhamit, okulu en gaddar askerî disiplin kıskaçları arasında tutuyordu (116, s. 50). Ordu ve Bahriyede durumunu güçlendirmek isteyen sultan hükümeti, 80-90 yıllarında soyluların çocukları ve şehzadeler için özel sınıflar kurdu. Ancak bu tedbir, feodal bürokratik egemen sınıfı, 1908 devriminin hazırlanmasında ve gerçekleştirilmesinde Jöntürk komitelerinin asıl dayanağı olan subayların ana kitlesinden daha da uzaklaştırdı.

Abdülhamit rejimi yılları, Türk basını, edebiyatı ve sanatı için en kötü dönem oldu. 70 yıllarında büyük başarılar kazanan Türk gazeteciliği, sultanın sansürü tarafından yok edildi. Abdülhamit rejimi yıllarında İstanbul'da uzun süre yaşamış ve çalışmış olan Rus diplomatlarından biri, basının bu yıllardaki durumuyle ilgili olarak şunları yazıyordu: «Türk basını, hükümet sansürünün en gaddar boyunduruğu altında bitkin düşmüştü, hükümetin ne iç ve ne de dış politikasına hiç bir şekilde değinemiyordu; salt sultana en aşağılanmış ifadelerle dalkavukluk ediyorlardı.» (173, s. 4) Basılan gazete sayısı da çok azalmıştı. Eğer 70 yıllarında İstanbul'da 50'ye yakın gazete ve dergi çıkıyorsa, XIX. yy'ın sonuna doğru, salt sultanın ve hükümetin işine gelen makaleler yayınlayan birkaç gazete kalmıştı. Bu sırada Türkçe olarak tirajı 2000'le 5000 arasında olan 3 gazete ve son derece sınırlı abone

sayısı olan birkaç önemsiz dergi yayınlanmaktaydı (153, s. 92-93). Gazetelerin «özgürlük», «eşitlik», «hak», «despotizm», «tiranlık», «anayasa», «cumhuriyet», «devrim» vb. sözcükleri kullanmaları bile yasaklanmıştı. Hatta «ilkbahar» ya da «yeniden doğuş» sözcükleri bile sansür tarafından kışkırtıcı olarak niteleniyordu. Çünkü, onlar bu sözcüklerin okuyucuyu liberal fikirlere itebileceğini sanıyorlardı. Sınırsız güce sahip cahil sansürün aşırı derecede keyfî davranışı, Türk okuyucularının Avrupa edebiyatındaki her şeyi çok daha iyi anlamalarına neden oldu. Yasaklanan kitaplar arasında Rousseau, Voltaire, Shakespeare, Schiller, Racine, Corneille, Hugo, Zola, Tolstoy ve Byron'ın yapıtları vardı. Sansür yasakları tiyatroyu da kapsıyordu. Avrupa tiyatrolarının klasik repertuvarının birçok piyesleri –«Hamlet», «Venedikli Tacir», «Cyrano de Bergerac» vb.– Abdülhamit dönemi Türkiye-' sinde yasaklanmıştı. Namık Kemal, Ziya ve Abdülhak Hamit'in yapıtlarının okunması en sıkı şekilde izlenmekteydi. Daha önce adı geçen Hayrettin Paşa'nın «Müslüman Devletler İçin Gerekli Reformlar» kitabının Türkçe çevirisi yasaklanmıştı. Hatta Abdülhamit'in, hükümdarlığının ilk yılında bizzat verdiği görev üzerine Ahmet Mithat'ın yazdığı tarihi yapıt «Tercüman-ı Hakikat» zararlı yapıt olarak saptanmıştı (224, s. 413-414; 153, s. 118-119). Zulüm devrinde yazılan yapıtların böylesi bir kaderi vardı.

Abdülhamit'in hükümdarlık yıllarında, birçok edebiyatçıların politik ve toplumsal problemlere değinmeyişleri, Osmanlı İmparatorluğu'nun edebiyat hayatı için karakteristiktir. Bu eğilim, zamanın Türk yazarlarının en ilerici bölümü olan «Servet-i Fünun» grubunun edebî çalışmasında da görülmektedir. «Servet-i Fünun» dergisi, 1891'den başlayarak İstanbul'da uzun süre ünlü şair Tevfik Fikret'in yönetiminde yayınlanmıştır. Adı geçen derginin çevresinde yetenekli şair ve yazarlar toplanmıştı: Halit Ziya, Tevfik Fikret, Mehmet Rauf, Sami Paşazâde Sezai ve ötekiler. Halktan, ülkenin toplumsal ve politik yaşantısının en önemli sorunlarından çok uzak olan bu edebiyat grubu için pessimizm ve sessizlik ruhu karakteristiktir. «Servet-i Fünun»cuların bu

özelliğinin nedenlerini tahlil eden L. O. Alkayeva, «bunun yarısömürge bir ülkede, zulüm yıllarında yaşamaya başlayan burjuva aydın sınıfın trajedisi ve gerçeği gizleyen tepkisi olduğunu» belirtiyor (142, s. 24). Halit Ziya, «Servet-i Fünun» yazarlarının durumunu çok canlı bir şekilde betimliyordu: «Üzerimizdeki kara bulutlardan boğuluyorduk. Yaşamak niye? Ne olabilirdi? İnsan neye karşı bir istek duyabilirdi. Ufukta bir tek sığınma şansı kalmıştı mavi gökyüzü, mavi hükümdarlık, hayaller» (142, s. 25).

Kuşkusuz bu dönemde kültürlü kişiler ve edebiyatçılar arasında da feodal sultan despot rejimine duyulan hoşnutsuzluk artmıştı. Ancak bu hoşnutsuzluk pasif bir nitelik taşıyor ve yapıtlarda hemen hemen hiç yansımıyordu. Mehmet Rauf, anılarında şöyle yazıyor: «Biz, Servet-i Fünun'cular sultanın politikasının can düşmanıydık. Ama sultanı yermek amacıyle yazılan her yazı yazarını büyük bir tehlikeyle karşı karşıya bıraktığından susmak gerekiyordu. Biz salt politikanın değil, bu politik ortamda ülkede yerleşmiş olan geleneklerin, törelerin ve yaşayışın da düşmanıydık.» (142, s. 25) Ama Abdülhamit yönetimi ve sansürünün görüş açısından, böylesine pasif bir edebiyatçı grup bile, politik yönden tehlikeliydi. 1889 yılından başlayarak «Servet-i Fünun» yazarlarının yapıtları da «zararlı kitaplar» listesine katıldı (224, s. 414). 1901 yılında derginin kapanmasıyle, «Servet-i Fünun» yazarları da çalışmalarına ara verdiler. Böylelikle edebî ilerlemenin son filizleri de ortadan kalkmış oldu. 1908 yılına dek, edebiyat ve gazetecilik son derece durgun bir halde kaldı.

Zulüm yıllarında Osmanlı İmparatorluğu, kendisini oluşturan tüm halklar için gerçek bir zindandı. Sultan hükümeti, eski «böl ve yönet» ilkesini izleyerek ulusal ve dinsel düşmanlığı durmadan körüklüyordu. Sultan Abdülhamit, çeşitli dinsel ve ulusal gruplar arasındaki çatışmayı kışkırtırken, salt casuslarından, polis ve jandarmasından yararlanmıyordu. Kendisine bağlı Kürt kabilelerinin önderlerinin yardımıyle Kürtlerden kurulan ünlü süvarilerin zorbalık ve terörü de bu işte ona yardımcı oluyordu. Sultanın adına uyarak «Hamidiye» denilen bu düzensiz süvari

birlikleri, en çok Ermenilerin bulunduğu bölgelere gözdağı vererek ölüm ve korku saçıyorlardı.[1]

Türk'ü Türk olmayana, Müslümanı Müslüman olmayana karşı kışkırtan Sultan Abdülhamit ve hükümeti, halk kitlelerinin dikkatini, despot rejimden ve yabancı sermayedarların teklifsizce her işe karışmaları yüzünden gittikçe artan hoşnutsuzluktan ulusal ve dinsel çekişmenin güçlenmesine çekme yoluna yönelmişlerdi. Türk egemen çevrelerinin sözü üzerine 1894-1895 yıllarında korkunç bir Ermeni kırımı yapıldı. XX yy'ın başlarında Makedonya'daki ulusal düşmanlık arttı. Abdülhamit döneminde imparatorluğun politik yaşamını iyi bilen E. F. Nayt şöyle yazıyordu: «Abdülhamit, kendisini tahttan indirmek isteyen hiç bir elementin ve grubun yeterince güçlenmemesi için bizzat, kendisi uyruklarının moralini bozarak ve imparatorlukta geçimsizlik çıkararak, bile bile Osmanlı İmparatorluğu'nu zayıflattı. Çeşitli Hıristiyan toplulukları arasında düşmanlık yarattı ve Müslüman fanatizmini körükledi. Sultanın uyrukları ayaklanarak bu baskıya karşı koydukları zaman da Abdülhamit, onları toplu halde korkunç katliamlarla yok etmek yoluna gidiyordu. » (61, s. 36-37)

XIX. yy'ın sonlarında, XX. yy'ın başlarında, Abdülhamit, ulusal ve dinsel düşmanlığın şiddetlenmesi yolunu açarken ve böylelikle halk kitlelerini sınıf savaşından uzaklaştırmayı denerken panislâmizmin ideo-politik doktrininden geniş çapta yararlanmıştır. Panislâmizmdeki, sultanın, halife sıfatıyle salt Osmanlı İmparatorluğu uyruğundaki Müslümanlar üzerinde değil, tüm dünya Müslümanları üzerinde egemenliğinin sağlanmasına değgin fikirler belirtiliyor ve yayılmaya çalışılıyordu. Abdülhamit, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki panislâmistleri her yönden kışkırtıyordu. XIX. yy'ın 90 yıllarında Abdülhamit panislâmizmin tanınmış ideologu Cemaleddin Afganî'yi de desteklemekteydi (Bkz.: 251, s. 265-270).

1 «Hamidiye» süvarilerinin kullanılış nitelikleri ve bileşimiyle ilgili bilgiler için bkz.: (150. s. 50-58).

XIX. yy'ın sonları, XX. yy'ın başlarında Osmanlı İmparatorluğu'nun iç politik durumu, aşırı derecede despotik, feodal sultan rejiminin kurulmasıyle sosyal ve ulusal sorunların şiddetlenmesiyle, ülkenin toplumsal ve politik yaşayışının her dalında feodal-dinci gericiliğin egemen olmasıyle karakterize edilebilir. Çağdaş tarihçi A. F. Miller, «II. Abdülhamit zamanında tüm devlet sistemi, Türkiye'yi sosyo-politik gelişmenin en aşağı düzeyinde tutmaya yönelmişti.» diyor (169, s. 104).

Yüzyılın eşiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun uluslararası durumu, yarısömürge haline gelmesiyle belirlenmiş oldu. Yabancı devletler, Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine karışmak için, her uygun durumdan, herhangi bir ulusal sorunun şiddetlenmesinden –Ermeni ve Makedonya sorunları, Girit adasındaki Yunan ayaklanması– yararlandılar. Bununla birlikte, Avrupa diplomasisi, imparatorluğun Türk olmayıp ezilen halklarının çıkarlarını korumak amacıyle hiç bir çaba harcamadı. Müdahale için her uygun durum, herhangi bir büyük devletin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik ve politik durumunun güçlenmesi için kullanılıyordu. Oldukça becerikli bir politikacı ve diplomat olan Sultan Abdülhamit, kendi kişisel durumunu güçlendirmek için yabancı devletlerin çelişkisinden ve mücadelesinden her zaman yararlanıyordu. E. F. Nayt, Abdülhamit için «düşünceli bir diplomat olarak, onun kendi amaçları için Avrupalı devletlerin rekabetinden yararlandığını ve yaşantısının asıl sorununda –tüm egemenliğin kendinde toplanmasında– başarı kazandığını» belirtiyor (61, s. 36).

Abdülhamit döneminde Osmanlı İmparatorluğu'nun dış politik durumunun en belirgin özelliği, imparatorluğun dış politika konularında özgürlüğünü hemen hemen bütünüyle yitirmesiydi. Uluslararası işlerde Türkiye'nin durumu, İstanbul'da değil, Londra'da ya da Berlin'de kararlaştırılıyordu. 1877-1878 Rus-Türk savaşını sona erdiren uluslararası barış anlaşmasının kesin koşullarının belli olduğu 1878 Berlin Kongresi'nden sonra yabancı devletler, ülkenin dış politik konularında kendi işlerine

gelen kararları sultan hükümetine kabul ettirdiler. 1896 yılında Girit adasındaki Yunan ayaklanması yüzünden başlayan ve Yunanistan'ın da ayaklananları desteklediği 1897 Yunan-Türk savaşı sonucunda Türk ordusu Yunanlıları tam bir bozguna uğrattığı halde, Avrupa devletleri, sultanı, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerçekte Girit üzerindeki egemenliğini yitirdiğine değgin barış anlaşmasını imzalamak zorunda bıraktılar. Girit adası özgünlüğünü kazandı ve valiliğine de, İngiltere'nin adadaki durumunu gerçekten güçlendiren Yunanlı bir prens getirildi.

XX. yy'ın başlarına doğru Abdülhamit, dış politika konularında, özellikle kendi rejiminin desteklenmesinde Alman sermayedarlara ve Alman Kayzerine güvenerek, açık yüreklilikle ülkenin Almanya'yı örnek alması fikrini desteklemeye başladı. 1898 yılında Osmanlı İmparatorluğu'nu ziyaret eden II. Wilhelm, Abdülhamit'le çok sıkı ilişkilerde bulundu ve kendini Müslümanların koruyucusu olarak tanıttı. Kısa sürede Osmanlı İmparatorluğu'nu Alman danışmanlar ve öğretmenler kapladı. Türk ordusu, gerçekte General Von der Goltz'un komutanlığındaki Alman askerî misyonunun denetimi altındaydı. Alman danışmanlar ülkenin sivil kurumlarının işlerine yön veriyorlardı (Bkz.: 144, s. 37-45).

Yüzyılın eşiğinde Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve politik durumunun bilançosunu yaparken bir kez daha belirtmek gerekir ki, Osmanlı İmparatorluğu, ekonomik ve politik bağımsızlığını yitirmiş bir ülkeydi. İmparatorluk halkları, ülkenin ekonomik, politik ve kültürel ilerlemesi yolunda iki önemli engel olan feodal despotik sultan rejiminin ve yabancı sermayenin baskısı altında bunalmaktaydılar.

II. Abdülhamit'in despotik rejimi, kendi mutlak egemenliğine karşı herhangi bir politik muhalefete olanak tanımadığı halde, ülke içinde, Türkiye'nin ekonomik ve kültürel ilerlemesinde ve kapitalist yolda gelişmesinde –sosyal ve politik yönden– çıkarı olan güçler vardı. Türk millî burjuvazisinin çıkarlarını yansıtan Türk aydın sınıfı, 1876-1878 meşrutiyet hareketinin bozgunu

sonucunda kendisine indirilen gerici darbelerden yavaş yavaş kurtularak, feodal sultan despotizmiyle savaş için yeni güçler toplamaya başladı. A. F. Miller, «XIX. yy'ın sonunda –bu kez daha düzgün bir biçimde burjuva devrimi olarak belirtilen– sultanın salt egemenliğinin sınırlandırılmasına yönelen hareket yeniden doğdu.» diyor (169, s. 116). Bu yeni hareket, Abdülhamit rejimine karşı daha olgun bir politik protesto hareketini yansıtan gizli örgüt ve kuruluşların eylemleriyle başladı.

V. BÖLÜM

XIX. yy. Sonlarında ve XX. yy. Başlarında Jöntürklerin Örgütleri ve Eylemleri

Sultan II. Abdülhamit'in ilk on yıllık hükümdarlığı döneminde, değil ciddî bir karşı hükümetçi hareket, küçücük de olsa muhalefet düşüncesi bile görülmemiştir. Öyle görünmektedir ki, Ali Suavi ve Kleantin Skalyeri'nin komploları, artık büsbütün dağılıp yokolmuş bulunan «anayasacılık hareketinin» son yankılarıydılar. Gerçekteyse, toplumun kültürlü, geniş bilgili grupları arasında burjuva liberal anayasacı düşünceler, yalnızca bozulmadan öylece korunup durmakta değil, aynı zamanda gelişip büyümelerini de sürdürmekteydiler. Türk aydınları arasında; özellikle de genç subaylar, Harbiye ve Mülkiye okulları çevrelerinde, Şinasi'nin, Namık Kemal'in ve Ziya Paşa'nın; -özgürlük, vatan sevgisiyle dolu yapıtları gizlice elden ele dolaştırılıyor, yayılıyordu. Bu fikirlerden, özellikle, feodal-despotik sultan rejimine karşı daha önce başlatılmış savaşın sürdürücüleri olan, XIX. yy.'ın 80-90 yılları kuşağı, - Jöntürkler - etkileniyorlardı.

XIX. yy'ın sonları ve XX. yy'ın başlarında Jöntürk hareketine katılmış kişilerden olan K. N. Duru, anılarında, ille de Namık Kemal'in yapıtlarının, kendisine, bu 90 yılları Manastır askerî idadîsi öğrencisine, çok güçlü etkiler yaptığını söylemekte ve «Kendimi özgürlük dağlarının doruklarında bir kartal gibi duyuyordum» diye yazmaktadır. «Bu vatan, vatan denilip duran şey nedir, vatan sevgisi nedir, vatan için ölüme hazır olmak, özgürlüğü sevmek nedir, hep onun yapıtlarından öğrendim» diyor Duru (111, s. 6). İstanbul'da Harbiye öğrencileri, gizliden gizliye Namık Kemal ve Ziya'nın yapıtlarını okuyorlardı. Jöntürkler çevresine aktif olarak katılan bir başka kişi, Ahmet Bedevî Kuran da anılarında bu konuya değinmektedir (115, s. 48). Namık Kemal ve Ziya'nın, «Yeni Osmanlılar» hareketinin lider ve ideologu olan bu ikisinin kitaplarının, Jöntürkler hareketinin tüm gruplarında, «karşı politik eylemlerin ilk okulu» olması dikkate değer bir konudur. Böylece XX. yy.'ın başlarında, Abdülhamit rejimine karşı politik muhalefetin oldukça büyük merkezlerine doğru, canlı bir göç hareketi başlamış oldu. Gazeteler, dergiler yayınlanıyor, öğrenci gençler, aralarında devrimci örgütler kuruyor, Namık Kemal ve Ziya'nın yapıtları okunup öğreniliyordu. 1903'de Kuleli Askerî İdadisi öğrencilerince kurulmuş olan «İhtilâlci Askerler» örgütüne katılmış olan Cemal Kutay, anılarında, örgüt üyelerinin, Jöntürklerin Avrupa'daki eylemlerini bilmediklerini, ama Namık Kemal ve Ziya'nın kitaplarını okuduklarını, yazmaktadır (114, s. 194-195). Jöntürkler örgütünün ilk hücresi olan «İttihat ve Terakki»nin kurucularından İshak Sükûti, okuyup özümlediği Namık Kemal'in düşüncelerini, halk arasında durmadan yayıyordu (265, s. 19). Böylelikle, XIX. yy. 60-70 yıllarının «anayasa hareketi» liderlerinin yasaklanmış yapıtları, geçen on yıllık süre içinde, Türk aydınları arasında; yurtlarının, politik, sosyal ve kültürel ilerlemesi için, savaşın olabilirliği inancını körüklüyordu. Bu yalnızca, XIX. yy.'ın ikinci yarısı ve XX. yy'ın başlarında Jöntürkler hareketi içinde, ilerici fikirlerin ondan ona geçmesini sağlamakla kalmayıp, gerici Ab-

dülhamit yönetimine karşı politik savaşın hızlandırılmasına da yaradı.

1889 yılında askerî tıp okulu öğrencileri, Abdülhamit despotizmine karşı savaş için bir örgüt kurdular. Askerî tıp okulu duvarları arasında gizli bir politik örgüt kurma düşüncesi, yine bu okuldan yetişme, Arnavut asıllı İbrahim Temo'ya gitti. İbrahim Temo Arnavutluk'ta İstruga kasabasında doğmuştu. Osmanlı İmparatorluğunda sınır hizmetleri gören, çok eski, askercil gelenekli bir ailedendi. Genç yaşta İstanbul'a geldi ve ilkin askerî tıp okulu yakınındaki idadîde öğrenime başladı. Sonradan askerî tıp okulundaki birçok öğrenciyle yakınlaşacak, dahası, bu öğrencilerin arasında, ilerde birlikte örgüt kuracağı yoldaşlar bulacaktır. İshak Sükûtî ile yakınlaşması, Namık Kemal'in «Rüya»sının elyazmasını birlikte okurlarken olmuştur. İbrahim Temo anılarında, dostluklarının asıl bu sıralarda başladığını söyler. Gençler, salt Namık Kemal ve Ziya'nın yasaklanmış yapıtlarını okumuyorlardı. Bundan başka, yabancı posta servisi aracılığıyla gelen gazeteleri de okuyorlar ve okumaları için arkadaşlarına veriyorlardı. Bu gazeteler, İran Liberalistlerince Londra'da yayınlanmaktaydı (118, s. 11-12).[1] İbrahim Temo, anılarında, üç yıllık idadî öğrenimleri döneminin, gerek kendisi gerekse kendisiyle bir fikirde olan arkadaşları için bir «fikirsel uyanma» dönemi olduğunu söyler. Gençler, kendilerini, Abdülhamit rejimine karşı direnmeye hazır duymaktadırlar artık (118. s. 12). İdadîyi bitirdikten sonra İ. Temo ve İ. Sükutî birçok arkadaşlarıyle birlikte askerî tıbbiyeye devam ettiler. Burada, öğrencileri okul yönetiminin baskılarına karşı boykota götürdüler. Boykota hemen hemen bütün öğrenciler (340 kişi) katıldı. Okul yönetimi sultanın öfkesinden korktuğu için, saraya verdiği raporda, boykotçuların topu topu 32 kişi olduğunu bildirmişti, Pek olasıdır ki, sultanın boykotçuları bağışla-

[1] Söz konusu edilen gazete «Kanun» gazetesi olsa gerektir. Bu gazete, Londra'ya sığınmış olan İran burjuva-liberalistlerinin önde gelenlerinden biri olan Malkom-Han tarafından yayınlanmaktaydı. Gazete, meşrutî-monarşinin propagandasını yapmaktaydı.

ması, okul yönetiminin bu raporu üzerine olmuştur. Öğrenci hareketlerine girişmek için olağanüstü bir gözüpekliğin gerektiği böyle bir dönemde, İ. Temo ve arkadaşları çevrelerinden bir fikirdaşlar grubu toplayabilmişlerdir (118, s.15).

1889 Mayıs'ında İ. Temo, okuldan üç arkadaşına, kendisi için artık son derece açık, anlaşılır bir biçim almış olan, vatanın tüm olarak kurtarılması için bir gizli örgüt kurma fikrini açtı. Üçü-İshak Sükûtî, Abdullah Cevdet ve Mehmet Reşit- İ. Temo'nun önerisini benimsediler. Hemen sonra da gizli örgütün üyeleri ilk toplantılarını yaptılar. İbrahim Temo anılarırda, örgüt üyelerinin ilk toplantı yeri olarak seçtikleri bahçenin bahçıvanı Aluş Ağa'nın kendisine şöyle dediğini yazar: «Düzenlediğiniz bu toplantı, benim geçliğimde Sultan Abdülaziz'i devirmek için paşaların yaptıkları temaslara benziyor. Allah yardımcınız olsun!» (118. s. 121). Aluş Ağa'nın bahçesinde yapılan toplantılara «İnciraltı içtimaı» diyorlardı. Romantik ve illegal toplantılar yapmaları, gençlik çoşkunluk ve merakıyle de, ilgilerini Karbonerlerin ve Mason localarının eylemleri üzerine çekiyordu. Askeri tıp okulunda gizli örgütün kurulmasından bir yıl önce, İ. Temo, Brindizi ve Napoli'de bulunmuş, frankmason localarını ziyaret ederek, karbonerlerin tarihi ve bunların örgütlenme biçimleri üzerine geniş bilgi toplamıştı. Jöntürkler hareketine katılıp da, E. Ramsaur'un ricası üzerine anılarını yazanlardan birçoğu, İ. Temo'da gizli bir örgüt kurma kararının, özellikle bu geziden sonra oluştuğunu, söylemektedirler (265, s.15).

Bununla birlikte, Temo ve yoldaşlarının feodal-despotik rejimle savaş kararlarını belirleyen unsurun, karbonerler olayı üzerine aydınlanmış olmaları olduğu kesin değildir. Çünkü gençleri bu işe, bizzat yaşamları hazırlamıştı. Kuşkusuz, karbonerlerin örgütlenme prensiplerinden yararlanmışlardı. Kurdukları gizli örgütü, küçük hücrelere ayırmışlar ve her hücreye bir numara vermişlerdi. Hücre üyelerinin de, hücre numarası esas olan, kesirli numaraları vardı. Paydada hücre üyesinin bireysel numarası bulunuyordu. İbrahim Temo, örgütün kurulmasına önayak ol-

duğu ve ilk hücresine mensup bulunduğu için numarası 1-1 di. Jöntürkler hareketine katılan Akil Muhtar Özden anılarında, örgüt üyelerinin, salt kendi hücrelerindeki beş kişinin numarasını bildiklerini yazmaktadır (265, s. 16). Bu konuda geniş bilgi sahibi olan Paul Fesch, kitabında örgüt üyelerinin salt, kendilerini örgüte sokan kişiyle, komiteden kendilerine görev veren kişiyi tanıdıklarını yazmaktadır (258, s. 330-331).

Örgütün dört kurucu üyesine (birkaç toplantıdan sonra, gene bir askeri tıbbiye öğrencisi olan Bakûlü Hüseyinzade Ali beşinci üye olmuştu) «İnciraltı içtimaları»nda, on kadar daha üye katılmıştı. Bunların arasında, askerî tıbbiye öğrencilerinden Şerafettin Magmumî ve Asaf Derviş, gazeteci İzmir'li Ali Şefik, askerî tıp okulu öğretmenlerinden Giritli Muharrem vardı. Toplantılarda, oldukça yüksek seviyeli memurlar da bulunuyordu. Hukukçu Hersekli Ali Rüştü yeni gizli örgütün başkanlığına seçilmişti. Ş. Magmumî yazman, A. Derviş'se sayman olmuşlardı. İlk örgütlenme toplantısından sonra 25'e yakın kişi daha girdi örgüte. Bunlar, askerî tıp okulu öğrencilerinin önde gelen, sivrilmiş kişileriydi (örgütün ilk günleri için bkz.: 118, s. 20-21; 228, s. 59-63; 239, s. 108-110; 265. s. 16-18). Örgütün yöneticileri oralarda da yeni hücreler kurmak amacıyla, başka okullarla ilişki kurmaya başladılar.

Aynı zamanda, örgütün dış ülkelerdeki ilk merkezi de doğmaktaydı. Bu işin yapıcısı da, jöntürklerin ileri gelen yönetici ve ideologlarından olan Ahmet Rıza Bey'di. Ahmet Rıza Bey 1859 yılında İstanbul'da doğmuştu. İleri gelen bir memur ailenin oğluydu. Babası Ali Bey, ilk âyan meclisi üyelerindendi. Abdülhamit'i tahttan düşürmek için V. Murat'la ilişkileri olduğu için Konya'ya sürülmüştü. Ahmet Rıza'nın annesiyse Almandı. Tam anlamıyla Avrupaî fikirli bir aileden geliyordu yani Ahmet Rıza. Babası Ali Bey'in «İngiliz Ali Bey» diye de bir ünü vardı. Ahmet Rıza'yı ailesi, tam anlamıyle Avrupaî eğitim ve öğretim metodlarıyle yetiştirmiştir. Galatasaray Lisesi'ni bitirdikten sonra, Avrupa'ya, ziraat öğrenimi yapmaya gitti. Ahmet Rıza, ziraat öğrenimi yapma ka-

rarını almasında, Konya'da sürgün olan babasının yanına giderken, geçtiği köylerdeki köylülerin durumlarının etkisi olduğunu yazar anılarında (231, s. 123). «Böylesine yoksul olmalarının nedenini anlayamamıştım, -diye yazıyordu,- ve köy ekonomisi yönetim yöntemlerinin düzeltilip, verimli, iyi bir biçime sokulması için bir çıkış yolu aranmasının gerekli olduğunu düşünmeye başladım» (251. s. 305). Fransa'da Ziraat Fakültesi'ni bitirdikten sonra, memleketine dönüp Tarım Bakanlığında çalışmaya başlayan Ahmet Rıza, burasının da, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm öteki hükümet daireleri gibi, bürokratların yemliğinden başka bir şey olmadığını çarçabuk anladı. Bu dönemlerde, tarımın geri kalmasının baş nedeninin köylülerin cahilliği olduğuna inanıyordu (251. s. 306-231s.123). Daha sonra Eğitim Bakanlığına geçerek burada çalışmaya başladı. Bursa'da idadi okulları direktörü olarak çalıştı bir süre. Sonra, «Mahallî Maarif Dairesi Direktörlüğü» görevini yerine getirdi. Ama halkın eğitim durumunu iyileştirme denemeleri, mahalli yöneticilerin direnişleriyle karşılaştı. 1889 yılında, Fransız ihtilâlinin 100. yıldönümü dolasıyle açılan sergiye katılmak için yeniden Paris'e gitti. Bu gidişinde Osmanlı İmparatorluğu'nun politik, ekonomik ve kültürel gelişmesi amacıyle, mevcut rejimin değiştirilmesi için sosyo-politik çalışmalara verdi kendini. Ahmet Rıza, öbür birçok Türk burjuva-liberal reformistleri gibi, sultana raporlar «takdim etmeye» başladı. 1889'dan 1894'e değin, yedi kez mektupla başvurdu Abdülhamit'e. Politikasını değiştirmeye ve anayasal rejime dönmeye çağırıyordu onu (Bkz.: 251. s. 306-307; 231. s. 124-125). Bu günlerde Ahmet Rıza'nın çevresinde, yabancı ülkelere sığınmış olan Türklerden küçük bir grup oluşmaya başlamıştı. Bunların bir bölüğü, Abdülhamit'in kanlı rejimini protesto için bırakmışlardı yurtlarını. Bir bölüğü ise, İstanbul'daki gizli Jöntürkler grubunun ilk başarısızlığından sonra kaçmak zorunda kalmışlardı.

Askerî tıp okulu öğrencilerince kurulmuş olan gizli örgüt, oldukça hızlı denebilecek bir şekilde, başkentin öbür okullarıyle de bağlar kurdu. Örgütün hücreleri, Harbiye, Bahriye, Mülkiye, Baytariye, Topçu ve Mühendishane okullarında da kuruldu. Harb

okullarında ayrıca, 1876'da Abdülaziz'in tahttan düşürülmesi çalışmalarına katılmış önde gelen askerlerden olan Hüseyin Avni ve Süleyman Paşa'ların çevresinde, kendi adlarını taşıyan iki grup kurulmuştu. (239, s. 104; 265. s. 17-18). İlk Jöntürk gruplarının, özellikle harb okullarında ve sivil yüksek uzmanlık okullarında doğması bir rastlantı değildir. Bu okullar Abdülhamit döneminde, Türk aydınlarına biçim veren en önemli merkezlerdi. Gençler buralarda oldukça iyi bir öğrenim görüyorlar, yabancı diller öğrenip çok az da olsa, Avrupa devletlerinin ekonomik ve politik yaşamlarına değgin bilgi almak olanağını buluyorlardı. Osmanlı İmparatorluğu'nu çok iyi bilen kişilerden biri olan, İstanbul'daki Rus Konsolosluğu memurlarından A. Mandelştam şöyle yazıyordu: «Türk ordusundaki harb okulları çıkışlı genç subaylar, hiç kuşkusuz, osmanlı İmparatorluğunda en liberal, en uygar unsurları meydana getiriyorlardı» (263, s. 10). Acımasız, sert bir disiplin ve casusların varlığına bakmaksızın, gençler, ellerinde, Avrupa'da yayınlanan kitaplar, dergiler, gazeteler olduğu halde, öğrencilerin arasında geziyorlardı. Bu yayınlar İstanbul'a, yabancıların kapitüler ayrıcalıklarından olan «Yabancı Posta Servisi» aracılığıyla geliyordu.[1]

Sultan, askerî tıbbiyedeki bir gizli örgütün varlığından, iki üç yıl sonra, aşağı yukarı 1892'de haberdar olabilmiştir. Akil Muhtar Özden, anılarında, üç ahlâksız öğrencinin saraya rapor yazdığını söylemektedir. Abdülhamit hemen okul komutanı Ali Saip Paşa'yı görevinden aldı. Harb okulu komutanı Zeki Paşa'ya da herhangi bir komployu önlemesi buyruğunu verdi. Öğrencilerden başka, Abdullah Cevdet, Mehmet Reşit, Şerafettin Mağmumî tutuklandılar. «Saadet» gazetesinin redaktörü, gazeteci Ali Şerif de tutuklananlar arasındaydı (265.s 19-20). Tutuklandıklarından birkaç ay sonra «affı şahane»yle serbest bırakıldılar. Abdülhamit'in nasıl olup da, böylesine «gözyumucu» bir tavır aldığının nedenini tam kestirmek, zordur kuşkusuz. Herkes, herhangi bir baskıda bulunarak harb okullarının havasını germeden, öğrencileri salıveren sultanı takdir etmeye başlamıştı. Tutuklular serbest bırakılmışlar, dahası öğrenimlerini sürdürme olanağını bile elde etmişlerdi. Tutuklamalara rağmen, örgütün eylemleri gitgide genişleyip yayılıyordu. Örgüte girmiş bir Jöntürk'ün anılarında belirtiğine göre, örgüt üyeleri, İstanbul'daki medrese öğrencileri arasında agitasyon yapmaya başlamışlardı (265, s. 20).

1 Osmanlı İmparatorluğu'nda, Avusturya posta servisi 1867'de İngiliz ve Fransız posta servisleri 1885'de , Rus posta servisi 1863'de ve Alman posta servisi 1884'de kurulmuştur.

1894 yılında, tüm başkenti heyecanlandırıp ayağa kaldıran bir olay oldu İstanbul'da. Tüm dünya kamuoyunun dikkatleri, Osmanlı imparatorluğundaki Ermeniler üzerine yöneldi. Abdülhamit'in buyruğuyla imparatorluğun bazı kentlerinde başlayan Ermeni kırımını protesto için, silâhlanmış küçük bir Ermeni grubu Babıâli'ye yürüdü. Daha sonra da Osmanlı Bankası'na bir baskın yaptılar (153. s. 252-253; 229, s. 138). İstanbul'da hava son derece gerginleşti, Yeniden Ermeni kırımı başladı. O zaman İbrahim Temo, İshak Sükûtî ve Doktor Dobrucalı İsmail İbrahim Efendi, örgütlerinin imzasiyle hemen bir çağrı bildiri yazmanın yolunu bulmaya karar verdiler (118, s. 47-48.) Galata'da taş basmasıyla basım yapan bir basımevini elde ettiler. Ortam ve koşullar güçtü. İ. Temo'nun arkadaşlarından Debreli Behçet Efendi'nin evinde, örgütün bizce bilinen ilk propaganda dokümanları basıldı (bkz.: 118. s. 48-49).[1]

İbrahim Temo'nun manifesto diye adlandırdığı bildiride şöyle deniliyordu:

«Müslüman ve yurtsever Türkler!.. Ermeniler öylesine yüz buldular ki, tüm yabancılarca saygıdeğer ve devletimizin en yüksek katı olan Babıâli'yi basıyorlar. Başkentimizi tir tir titretiyorlar. Bu küstahça hareketler, yurtsever ordumuzun üzüntü nedeni olmaktadır. Ancak, bu meydan okurcasına, bu acı ve üzüntü veren hareketler, despotların, pis yöneticilerin ezgi ve baskı yapmalarına neden olmaktadır. Biz Türkler, tüm Osmanlılar gibi, bu despotik yönetimden kurtulmak istiyoruz.

1 Ahmet Bedevi Kuran, kitabında yer verdiği bu belgelerin yazarı olarak Abdullah Cevdet'i göstermektedir.

Örgütümüz bu amaç uğruna eylem veriyor. Gelin, bugün Babıâli'ye yürüyelim ve Ermenileri kınayalım. Ezginin, kıyıcılığın merkezi olan, şeyhülislâmın konağına ve Yıldız Sarayı'na saldıralım. Despotları ortadan kaldıralım, yok edelim. Birleşip elele verelim, gücümüzü çoğaltalım. Bizim de özgürlük ateşiyle yandığımızı, ona lâyık olmak için tutuştuğumuzu tüm uygar dünyaya kanıtlayalım!

Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti.

Görüldüğü gibi, bildiri, Osmanlı İmparatorluğu halklarını, despotik rejimle ortak savaşa çağırmaktadır. Bildiriyi kaleme alanlar, Ermeni burjuva demokrat örgütlerinin antihükümetçi harekete tek başlarına geçmelerine karşı çıkıyorlardı. Öncelleri olan «Yeni Osmanlılar»ın politik tavırlarını dosdoğru izleyerek, Jöntürkler 1890 yıllarında, «ortak vatan»ın gelişmesinin, ancak Osmanlı İmparatorluğu uyruğunda bulunan tüm «Osmanlılar»ın ortak savaşlarıyla olanaklı olduğu savını ileri sürüyorlardı. Bu programlaştırılmış düşünceler –ki sonradan Jöntürkler'in propaganda leitmotivleri olmuştur– onların propaganda niteliğindeki bu ilk belgelerinde görülmeye başlamıştır.

Şurasını iyice belirtmek gerekir ki, 1894-1895 yıllarındaki Ermeni kırımında, Türk aydınlarının fikirsel bir uyanış içinde olmaları, önemli bir rol oynamıştır. «1894-1895 olayları ve yüzbinlerce Ermeni'nin kırımı, –diyor A.A. Alimov– Türk aydın sınıfı üzerinde, akıllara durgunluk verici bir etki yaptı. Ermeni hareketi, Abdülhamit rejiminin iç çelişkisini ortaya çıkardı. Saltçılığın cinayetler üzerine kurulu kanlı politikasını gözler önüne serdi. Sasun olayına yapılan uluslararası müdahaleler, Türkiye'nin bütünleşmesi ve hayalî de olsa politik bağımsızlığına kavuşmasından, mevcut rejimin, ne denli korktuğunu tüm burjuva liberal Türklere göstermiştir. Bundan dolayıdır ki, Jöntürkler daha 1876'da, Türkiye'deki saltçılığın irinli çıbanını açığa çıkarabilmek için, Sasun olaylarını irdeleyerek, mevcut rejimin geniş bir biçimde eleştirisini yapmışlardır» (140, s. 17).

1894 bildirisi «Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti» imzasıyla yayınlanmıştı. Jöntürkler, ne zamandır başlamışlardı örgütlerini bu şekilde adlandırmaya? Bu soruya tam bir yanıt vermek zordur. Örgütün 1889 yılında askerî tıbbiyede kurulan ilk grubu kendine, «Osmanlı Birliği» adını almıştı. «İttihat ve Terakki» adı, örgüt üyelerinin Paris'te Ahmet Rıza'yla temas kurmalarından sonra alınmıştı. Bu sıralarda Ahmet Rıza Ogüst Kont'un pozitivizminin etkisi altında bulunuyordu. Pozitivistlerin belgileri (şiarları) «Düzen ve İlerleme»ydi. T. Z. Tunaya, «*Pozitivizmin ilk etkisi*, örgütün adının *İttihat* ve Terakki'ye çevrilmesinde görülür» diyor (239, s. 104).

Bildiri bin nüsha basılmıştı. İbrahim Temo anılarında, bunların örgüt üyelerince, İstanbul'un çeşitli semtlerinde, memurlar, subaylar, harbokulu öğrencileri arasında dağıtıldığını, yazmaktadır (118, s. 49). Kuşkusuz, Abdülhamit polisinin de eline geçti bildiri. Hür düşünceden kuşku duyularak, yeniden tutuklamalar başladı. Abdullah Cevdet, İshak Sükûtî, Şerafettin Mağmumî, askerî tıp okulu öğrencisi Abdülkerim Sebati, harbokulu öğretmenlerinden Çürüksulu Ahmet Bey ve örgüte katılan öbür kişiler tutuklandılar ve imparatorluğun çeşitli bölgelerine sürgüne gönderildiler. Birçoğu ve bu arada Abdullah Cevdet, İshak Sükûtî ve Ahmet Bey, sürgünden kaçıp Paris'e, gittiler (265, s. 26). 1894 yılı sonunda, 1860-70 yılları «anayasa hareketi»nin önde gelen kişilerinden Ebuzziya Tevfik de tutuklandı. Ebuzziya Tevfik'in tutuklanmasını ülkesine bildiren İstanbul'daki Rus büyükelçisi, «Söylenildiğine göre, Türkiye'deki ve dışardaki birtakım Türklerle tehlikeli yazışmalar yapmaktaymış» diye yazıyordu (24).[1] 1894-1895 yıllarında, öğretim kurumlarından Jöntürk hücrelerine girip de tutuklananların önemli bir bölümü, tutukluluktan kurtularak Türkiye'den kaçtılar. İ. Temo da 1895 yılında Romanya'ya sığındı. Sığınıkların büyük bir kısmı Paris'te oturdular. Onları buraya çeken güç,

1 Ebuzziya Tevfik, jöntürklerle ilişkisini sürgündeyken de kesmemişti. (Kendisi Konya'ya sürülmüştü). Jöntürklerin Paris komitesiyle gizliden gizliye mekuplaşıyordu. (Bkz.: 114. s. 178-180)

ilk sayısı Aralık 1895'de çıkan «Meşveret» gazetesiydi. Gazete, Ahmet Rıza tarafından kurulmuştu. Ahmet Rıza bu işi, başta Suriye'li hıristiyanlardan ve birinci meşrutiyette Suriye milletvekili olarak meclise giren Halil Ganem ve askerî tıbbiye öğrencilerinden ve tıp öğrenimini sonradan Paris'te sürdüren Selânik'li Nazım olmak üzere, buradaki sığınıkların katkılariyle yapıyordu. Başlangıçta gazetenin Türkçe olarak ve Türk okurları için yayınlanması kararlaştırılmıştı. Ama Ahmet Rıza, Fransızca bir de ek yayınlamaya başladı. Bu sıralarda Ahmet Rıza, Paris' in pozitivist çevrelerince çok iyi tanınmaktaydı. Hatta pozitivistlerin yayın organı olan «Revue Occidentale» gazetesinde yazıları yayınlanıyordu. «Revue Occidentale», «Meşveret»in yayınlanmasıyla ilgili haber ve bilgiler veriyordu. Şöyle diyordu «Revue Occidentale»: «Okurlarımızın dikkatini, yeni yayınlanmaya başlayan bir gazeteye, Meşveret'e çekmek isteriz. Jöntürklerin organı olan bu gazete Arapça çıkmakta (buradaki yanlış, haberi derleyen muhabire aittir. Y.P.) ayrıca, Fransızca bir de ek vermektedir. Ahmet Rıza'nın yönetiminde çıkan Meşveret, pozitivist tarihini[1] taşımakta ve ayda iki kez olarak, bizim belgimize, «Düzen ve İlerleme»ye göre çıkmaktadır » (265, s. 23-24).

3 Aralık 1895'de «Meşveret» gazetesinde «Programımız» başlıklı bir yazı yayınlandı. Yazıda, Türkiye'de basının susturulmuş olması nedeniyle «Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti»nin kısa süre önce Paris'te «Meşveret» gazetesini kurup yayınlamaya başladığından söz ediliyordu (265, s. 24). Sonra da örgütün amacının, Osmanlı İmparatorluğunun ilerleyip, gelişmesini barışçı yoldan sağlamak, olduğu söyleniyordu. «Biz, varlığını düzenin korunması bakımından vazgeçilmez saydığımız yönetici hanedanı devirmek yanlısı değiliz. Biz ilerlemenin, gelişmenin yayılmasını ve bunu barışçı yollardan gerçekleştirmeyi istiyoruz. Bizim belgimiz «Düzen ve İlerleme»dir. Kuvvet yoluyla varılan çözümler bize uzaktır. Biz reform istiyoruz; yalnızca şu ya da bu bölgenin çıkarlarına yönelik değil, tüm imparatorluğu kapsayan... Reform istiyoruz; ama şu ya da bu ulusal gruba yönelik değil, Yahudi, Hıristiyan ya da Müslüman olsun, Osmanlı İmparatorluğunun tüm vatandaşlarını kapsayan... Uygarlık yolundan ilerlemek istiyoruz, ama Osmanlı unsurları koruyup güçlendirerek, bunların yaşama koşullarına saygı göstererek... Biz, halkı özgürlük yoluna sokabilmek için gerçekten gerekli ve geçerli olan bilimsel gelişmelerin sonuçlarını Avrupa'dan alıp, doğu uygarlığına değgin özelliklerimizi korumak amacındayız. Biz, yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğunun işlerine müdahale etmelerine karşıyız. Bu, fanatizmden ya da bağnazlıktan değil, (din sorunu, son derece kişisel bir sorundur çünkü) haklı bir vatandaşlık, milliyet ve milliyetçilik gururundan ileri gelmektedir» (265, s. 25).

«Meşveret»teki bu programsal makalede İmparatorluğun bölünemezliği, yabancı devletlerin Osmanlılar'ın iç işlerine karışmaması, ülkeyi din ve milliyet ayrımı gözetmeksizin tüm uyrukları yüksek bir düzeye çıkaracak reformlar gibi Jöntürkler' in –o dönem için– oldukça ortak sayılabilecek görüşleri yer alıyordu. Bununla birlikte, E. Ramsaur'un araştırmalarında da belirtildiği gibi, programın bazı yerlerinde, daha çok Ahmet Rıza' nın kişisel görüşleri yansıtılmaktaydı. Ahmet Rıza, örgütün amacına, ançak ve ancak barışçı yollardan varabileceğini söyleyedursun,aynı anda, örgütün İstanbul'da kalan üyeleri, Abdülhamit'i tahttan devirmek için bir komplo düzenlemekteydiler (265, s. 25).

İlk gizli Jöntürk örgütü üyelerinin 1894-1895 yıllarındaki tutuklama ve çeşitli yerlere sürgün edilmeleri, örgütün varlığını sona erdirmedi. Hatta, devletin ileri gelen memurlarından, Harbiye Nezareti Dördüncü Şube Muhasebe Şefi Hacı Ahmet Efendi başkanlığında, örgütün ilk merkez komitesi kuruldu. Askerî tıbbiye öğrencilerinden Mekkeli Sabri, (ki tutuklanmalardan sonra, okuldaki organizasyonun başına geçmiştir), Hüseyin

[1] Başlangıç tarihi 1 Ocak 1789 olan pozitivist tarihinde aylara, Ogüst Kont'ça önemli görülen dünya tarihinin ünlü kişilerinin adları verilmiştir. (Ç. N.)

Avni ve İstanbul rüştiyelerinden birinin müdürü olan Nadir (yazman olarak) merkez komitesindeydiler. Örgütün İstanbul yönetimine, daha önce «Yeni Osmanlılar» hareketine de katılmış olan, Naili Efendi adında bir de tarikat şeyhi girdi. Hacı Ahmet Efendi yönetimindeki komite, Abdülhamit'i tahttan devirme kararı aldı ve Yıldız Sarayı'nı korumakla görevli askerler arasından yandaşlar toplamaya başladı. Abdülhamit'i devirme kararını öğrenen Paris'teki Jöntürkler, buna karşı çıktılar (228, s. 65-66; 239, s. 109-110; 265, s. 21).[1]

Bu dönemde, gizli örgütün, bugün elimizde bulunan, bir tüzüğü de vardır artık. A. B. Kuran tarafından, Mahmut Celalettin Paşa'nın özel arşivi arasında bulunan ve bugün Ankara Üniversitesi Türk Devrim Tarihi Enstitüsü'nde olan bu tüzüğü T.Z.Tunaya el yazması şekliyle yayınlamıştır (239, s. 117-122). A.B.Kuran, bu tüzüğün, örgütün akerî tıbbiyede kurulduğu döneme ait olduğunu tahmin etmektedir. T.Z.Tunaya, belgeleri yayınlarken, bu düşünceyi şüpheli bulduğunu ifade etmektedir. İlk tüzüğün yapılış tarihiyle ilgili kesin ve doğru kanıtlar yok elimizde. Ama yine de, hazırlandığı ve yürürlüğe girdiği tarih olarak, 1895-1896 yıllarını kesinlikle söyleyebiliriz. 1313 yılında (1895-96) Paris'te, «Anayurt Tehlikede» adlı bir broşür yayınlandı. Kapağında şöyle bir not vardı: «Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin ilk yapıtı». Bu, jöntürkler tarafından yayınlanan politik propaganda broşürlerinin ilki ya da ilk yayınlananlardan biridir. Bröşürün birinci yaprağında şöyle bir açıklama yer alıyordu: «Bu, risale, tüzüğümüzün 21. Maddesi uyarınca basılmak üzere bir yurtseverce örgütümüze gönderilmiştir» (Bkz.: 108). A.B.Kuran tarafından ortaya çıkarılıp, T.Z.Tunaya tarafından yayınlanan tüzüğün 21. Maddesi, örgütün, gerek Avrupa kamuoyuna, gerekse bizzat Osmanlı İmparatorluğu kamuoyuna etkide bulunmak amacıyla, gazetede, bildiri, broşür

[1] Ahmet Bedevi Kuran, Abdülhamit'in tahttan devrilmesiyle ilgili ilk kararın 1897 yılında alındığını kaydetmektedir.

yayınlanmasını sağlıyacağına değgindir (239, s. 120). Bu durumda, T.Z.Tunaya tarafından yayınlanan tüzüğün hazırlanış ve yürürlüğe girişi 1895-96 yıllarından daha sonra değildir. Tüzüğün, örgütün ilk merkez komitesinin İstanbul'da kurulduğu sırada yayınlanmış olması da olasıdır. Tüzüğün 6. Maddesi, örgütün yönetim komitesinin 1 başkan ve dört üyeden meydana geleceğini, ve yerinin de İstanbul olacağını belirtmektedir (239, s. 118). Tüzüğün içeriği ve koşulları, örgütün bu dönemdeki politik amaçlarını niteleyip belirliyor olması nedeniyle büyük bir anlam taşımaktadır.

Tüzüğün birinci maddesi şöyle diyordu: «Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti, adalet, eşitlik, özgürlük gibi insan haklarını çiğneyen, tüm Osmanlıların ilerleme ve gelişmelerine engel olan ve vatanı yabancıların ellerine bırakan şimdiki hükümetin hareket şeklini değiştirmek üzere, kadın-erkek tüm osmanlı yurttaşlarına açıktır» (239, s. 117). Tüzüğün öteki maddelerinde de, örgütün amaçları şöylece saptanmıştı: «Madde-2: Örgütün amacı, toplumun çıkarlarını sağlamaktır. Arada milliyet, kavmiyet, cinsiyet, mezhep, taraftarlık yoktur. Üye, oyunda özgür ve bağımsızdır. Toplumun genel çıkarlarından başka hiçbir şeyle kayıtlı değildir. Madde-3: Örgütün görevleri, şimdiki hükümetin yerine, insan haklarının koruyucusu ve uygarlık yolunda ilerlemenin kaynağı olan meşrutiyet yönetimini geri getirmek, iyi ahlâkı geri getirmek ve korumak, genel eğitimin ilerlemesine, tüm insanlık ve uygarlığa hizmet etmektir. Bu hayırlı amaçlara varılmasına engel olanlara ve örgütü ne türden olursa zarar ve tehlikeye uğratanlara vatan düşmanı gözüyle bakılacaktır. Madde-4: Örgüt indinde, soylu Osmanlı sülâlesinin saltanat ve hilâfet hakları gerekli görülen birer haktır. Ancak hanedanın şeriata ve yasalara aykırı harekette bulunması, meşrutiyeti kabul etmemesi ve medeni haklarla insan haklarını korumaması durumunda şeriata ve yasalara uygun olarak gereken önlemler alınacaktır. Madde-5: Osmanlı hükümeti, bağımsızlık ve ilericilikten yana eşitlikçi bir hükümet durumunu al-

dıktan sonra, örgütümüz, devletin politik bütünlük ve bağımsızlığı, eğitimin yayılması, ahlâkın yüceltilmesi, zenginliğin arttırılması, ticaretin çoğaltılması ve bayındırlık gibi vatan ve ulusa ruhça ve özdekçe (maddeten) yararlı her türlü girişimde hükümete yardım etmeyi ve onu arkalamayı kutsal bir görev sayar (239, s. 117-118).

Tüzüğün 25. Maddesinde, ergin, yetenekli, iyi huylu, onurlu, korkaklık ve casusluk gibi aşağı nitelikleri olmayan, örgütün amaçlarına ilişkin durumlarda kişisel çıkarlarından arık ve gönlü tok olan herkesin örgüt üyesi olabileceği belirtiliyordu. Bir başka maddede ise (m.37), örgüte giren kadınların, erkeklerle eşit haklara sahip olacağı görüşüne yer veriliyordu. Bu madde, liberal Türk entellektüelleri arasında, kadınların erkeklerle eşit haklara sahip olmasının gerekliliği bilincinin artmaya başladığını göstermesi bakımından çok önemlidir. Tüzüğün bu maddesi kadının toplumdaki yerine ilişkin Müslüman-Türk toplumunda kökleşmiş düşüncelerin yıkılmaya başladığını yansıtmaktadır (212, s. 81-94).

Örgüte giren bir kişi, «sürekli deneme ve inceleme» ile tam bir yargıya varılmadıkça, hiç kimseyi örgüte sokmayacak ve örgütün varlığından haberdar etmiyecekti. Tüm koşullara uyarak örgüte giren bir kişi, «örgütün amaçlarına hizmet edeceğine ve bu tüzük hükümleri uyarınca harekette bulunacağına» değgin yemin edecekti (m. 26-27). Yeni üye bu yeminini «din ve namus vicdanı » üzerine edecekti (239, s. 121-122). Böylece, yeminin biçiminden de görüleceği gibi, örgüte değişik din ve inanışlardan kişilerin katıldığı anlaşılmaktadır. Yeminin seçime bağlı olması, –din ya da namus üzerine– dinsel inançlarda bir özgürlük verildiğini ve lâyik bir yemin biçiminin de (namus üzerine) geçerli olabileceğini göstermektedir.

Tüzüğe, gizliliğe ilişkin çok sert kurallar konulmuştur. Örneğin, her örgüt üyesi, kendini örgüte sokan kişiden başka, ikiden çok üyenin adını bilmeyecekti (m. 8). Yönetici komitenin beş üyesinden her biri, kendine bağlı bir kol örgütleyecekti.

Böylece tüm örgüt beş kola ayrılmış olacaktı (m. 9). Üyeler arasında bağlantı, zincirleme yöntemiyle (usulü teselsül) olacak (m. 10), örgüt üyelerinin üyelik ödentilerinin miktarı ödeyenin durum ve isteğine bırakılmakla birlikte yılda 9,5 kuruştan az olmayacak ve ödemeler aydan aya yapılacaktı (m.16-17-33). Tüzükte ayrıca ve özellikle amaçları uğruna canlarını vermiş olanların ailelerine yardımda bulunmanın, örgütçe onur verici bir görev sayıldığı belirtilmekteydi (m.34). Örgüte sağlanacak gelirin ve ölenlerin aileleriyle, örgütün kuruluş işinin gerçekleştirilmesine yardımcı olanlara verilecek paranın, herşeyden önce yayınsal eylemlerin gerçekleştirilmesiyle sağlanacağı belirtiliyordu (m. 36) (239, s. 118-120-122).

Tüzükte ayrıca (m.13), örgütün yurt içinde ve yurt dışında kollarının kurulabileceğinden de söz ediliyordu (239, s. 119). Böylece, bu tüzüğün düzenlendiği ana dek, Jöntürklerin Paris grubu, örgütün bir kolu sıfatıyla biçim almamıştı. Paris grubunun, örgütün bir kolu olması, («Meşveret» gazetesinin «İttihat ve Terakki Cemiyeti»nin yayın organı olarak çıkmaya başladığı 1895 yılından sonraya kalmamak üzere) bir süre sonra oldu.

1895 yılında, Paris'teki sığınıkların çevresinde, kısa bir süre sonra Jöntürkler hareketinin liderlerinden biri olacak olan bir kişi ortaya çıktı. Bu, o zamanlar tarihçi ve gazeteci olarak oldukça popüler bir kişi olan Murat Bey'di. Mizancı Murat Bey olarak biliniyordu daha çok. Aslı Dagestan'ın Darkinskiy köyünden Urahi–Amirov Hacı Murat'tır. (d.1853). Stavropolskaya lisesinde okudu. Gençliğinde, ciddi bilimsel araştırmalarda bulundu, halk bilimle uğraştı. «Kuzey Kafkas dağlıları arasında (Bir Liselinin Günlüğünden)» adlı bir röportaj-deneme yayınladı. 1872 yılında öğrenim için Zürih'e gitti ve bir daha vatanına dönmedi. 1873 yılında Türkiye'ye göçtü. Bu davranışının nedeni açık değildir.[1] Murat Bey'in yaşamı üzerine makaleleri bulunan

[1] Murat Bey'in bu davranışının nedeni olarak, Rusya'da iken, Türkçü fikirleri nedeniyle çar polisince izlenmesi ve burada kaçmak zorunda kal-

İ. Abdullayev, «Onun muhacereti –diyor–, çarizmin, sömürücü bir politikayla, Dagestan dağlılarının özgürlükçü girişimlerini acımasız bir şekilde bastırmasına neden olmuştur.» (136, s. 43). Türkiye'ye geldikten sonra tarih öğretmenliği yapan Murat Bey, bir çok büyük yapıt vermiştir. En önemli yapıtı altı ciltlik «Tarih-i Umumi» ve bir ciltlik «Osmanlı Tarihi»dir. Murat Bey'in bu yapıtları türkologlarca büyük bir ilgiyle karşılandı Özellikle de F.Babinger büyük bir değer veriyordu bunlara (249, s. 391-392). Murat Bey, Rus edebiyatını türk aydınlarına tanıtmak için birçok çeviri yaptı. Özellikle de 1883 yılında «Akıldan Belâ»yı[1] çevirdi. Gücünü edebiyat alanında da deneyerek 1891 yılında, türkçe olarak «Turfanda mı Yoksa Turfa mı?» adlı bir roman yazdı. Bu romanıyla, o dönem Türk burjuva aydınlarının ruhsal durumlarını göstermeye çalışıyordu. Ancak ona popülerliğini sağlayan en önemli niteliği, gazeteciliği ve yayınladığı «Mizan» gazetesidir. Bu haftalık gazete İstanbul'da 1886 yılında yayınlandı. Padişahla oldukça «sadıkane» ilişkiler içinde bulunmasına rağmen (örneğin, 1891 yılında Düyun-u Umumiye'de komiserlik görevine getirilmişti ve bu görevinde de Osmanlı İmparatorluğu'nu ciddi bir şekilde savunmuştu) zaman zaman hükümeti eleştiriyordu (231., s. 50-51).

Murat Bey'in «İttihat ve Terakki Cemiyeti'»yle ilk temasları 1893-1894 yıllarına rastlar. Ama sonradan kendi yazdığına göre, geleceğin devlet memuru ve padişahın, kendiliğinden politikasını düzelteceğini umut eden bir kişi olarak, örgüte girmemiştir (231, s. 53).[2] 1895 Ekiminde, Murat Bey, devlet yönetim sisteminde bir dizi reform gerçekleştirmesi önerisinde bulunan bir rapor verdi padişaha, Padişah ne bir karşılık verdi, ne de bir tepki

mış olması gösterilmektedir (Bkz.: C. Kutay, Türkiye İstiklâl ve Hürriyet Mücadeleleri Tarihi. C. 16. s. 9188) (Ç.N.)

[1] «Akıldan Belâ», Rus yazarı Griboedov'un en ünlü yapıtıdır,. (Ç. N.)

[2] Jöntürkler hareketine katılmış bir kişi olan Fehmi Caner'in anılarında belirttiğine göre, Murat Bey'i örgüte Şeyh Naili Efendi sokmuştur. (Bkz.: 265. s. 27).

gösterdi rapora. Murat Bey bunun üzerine Türkiye'den ayrılmaya karar verdi ve 1896-97 yıllarında, Abdülhamit rejimine karşı aktif politikanın içine girdi. «İttihat ve Terakki »nin bir organı yaptığı «Mizan» gazetesini de yurt dışında yeniden çıkarmaya başladı. 1895 yılı sonlarında, daha «Meşveret» yayınlanmaya başlamadan önce Paris'e geldi. Onun Ahmet Rıza'yla ilk karşılaşması oldukça belirgin politik görüş ayrılıkları altında oldu.

Murat Bey, bir politika adamı olarak, oldukça ılımlı reformlardan yanaydı. «Mizan»ın 4 Ocak 1896'da Kahire'de çıkan ilk sayısında, anayasanın yeniden yürürlüğe konmasının gerekliliğine genel çizgileriyle değiniyordu. Aynı yıl Şubat ayında gazetesinde çok ayrıntılı bir biçimde açıkladığı politik görüşleri, daha da ılımlı bir görünümdeydi. Bu görüşler, okuyuculara, «Sultan Abdülhamit'e Çağrı» adı altında sunulmuştu. Bu yazılarda, Abdülhamit'in tahta çıkışından beri, devletin bir düşüş içine, girdiği, imparatorluktan topraklar ilhak edildiği, Osmanlı yönetiminde bulunan topraklardaysa , «Güvenlik içinde bulunulmadığından dolayı, ticaret ve tarımın ağır koşullar altında sürdürüldüğü» belirtiliyordu (103, s. 277-278). Çağrıda, «basın özgürlüğünün, yasal sınırlar içinde» sağlanmasının gerekliliğinden, yargı düzeni ve memurların yargılanma biçimlerinin düzeltilmesinden söz ediliyordu. Çağrıda yer alan bir başka konu da, yüksek mevki sahibi devlet adamlarından ve memleketin saygıdeğer kişilerinden kurulacak olan bir danışma organının oluşturulmasıydı. Çağrıda yer alan en açık, en radikal fikirler, «sorumlu bir hükümet»in ve «Âyan Meclisi»nin kurulmasını öneren fikirlerdi (103, s. 288). «Sultan Abdülhamit'e Çağrı»da, «anayasa» ve «Millet Meclisi» sözcükleri yoktur.

Ahmet Rıza ve fikirdaşları bu sırada daha açık, daha radikal bir program ileri sürüyorlardı. Bu program 15 Ağustos 1897'de, «Jöntürklerin Programı» adı altında «Meşveret»te yayımlanmıştı (Bkz.: 216, s. 258-269). Burada sık sık, 1876 Anayasasının yeniden yürürlüğe konulması sorununa değiniliyordu. Programda; «Biz

resmen, yürürlükten kaldırılmış olan anayasanın, yeniden yürürlüğe konulup, etkinliğinin sağlanmasını istiyoruz –deniliyordu.– Bu anayasa, halkın, yasaların yapımına katılımını sağlamakta, basın, din, vicdan ve kişi özgürlüklerini sağlamakta, milletin temsilcilerine, bakanları dinleme ve bütçeyi görüşme hakkını vermektedir» (216, s. 259). Programın sonraki bölümlerinde, bu anayasanın, uygulaması sırasında ortaya çıkacak olan eksikliklerinin giderilmesi bakımından değişiklikler yapılmasına muhtaç olduğu da kaydedilmekteydi. «Bizim parolamız Düzen ve İlerleme'dir. Biz kuvvete başvurmayı kuvvet kullanımını benimsemiyoruz. Şu ya da bu vilâyetler için değil, tüm ülke için, imparatorluğun şu ya da bu halkı için değil, herkes için reform istiyoruz. En ana istediğimiz ise, birlik ve topraklarımızın bölünmemesidir. Ülkemizin topraklarını parçalama hevesinde olanlar, vatan hainleridirler. Biz, ilerleme yolundan yürümek istiyoruz. Kısaca bizim programımız: birlik, bütünlük, imparatorluğun bölünemezliği, Osmanlı hanedanının tahtının korunması, yasalar önünde herkesin eşit olması, yargının bağımsızlığı, din ve vicdan özgürlüğü, yasaların hazırlanmasına ve özellikle bütçenin onanmasına, milletvekillerinin katılımı ve şimdiki yasaların tam uygulanmasıdır» (216, s.260).

Görüldüğü gibi. «Meşveret» çevresinde birleşmiş olan Ahmet Rıza ve grubunun programı da, devrimci bir yarar getirmemektedir. Kuvvet kullanımını benimsememe, hanedan hukukunun değişmezliğini onaylama... tüm bunlar, Ahmet Rıza grubunun «İttihat ve Terakki Cemiyeti'»nin program hedeflerini saptarken, 1870 anayasacılarından pek ileri bir yol izlemediklerini göstermektedir. Ama gene de «Jöntürkler'in Programı'nda, Murat Bey'in «Sorumlu bir hükümet kurulmasına» değgin genel çağrısından çok daha açık ve belirgin istekler ileri sürülmektedir.

Ahmet Rıza'yla Murat Bey arasında, milliyetler sorununu ele alış ve bu konuda varılan karar üzerine de görüş ayrılıkları vardı. Ahmet Rıza, padişahın tebaası olan tüm Osmanlıların birliği

ilkesinden hareket ederken, padişah ve çevresini Ermeni kırımından ötürü sık sık rezalet çarmıhına geriyordu. Murat Bey, «Mizan» da, sultanın Ermeni sorununda izlediği politikayı savunuyordu. Ahmet Rıza «Meşveret» sayfalarında 1897 Türk-Yunan savaşı ve Girit'teki ayaklanmalar üzerine, bu ayaklanmaların nedeni olarak ortaya çıkan feodal-mutlak rejimin foyasını ortaya çıkartmaya çalışıyordu (Bkz.: 140, s. 18-19).

Murat Bey'in, Osmanlı İmparatorluğu içindeki Türk olmayan halkların özgürlük hareketlerine karşı aldığı tavır, 1897 Eylülünde yayımladığı broşürde yankısını bulmaktaydı. Murat, bu broşürde imparatorluk içindeki hıristiyanlar sorununun, diplomatik entrikalar sonucu doğduğunu kanıtlıyordu (132, s.127). Ahmet Rıza ve Murat Bey'in yayınladıkları broşürlerde ayrı ayrı tavır almalarının başlıca nedeni sultanın eğemenliğinden kurtulmak için savaş veren yabancı halklara dayanmaktaydı. Eğer Ahmet Rıza, Türk olmayan halkların Osmanlı İmparatorluğu'ndan ayrılmalarına kendisinin de karşı olduğunu, ancak bunların bu özgürlük hareketlerinin ortaya çıkmasının nedeninin sultanın saltçı rejiminin rezaletleri olduğunu açıklamaya girişecek olsa, Murat Bey buna şiddetle karşı koyuyor, Türk olmayan unsurların «ayrılma hakkı»nı yadsıyordu. Murat Bey, Ermenilerin sultanın egemenliğinden kurtulma isteklerinin, Ermeni komitelerini, «Müslümanların gururlarını aşağılamaya» ve «caniyane kararlar almaya» yönelten bir «fikri sabit» olduğunu yazıyordu (132, s. 48).[1] Murat Bey'in broşürü tümüyle, o dönem Jöntürk propagandacılarına özgü savlarla doludur. Broşürünün sonunda şöyle demektedir Murat Bey: «Müslümanlık,

[1] Belirtmek gerekir ki, Ahmet Rıza, Ermeniler konusunda, açıktan açığa yapılan jenosid hareketlerine karşı çıkarken, burjuva-devrimci Ermeni örgütlerinin, Ermenileri Türk egemenliğinden kurtarma heves ve çabalarına da sert tepkilerde bulunuyordu. Abdülhamit'in özel yazmanı Tahsin Paşa'nın anılarında yazdığına göre, örgütlenmiş Ermeni komitelerince Abdülhamit'e yapılan suikastten (1905) bir kaç ay önce, Ahmet Rıza, bu komiteleri şiddetli bir şekilde, kendi bağımsız devletlerini kurma hevesinde olmakla suçluyordu. Bu olayı öğrenen Abdülhamit, vatana dönmesi için Ahmet Rıza'ya yeni bir öneride bulunma kararını verdi (Bkz.: 117, s. 202).

Osmanlı İmparatorluğunun güçsüzlüğünün ne doğrudan doğruya nedenidir, ne de ilerlemesine öyle büyük bir engeldir.»

Halk, genç, güçlü, dayanıklı ve dindardır. İyi bir hükümetten yoksun olan halkın biricik suçu, buna lâyık olmayan bir iktidara körü körüne boyun eğmesidir. Ama başka başka durumlarda, bu boyun eğiş, öylesine kutsal bir görev anlayışına dönüşmektedir ki, bundan dolayı halkın ayıplanması gerekmez.

Padişah ailesi, sarayda olagelen yakışıksız ve çirkin olaylar nedeniyle gerilemiştir ama, daha güçten düşüp zayıflamamıştır. Önerilen bir takım reformların programları çerçevesi içinde, sarayın etkili bir biçimde «temizlenip arıtılması», ona, hiç bir zaman sahibi olmadığı iyi ve güzel sıfatlar verilmesine neden olacaktır. Padişahlığın, imparatorluğumuzun başında tutulması, yerinin korunması gerekli ve zorunludur. Çünkü, Türk gücü onsuz var olamaz» (132,s.58).

Murat Bey daha sonra, hükümetin yakışıksız hareketlerinin; özel, ayrıcalıklı bir zümre haline gelen yüksek mevki sahibi memurların ve Sultan Abdülhamit'in politikaları sonucu olduğunu yazmaktadır. Anayasanın yürürlüğe konması ve yasaların sarayın keyfî davranışlarından ve zorbalığından korunması gerektiğini ileri süren Murat Bey, «Türkler, anayasal bir rejimle yönetilme olgunluğuna erişmişlerdir artık -diyor- ve «Mithat Paşa'nın anayasasının, kendisinden esinlenilecek bir örnek olarak» ortada durmakta olduğunu belirtiyordu (132.s.58).

Bu programsal yazısında ileri sürdüğü bir çok fikirleriyle Murat Bey, Ahmet Rıza'nın programına önemli bir takım noktalarda yaklaşmaktadır. Ama burada Murat'da açıktan açığa görülen şey, Osmanlı İmparatorluğu halklarının yazgısıyla ilgili olmaksızın, reformlara ilgi duymasıdır. Anayasayı, müslüman ve Türk halkın salt bir ilerleme ve gelişme aracı olarak ele almakta ve bu konudaki yazı ve düşüncelerinde, ayrım gözetmeksizin imparatorluğun tüm halklarının «eşitlik ve kardeşliği» fikrine fazlaca bir yakınlık duymadığı görülmektedir.

Bu dönemin öteki Jöntürk propaganda yayınları gibi, Murat'ın broşüründe Abdülhamit şiddetli bir şekilde kınanmakta ve Abdülhamit hakkında «Sultan değil, taht üzerine kurulmuş ifritin ta kendisi» denilmektedir. Murat, broşürünü şu sözlerle bitiriyordu: «Sultan Hamit'in iktidarı süresince, Osmanlı dünyası ve Avrupa, belâdan, bir daha beladan, ve her zaman belâdan başka bir şey ummasın!» (132, s. 59).

Şu noktayı da belirtmek gerekir ki, yeteneksiz kişilerle hükümdarlığını sürdüren sultanın feodal-saltçı iktidarıyle ilgili yüz kızartıcı haberler, Jöntürklerin XIX. yy. sonlarındaki yayınlarının büyük çoğunluğu için en ayırıcı nitelik olmuştur. Jöntürkler, doğrudan doğruya Abdülhamit'i amaçlayan en keskin eleştirilerle dolu politik yergi ve taşlamalar yazmışlardır. Bu politik taşlamalardan «Uyanış Umudu» adını taşıyan birinde Abdülhamit hakkında, «insanlık tarihi bu adamdan daha aşağılık, daha açgözlü ve daha mendebur bir hükümdar görmemiştir» deniliyordu (82, s. 1). Cenevre'de yayınlanan bir başka broşürün kapağına kara-kuru ve çok yaşlı bir resmi çizilmişti Abdülhamit'in. Elinde bir tüfek, yürüyor ve peşinde kan izleri bırakıyordu. Broşür yazarı «Denizcilere Mektup», Abdülhamit'i, çılgınca davranışlarda bulunan «Yeni Yezit» diye adlandırıyordu (84, s. 3). Başka bir broşürdeyse Abdülhamit için «Sultan değil, kara yılan, Cihan padişahı değil, sarı akrep» deniliyor ve şöyle ekleniyordu: «Hangi hakla üzerimizde hüküm sürüyor, suyumuzu içip, ekmeğimizi yiyorsun ve üstelik bir de utanmadan kendini bizim efendimiz olarak adlandırıyorsun?» (224. s. 524-525).

Jöntürk militanları, bu dönemde tüm dikkatlerini basın yoluyla anti-hükümetçi propaganda üzerine yoğunlaştırmışlardı. Bu amaç uğruna çalışırken «Meşveret» ve «Mizan» arasındaki fikir ayrılıklarına ve hattâ 1897 yılında Cenevre'deki Jöntürk grubunca kurulan ve 10 Ocak 1897 de yayınlanmaya başlıyan ayrı bir «Osmanlı» gazetesi bulunmasına bakmıyorlardı. Bu gazetelerde, Osmanlı İmparatorluğunun iç ve uluslararası durumuyla ilgili sorunlar, ayrıntılarıyle ele alınıyor, programa değgin görüş-

ler ileri sürülüp, belgeler gösteriliyordu.[1] Jöntürklerin propaganda eylemleri içinde, bu gazetelerin yanısıra, illegal olarak Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde dağıttıkları broşür ve bildiriler de önemli rol oynamıştır. Y. K. Bayur'un söylediğine göre, «incecik kâğıtlara, 8-10 santimetre boyutunda ve 15-20 sayfa olarak basılan ve böylelikle de yurt içindeki dağıtımları kolayca yapılabilen bu kitapçıklar aracılığıyle büyük bir propaganda eylemi yürütülebilmiştir» (216, s. 325).

Tüm bu propaganda araçları, Osmanlı İmparatorluğu'ndan nasıl giriyordu içeri? Y. K. Bayur, incelemesinde bunun iki yolu bulunduğunu söylüyor. Birincisi, imparatorluğun sınır bölgelerinden kaçak olarak, gizlice içeriye sokma yolu, ikincisiyse, yabancı devletlerin posta servisleridir (216, s. 320). Gelen postayı, Jöntürklerden yana, Jöntürkler hareketi içindeki yabancı uyruklu biri oluyor, bir süre kendinde gizledikten sonra, bunları görevli Jöntürk ajanına veriyordu. Abdülhamit ve yönetimi, buna engel olmak için her yola başvuruyor, yabancı posta bürolarına giden Türk uyrukları tutukluyor, posta memurlarına rüşvet vererek satın alıyordu. Bu arada Avrupa'daki diplomatları aracılığıyle Jöntürklerin basın-yayın çalışmalarına engel olmak için pek çok paralar harcıyordu: Matbaa sahiplerini para yedirerek elde ediyor, hurufatı satın alıyor ve Jöntürklerin propaganda materyallerini bastırdıkları Avrupa devletleri hükümetlerini bitip tükenmek bilmeyen önerilerde bulunuyordu.

Broşürlerin hepsi salt Abdülhamit'in eleştirileriyle dolu değildi kuşkusuz. Bir çoklarında, Osmanlı İmparatorluğunun önemli sorunları kolay anlaşılır bir biçimde işleniyordu. Örneğin, «Vatan Tehlikede» adlı broşürde, memleketin tehlike içinde olduğu, çünkü şimdiki yönetimin yabancı devletlerin müdahalede bulunmalarına uygun bir ortamın yaratılmasına neden olduğu (broşür yazarı burada, Ermeni yağma ve kırımlarını ve Osmanlı İmparatorluğu'nun Berlin Antlaşması uyarınca, Ermeni halkın oturduğu vilâyetlerde reform yapma taahhüdünü kanıt olarak göstermektedir.) eğer yasalar uygulansaydı, «Tüm yurttaşların» mutlu ve esenlikli bir yaşam sürebilecekleri yazılıyordu. Yazar Abdülhamit ve yönetimini sert bir biçimde eleştirerek, devlet işleriyle ilgili tüm önemli kararların şeriata ve yasalara uygun olması gerektiğini kaydetmektedir. Broşürde açıkça, vatanın kurtuluşu için Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm halklarının temsilcilerinden oluşacak millet meclisini toplantıya çağırmak gerektiği belirtilmektedir (108, s. 7-20).

1 Jöntürklerin bu politik ve ideolojik görüşleri ve açıklamaları üzerinde VII. Bölümde ayrıntılı olarak duracağımız için, 1902 büyük kongre öncesinde yayınlanan belli başlı Jöntürk gazetelerinde yayınlanan belgelerin ayrıntıları üzerine durmayacağız.

Anayasal yapının yeniden kurulması ve parlamentonun toplantıya çağrılması fikri, Jöntürklerce yapılan tüm propagandaların ana fikriydi. Sık sık yinelenip duran öteki savlar, anayasal reformların, Osmanlı İmparatorluğu'nun büyük devletlerce parçalanmasını önleyen birer çözüm olarak gerekli olduğunu göstermek içindi. Bu fikir yeni değildir. Daha önce «Yeni Osmanlılar» bölümünde de söylendiği gibi, bir çok kez tekrarlanmış ve tekrarlanagelen bir fikirdi. Ama bu fikir şimdi, Jöntürk propagandalarında sanki yabancı devletlerin baskıları son kertesine varmış gibi, çığlık çığlığa bir hal almıştı. «Vatan Tehlikede» broşürünün yazarı, ülke sorunlarına değgin durumun değişmediğini, yani işlerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun yabancı devletlerce parçalanması durumuna geldiğini söylüyordu (108, s. 20). «Denizcilere Mektup» broşüründe de, aynı şekilde, «bugün avrupalılar, Osmanlı İmparatorluğu'nun parçalanması sorunuyla her zamandan daha çok uğraşmaktadırlar» denilmekteydi (84, s. 1).

Gazete ve broşürlerde zaman zaman, meşrutiyetçi monarşinin genel çizgileriyle bir çözümlemesi yapılıyor ve «saltçı yönetim»den üstünlükleri gösteriliyordu. 1901 yılında yayanlanan «Devleti Yönetme Yolu ve Reformlar» adlı broşür, bunların ilginç olanlarından biridir. Broşürün «Diplomat» takma adlı yazarı, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve kültürel gelişmesini hızla sağlayacak olan şeyin meşrutiyetçi monarşi olduğunu kanıtlıyor, imparatorluğun başına gelen tüm felâketleri, devletin en ana

işlevi olan, «tebaanın refahı»nı bile sağlayamayan, saltçı egemenlik sistemiyle açıklıyordu. Broşürün yazarı, keyfî davranışlara son verilmesi ve padişahın hareketlerinin yasalarla sınırlandırılması çağrısında bulunuyordu (81. s. 3-4, 19). Meşrutiyetçi sisteme broşürde, iktidarın görev ve yetkilerini kötüye kullanmasına son verecek, uyrukların can ve mal güvenliğini sağlayacak, yurtseverlik duygularını artıracak bir araç gözüyle bakılıyordu (81, s. 30-38). Broşürde, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya, Yunanistan, Rusya, Türkiye ve İran'ın ekonomik ve kültürel durumlarıyle ilgili bir takım veriler, karşılaştırmalı tablolar halinde veriliyordu. Yazar bu verileri irdeliyerek, «saltçı sistem»le yönetilen devletlerin, «kişi ve fikir özgürlüklerine yer veren» devletlerden ekonomik ve kültürel bakımdan kat kat geride bulunduğunu en açık, en belirgin örneklerle açıklamaya çalışıyordu. Broşürde sonuç olarak, anayasal yapıda olan tüm ülkelerde yürütme erkinin eylemlerini kontrol eden bir parlamento kurulması önemli ve uygun görülmekteydi (81. s. 46-47, 51).

Çok sayıda gazete, bildiri ve broşürü giriyordu Jöntürklerin Osmanlı sınırlarından içeri. Kahire'deki Rus diplomatik misyon başkanı Şubat 1896'da şöyle yazıyordu: «Sultandan açıktan açığa reform isteminde bulunan Murat Bey'in gazetesi «Mizan» oldukça serbest bir şekilde Türkiye'ye sokulabilmektedir. Üstelik de bunların çoğu başta başkent İstanbul olmak üzere, Yemen'de, sürgün yönetiminde memur olan şüpheli kişilerin ellerinde dolaşmaktadır» (36). Ünlü tarihçi Ahmet Refik'in 1908 yılında belirttiğine göre «Meşveret, Şûra-i Ümmet ve Mizan gazeteleri çok sayıda kurban verilmesi pahasına sokulabiliyordu Osmanlı İmparatorluğunun sınırlarından.» (204, s. 9). Gazete ve broşürler medrese ve öbür okul öğrencileriyle, asker-sivil memurlar tarafından gizlice okunmaktaydı. A. B. Kuran, harbiye yıllarına değgin anılarında, öğrencilerin, Paris, Kahire ve Cenevre'de yayınlanan Jöntürk gazetelerini gizlice elden ele dolaştırdıklarını, bir süredir oldukça düzenli bir şekilde gelmeye başlayan ve bu gazeteleri «yutarcasına, bir solukta» okuduklarını yazıyordu (115. s. 48-50).

Askerî okullardaki Jöntürk hücrelerinin yöneticileri yalnızca dışarda basılan yayınların dağıtılmasına yardım etmekle kalmıyorlar, öğrencilerin, Jöntürklerin propaganda eylemlerine aktif bir şekilde katılmalarını da sağlamaya çalışıyorlardı. K. N. Duru, anılarında, 1895 yılında harbiyeye girdiğinde, Halil Hırkai Şerif adında okuldan bir arkadaşının kendisine, okulda egemen olan ezgi ve baskı havasına değgin bir broşür yazmalarını önerdiğini söylemektedir, Halil bu konuda, broşürü, Paris'te bulunan ve kendisinin de ilişkide olduğu devrimci örgüte basılmak üzere gönderebileceklerini de söylemiştir Duru'ya. Ama hemen sonra Halil tutuklandı. Kâzım Duru'ysa, arkadaşının sözüne uyarak broşürü yazdı ve evine gizledi. Böylece de onun için devrimci eylem dönemi başlamış oldu. Okulu bitirip de Tiran'a, atandığı göreve giderken 1898 yılında 8 /31 numarayla, «İttihat ve Terakki Cemiyeti»nin 8. Bölümünün 31. üyesiydi artık. Bu bölümün yöneticisi İşkodra Mektupçusu olan İsmail İsmet'ti. Onlarla birlikte örgütün Tiran'da da bir şubesi kurulmuş oldu. Avusturya postası yoluyla Jöntürk yayınlarını alıyorlar, Abdullah Cevdet'in kitaplarını ve «özellikle ve büyük bir ilgiyle» «Meşveret»i okuyorlardı (111, s. 7-9).

Jöntürklerin Avrupa'daki yayınsal eylemleri Abdülhamit'in keyfini iyiden iyiye kaçırmaya başlamıştı. Çünkü iş bununla kalmıyor du ki... Jöntürklerin gazete ve broşürlerinin Osmanlı İmparatorluğu sınırlarından içeri girip, asker-sivil aydınlar arasında, feodal saltçılıkla ve despotik rejimle savaş fikrinin yayılmasına ciddi bir şekilde etkide bulunması onu fazlasıyle telâşlandırıyordu. Sultanı bundan daha az endişelendirmeyen bir başka konu da, Jöntürk liderlerince, bizzat kendisini ve Babıâli'yi eleştiren makalelerin, salt «mülteci gazetelerinde» türkçe olarak değil, ama büyük Avrupa gazetelerinde de yayınlanıyor olmasıydı. Murat'ın, Ahmet Rıza'nın ve hareketin öteki önde gelen liderlerinin yayınladıkları Fransızca broşürlerin yanı sıra «Meşveret»in Fransızca olarak yayınlanan ekinde çıkan makaleler, bir çok ülkelerin kamuoylarının gözü önünde Abdülhamit rejiminin despotik özünü açığa çıkarıyordu. Ve bu arada sultan ve hükümeti, Avrupa devletlerinin

parasal yardımlarına sürekli gereksinim duyuyorlardı. Bundan dolayı, davranışlarıyle haklı olarak nedeni oldukları Jöntürk propagandalarının kendilerine kötü bir ün sağlamasını istemiyorlardı. Gerçi uluslararası bankerler için Abdülhamit'in kötü bir ünü olmasının pek öyle bir önemi yoktu; ama büyük sermaye ihracında bulunacakları bir ülkenin politik durumunun istikrarlı olmasına da önem vermemezlik edemezlerdi.

Abdülhamit, diplomatları ve ispiyonları aracılığıyla dış ülkelere sığınmış olan türklerin eylemlerini büyük bir dikkatle izliyordu. Düzenli bir şekilde aldığı «jurnaller» arasında, Jöntürkler ve onların yayınlarına değgin olanlar hiç de az değildi. Sultan dışardakilerin aralarında bir birlik olmadığından haberdardı ve ajanı Ahmet Celâlettin Paşa aracılığıyle, bir dizi eylemciyi, politik savaşı bırakma ve yurda dönme konusunda kendi yanına çekerek 1897 yılında bu durumdan yararlandı.

Gerçekten de tartışmalar ve görüş ayrılıkları mültecilerin içlerini kemirip durmaktaydı. Hepsi de, Abdülhamit'in despotik rejimine son verme genel görüşünde birleşiyorlardı ama, ülkelerinin ilerleyebilmesi için izlenmesi gereken yol konusunda ortak görüşten yoksundular. Cemal Kutay, Ahmet Rıza'yle Murat Bey arasındaki görüş ayrılığının Jöntürkleri iki kampa ayırdığını yazmaktadır (114. s. 80). Bu iki kampın içinde, çeşitli tutumlarda olan bir çok grubun olması da düşünülebilir. Örneğin, Halil Ganem Ahmet Rıza'nın güttüğü amacı desteklerken, Osmanlı İmparatorluğunun ilerliyebilmesi için saray şehzadelerinin eğitim ve öğretimden geçirilmelerinin gerekliliğinin en önemli sorun olduğu şeklindeki kendi teorisini ileri sürdü. Şehzadelerin eğitimleri sorununa öylesine önem veriyordu ki, bunsuz hiçbir reform hareketinin başarıya ulaşamıyacağını söylüyordu. «Çünkü –diyordu Halil Ganem– Türkler öylesine bağlıdırlar ki şehzadelerine, bu prestij derecesinde sevdikleri kişilerin alaşağı edilip devrilmelerine dayanamazlar» (127, c.2. s. 297-300). Çeşitli gruplar ve hareketin militanları arasındaki görüş ayrılıkları konusuna değinen T. Z. Tunaya şöyle yazmaktadır: «O basit 1876 Anayasasına münhasır olacak

yeni rejim, politik bir değişim ya da köklü sosyal bir devrim demek olacak mıdır? Ülke içinde ve dışında kurdukları örgütleriyle bir bütün olarak Jöntürkler ne bu sorulara verdikleri yanıtlarda görüş birliği içindeydiler ne de bu konu üzerinde uzun uzadıya duruyorlardı. Despotizme karşı savaş veren tüm kişilerin amacı Abdülhamit despotizmini yıkmaktı ve bu tüm programların temelini meydana getiriyordu. Saltçılık yerine kurulacak olan rejim sorunu onlar için ikinci plânda kalıyordu. Öyle ki, içlerinden bazıları için, Abdülhamit despotizminin yıkılıp yok edilmesi, onun tahttan indirilmesi anlamına bile gelmiyordu» (239, s. 103-104). Şurasını da belirtmek gerekir ki, yurt dışındaki sığınıkların oluşturduğu grup ve çevreler içinde, despotik rejime karşı fikirler beslemekle uzak yakın ilgisi olmaksızın yurdunu bırakmış, basit yol arkadaşları da vardı. Bunlar, kişisel küskünlükleri nedeniyle ayrılmış, ya da sultanın «teveccühü»nü kazanmış olduklarından «ihsanen» yurt dışına gönderilen yüksek mevki sahibi, ünlü ailelerden gelme, öğrenim yapmak için Avrupa'da yaşayan vb. kişilerdi.

Eylem içindeki görüş ayrılıkları konusundan söz edilirken şunu da belirtmek gerekir ki, Ahmet Rıza'nın pozitivizme olan sempatisi de görüş ayrılıklarının ciddi kaynaklarından birisi olmuştur. «Mizan» 1897 yılında «örgütü, pozitivist örgütlerininin Türkiye şubesi» haline getirmek istediği için Ahmet Rıza'ya sitem ediyor, onu kınıyordu (103, s.106). E. Remsaur, Ahmet Rıza'nın pozitivizminin[1] örgütü ateizmle suçlanma tehlikesi altına düşürdüğünü ve bunun, Abdülhamit'in elinde, Jöntürklere karşı korkunç bir silâh olarak kullanılabileceğini kaydetmektedir (265, s.29). Jöntürklerin Cenevre kolundan Arif Beyoğlu'nun «Meşveret'te pozitivist takviminin kullanılması ile ilgili olarak İbrahim Temo'ya yazdığı mektup oldukça ilginçtir. 1896 Eylülünde yazılan bu mektupta: «Eğer İstanbul'da cahil halk tarafından duyulursa bu iş, kazandığımız o küçücük sem-

1. Bkz.: Bl. VII

pati de yok olacak ve artık bizim de bundan sonra bir şey yapabilmemiz, herhangi bir girişimde bulunabilmemiz olanaksız olacak diye korkuyorum» deniliyordu (118, s.52). Hareket içindeki görüş ayrılıkları bazı kez çok sert bir biçimde duyuruyordu kendini. Yabancı ülkelerdeki sığınık Jöntürklerin bir bölüğü, Ahmet Rıza'yı eleştirirken, hareketi, kendi keyfine ve kendi prensiplerine bağlamaya çalışmakla suçluyorlardı. Şerafeddin Magmumi, 1897 yılında yayımlanan «Olayların Gerçek Yüzü» adlı broşüründe, Ahmet Rıza'nın, işleri yönetirken, Namık Kemal ya da Mithat Paşa'dan bile bambaşka bir eylem adamı olarak kendini pek yükseklerde gördüğünü yazıyordu (90, s.28-29).

Avrupa'dakiler aralarında sürtüşe dursunlar, örgütün İstanbul komitesi yönetim kurulu Abdülhamit'i tahttan indirme hazırlığı yapmaktaydı.[1] Yukarıda da belirtildiği gibi Ahmet Rıza grubu bu girişimi desteklemiyordu. Ama başlarında Hacı Ahmet Efendi, Şeyh Naili Efendi ve Yarbay Şefik Bey'in bulunduğu komplocular 1896 Ağustos'unda, bir ihtilâl yapmayı asarlıyorlardı. Ermeni kıyımı dolaysıyle yabancı devletlerin 1896 yazında Osmanlı İmparatorluğuna gerçekten bir müdahalede bulunmalarının söz konusu olması, komplo tarihinin Ağustos 1896 olarak seçilmesinde önemli rol oynamış olsa gerektir.

Komplocular, İstanbul'da birinci tümen komutanı Kâzım Paşa'nın desteğini de kazanmışlardı. Veliaht Reşat Efendi'nin ele geçirilmesi ve şeyhülislâmdan Abdülhamit'in tahttan indirilmesine değgin fetva alınması da tasarlanıyordu. Komploculardan birinin ihaneti yüzünden komplo başarısızlığa uğramıştır.[2] Kazım Paşa, Hacı Ahmet Efendi, Şeyh Naili Efendi ve

[1] Komplo konusunda Bkz.: (258, s. 331-334; 265, s,30-34). E. Remsaur kitabında bu komplo olayına geniş yer vermektedir. Onun ricası üzerine harekete katılmış bir çok kişi gördüklerini yazmışlar ve Remsaur'da kitabı üzerinde çalışırken bunların çok değerli anılarından yararlanmıştır.

[2] P. Feş, hainin, «İttihat ve Terakki Cemiyeti»nin İstanbul sekreteri Nadir Bey olduğunu söylemektedir. Komplonun başarısızlığa uğramasının

kardeşi Şeyh Abdülkadir[1] Efendi ve onun ailesinden örgüte üye olanlar, Mekkeli Sabri, yüksek mevki sahibi memurlardan Zühtü, Kemal ve Şefik Beylerle daha birçokları, çarçabuk tutuklanarak sürgüne gönderildiler. Musul'a sürülen Hacı Ahmet Efendi bir kaç yıl sonra Paris'e kaçtı. Şefik Bey de kaçmanın yolunu buldu ve Paris'e giderek sığınık Jöntürklerin en aktiflerinden biri oldu. Görüldüğü gibi, sultan, bu kez de cezalandırmada aşırı gitmekten kaçınmıştır. Abdülhamit, örgütün hesabını görmede başka yollardan başarıya ulaşmayı umut ediyordu. Nitekim bu amaçla «Baş İspiyoncu» diye ünlü Ahmet Celâlettin Paşa'yı Jöntürk liderleriyle görüşmeler yapması için Avrupa'ya gönderdi.

Sultan bundan önce de Jöntürk gazetelerinin yayınlanmalarını engelleme yönünde bazı yeltenişlerde bulunmuştu. 1896 yılında, «Meşveret»in kapatılması ve yayımcısının Fransa'dan sürülmesi dileğiyle Fransa hükümetine başvurmuştu. Ahmet Rıza, gazetesini İsviçre'ye taşımak zorundu kaldı. Ama Fransız basını, Jöntürklerin gazete yayımlama haklarını ve basın özgürlüğünü savunan yazılarla hep birden harekete geçti. Sultan «Meşveret»i izlemeyi İsviçre'de de sürdürdü. Buyruğu üzerine gazetenin kullandığı Türkçe hurufat satın alındı. Ahmet Rıza Belçika'ya geçerek, gazetesini litografa basmaya başladı. «Meşveret»in 15 Nisan 1896 sayısının ekinde, Jöntürklerin desteğiyle Abdülhamit'e karşı verilen savaşa değin Fransız gazetelerinde çıkan yazıları bir dizi halinde yayınladı. Ahmet Rıza,» Meşveret»i Paris'te yeniden yayınlamaya başlayınca, sultan 1897 Temmuzunda, Paristeki Türk büyükelçiliğine verdiği bir buyrukla, padişahın kişiliğini küçük düşürdüğü savıyle, gazetenin yayımcılarını mahkemeye vermelerini istedi. Gel-

ve tutuklanmaların baş nedeninin Nadir Bey olduğu, başka yazarlarca da ileri sürülmektedir (Örnek olarak bkz.: 266. s. 430-432).

[1] E. Remsuar, Şeyh Abdülkadir'in Şeyh Sait yönetimindeki Kürt isyancılarla ilişkisi olduğu için 1925 yılında Mustafa Kemal Hükümeti tarafından idam edildiğini kaydetmektedir.

gelelim mahkeme «sanıkların iyi birer kişi olarak ün yapmalarını, gerek Ahmet Rıza'nın, gerekse Halil Ganem'in Fransa'ya karşı besledikleri sevgi duygularını, yazarların suçlanan yazılarını Ermeni kıyımından dolayı duydukları öfke duygusuyla yazmış olacaklarını ve Fransız basınında sultana karşı açılan kampanyanın etkilerini» göz önüne alarak, «sanıkların biraz aşırı sayılabilecek davranışlarının bağışlanmasına» karar verdi (265, s.37). Ahmet Rıza, Halil Ganem, ve gazetenin sorumlu redaktörü Fransız Vallon, ceza olarak 16 şar frank ödemeye yargı giydiler.

Ahmet Celâlettin Paşa'nın Avrupa'ya gelişinden önce, Jöntürklerin kamplara ayrılıp bölünmeleri apaçık bir hal almıştı. 1897 yılında örgütün Avrupa'daki resmî kurmay karargâhı, Cenevre komitesiydi. Bunun da yöneticisi, Kahire'den döndükten sonra Murat Bey olmuştu (265, s.38). Daha öncede söylediğimiz gibi, Murat, Kahire'deyken «Mizan»ı yayınlıyordu (4 Ocak 1896). Kahire'de de bir Jöntürk yayın organının çıkmaya başladığını duyan Abdülhamit, öfkelenerek, Murat'ın bu yayınsal eylemini engellemek için ne mümkünse yaptı. Hidiv'in, Murat'ı Türk hükümetine teslim etmek zorunda bırakılması yolu bile denendi. Başlangıçta Murat'ı destekleyen Mısır'daki İngiliz komiseri Lord Kromer de, Murat'ın gazetesinin padişahı küçük düşürmeye, onu aşağılamaya varacak kadar ileri gittiğini ileri sürerek Murat'a karşı tavrını değiştirdi. Kahire'deki Rus diplomatik misyonu başkanı, Murat'ın Kahire'de oturması konusunda Lord Kromer'le olan görüşmelerini bildirirken, Murat'ın önceleri de sultanı küçük düşürücü yayınlar yaptığını dolayısıyle Lord Kromer'in tavrını değiştirmesinin asıl nedeninin İngiliz hükümetinin o sıralarda Abdülhamit'le yakınlaşma çareleri araması olduğunu açıklamaktadır (36, s.125-127). İngiliz hükümeti için Murat bu olayda, Kahire'den uzaklara, İstanbul'a sürülen bir dama taşı, diplomatik oyunun bir piyonuydu. Tüm bu olayların doğal sonucu olarak da 1896 yazında Kahire'yi terketmek düştü Mu-

rat'a. (Bkz. 6,1-3, 6-9, 14-15, 22-27, 115-117, 119-122, 125-127).

Kahire'den ayrıldıktan sonra «Mizan»ı bir süre de Paris'te yayımlayan Murat, daha sonra Cenevre'ye geçti. «Mizan»ı burada da yayımlayan Murat, «İttihat ve Terakki Cemiyeti»nin Cenevre kolunu yönetti. 1897 İlkbaharında Jöntürklerin Paris ve Cenevre kolları arasındaki görüş ayrılıkları son kerteye varmıştı.

Ahmet Rıza, 4 Temmuz 1897'de «La Patrie» de yayınlanan bir röportajda, Jöntürkler arasında bir parçalamanın olduğunu bildiriyor ve bunun, kendisinin Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde yaşayan müslümün halkların haklarını savunmasıyle ilgili olduğunu ima ediyordu. «Mizan» sayfalarında Ahmet Rıza'ya hemen cevap verildi. «Şu ya da bu fraksiyondan tüm Jöntürkler, dinsel inanç özgürlüğüne yer veren 1876 Anayasasının yeniden yürürlüğe konulması yanlısıdırlar» deniliyordu bu cevapta. Bundan kısa bir süre önce de (Haziran 1897) «Mizan» Ahmet Rıza'ya yükleniyor ve onu, Jöntürklerin Paris komitesini, pozitivistlerin örgütlerine bağlamaya çalışmakla suçluyordu (265, s.40).

Ahmet Celâlettin Paşa'yı Avrupa'ya göndermek için çok başarılı bir zaman seçimi yapılmıştı. Cenevreye geldikten sonra Murat'la karşılaşan A.Celâlettin Paşa, uzun görüşmelerden sonra, sultanın ciddi reformlar yapmaya hazır olduğuna, ancak bunun için ona karşı yürütülen savaşın durdurulması ve yurda dönülmesi gerektiğine inandırdı Murat'ı. Murat, öneriyi uygun bulduğunu bildirdi. Ahmet Rıza ve Paris komitesi üyeleri Celâlettin Paşa'nın önerisini geri çevirdiler. İbrahim Temo ve onun Romanya'daki grubu da, sultanla anlaşma fikrini benimsemediler. Ama Murat, «Mizan»ın yayınını kesti ve İstanbul'a döndü.[1] Daha bir süre önce Abdülhamit'i aşağılayan okuyucularına, onun ülkeye belâdan ve acıdan başka bir şey getirmediğini ve getirmeyeceğini söyleyen, onları buna inandıran bir in-

[1]. Celâlettin Paşa'nın Avrupa'daki görevi ve Murat'ın yurda dönüşü için bkz.: (228, s. 72-76, 96-103; 118. s. 146-149; 265. s. 47-51)

sanın böylesi bir davranışta bulunması nasıl değerlendirilmeliydi? Oldukça karışıktı durum. Murat, «sultanın iyi bir insan olduğuna» saf saf inandığından mı, yoksa, eylemlerinin nihai başarısına inanmadığından mı böyle davranmıştı? Bu konuda yargıda bulunmak oldukça zordur.[1] Ama açık bir şey vardı ortada: Murat'ın yurda dönüşü, gericilerin oldukça önemli bir yengisiydi. Murat'ın dönüşü, 1895-96 yıllarında, kendisini, nesillerinin prestij edilecek putu gibi gören Jöntürklere inanmış gençler üzerinde büyük bir etki yaptı (263, s. 10). Murat'ın yandaşlarından bir bölüğü de, diplomatik görevlere gittiler. Çürüksulu Ahmet, Belgrat ataşemiliteri, Şefik Bey, Viyana ataşemiliteri oldular.[2] Sultan aynı zaman da, yurt içindeki Jöntürklere de güçlü bir darbe indirdi. Har-

[1] Murat ve yoldaşlarının A. Celâlettin Paşa'yla görüştükten sonra «Mizan»ı kapatıp yurda dönmelerine değgin başka başka görüşler ileri sürülmüş, genel olarak, Murat ve yoldaşları ağır bir dille suçlanmışlardır. Onların bu davranışlarını anlayışla karşılayan P. Fesch şöyle diyor: «Jöntürkler ne istemektedirler? Reform ve siyasal sürgünlerin bağışlanmalarını... İstekleri kabul edildi. Padişah bir hükümdar olarak şeref sözü verdi. Bunu geri çevirselerdi, kişisel çıkarlarıyle ilgili bir art düşünceleri olduğu şüphesi uyanabilirdi. Kabul etmek zorundaydılar. Sözünden dönen Abdülhamit'ten başka kimse suçlanamaz (Bkz.: P. Fesch, Constantinople aux derniers jours d'Abdül-Hamid, Paris, 1907, s. 344-345).

E. Remsaur ise, Ahmet Rıza, Halil Ganem ve arkadaşlarını, «kusurları ne olursa olsun Abdühhamit'in verdiği sözün anlamını bilecek kadar zeki olduklarından ötürü» kutlarken, «Ateş-kes» ilân edip yurda dönen Murat ve arkadaşları için «tüm yitirdikleri şeylere karşılık, tek kazandıkları, bir hükümdarın şerefsiz olduğu gibi kuru bir gerçeği öğrenmek olmuştu» diyor ve şöyle sürdürüyor : «Oysa Abdülhamit'in şerefini bir kez daha harcıyabileceğini zaten bilmeleri gerekirdi. Bazıları ne denli aptallık ettiklerinin farkına varır varmaz Abdülhamit'e karşı yeniden silâha sarıldılar ama ünleri ve amaçları kolay kolay onarılamıyacak bir yara almıştı, geç kalmışlardı (E. Remsaur, Jöntürkler ve 1908 İhtilâli, s. 64-67, Sander Yayınları, İst. 1972) (Ç.N.)

[2] Bununla birlikte, Şefik Bey bir kaç ay süreyle bazı Jöntürk yoldaşlarıyle birlikte Cenevre'de «Osmanlı İhtilâl Fırkası»nı kurdu. Ermeni İhtilâl komiteleriyle de ilişki kurmuştu. Bunların yardımıyle bomba bulup sultana suikast düzenlemek amacındaydı (Bkz.: 228, s. 98-99).

biye ve Mülkiyede yeniden eyleme geçmeye çalışan hücre üyeleri tutuklandılar. Jöntürk gruplarına gizlice katılmış bulunan bir grup genç subay da tutuklananlar arasındaydı. Haziran 1897 de General Reşit Paşa yönetimindeki askeri mahkeme 78 kişiyi Trablusgarp'a sürgüne yargı giydirdi (bir başka habere göre 81 kişi). Bunlardan 13'ü ilkin ölüm cezasına çarptırılmışlardı ama bu ceza sonraları Trablusgarp kalesinde hapis cezasıyle değiştirildi.

Bu ciddi kayıplara rağmen Jöntürkler hareketi durmadı. Halil Ganem «*L'Eclair*»de, Abdülhamit'in sözlerine inanmayan, onunla uzlaşmaya gitmeyen Jöntürkler adına bir açık mektup yayınladı. «Ülkemizin şimdiki durumu bizleri fazlasıyle üzmektedir –deniliyordu mektupda– Ve biz, onun geleceğinden emin olmak istiyoruz. Bir kez daha tekrarlıyoruz: Vaadler hiç bir şey değildir, ilkelerse herşeydir, herşey ilkelere bağlıdır» (258, s. 344). Jöntürkler, 1897'nin bu çok çetin ve güçlüklerle dolu olarak geçen yazından sonra, bir kaç dış merkezde yeniden eyleme geçtiler. Ahmet Rıza, Paris'te «Meşveret» i yayınlamaya devam ediyordu. Abdullah Cevdet, İshak Sükûti ve Cenevre kolunun canla başla çalışmaları sayesinde eylemler büyük bir hızla yeniden başladı. Tunalı Hilmi'yle[1] birlikte Nuri Ahmet, Halil Muvaffak, Reşid, Akil (Muhtar), ve Refik «Osmanlı» adında yeni bir gazete çıkarmayı kararlaştırdılar. Bu gazetenin ilk sayısı 1 Aralık 1897'de çıkmıştır (231, s. 95). Yeni yayınlanan bu gazete, Babıâli'yi ve sultanı büyük bir telâşa düşürdü. Sultan, büyük elçi ve el ulağı Münir Bey aracılığıyle, gazetenin yayımcılarına, tutsakların salıverilmelerine karşılık, yayını kesmelerini önerdi. 1899 yılı başlarında öneri kabul edildi ve sultan, kısmen de olsa bu kez gerçekten sözünü tuttu. Tutsaklar serbest bırakıldılar. Ancak sürgün sıfatıyle Trablusgarp'ta bulunanlar alıkonuldular (258, s. 346).

15. Tunalı Hilmi (1863-1928) askerî tıbbiyedeki Jöntürk hücrelerinin ilk üyelerindendi. Hapishaneden kaçarak Avrupa'ya gitmişti. Jöntürk propaganda broşürlerinden bir çoğunu o yazmıştı. Kemalist İhtilâlden sonra Zonguldak milletvekili olarak TBMM'ne girmişti (229, s. 715).

Bir süre sonra, Abdullah Cevdet, Roma'daki, İshak Sükûti'yse Viyana'daki Osmanlı elçiliklerine «tabip»lik göreviyle gönderildiler. Tunalı Hilmi de 1900 yılında, Madrit elçiliğinde kâtip oldu.[1] Ancak çok kısa bir süre sonra, sultandan hiç bir orun kabul etmeyen ve sığınık olarak politik eylemlerini sürdürme kararında olan Jontürklerin Cenevre kolunca Lonra'da yeniden yayınlanmaya başladı «Osmanlı».[2]

«İttihat ve Terakki Cemiyeti»nin kollarının eylemlerinden söz ederken, 1897 de kurulan Kahire kolundan da söz etmemiz gerekir. Bu kolun, başkanı Hoca Kadri Efendi, yazmanı Salih Cemal Bey'di. Örgütü Mehmet Ali Paşa'da destekliyordu. 1899 yılında, Kahire kolu, yeniden örgütlendi ve yöneticilerini değiştirerek yenilerini seçti. Bu yeniden örgütlenme işine, Cenevre'den Kahire'ye gelen İshak Sükûti ve Tunalı Hilmi de katıldılar. Kahire'de, «Kanun-u Esasi» (1897) ve «Basiret uş-Şark» (1895) adlı gazeteler yayınlanıyordu (239, s. 110).[3]

Bu dönem Jöntürk hareketlerinin çeşitli gruplarının eylemlerini eleştiren A.B.Kuran şöyle yazıyor: «O zamanlar, Jöntürklerin ilgileri açısından, Kahire ve Cenevre birinci plânda yer alıyordu. Tüm Jöntürkler Ahmet Rıza Bey'e karşıydılar. Bunun nedeni de, Ahmet Rıza Bey'in hiç bir etkili eyleme girişmek istemeyişi ve «Meşveret»i yayınlamaktan tam bir memnunluk içinde olmasıydı» (228, s. 112).

A.B.Kuran, Ahmet Rıza için söylediği bu sözlerde açıkça

[1] Ancak Tunalı Hilmi Jöntürk hareketinden kopmadı. Elçilikteki görevi sırasında bile, Jöntürklerin Kahire koluyla sürekli olarak destekleyici bir ilişki içinde bulundu.

[2] Karmakarışık bir yazgısı vardı «Osmanlı»nın 1897'de Cenevre'de çıkmaya başlamış, yayını durdurulmuş, 1900'de Londra'da yeniden yayınlanmaya başlamış, 1900'den 1903'e değin Folston'da (İngiltere), sonra Kahire' de (1903 Sonbaharından başlıyarak) ve en son olarak, yeniden Cenevre'de sürdürmüştü yayınını.

[3] Haziran 1897'de Ahmet Celâlettin Paşa'nın vekili Reşit Bey, Kahire Jöntürklerine, gazetenin yayımının durdurulması için 1000 frank önerdi; onlar da bunu kabul ettiler (Bkz.: 228, s. 106).

yan tutmaktadır. Gerçekten ilke olarak, sultana karşı düzenlenen komploya katılmamıştır Ahmet Rıza. Ama, bir çok uluslararası kongrelere de katılarak, canla başla Jöntürklerin amaç ve programlarının propagandasını yapmıştır. 1899 yılında silâhsızlanma kongresine de örgüt adına katılmış ve kongreye bir andıç (muhtıra) vermiştir. 1900 yılında Paris'te yapılan uluslararası basın kongresine de yine örgüt adına katılmıştır (239, s. 111-112).

1896-1900 yıllarında Romanya'da (Konstanza, Mecidiye) ve Bulgaristan'da (Ruse, Şumen, Plovdiv, Sofya, Vidin, Kazanlık) Jöntürk grupları harekete geçti. 1898 yılında ise, yukarda da söylediğimiz gibi, örgütün Arnavutluk'taki (İşkodra, Tiran) kolları da harekete geçti. Bu kolların çoğunun kurulması İbrahim Temo'nun katkısıyle olmuştu. Temo, Mecidiye'de doktorluk yapıyor ve, Paris, Cenevre, ve Kahirey'le sürekli ilişkiler içinde bulunuyordu (239, s. 111). Karısı Nafiye Temo'nun anımsadığına göre, Mecidiye'deki evleri, bir çok politik sığınık için orjinal bir geçit yeriydi. İzlenen Jöntürkler sık sık buraya sığınırlardı. Temo onları çevre köylerdeki sadık adamlarının yanlarında gizler, sonra da Paris ya da Cenevre'ye geçmelerine yardım ederdi.[1]

XIX. yüzyılın sonları ve XX.yüzyılın başlarındaki sığınık Jöntürklerin eylemlerinden söz ederken, bu dönem propagandaları arasında önemli bir yer tutan politik hicviye ve karikatürü de anmak gerekir. O zamanki Türk toplumunun geniş kitlelerince kolay anlaşılır olduğunu düşünerek, görüş ve programların politik satirle açıklanması, Jöntürk propagandalarında sık başvurulan önemli araçlardan biri oldu. Sultan Abdülhamit yönetiminin rezilliklerini, zaman zaman iğneleyici, zaman zaman abartmalı bir biçimde okuyuculara sunan önemli sayıda broşür ve bildiri yayınlandı. Jöntürk yayınları içinde, özellikle bir kaç gazete hicve yer veriyordu. 1898 yılında Cenevre'de yayınlanan «Beberuhi» (Türk gölge tiyatrosunun gülünç kişilerinden biri) bunlardan bi-

[1]. Bu konudaki bilgileri, kitap yazarı 1961 yazında Mecideye'de bulunduğu sırada Nafiye Temo'dan almıştır.

riydi. Elimize geçen bir kaç sayısına bakarak bir yargıda bulunacak olursak, «Beberuhi» nin yayını topu topu bir kaç ay sürmüştür. Bir başka gazete –«Dolab»– 1898'den 1899'a dek yine çok kısa bir süre yayınlanmıştır (Bkz.: 191). Her iki gazete de, ülkenin ağır koşullar altındaki ekonomik durumundan Abdülhamit ve yönetimini sorumlu tutuyor, Türk olmayan halkların özgürlük uğruna savaşlarını şiddetlendiren, iç politikayı çıkmaza sokan keyfi ve zorba yönetimlerini ağır bir biçimde eleştiriyordu.

Sultanın kişisel «sefahet» inden ileri gelen sosyal ve politik sorunlar, Jöntürk propagandalarının bu kendine özgü, bu satirik gazetelerinin içerik ve özlerinde de yansıtılmaktaydı. Ülkenin sosyal ve ekonomik koşullarının objektif eleştirisi; özgürlük, ilerleme ve halkın aydınlatılmasına değgin ortak ve genel görüşlerde ifadesini buluyordu. Hiç kuşkusuz göz önünde bulundurulması gereken bir nokta var burada: Jöntürk propagandaları salt yasal ya da biçimsel engelleri değil, ama aynı zamanda, padişahlık yönetiminin değişmezliği ve kutsallığıyle, padişahların yanılmazlığına değgin yüzyıllar boyu halk yığınlarında oluşturulmuş olan bir inanç engelini de aşmak, geçmek zorundaydılar. Durum böyle olunca, halife sıfatıyle Abdülhamit'i gözden düşürmek için hiciv yolunu seçmekte haklıdır Jöntürkler. «Dolab»ın bir sayısında uydurma bir mektup yayınlandı. Abdülhamit'in ölmüş bulunan suç ortaklarından birine yazdğı bir maktuptu bu. Bu mektupta Abdülhamit'in ağzından; halife olduğu, kendisine her şeyin serbest olduğu, canının istediğini yapabileceği ve ezilen halkın büyük bir kutsal kişiymiş gibi onun elinden çıktığı.. biçiminde övücü sözler söyletilmekteydi. Halifelik kurallarını çiğnediği şeklindeki Jöntürk eleştirilerini hiç umursamadığını söyleyen Abdülhamit, para, ünvan, nişan –her şeyinin– olduğunu, bunların sayesinde, uysal «ulemalar» bulabileceğini, dahası, eğer gerekirse, kendi «Hamit Şeriatı»nı kurup uygulayabileceğini ileri sürüyordu (89, No: 4, s. 2). Sultanı, şeriata saygısızlıkla suçamak ve buna dindar Türk- Müslüman halkı inandırmak, II.

Abdülhamit ve onun despotik yönetimiyle yaptıkları savaşta Jöntürklerin işini esaslı bir şekilde kolaylaştırıyordu.

Jöntürkler padişahlık yönetimine sosyal bir kurum olarak karşı çıkmamalarına rağmen, sultan ve onun kliğinin o besbelli, o apaçık davranışlarına değgin eleştirisel ve satirik öyküleriyle, meşrutiyetçi bir yönetimin yeniden kurulması fikrinin yayılması için bir zemin hazırlamışlardır. «Beberuhi» de yayımlanan bir makalede sultanın suratına çarparcasına şöyle deniliyordu: «Anayasa, parlamento, basın özgürlüğü! Tüm bunlar, gerçekten yok muydu bizde bir zamanlar? Yirmi iki yıllık cinayet ve felâketlerin hesabını vereceksin!» (83, No: 5 , s. 6). «Beberuhi», satirik bir görünüm içinde, «hürriyet», «emniyet» gibi kavramların, imparatorluğun yerel bölgelerinde bile bulunmadığını söylüyordu (83, No: 2, s. 6). Gerek «Beberuhi», gerekse «Dolab», padişahın bakan, diplomat ve yüksek mevki sahibi memurlarının cahilliklerini, sert, öfkeli bir şekilde alaya alıyor, gülünçleştiriyordu (89, No: 7, s. 4; 83, No: 3, s. 2). Osmanlı İmparatorluğunun ekonomik ve kültürel ilerlemesinin ve onun tüm halklarının mutluluğa ve bolluğa kavuşmasının; halkın eğitilmesi ve anayasal reformların yapılmasıyla sağlanacağı görüşü, değişik üsluptaki gazetelerle halk arasında yayılıyordu.

Böylece 1898-1900 yıllarında, sığınık Jöntürklerin eylemleri, bir kaç gazete ve propaganda broşürünün yayınlanmasına özgüydü. Türlü Jöntürk grupları arasında örgütsel bağlar yoktu. Onların bu birbirinden kopuk ve dağınık eylemleri. feodal saltçı rejime karşı savaşlarının ilerdeki gelişmeleri için ciddi bir engel olmuştur. Ama hereketin bir çok aktif üyesi, bu durumun bilincine varmaya başlamıştı.

Ayrı ayrı grupların ortak eylemleri için birleştirilmelerine ilk kez 1899'da başvuruldu. Tüm Jöntürk gruplarını güçlü bir örgüt çevresinde toplamak için özel bir kongre toplanması fikri Kahire kolunca ileri sürüldü. Kongre fikri, o zamanlar Kahire'de bulunan Tunalı Hilmi Bey'e aitti. 15 Eylül 1899 yılında, tüm sığınık Jöntürk gruplarına, toplanacak olan «Yeni Osman-

lılar» kongresine katılmaları için davetiyeler yollanmıştı. Bu davetiyelerde, kongrenin üç gün süreceğinde ve Brindizi'de yapılacağından söz ediliyordu (Bkz.: 228, s. 130-131). Açılış için 20 Ekim günü tasarlanmıştı. Kongrede «reis-i umumi, aza intihabı ve nizamname tanzimi» yapılacaktı. Davetiyelerin yalnız dışarda bulunan Türklere değil, Türkiye'deki önde gelen aydınlara da gönderilmesi ilginçtir. Bunlar arasında, örneğin; şair Tevfik Fikret, yazar Recaizade Ekrem ve Abdülhak Hamit, gazeteci Tevfik Ebuzziya, Hüseyin Cahit vb. vardı (228, s. 131). Ancak, gruplar arasında bir uzlaşma sağlama olasılığı olmadığının anlaşılması üzerine kongre yapılamadı. Ahmet Rıza ve yandaşları kongre toplanmasına karşı çıkmışlardı. Ahmet Rıza'da bu düşünce ve tavrı oluşturan nedenler, pek olasıdır ki, kongre toplanmasını öneren Kahire komitesinin, hükümete karşı bir ayaklanma fikrini ileri sürmesi ve bir başlangıç olmak üzere de hükümet binalarını havaya uçurup, en ağır suçlu yüksek memurlardan bir kaçının öldürülmesini önermesidir (228, s.132).

Kongre toplanması önerisi gerçekleşmemesine rağmen bu son fikir Jöntürk gazetelerinde hararetle tartışıldı. Bu durum ve bununla ilgili görüşler Ali Fahri'nin Ağustos 1900'de Cenevre'de yayınladığı broşüründe kendine özgü, tipik bir biçimde görülür. Bu broşüründe yazar, «halen ağlanası bir durumda olan ülkelerinin durumunun iyileştirilmesi için tutkulu bir istekle dolup taşan liberal Osmanlıların zihnini bir yıldır işgal eden» bir kongre toplanması fikrine dönülmesinin gerekliliğinden söz ediyordu(124, s. 1).

Ali Fahri, Tunalı Hilmi'nin «Murat» broşüründe ortaya attığı bir kongre toplanması fikrinin yeniden görüşülmeye değer olduğunu yazıyordu. Ali Fahri, Tunalı Hilmi'nin onları birbirine düşüren, kongre toplanmasının ilkelerine değinen fikrini ayrıntılarıyla açıklıyordu: Devlet yapısının gelecekteki biçimine değgin karar onaylanmalı ve anayasal bir yönetime varmanın yöntemleri saptanmalıydı. Kongreye katılanlar, ilerdeki eylemleri için zorunlu olan kongre kararlarını benimsemeliydiler. Kongre, delegelerin kararlarını gerçekleştirecek olan bir komite seçmeliydi

(124, s. 5). Ali Fahri, Jöntürk eylemlerinin artık meyvalarını ve diğini belirtiyor, «Şu son beş yıldır yapılan propagandanın, b çok insanın aydınlatılmasında ve, tüm imparatorlukta, özellik de İstanbul'da liberel fikirlerin yayılmasında büyük bir rol oynadığını söylüyordu (124, s. 1). Bununla birlikte yazar, kamı oyundaki gelişmelerin ülkenin ilerlemesi ve mutluluğu için yı terli olmadığını belirtiyordu. Bu durumun en önemli nedenl rinin, Jöntürk hareketindeki dağınıklık ve gruplar arasındal çelişki olduğunu ileri süren Ali Fahri, tüm bunların, bu birle tirici kongreyle giderilip yok edilmesi gerektiğine işaret ediyord (124, s. 2). Broşürde direşkenlikle imparatorluğun tüm halklar nın zalimlerle yapılan savaşta güçlerini birteştirmeleri gerektiğin yer veriliyordu. «Ortak sorunlar için özel çıkarları bir yana bıral mayı kaçınılmaz bir yasa sayarak», din ve milliyet ayrımı gözeı meksizin, «tüm Osmanlıların mutlulukları uğruna ortak bi savaş» için birleşme çağrısında bulunuyordu Ali Fahri (12 s. 3). Yazar, Ermeni, Arnavut, ve Makedonya devrimci grup v komitelerine, kendi ulusal çıkar ve hakları için savaşmamalar Abdülhamit ve yönetimine karşı genel bir savaş için Jöntürkler birleşmeleri çağrısında bulunuyordu. Ali Fahri, ayrıca, bugü «dehşet ve derin bir acıma» duygusundan başka bir duyguyl anımsamanın olanaksız olduğu Ermeni kırımı gibi olayların tekraı lanmaması için «Ermeni yurttaşların», savaşlarında Jöntürkler birlikte, Jöntürklerin yanında girmeleri gerektiğini söylüyordı «Uzlaşmamız gerek –diye yazıyordu Ali Fahri– halkın kanıyl lekelenmiş melun hükümetin leşini toprağa sermek ve tüm va tandaşları özgür ve eşit kılmak için, uzlaşmamız gerek» (124 s. 4). Öteki bazı Jöntürkler gibi Ali Fahri de, tüm Osmanlı İmpa ratorluğu halklarının kardeşliğine belki de gerçekten inanıyordu Ama, broşüründe, Jöntürk propagandalarına özgü, imparator luğun Türk olmayan halklarının bağımsızlıkları için savaşm haklarının açıkça yadsındığı görülür.

Ali Fahri, broşürünü tezelden harekete geçme çağrısıyl bitirir. «Zaten öylesine gecikmiş bulunuyoruz ki, beklemekl

geçen her dakika bizi amacımızdan uzaklaştarıp yıkıma doğru götürüyor. Bu, yüz karası bir durumdur. Bu durumda böylece kalıp durmak cinayettir. Hiç bir gecikme ve ertelemeye yer vermeksizin hemen harekete geçmek gerektir. Öyle ki, bir sürü suçsuz insan zindanlarda acı çekmekte, analar, bacılar, karılar, kardeşler gözyaşlarına boğulmaktadırlar...» (124, s. 7-8).

Bir kongre toplanmasının, amaca uygun ve yararlı olup olmayacağı sorunu, 1900-1901 yıllarında sığınık Jöntürkler arasında çok sert tartışmalar yapılmasına neden oldu. Bir taraf kongrenin ivedilikle toplanmasında direnirken, öbür taraf, kongrenin hareket içinde bir birlik sağlıyacağından emin olunduktan sonra –ancak bundan sonra– toplanmasının amaca uygun ve yararlı olacağı savını ileri sürüyordu. Örneğin Tunalı Hilmi, Kahire'de yayınladığı küçük bir broşürde –pek olasıdır ki o başarısız denemesini de göz önüne alarak– kongrenin son derece gerekli olduğunu ve onun şöyle ya da böyle, yarımyamalak geçiştirilemiyeceğini ileri sürüyordu.

Bu sırada, Jöntürk hareketinin ilerdeki gelişmeleri üzerinde çok önemli rol oynayacak olan bir olay oldu. Abdülhamit'e karşı yürütülen savaşa, büyük bir Türk devlet adamı katıldı. Sultanın eniştesi (Abdülhamit'in kız kardeşiyle evliydi) olan Damat Mahmut Paşa, zamanın yüksek bürokrat çevrelerine göre oldukça yüksek kültürlü bir insandı. Devlet hizmetinde bir çok önemli yerlerde bulunmuş, bu arada bir yıl kadar (1892'de) Adalet Bakanlığı yapmıştı. Damat Mahmut Paşa, 1876 Anayasasının yeniden uygulanması yanlısıydı. Abdülhamit'i anayasal reformlar yapmaya yöneltmek için sürekli bir takım denemelerde bulunduktan sonra, başka bir ülkeye sığınmaya karar verdi. Damat Mahmut Paşa'nın sultana yakın saray dalkavuklarınca devlet işlerinden büsbütün uzaklaştırılmış olması da bu kararın alınmasında önemli bir neden olsa gerektir.

Aralık 1899'da Damat Mahmut Paşa, çocukları Mehmet Sabahattin ve Ahmet Lütfullah'la birlikte, Fransız vapur kumpanyasından bir memurun yardımıyle ve bir Fransız gemisiyle

İstanbul'dan Fransa'ya kaçtı (Bkz.: 258, s. 351-353; 114, s. 35-39). Devletin en yüksek memurlarından birinin kendisine karşı çıkmasıyle hükümete karşı olanların gücüne güç katılacağını anlayan sultan, kaçakları geri döndürmek için elinden gelen her şeyi yaptı. Sultanın mutemet adamları birbiri ardısıra Damat Mahmut Paşa'yı ziyaret ederek, sultanla barışması ve İstanbul'a dönmesi için kandırmaya çalıştılar onu. Ama Damat Mahmut Paşa, Paris'e yerleştikten bir kaç hafta sonra, 12 Ocak 1900'de Abdülhamit'e bir mektup yolladı. Bu mektupta, sultanın yönetim biçiminin, yalnızca bir halifenin yasal, hakbilir yönetimine benzememekle kalmayıp, aynı zamanda binlerce yıl önce yaşamış bazı tiranların yönetimine benzediğini yazıyordu (Bkz.: 258, s. 355-358; 114, s. 86-90). «Siz haşmetmeap –deniliyordu mektupta– bazı despot ve bencil hükümdarlar gibi yapıyor ve 15. Lui'nin kara yazgılı sözünü kendinize ilke edinmiş bulunuyorsunuz: Benden sonra tufan!» Damat Mahmut Paşa daha sonra, sultanın ülkesi ve halkına en küçük bir ilgi duyup onlara özen göstermemesinden dolayı, Avrupa'ya kaçmaya ve şimdiki rejime karşı açıkça harekete geçmeye karar verdiğini yazıyordu.

Fransa'ya geldikten çok kısa bir süre sonra, Damat Mahmut Paşa bir mektupla Ahmet Rıza'ya başvurdu. Vatanın çıkarları yolunda olan, vatan sevgisiyle dolu, ve onu bulunduğu bu kötü durumdan kurtarmaya gönlü akan herkesin güçbirliği yapması gerektiğinden söz ediyordu bu mektubunda. Ahmet Rıza'nın hizmetlerinden ve yeteneklerinden çok övücü bir dille söz ediliyordu. Ahmet Rıza hemen cevapladı Damat Mahmut Paşa'nın mektubunu. Despotizme karşı güçbirliği önerisinin alkışlanacak bir öneri olduğunu bildiririyor ve «imparator ailesinde de birinin kendisine yardım elini uzatmasıyle, partimiz sonsuz sevinç içindedir»[1] diyordu.

Mayıs 1900'de, sultanın mutemet adamlarının yurda döndürmek için kandırıcı denemelerinin sonuncusunda, Damat Mahmut

[1] Damat Mahmut Paşa'yla Ahmet Rıza arasındaki yazışmalar için Bkz.: (258, s. 354 355; 114, s. 80-82).

Paşa dönüş için şu koşulları ileri sürdü: Kendisi için yapılmış bulunan suçlamaların tekzip edilmesi[1] ve Abdülhamit'in bazı yüksek memurlarının istifaları; parlamentonun yeniden toplanması ve padişahın harcamalarının toplam olarak aylık 15 bin liradan sınırlanması. Bunların yanı sıra, eğer Abdülhamit bu koşulları benimsemezse, tahttan feragat edip, Avrupa'ya gitmesi öneriliyordu (114, s. 102). Kuşkusuz kabul edilmedi bu koşullar. Damat Mahmut Paşa sığınık olarak kaldı ve bir süre oğullarıyle birlikte Kahire'de yaşadı.

Damat Mahmut Paşa'nın oğullarından Prens Mehmet Sabahattin, Jöntürkler hareketinin aktif bir elemanı oldu. Gençliğine rağmen (d. 1877) yurt dışındaki sığınık Jöntürkler arasında hızla ün kazanmaya başladı. Kuşkusuz, padişah hanedanının yerinde kalması ve korunması gerektiğine inanan Jöntürk çoğunluğu için onun da hanedana mensup olmasınının çekiciliği önemli bir rol oynamıştır ün kazanmasında. Mehmet Sabahattin çok iyi eğitim görmüş kültürlü bir insandı. Çağdaş Fransız sosyolojisine ilgi duyarak, hemen Frederik Le Ple ve Edmond Demolen'in[2] sosyoloji okullarına devam etmeye başladı.

1901 yılı İlkbaharında yurt dışındaki Jöntürkler, Prens Sabahattin ve Lütfullah tarafından yayımlanan «Genel Çağrı»yı büyük bir çoşkunlukla tartışmaya başladılar (Bkz.: 85). C. Tütengil, bu çağrının Kahire'den yayımlandığını ve metnin tümünün «Osmanlı» gazetesinde (No: 81) çıktığını yazıyor (241, s. 189). Gazetenin bu sayısı 1901 Mart ya da Nisanında çıktığına göre, broşürün de, 1901 İlkbaharının başlarında yayımlandığı düşünü-

[1]. Damat Mahmut Paşa'nın kaçışı üzerine padişah ilk tepki olarak, kaçarken karısının mücevherlerini çaldığı, bir harem hizmetlisini öldürdüğü, oğullarını zorla kaçırdığı vb. gibi suçlamalarda bulunmuştu.

[2]. Frederik Le Ple (1806-1882) -Fransız mühendis, ekonomist ve sosyologu. Kendi adıyla anılan sosyo-oekonomik okulun kurucusu. İlerlemenin temelinin, kişilerin moral ve sosyal bakımdan mükemmelleştirilmeleri olduğu görüşünü savunmuştur. Edmond Demolen (1852-1907)-Frederik Le Ple'nin izleyicisi, tarihçi ve sosyolog. Bu sosyologların görüşlerinin Mehmet Sabahattin'e etkisi için bkz.: Bl.7.

lebilir. Yurt dışındaki Jöntürk hareketininin önde gelenlerinden biri tarafından yapılan ilk ciddi politik çıkış olması nedeniyle broşür büyük ilgiyle karşılandı ve ilk Jöntürk kongresinin toplanmasında büyük bir rol oynadı.

«Tüm Osmanlı yurttaşlarına diye başlıyordu broşür. Yazarlar, «vatanın bugün despotizmle özgürlük arasındaki kesin bir savaşın arenası» halinde bulunduğunu ve «despotik bir yönetimin pençesi altında bulunan Osmanlıların bitkin bir hale» geldiklerini söylüyorlardı. Prens Sabahattin ve kardeşi, Abdülhamit yönetiminin, Osmanlı İmparatorluğunda özgürlük ve adaletin sağlanmasına engel olarak ortaya çıktığını belirtiyorlardı (85, s. 3-5). Broşürde, Erzurum, Akka, Rodos, ve Trablus zindanlarına atılan «özgür düşünceli kişilere» ait olduğu suçlamasıyle her türlü özgür düşüncenin önünün alındığı söyleniyordu (85, s. 5-9). Yazarlar, kesin ve kararlı bir tutumla, tüm osmanlı vatandaşlarını despotizmle savaşa çağırıyorlardı.

Broşürde politik programa değgin açık seçik herhangi bir söz yok. Broşürün yazarları, Abdülhamit rejimi yıkıldığı zaman, imparatorluğun tüm halklarının özgür kardeşliğine değgin görüşlerini bile bile söylememektedirler. Bu bir rastlantı değildir. Broşürdeki temel fikir, imparatorluğun Türk olmayan halklarını bu rejime karşı savaşta birleştirmektir. Broşür yazarları, okuyucularını bu halkların, ulusal bağımsızlıklarını elde etmek için çalışmalarının bir gereği olmadığına inandırmaya çalışıyorlardı. Hemde büyük bir direşkenlikle (85, s. 10-11). «Amacımız Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedonyalı, Yunan, Kürt, Yahudi ve öbür tüm yurttaşların güçbirliğini sağlama uğruna çalışmak ve böylece bugünkü kötü gidişe son vererek, yarınki hakbilir yönetimin ilk temel taşlarını koymaktır» deniliyordu broşürde (85, s. 14).

Görüldüğü gibi broşür yazarları, Osmanlı İmparatorluğunun tüm halklarını, güzel gelecek uğruna savaş için birleşmeye çağırıyorlardı. Aslında bu görüş, yazarların en açık, en anlaşılır görüşleridir ve tüm broşür boyunca sık sık tekrarlanır. Broşürlerine, «tüm Osmanlı vatandaşlarına» seslenişiyle başladıktan sonra, yazarlar,

özgürlük için savaşan bu halkların temsilcilerine doğrudan doğruya, güçlerini birleştirmeleri önerisinde bulunuyorlar (85, s. 5) ve partinin kollarının dağınık ve ayrı ayrı eylemlerde bulunmasının despotizmin olağanüstü işine yaradığına işaret ediyorlardı. Sabahattin ve Lütfullah, despotik rejime karşı olan tüm güçleri kongreye çağırıyor ve gelecekteki birliğin bu kongreye bağlı olduğunu söylüyorlardı (85, s. 14).

Prens Sabahattin ve Lütfullah'ın broşürleri görüldüğü gibi salt birbirinden ayrı Jöntürk gruplarına seslenmiyordu. Türk olmayan halkların çıkar ve haklarını savunmak için sultan ve onun hükümetine karşı savaş veren, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm politik parti ve gruplarına çağrıda bulunuyordu. Broşür, hareketin en ileri görüşlü militanlarının Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayri millî burjuvazinin ekonomik gücüyle politik bir birlik kurmaya olan heves ve çabalarını yansıtıyordu.

Bu bildirinin yayınlanmasından sonra, bir kongre toplanması fikri Jöntürk hareketinin çeşitli merkezlerinde yeniden uzun uzun görüşülmeye başlandı. Bu kez, fikir, hareketin tüm ileri gelenlerince desteklendi. Prens Sabahattin, kongreye katılabilmek için yardıma gereksinim duyanlara maddi yardımda bulundu. Hareketin liderleri yurtdışındaki Ermeni, Yunan ve Bulgar burjuva-devrimci komiteleri ile temas kurdular. Jöntürkler tarihini çok iyi bilen E. F. Nayt'ın da dediği gibi, Jöntürkler, «Türkiye'deki tüm uyruk ve dinlerin yasalar önünde tam eşitliklerini birinci plânda» ele aldıklarını ve bunun, programlarının «en önemli, noktasını» meydana getirdiğini ileri sürerek bu komitelerin militanlarını içtenliklerine inandırdılar (.61, s. 66). Türk olmıyan sığınık grupların militanlarının yanı sıra tüm bir güçbirliği sağlamak için Osmanlı İmparatorloğu içinde feodal-saltçı rejime karşı savaşan Jöntürklerin kongreye katılmasında uyuşuldu.

Jöntürklerin bu ilk kongresi 4-9 Şubat 1902 tarihinde Paris'te yapıldı. İlk oturum gizli olarak ve Jöntürk hareketinin sempatizanlarından, Akademi üyesi fransız Le Fevre- Pontalis'in evinde yapıldı. Bunun nedeni, Fransız İçişleri Bakanlığının, Abdülhamit'in ricası üzerine kongreyi yasaklamasıydı. Gerçi yasaklama hemen kaldırıldı ama, sonraki oturumlar da yine bir evde –kongre başkanı seçilen Prens Sabahattin'in evinde– yapıldı. Kongreye 60-70 kişi (bir başka kaynağa göre 47) kadar delege katıldı. Türk, Ermeni, Yunan, Arap, Arnavut, Çerkez, Kürt, Yahudi, delegelerden oluşan kongreciler arasında prens Sabahattin, prens Lütfullah, İsmail Kemal, Hoca Kadri, Halil Ganem, Ali Haydar Mithat, İbrahim Temo, Nazım, Ali Fahri, vb. gibi Jöntürk hareketinin önde gelen eylemcileri yer alıyordu (Bkz.: 227, s. 151-154; 239, s. 106-107; 258, s. 365-373; 266, s. 451-464; 265, s. 62-72).

Müteşebbis heyet[1] adına kongreyi açan şair Hüseyin Siret Bey, şöyle diyordu: «Başarının biricik koşulu, güç ve yanlız güçtür; dağınık güçler başarısızlık, güçbirliği ise yengi getirir» (239, s. 106). Kongre başkanı Prens Sabahattin de güçbirliği çağrısında bulundu. O da şöyle diyordu: «Yeniden ve yeniden söylüyoruz: İstediğimiz ve gerçekleşmesi için var gücümüzle çalıştığımız reformlar, ötekilerin zararına şu ya da bu halkın, ya da din ve mezhebin yararına olmamalıdır. Biz hiç bir Osmanlıyı ayrık tutmaksızın, herkes için reform istiyoruz» (258, s. 368).

Oturumlardaki tartışmalar oldukça sertti. Delegeler salt bir noktada birleşmişlerdi: Şimdiki rejime hep karşıydılar. Ama bu rejimin değiştirilme yol ve yöntemleri konusunda büsbütün ayrı görüşler ileri sürüyorlardı. Tartışmaların ağırlık merkezinde iki sorun vardı. İsmail Kemal «salt propaganda ve yayınla devrim» yapılamıyacağı, «bundan dolayı askerî güçlerin de devrim hareketine katılmalarını sağlamak» gerektiği önerisinin gözden geçirilmesini ileri sürüyordu (227, s. 152). Ermeni delegelerince ortaya atılan ikinci sorun ise, «reformların yapılabilmesi için, yabancı devlet müdahalesini davet» gerektiği idi (227, s. 152).

Ahmet Rıza ve yandaşları, imparatorluğun işlerine her türlü

[1] Müteşebbis heyette, Prens Sabahattin, onun yakın fikirdaşlarından İsmail Kemal, yüksek memurlardan ve 1900 yılında Türkiye'den ayrılan Mithat Paşa'nın oğlu Ali Haydar Mithat, ileri gelen memurlardan, İsmail Hakkı, Ermeni temsilci Sisliyan, Yunanlı Fradhis ve Musiris Gidis bulunuyorlardı.

müdahale fikrine sert bir biçimde karşı çıkıyorlardı. Şöyle diyordu Sabahattin bu konuda: «Biz ülkemizde bir devrim yapmak amacıyla toplanmış bulunuyoruz. Ancak, bir ayaklanma başlatmayı başarsak bile, bu hareketin başarıyle sonuçlanacağı kesin değildir. Kargaşalık esnasında herhangi bir yabancı hükümetin, kendi çıkarları adına işlerimize müdahale etmesi olasıdır. İşte biz bu müdahaleyi önlemek için, çıkarları çıkarlarımıza uygun bir hükümetle daha önceden anlaşmış olmalıyız. Yani içerde bir eylem başlattığımız zaman, bundan yararlanmaya çalışacak hükümetlerin müdahelesini önleyecek hür ve demokrat hükümetlerle şimdiden uyuşmalıyız ve ancak bundan sonra devrim hareketine geçmeliyiz» (227, s. 152).

Sabahattin'in bu sözleri, yani, yabancı bir devletin, Osmanlı İmparatorluğu'nu yarı sömürge haline getireceği yerde, reformlar yapsın, ilerlesin diye ona yardım edeceğine ciddi ciddi inanması, en azından saflık ve azıcık olsun politik tecrübeden nasip almamışlıktır. Objektif olarak bu, feodal-saltçı düzende yapılacak devrimci değişikliklerin, büyük devletlerin vasilikleri altına konulmasından başka bir şey değildir. Böyle olan bir tutum, kongrecilerin çoğunluğunca desteklendi. Türk olmayan delegeler, Türk sultanının egemenliğinden kurtulmaları savaşına yardımlarını sağlamak için yabancı devletlere başvurulması fikrini, kongreden önce de sürekli olarak savunuyorlardı. Türk delegelerin bir bölüğü, Jöntürk hareketinin, Anayasanın yeniden yürürlüğe konması savaşını kendi başına başarıya ulaştıramıyacağına inanarak, Sabahattin'in arkasından gitti.

Kongreciler iki gruba ayrıldılar: «Müdahaleciler» ve «Müdahaleye karşı olanlar» (O zamanki deyişle «Ademi Müdahaleciler») Bu bölünüşün iç yüzünün sosyal bir çözümlemesi yapıldığında; kongre delegelerinin sosyal kökenleri ve durumlarıyle, milliyet yapılarına değgin bilinmeyen çok şey olmasından dolayı oldukça çetrefil sorunlar ortaya çıkmaktadır. En kalın çizgileriyle, yabancı devlet müdahalesinden yana olanların, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayri millî kompradar burjuvazisinin ve Abdül-

hamit rejiminden memnun olmayan Türk pomeşçiklerin çıkarlarını, müdahaleye karşı olanlarınsa, nesnel olarak, Türk milli burjuvazisinin çıkarlarını dile getirdikleri söylenebilir.

Kongre çoğunluğu Sabahattin'in arkasından gitti ve «Müdahaleciler» bir sonraki oturumda aşağıdaki kararları aldılar:

«1 – Yirmibeş yıldır egemenliği altında bulunduğumuz ve imparatorluğun başına gelen tüm felâketlerin tek kaynağı ve tüm insanlığın utanç vesilesi olan bu baskı rejimiyle, Osmanlı halkları arasındaki her türlü ilişkiyi yadsıyoruz.

2 – İmparatorluğun çeşitli halkları arasında, Hattı Hümayun ve uluslararası antlaşmalarla sağlanacak haklardan ayrılık gözetilmeksizin eşit olarak yararlanmalarını sağlayacak bir birlik yaratmak amacındayız. Bu birlikledir ki, yönetime katılma gibi haklı ve yasal istekleri yerine getirilecek, tüm yurttaşlara eşit hak ve görevler tanınacak ve bu birliğin sürebilmesi için biricik koşul olan, Osmanlı tahtına ve hanedanına karşı bağlılık duygusu uyanması sağlanacaktır.

3 – Koşullar ne olursa olsun, ülkenin tüm halklarının çıkarlarını korumak için, tüm gücümüzü aşağıdakı üç amaca yönelteceğiz: a) Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünün ve bölünemezliğinin sürdürülmesi, b) İlerliyebilmenin gereği olan, ülke içi barış ve düzenin yeniden kurulması, c) İmparatorluğun temel yasalarına ve özellikle de, imparatorluğumuz halklarının siyasal hak ve özgürlüğünün ve genel reformların, yasa dışı yönetime karşı, sağlam gerçek koruyucusu 1876 Anayasasına saygı duyulması.

4 – Uluslararası antlaşmalara ve özellikle Berlin Antlaşmasına duyduğumuz kesin ve sarsılmaz saygımızı bir kez daha belirtiriz. Bu antlaşmanın Türkiyeyi ilgilendiren görüşleri, imparatorluğun tüm eyaletlerine yayılacak ve buraları da kapsar duruma getirilecektir.

Birliğin üzerine dayandırıldığı ana ilkeler bunlardır. 1856 Paris ve 1878 Berlin Antlaşmalarını imzalayan devletlerin moral desteğini ve sempatisini kazanmayı, bunlarla görüşmelere başlamayı, ana ilkelerimizin üstünlüğü için savaşmayı ve yukarıda sözü

edilen antlaşmalarla birlikte Türkiye'de iç düzenin sağlanmasını öngören tüm uluslararası antlaşmalara uymayı ve bunların, imparatorluğun tüm vilâyetlerinde herkesin çıkarına uyacak biçimde yürürlüğe konması için çaba göstermeyi kendine amaç edinmiş olan sürekli bir komite seçmiş bulunuyoruz» (258, s. 368-370).

Bu bir bakıma, delegelerin çoğunluğu tarafından alınmış uzlaştırıcı bir karardı. Ama bundan, ne yabancı devletlere fiilî bir müdahalede bulunmaları için başvurulmasını öneren Ermeniler, ne de, imparatorluğun iç işlerine ve geleceğine değgin konularda yabancılarla her türlü görüşmeye ilke olarak karşı çıkan Ahmet Rıza grubu memnun kalmışlardı.

Ermeni delegeler, verdikleri bir sözlü notayla (Bkz.: 258, s. 370-371; 266, s. 460) şimdiki rejime karşı yürütülen savaşı desteklerken, uluslararası antlaşmaları da göz önüne alarak, imparatorluğun ermenilerce meskûn vilâyetlerinde yapılacak reformları gerçekleştirme kesin kararıyle kendi öz eylemlerini sürdüreceklerini bildirdiler.[1]

Ahmet Rıza grubu da azınlıklar adına şu bildiriyi yayınladı:

«Kongreye katılmakla, tüm Osmanlıların bir birlik oluşturacağını ve bu birlikten güç bulacağımızı umud ediyorduk. Bu son derece haklı umudlarımızda düş kırıklığına uğradığımızı üzülerek bildiririz.»

Kongre çoğunluğu, Türkiye'de reformların gerçekleştirilmesi için yabancı devletlerin müdahalelerinin gerektiği yolunda kandırılmış bulunuyorlar. Ama biz azınlık grubu, kendi öz çıkarları peşinde olan büyük devletlerin çıkarlarıyle bizim ülkemizin çıkarlarının bağdaşamıyacağına inanıyor ve Osmanlı İmparatorluğunun bağımsızlığını tehdit edici her türlü girişimi yadsıyoruz.

[1] Ayrıca Rusya, Fransa, İngiltere ve Türk hükümetlerinin anlaşmaları sonucunda 1895 yılında hazırlanan, bu bölgelerdeki taşra yönetiminin reform tasarısından da söz ediyorlardı. Bu tasarı, Hıristiyan ve Müslüman halk arasında yönetim görevlerinin orantılı dağılımı, mahkemeler, polis, Jandarma vb. gibi konularda yapılacak reformları kapsıyordu. Ancak bu plân gerçekleşmemiştir.

Ancak –öyle sananlar bulunabilir– biz Avrupa'ya karşı düşmanca duygular besliyor değiliz; tersine bizim temel ilkelerimizden biri, Avrupa uygarlığının ve özellikle Avrupa'nın bilimsel ilerlemede elde ettiği sonuçların ve bunların pratik uygulamalarının yurdumuzda da yayılmasını sağlamaktır. Biz, Avrupa'nın gösterdiği yoldan gidiyoruz. Dahası var, biz yabancı müdahalesine karşı çıkarken bile; büyük bir kıskançlıkla savundukları bağımsızlıklarından haklı bir gurur duyan Avrupa halklarının, yurtsever duygularından esinlenmekteyiz (258, s. 372-373).

Kongredeki Ermeni fraksiyonu, kapanış oturumunda hazırlanıp onaylanan karar tasarısından başka hiç bir önerinin altına imza koymayacaklarını bildirdiler. Son oturumda onaylanan karar tasarısında, kengrecilerin, Osmanlı İmparatorluğu'nun şimdiki rejimini protesto ederek, aşağıdaki noktaların göz önüne alınması koşuluyla birlikte çalışmaya karar verdikleri belirtiliyordu: 1) Bugünkü rejimi, eşitçi ve özgür bir rejime dönüştürmek ve bunun gereği olan Anayasanın yeniden uygulanmaya konmasını sağlamak; 2) Türk hükümetiyle aralarında imzaladıkları anlaşmaları ve uluslararası sözleşmelerin uygulanıp yerine getirilmesi görevlerinin, insanlık adına yararlı olacağını Avrupa devletlerine hatırlatmak ve bu kararların Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm bölgeleri için geçerli kılınmasını sağlamak (258. s. 371). Benimsenen bu karar tasarısında, kongre çoğunluğunu meydana getiren Türk, Yunan ve Arnavut delegeler adına, Ermenilerin, çoğunlukta oldukları bölgelerde, bölgesel yönetimlerini kurmak yolundaki isteklerinin yerine getirilmesi için, mümkün olan her şeyin yapılacağı belirtiliyordu. Bunun yanısıra, ulusal hakların en iyi güvencesinin, Osmanlı İmparatorluğu'nda kurulacak olan liberal fikirlere dayalı bir hükümet olacağı konusuna yer veriliyordu. Bu karar tasarısında; mantıklı, yararlı ve uygulanabilir bir «yerinden yönetim» («desentralizasyon», «ademimerkeziyet») ve bölgesel yönetimlere geniş yetkiler tanınmasından yana olan Sabahattin ve fikirdaşlarının görüşleri yansıtılıyordu.

İlerde de gösterileceği gibi (Bkz.: Bl. 7), bununla, imparator-

luğun bütünlüğünü koruyarak, ulusçuluk sorununa bir çözüm getirilmiş oluyordu. Sabahattin ve onun grubundan ayrı olarak, Ahmet Rıza ve yandaşları, imparatorluğun tüm halklarının eşitliğini sağlıyacak tek yol olarak gördükleri, merkezî yönetim ve meşrutiyetçi monarşi ilkelerine sıkı sıkıya bağlı kaldılar.

Böylece, bu ilk Jöntürk kongresi, harekette birliği sağlamayı başaramadı. T. Z. Tunaya, bu kongre hakkında şöyle yazmaktadır: «Bu kez de, yıkıcı olmaları gereken yerde müttefik, yapıcı olmaları gereken yerde tam anlamıyle birbirlerinden ayrıydılar» (239, s. 106). Kongrecilerin ikiye ayrılmalarından sonra, bağımsız iki örgüt ortaya çıktı. Ahmet Rıza grubu, «Terakki ve İttihat Cemiyeti»ni, Sabahattin ise, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Adem-i Merkeziyet Cemiyeti»ni kurdular.

«Terakki ve İttihat Cemiyeti», merkeziyetci ve yabancı müdahalesine karşı olanlarca kurulmuştu. Bu örgüt, gerek ideolojik, gerekse örgütsel olarak, doğrudan doğruya «İttihat ve Terakki»nin bir devamıydı. Pratik bir sözcük değişimi yapılmıştı yalnızca. Yeni örgütün Paris'teki merkezinin hemen tüm üyeleri, eski örgütün Paris kolu üyeleriydi. Ahmet Rıza'dan başka, Samipaşazade Sezai Bey, Mısırlı Prens Mehmet Ali Paşa (Mustafa Fazıl Paşa'nın oğlu), ünlü tarihçi Ahmet Saip («Sancak» gazetesi yayımcısı), Sait Mahir, Doktor Nazım, ve Bahattin Şakir örgüte girmişlerdi. Bu son ikisi ülke içindeki Jöntürk hücreleriyle örgütün bağlarını kuran en önemli kişiler olmuşlardır. A. K. Kuran. 1902 kongresiyle ikiye ayrıldıktan sonra, Ahmet Rıza grubunun daha çok Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde aktif bir çalışma sürdürdüğünü belirtmektedir (228 s. 194). «Terakki ve İttihat Cemiyeti» nin yayın organları da «Meşveret» le, Ahmet Rıza ve Samipaşazade Sezai tarafından 1902 Nisanında kurulan «Şûrai Ümmet» adlı yeni bir gazeteydi. Örgütün merkezi Paris'ti.

«Şûrai Ümmet» gazetesinden söz ederken, belirtilmesi gereken bir nokta vardır: Gazetenin redaktörü Samipaşazade Sezai, Türk eğitimci-yazarlarının önde gelenlerinden ve Türk gerçekçi-düz

yazısının kurucularından biridir. 1901 yılında Türkiye'den kaçmış ve dışardaki Jöntürk hareketinin önde gelen militanlarından biri olmuştur. Fransa'dayken, birçok ileri gelen politika adamıyle karşılaşmıştır. Anılarında, bu yıllarda V. İ. Lenin'le tanıştığını yazar (163, s. 115).

«Şûrai Ümmet»in 15 Nisan 1902 'de çıkan ilk sayısında, yeni örgütün proğramı şu şekilde formüle edilmekteydi: Osmanlı İmparatorluğu'nun bağımsızlığını ve bütünlüğünü savunmak; 1876 Anayasasını yeniden yürürlüğe koymak tüm Osmanlı uyruklarının birliği fikrinin propagandası ve tüm Osmanlı halklarında, ortak bir vatanseverlik duygusunun yaratılması; padişah hanedanının tahtını korumak (231, s. 186-187).

Görüldüğü gibi bu program «İttihat ve Terakki Cemiyeti» nin 1895 ve 1897 yıllarındaki programsal bildirisini ana çizgileriyle tekrarlamaktadır. Gerçekten de, Sabahattin grubuyla polemiklerinin sonucu buymuş gibi, birinci planda imparatorluğun bütünlüğü ve bölünemezliği savı ileri sürülüyordu.

Sabahattin grubu ise, Şubat 1902'de «Teşebbüs-ü Şahsi ve-Ademi Merkeziyet Cemiyeti» içinde örgütlenmişlerdi. Örgütün Çekirdeği Prens Sabahattin (Başkan), Ahmet Fazıl (Genel yazman), İsmail Kemal, Doktor Rıfat, Doktor Nihat Reşat, Doktor Sabri, Albay Zeki, şair Hüseyin Tosun ve Milaslı (Asker) Murat'dan oluşuyordu. Bu örgütün de merkezi Paris'teydi.[1] Örgüt, yavaş yavaş gerek Osmanlı İmparatorlugu içinde (İzmir, Erzurum, Trabzon, Şam), gerekse dışında (Kahire) şubelerini kurmaya başladı.

Kongreden hemen sonra Sabahattin ve İsmail Kemal, İstanbul'da bir hükümet darbesi düzenlemeye giriştiler (Bkz,:227, s. 155-164; 114, s. 157-160; 216, s. 299-300; 265, s, 76-79). Trablustaki Türk garnizonunun komutanı, Arnavut asıllı Müşir Recep Paşa'yla temasa geçerek, şöyle bir plan kurdular: Sadık komplocu

1 T. Z. Tunaya, örgütün kuruluşuna deggin belge bulunmadığını, bu konuda açıklayıcı bilgilerin, örgütün aktif militanlarından olan Satvet Lütfi Togan'la 1951 yılında yapılan bir görüşme sonucunda alındığını söylemektedir (239, s. 142).

subaylar yönetiminde, Tablusgarp garnizonuna ait bir kaç tabur, manevra bahanesiyle Sert mevkiine dek ilerletilecek, buradan gemilere bindirilen askerler Çanakkale Boğazından yabancı bayraklar altında geçirilip, İstanbul'da karaya çıkarılacak ve başkentteki öteki komplocularla birleştikten sonra sarayı ve hükümet binalarını abluka altına alarak, anayasanın yeniden yürürlüğe konduğu açıklanacak, meşrutiyet ilân edilecekti. Sabahattin ve İsmail Kemal gemi kiralanması için para sağlanması işini üstlenmişlerdi. Recep Paşa ve onun subaylarından Binbaşı Şevket, çıkarmanın askercil yönünden sorumlu olacaklardı. İsmail Kemal, bu konuda anılarında da belirttiği gibi, komplo planını, Paris'teki İngiliz elçisine açmış ve elçinin öğütüyle Londra'da İngiliz Dişişleri Bakanlığına başvurmuştu. İsmail Kemal anılarında, eğer Ruslar işe karışacak olurlarsa, İngilizlerin komploculara yardımda bulunmaya söz verdiklerini belirtmektedir (265. s. 76-77). Ancak komplo gerçekleşmedi. Komplocular, gemileri oldukça geç ele geçirdiler ve askerlerin hareket ve çıkarma süresi üzerinde görüşmelere daldılar. Ayrıca, planlarını gerçekleştirecek yeterli para ve araçtan da yoksundular. Komplo olayı, Sabahattin ve yandaşlarının eylemlerininin, bu dönem için ne denli bir macera olduğunu ve onların politik olgunluklarının hangi seviyede bulunduğunu göstermesi bakımından ilginçtir. Hesaplar, ülke içinde yığınsal bir anti-hükümetci eylem örgütlenmesi üzerine değil, ani bir hareketle gerçekleştirilecek askeri bir darbe üzerine yapılmıştı.

1902-1904 yılları Jöntürk örgütlerinin eylemlerini incelerken hareketin merkezinde kurulmakta olan yeni bir kaç gruptan da söz etmek gerektir. «Osmanlı İttihat ve İhtilâl Cemiyeti» adıyla Mart 1904 yılında Cenevre'de kurulan örgüt de bunlardan biriydi (239. s. 145). Bu örgütün kurucu ve yöneticileri arasında Ethem Ruhi, Doktor Abdullah Cevdet, Mehmet Cemil ve başka birkaç kişi daha bulunuyordu. «Osmanlı» gazetesi bunların yayın organı olmuştu.

Bu örgütün tüzüğü 15 Temmuz 1904 yılında «Osmanlı»

gazetesinde yayımlandı (No: 36) (Bkz.: 239, s. 146-148). Tüzükte, örgütün «Türkiye'deki despotik rejimi, meşrutî bir rejimle değiştirmek amacıyla» kurulduğundan söz ediliyordu (m. 1). 1876 Anayasasının ilân edildiği günü, özel olarak saptanılması gereken görkemli bir bayram saydıkları belirtiliyordu (m.25). Tüzükte din, mezhep, ulus ayrımı gözetmeksizin, mevki, onur ve paralarını yasal olmayan yollardan kazanmamış her namuslu kişinin, parasal ya da kişisel katılmalarıyla destekte bulunmak üzere örgüte girişlerinin serbest olduğu belirtiliyordu (m. 11). Örgütün eylemlerine değgin bilgiler hemen hiç yok denecek kadardır. Bilinen bir şey varsa o da, üyelerinin Abdülhamit'e bir suikast hazırladıklarıdır.

1902 kongresinden sonra Kahire'de bir örgüt kuruldu: «Osmanlı Uzlaşma Cemiyeti». «İttihat ve Terekki Cemiyeti»nin Kahire hücresi üyelerince kurulan bu örgüt, tüm Osmanlı halklarını despotizme karşı savaşta birliğe çağıran özel bir bildiri yayınladı. Bu bildiride, halka salt 1876 Anayasasından doğan haklarını geri vermek değil, gelecek yeni anayasada «vilâyet haklarının genişletilmesi» ilkesine de uyulması gerektiği belirtiliyordu (227, s. 173). Görüldüğü gibi örgütün bu programsal saptamları, Sabahattin grubunun «ademi merkeziyet» ilkeleriyle benzerlikler taşımaktadır.

1904 yılında, Jöntürk hareketi içinde bir hücre daha ortaya çıktı. İstanbul idadîlerinden birinin öğrencilerinden oluşan bir grup genç, Eylül 1904'te «Cemiyet-i İnkılâbiye»[1] adı altında gizli bir örgüt kurdular. Örgütün yöneticileri, öğrencilerden Hamit, Satfet Lütfi, Namık Zeki, Ferit Nejdet, Mubin ve Doktor Mahmut'tu. Örgüt, yüzden fazla üyeyi içine alıyordu ve tam bir gizliliğe dayanan «beşli sistem»e göre kurulmuştu. Örgüt üyeleri

[1] Bu örgüte değgin bilgi için bkz.: (239. s. 149-150). T. Z. Tunaya, Kitabı üzerinde çalışırken, 1951 Ocağında kendileriyle özel olarak görüştüğü örgüte katılmış iki kişinin -Prof. Hamit Ongunsu ve Satfet Lütfi Togan'ın- anlattıklarına dayanarak örgütün tarihi hakkında açıklamalarda bulunmaktadır.

1876 Anayasasının yeniden yürürlüğe konmasını kendilerine amaç edinmişlerdi. Harbiye, Tıbbiye ve Hukuk gibi öteki okul öğrencileriyle de bağlar kurmuşlardı. İdadîyi bitirenlerden öğrenimlerini sürdürmek için Mülkiye'ye geçenlerin yardımıyle, burada da örgütün bir hücresi kuruldu ve böylece örgüt yavaş yavaş propaganda eylemlerine geçmeye başladı. Örgütün yayın organı «İnkılâp» dergisi bir kaç yüz nüsha olarak çıkarıldı; ayrıca bildiriler basıldı. Tüm bunlar, örgütün merkezi olan Ferid Nejdet'in evinin kömürlüğünde basılıyordu. Bildiriler, başkent evlerinin kapı ve pencerelerine yapıştırılıyor, kapı aralıklarından içeri atılıyordu. Broşür ve bildirilerin dağıtılmasıyle ilgili olarak Satfet Lütfi tutuklandı ve ta 1908 devrimine dek tutuklu kaldı. Örgüt, yurt dışındaki Jöntürk kuruluşlarıyle da temaslar kurdu ve kendisini «Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti»nin bir kolu olarak gördü.

1899 - 1904 yılları Jöntürk eylemleri bütünüyle bir gözden geçirilecek olursa, bu dönem eylemleri için aşağıdaki belli başlı noktaları belirtmek gerekir:

1) Jöntürk örgütleri; özellikle, genç asker-bürokrat ve entellektüellerin, (feodal despotik rejimi tasfiye ve ülkelerinde kapitalist gelişme koşullarını sağlama sorunlarıyla ilgilenerek) ve Türk milli burjuvazisinin ve liberal pomeşçiklerin ekonomik ve politik çıkarlarını dile getirerek, politik bir harekete girişmeleri sonucu meydana gelmişlerdir. Feodal-saltçı rejimin son derece gerici koşulları içinde Abdülhamit'in delicesine politikasının ülkeyi yıkıma götürdüğünü kabul eden önemli sayıda feodal-bürokrat da harekete katılmıştı. Sosyal yapısının sonucu olarak, Jöntürk örgütleri çok ulusluydu. Bu durum, hareket içindeki görüş ayrılıklarının ortaya çıkmasında önemli etkenlerden olmuştur.[1]

2) Hareketin temel sloganları, 1876 Anayasasını yeniden yürürlüğe koyarak meşrutiyetçi rejime dönmek, parlamentoyu

[1] Bu konuda Bkz.: Bl. 7

toplayarak, imparatorluğun tüm halkları için eşit haklar sağlamaktı. Jöntürk örgütleri politik istemlerinde, 1860-70 yılları Anayasacılık hareketinin dolaysız, doğrudan doğruya sürdürücüleri sıfatıyle hareket ediyorlardı.

3) Ülkenin, emperyalist devlerce yarı sömürge haline getirilmesi ve imparatorluğun Türk olmayan halklarının ulusal kurtuluşçu hareketlerinin giderek artması koşulları içinde, propaganda ve tartışmaların ağırlık merkezini, iç ve dış politika sorunları karşısında ülkenin bağımsızlığı problemi oluşturuyordu. Jöntürklerin bir bölüğü, Türk millî burjuvazisinin görüş ve anlayışını yansıtarak, yabancı devletlerin, imparatorluğun işlerine hiç bir şekilde karışmamaları tezini savunuyor ve imparatorluğun halklarını, «Osmanlılık» sıfatıyle, imparatorluğun eşit haklara sahip uyrukları olarak, birlik içinde bulunmaları fikrini ön planda ele alıyordu. Başka bir bölük Jöntürk ise, ülkenin pek güçlü gayri milli burjuvazisinin ekonomik birliğini sağlamak için çaba gösteriyor, ve sorunları, «idarî ademi merkeziyet» ve Avrupa devletleriyle eşit haklara dayanan ekonomik ve politik işbirliğine gitme yoluyla çözümlemeye çalışıyordu.

4) Jöntürk örgütlerinin bu yıllardaki pratik eylemleri, bir kural olarak, Abdülhamit rejiminin politik protestosu çerçevesini aşan eylemler değildi. Politik savaşın ana yöntemi, oldukça geniş denilebilecek bir yayınsal propagandaydı. Bu propaganda asker-sivil entellektüeller arasında, feodal-saltçı rejimle savaş fikrinin yayılmasına etkide bulunuyordu.

5) Gözden geçirdiğimiz dönemde, Jöntürk hareketinin kitlelerle bağı yoktu ve hareketin liderleri de, politik savaş aracılığıyla sultanı, meşrutiyeti ilân etme ve devlet yapısında bir dizi reform yapma zorunda bıraktıracak baskılarda bulunurken, bu bağın peşinde değillerdi. Bazı Jöntürk gruplarının, komplo yöntemiyle pratik eylemlerde bulunmak gibi tipik eğilimleri vardı ve rejimi değiştirme sorununu, sultana suikastler düzenleme, ya da saray darbeleri yapma yollarıyla çözümlemeye çalışıyorlardı.

6) Fikir ayrılıkları yüzünden, ilk Jöntürk kongresinde de

üstesinden gelinemeyen, son derecede bir örgütsel cılızlık ve dağınıklık, eylemleri içinde kendini gösterdi durdu.

Jöntürk eylemlerinde ilerde görülen hızlanış; Rusya'daki 1905 devrim olaylarının etkisi altında, Osmanlı İmparatorluğu'nda devrim hareketinin kabarması sonucuyladır.

VI. BÖLÜM

Osmanlı İmparatorluğunda Devrim Hareketinin Kabarması ve 1905-1907 Yıllarında Jöntürk Eylemleri

1905 Rus devrimi, tüm Asya'da, anti-emperyalist burjuva-milliyetçi ve demokratik hareketlerin gelişmeleri üzerine büyük bir etki yaptı. V.İ.Lenin şöyle yazıyordu: «Dünya kapitalizmi ve 1905 Rus devrimi Asya'yı kesinlikle uykusundan uyandırdılar. Ortaçağ durgunluğu içindeki yüzlerce milyon ezilen, horlanan insan, demokrasi için, en insanca hakları için savaşa ve yeni bir yaşama doğru uyandılar» (13, s. 146).

Rusya'daki 1905 devrim olayları, Osmanlı İmparatorluğunda canlı bir şekilde etkisini gösterdi. Petersburg'daki «Kanlı Pazar»la ilgili haberler, İstanbul'da çarçabuk bir tepki gösterilmesine neden oldu. İstanbul'daki Rus büyük elçisi Zinovyev, bu durumu 11 (24) Ocakta Dışişleri Bakanlığına çektiği telgrafta «burada, Petersburg'un fabrika işçileri arasındaki harekete değgin sanki devletin düzeni ve başkentin güvenliği tehdit edi-

liyormuşçasına, hiç de gerçek olmayan söylentiler yayılmaktadır» diyerek belirtiyordu (62, s. 33). Abdülhamit hükümeti, Rusya'daki devrimci soluğun ülkelerine geçmesine ve Rusya'daki olaylarla ilgili açık, kesin haberlerin ülkelerinde duyulmasına engel olmak için tüm gücüyle çalıştı. Hudutlarda ve gümrüklerde güvenlik tedbirleri sıkılaştırıldı. Sayıları arttırılmış ispiyoncular, Rusya'dan gelen herkesi tek tek izliyorlardı. Rusya'dan gelen müslüman öğrencilerin yüksek okullara alınmaları yasaklanıyordu. Gazetelerin Rusya ile ilgili herhangi bir şey yazmaları son derece katı bir biçimde yasaklanmıştı (Bkz.: 200, s. 17-18).

Gerçi sultanın sansürü, Rusya'daki devrim kavgalarına değgin haberlerin Türkiye'ye girmemesi için elinden geleni yapıyordu ama, bu haberler yabancı basın aracalığıyla ülkeye giriyor ve Jöntürk yayınlarında da bu konuda yazılar çıkıyordu. Örneğin, Sofya'da «Abdülhamit'in Keyfî Yönetiminin Foyasını Ortaya Çıkaran Gazete» ikinci «serlevha»sıyla yayımlanan «Feryad» gazetesi, 2 Kasım 1905 günlü sayısında, Rusya'daki devrim olaylarına değinerek, bunların sultanı müthiş bir şekilde ürküttüğünü, sultanın «kendi halkının da bu örneği izleyeceğinden ve askerlerinin, silâhlarını kendisine çevireceğinden» korktuğunu yazıyordu (99, No: 3). Gerçekten de Abdülhamit ve onun kliği, Rusya'daki devrimci olaylardan, özellikle de donanmanın ayaklanmasından son derece ürkmüşlerdi. Abdülhamit'in özel yazmanı Tahsin Paşa, anılarında, denizcilerin, özellikle de «Potemkin» zırhlısının ayaklanmasının sultanı müthiş korkuttuğunu, kendi ordusunun da bu örnekten esinlenebileceğinden endişe duyduğunu, yazmaktadır. İstanbul'da artık herkesçe bilinen, «ağır bir geminin, komutanın isteğince yönetildiği ve götürüldüğü» haberi, sultanın uykularını zehir ediyordu (117, s. 174). «Ağır gemi» boğazlardan geçmeye kalkışır diyerek, buradaki savunma tedbirleri de arttırılmıştı.

İstanbul'daki Rus elçisi 29 Haziran (12 Temmuz) 1905 de Petersburg'a gönderdiği gizli raporunda şöyle diyordu: «Rusya

da bu son sıralarda olan ani değişikliklerin hiç biri zırhlımızın ayaklanması ve güya Karadeniz'deki donanmamızın mürettebatının büyük çoğunluğunun «tehlike verici bir haleti ruhiye içinde» bulunduğu yolunda yayılan söylenti kadar, derin bir etki bırakmadı burada. Bu etkiye en çok kendini kaptıran da, selefi Sultan Aziz'in tahtına ve hayatına mal olan komplonun donanma mensuplarınca düzenlendiğini bir türlü unutamayan sultanın kendisidir.[1] Bu önemli haberlerin uyandırdığı korkunun etkisiyle, sultan, savaş gemileri mürettebatının kafalarından ne geçtiğinin ve «Haleti ruhiyelerinin» anlaşılması amacıyle, titiz ve dikkatli bir araştırma - soruşturma yapılması buyruğunu verdi. Bunun yanısıra savaş bakanı Rıza Paşa'yı, topçu komutanı Zeki Paşa'yı, ve Müşir Ethem Paşa'yı çağırarak, bizim isyancı zırhlısının, güç kullanarak boğazdan geçmeyi deneyebileceği olasalığına karşı İstanbul'un güvenliğini sağlıyacak bir tedbirler tasarısı hazırlamaları buyruğunu verdi (227, s. 308-309).[2] V.I.Lenin'in, «Rus çarlığınca atılmış yüz karası bir adım» diye nitelediği, çar hükümetinin, Romen ve Türk hükümetlerinden, isyancı geminin tayfalarına karşı «inzibatî tedbir» almaları ricasına, sultan ve hükümeti tam bir hazırlıkla karşılık vermişti (Bkz.: 9, s. 345).

Abdülhamit boş yere korkmuyordu. Devrimci Rus denizcilerinin ortaya koydukları örneğin, Türk ordusu ve donanmasına da bulaşabileceği anlaşılıyordu. Karadeniz'deki Rus donanması denizcilerinin devrimci çıkışları, Türk subayları arasında çok geniş bir ilgi görmüştü. Bunun en açık kanıtı, Türk ordusundan 28 kara ve deniz subayının Çar hükümetince idam edilmiş olan teğmen P. P. Şmidt'in ailesine yazdıkları mektuptur. Şöyle deni-

1 Büyükelçi, 1876 yılında Abdülaziz'in tahttan indirilmesi olayına, donanmadan denizcilerinde katılmış olduklarını göz önüne alarak böyle yazmaktadır.

2 Bu raporda aynı zamanda, «Potomkin»in Romanya hükümetine teslim olmasına rağmen, Türk hükümetinin, ortaya çıkan bu durumdan, boğazları koruma tedbirlerinin artırılıp güçlendirilmesi için yararlanmayı düşünerek, başladığı işleri yarıda kesmediği de belirtilmektedir.

liyordu bu mektupta: «Yiğit teğmen Pyotr Pyotroviç Şmidt öldürüldü... Teğmen Şmidt'in Sivastopol savaşçılarının ölüleri üzerine söylediği sözler, onun her sözü gibi, imparatorluğumuzun en uzak köşelerine değgin yayılmış bulunmaktadır. Yüce yurttaş Şmidt'i, onun, bizim için son derece değerli aziz ölüsünü, Rus halkıyle birlikte biz de selâmlıyoruz. Uğruna en değerli yoldaşlarımızın canlarını verdikleri kutsal yurttaşlık hakları için, kanımızın son damlasına dek savaşacağız. Hep birlikte insanca yaşama hakkımızı elde etmek için, Rusya'da olan olayları Türk halkına tanıtmak, anlatmak için tüm gücümüzle yapacağımız savaşa selâm olsun... Teğmen Şmidt, yüreklerimizde hiç bir zaman ölmeyecek. Halkı için canını veren Şmidt'in şanlı adı, kuşaktan kuşağa söylenecek. Soluğumuzu, Rus halkının soluğuna katarak haykırıyoruz: Kahrolsun ölüm cezası! Yaşasın yurttaşlık özgürlükleri!» (62, s. 52-54). Mektubu; gemi komutanı ve albaylardan, asteğmen, askerî doktor ve harbiye öğretmenlerine değin çeşitli rütbelerden subaylar imzalamıştı. Mektuba imza koyanlar arasında Çerkes, Türk, Kürt, Arap, Arnavut vb. gibi ulusal grupların yöneticileri de bulunuyordu. Mektup, 1906 ilkbaharında Çar kolcularının eline geçtiği için, yazıldığı adrese ulaşamadı. H. M. Tsovikyan'ın anlattığına göre, çok sonraları, Devrimci Kara ve Deniz Subayları Birliği'nin[1] verdiği görev üzerine Muhtar Bey tarafından yazılmış ve Viyana'dan atılmış yukardakine benzer içeriği olan bir mektup, teğmen Şmidt'in kızkardeşi A. P. İzbaş tarafından alınmıştır (200 s. 21).

Daha 1902-1903 yıllarından kendini duyurmaya başlayan Rusya'daki devrim olayları, Türk subaylarının hükümete karşı olan düşüncelerine can verdi. Subayların bir bölüğü Jöntürk hareketiyle doğrudan doğruya ilişki içindeydi. Büyük bir bölüğü ise görevlerini bırakarak yurt dışına sığınmışlardı. Elimizdeki bazı bilgilere göre, salt 1902 yılında 100'den fazla subay Jöntürklere

[1] Bu adda bir örgütün eylemlerine değgin bir bilgimiz yok. En yakın olasılık 1906-1907 yıllarında ordu içinde oluşmaya başlayan Jöntürk hücrelerinden birinin, mektupta kendini bu şekilde adlandırmış olmasıdır.

katılmıştı. Bunların arasında paşalar bile vardı (200, s. 26). 1902 yazında Bağdat'ta, «ihtilâlci ve caniyane fikir ve hareketlerinden dolayı» 16 subay tutuklandı. Ama bunlardan 5'i kaçmayı başarabildi. Kışladaki arama sırasında, subayların –salt subaylar değil, erlerin de– üzerlerinde, başta «Osmanlı» ve «Feryat» olmak üzere, Jöntürk gazete ve bildirileri bulundu. Mart 1906'da, karacı subaylar arasında kitlesel tutuklamalar oldu (içlerinde 5 de paşa bulunan 200'den çok subay tutuklanmıştı). (200 a, s. 29-34).

1906-1907 yıllarında, Türk kara ve deniz ordusunda, asker ve tayfalar, komutanlarına karşı açıkça bir dizi gösteride bulundu. Örneğin, 1906 Aralığında, ücretlerinin ödenmesinin gecikmesinden ve görev sürelerinin fazlalığından hoşnutsuz 450 kadar tayfa Bahriye Komutanı Ahmet Paşa'nın evini bastılar, 3 subayını dövdüler, ev sahibi de yaralandı. Hükümet zora başvurarak kendini tehlikeye atmadı. Dahası, tayfaların hem ücretlerini ödedi, hem de görev sürelerini dolduranları yedeğe terhis etti (29, Bl. 2, 507-508). Bu tür karışıklıklar, başka alanlarda da kendini gösterdi. Edirne'deki Rus Konsolosunun 1906 Haziranında bildirdiğine göre, başlarında subayları da olduğu halde, 2.Kolordu'dan önemli sayıda asker, Bulgaristan'da kendilerine son derece ağır koşullar altında görev yaptırılmakta olduğundan, ordudan firar ettiler (30, L. 10). Bundan çok daha önemli bir olay daha oldu. Askerler, hükümete karşı hareketleri bastırmak için çıkılacak olan cezalandırma seferine katılmayı reddederek, komutanlarına itaatsizlikte bulundular. İstanbul garnizonundan 800 asker, 1906 yılında, Türklere karşı ayaklanan Arapları bastırmak üzere Yemen'e gitmeyi reddettiler (200, s. 26-27). Trabzon'daki Rus konsolusu Brandt, 1906 Temmuzunda, Yemen'deki isyancıları bastırma operasyonuna katılan askerlere takviye götürmekte olan gemilerden birinin, içindeki askerlerin ayaklanmasından dolayı gerisin geri Trabzon'a dönmek zorunda kaldığını bildiriyordu (30, L. 149). Yemen'e gönderilen askerlerin «firar vakaları» bir çok kez tekrarlandı. Tüm bu olayları değer-

lendirirken, bunların kendiliğinden meydana gelen olgular olduğunun belirtilmesi gerekir. A.F.Miller'in de dediği gibi, «ortak Osmanlılık anlamından yoksun, bölgesel nitelikte ve örgütsüz hareketlerdi bunlar» (167, s. 36).

1906-1907 yıllarında Anadolu, nitelik ve büyüklük bakımından, oldukça önemli karşı-hükümetçi olaylara sahne oldu. Bu dönemde, Türk burjuva tabakası büyüdü. 1894-1895 Ermeni kırımından sonra, önemli ölçüde bölgesel ticaret, Türklerin eline geçti. Olayların çağdaşlarından biri şöyle yazıyordu: «Anadolu'nun zengin hayvan ticareti, ve İngiltere, Fransa, Almanya ve İtalya'ya yapılan hayvan ihracatı, hep Türklerin elinde toplandı. Ama Türk patronlar çarçabuk tehlikeli bir rakiple karşılaştılar: Kendilerine her türlü imtiyazı kolaylıkla sağlayıveren yabancı kapitalistler...» (198, s. 168). Feodal despot rejimin tüm baskısını üzerinde duyan genç Anadolu-Türk burjuvazisi Anadolu'nun bir çok kentinde, karşı-hükümetçi hareketlerin başına geçti. Buralarda muhalif havanın kızıştırılmasında, Küçük Asya'nın en ısssız köşelerine dağıtılmış olan politik sürgünlerin -Jöntürklerin- oynadıkları rol çok büyüktür. Bu konuda olup bitenlere değgin geniş bilgi sahibi olan bir Alman yazarı, Jöntürk hareketinin önde gelen militanlarından Ali Haydar Mithat'ı söz konusu ederek, «Yıldız'ın hoşuna gitmeyen kişileri sürdüğü Küçük Asya, halka anayasa ve meşrutiyet fikirlerini de birlikte götüren çok sayıda Jöntürk komitesinin mekânı olmuştu» diye yazmaktadır. «İstenmeyen, yeteneksiz, kan içici memurların ortadan kaldırılmaları amacıyle Erzurum, Van, Bitlis, ve Diyarbakır'da bir dizi ayaklanma düzenlenmesi yolunda, merkezden Erzurum'a sinyaller gönderilmekteydi» (261, s. 173).

1906-1907 Erzurum olayları, gerçekten de, Anadolu'da bir dizi karşı-hükümetçi hareketin başlangıcı oldu. Erzurum'daki Rus başkonsolosu Skryabin, karışıklıkların başlangıcını şöyle duyuruyordu ülkesine: «Rus sınırına yakın illerdeki müslümanlar arasında hükümetin, aldığı vergileri iyice artırmasından doğan olaylar, hükümetin bu son günlerde, para kazanmak için Rusya'ya gitmek isteyenlere pasaport verilmesini yasaklaması üzerine iyice büyüdü. Alınan bu önlem, bir kaç bin müslümanı, tüm geçim olanaklarından yoksun bıraktı. İşçiler arasındaki bu dalgalanmalara, gene hükümetin politikasından hoşnut olmayan tüccarlar da karışmış bulunuyorlar. Bunlar, hareketi de ellerine geçirerek Erzurum'un yerlilerinden çok sayıda küçük burjuvanın da katıldığı «Can-verir» adlı bir de tüccarlar örgütü kurdular» (30, L. 71).

1907 yılında, 5 Marttan 22 Marta dek, Erzurum'da kitlesel bir çok gösteri oldu. Göstericiler, vergilerin kaldırılmasının yanı sıra, halkın kin ve tiksintisini kazanmış memurların, özellikle de Erzurum Valisi Nazım Paşa'nın[1] görevlerinden alınmalarını istiyorlardı. Bu hareketler «Can-verir» örgütünce yönetilmekteydi. Biri 8 Martta, öbürü 11 Martta olmak üzere iki kez, örgüt, Nazım Paşa'nın görevinden alınmasını dileyen iki telgraf çekti İstanbula; ama bu istekler yerine getirilmedi. 15 Martta kent halkından 20 bin kişilik bir kalabalık, telgrafhaneyi kuşattı. Göstericiler, telgraf aygıtının başına sultanın kendisinin gelmesini istediler ve Erzurum valisinin değiştirilmesine değgin ısrarlı şikâyetlerini ona açıkladılar. 22 Martta, hükümet, geçen tüm bu günler süresince, pratik olarak kente el koyan, kenti ele geçiren göstericilerin isteklerini yerine getirmek zorunda kaldı. Yeni bir vali atandı, ama bunun üzerine «Can-verir» örgütünün eylemleri durmadı. Sultana gönderilmek üzere hemen bir istekler listesi düzenlendi; örgütün yöneticileri, bu istekleri ortaya atanlar adına, halk arasında imza toplamaya başladılar. Listeleri, bir çok vergiden bağışık tutulmaları ve il yöneticileriyle il maliyesi üzerinde daha sıkı bir denetim yapılması isteklerini içeriyordu. Bundan başka, asker ücretlerinin ödenmesinin düzenlenmesi ve halkın nefret ve kinini kazanmış olan «Hamidiye» süvari bir-

[1] Bu olaylarla ilgili ayrıntılı bilgiler A. M. Valuyskiy tarafından verilmiştir. (Bkz.: 145, s. 49-65). Bu bilgilere, İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Zinovyev'in, Rus Dışişleri Bakanlığına gönderdiği raporlardan aldığımız bilgileri de ekledik (31. s. 115-122).

liğinin kaldırılması da söz konusu ediliyordu (145, s. 54). 28 Nisan (11 Mayıs) 1907 yılında, İstanbul'daki Rus Büyükelçisi Zinovyev, «Kafkasya'da doğup başlayan ihtilâlci hareketler, geçen yıl, Erzurum ilinde etkisini gösterdi» diye yazıyordu. «Halkın çeşitli tabakalarının oluşturduğu Can-verir adlı örgüt, yönetim yetkilerinin kötüye kullanılmasını önleme ve batmış durumdaki halkın ödediği çok ağır vergilerin kaldırılmasını sağlama amacıyla, gerek bölge yönetimine, gerekse Osmanlı hükümetine karşı giriştiği savaşı yavaşlatmadı.Bu örgütün yanısıra, halkın çoğunluğunca çeşitli gruplar kuruldu ve bu grupların propagandaları ordu içine bile sızıp yayıldı» (31, L. 116-117). Görüldüğü gibi yüksek mevki sahibi bir çok çar memuru, Erzurum'da doğan karşı- hükümetçi olayların, Rusya'daki 1905-1907 devrim olaylarının etkisiyle sıkı sıkıya ilişkili olduğunu kabul etmektedirler.

Sultan yönetimine karşı halkın bu çıkışı Erzurum'da 1906-1907 yılları boyunca sürdü. 1906 Ekiminde, «Can-verir» örgütünün İlkbahar gösterileri yöneticilerinden bir çoğunun hükümetçe tutuklanmasına karşılık, halk da valiyi, bölge polis komiserini tutuklayıp, bir polis memurunu öldürdü. Hükümet yeniden teslim olmak zorunda kaldı ve tutuklular, salıverildiler. Bunlar Erzurum'a döndüklerinde halk tarafından çok görkemli bir biçimde karşılandılar. Hükümetin uysal davranışının bir nedeni de, kuşkusuz, il garnizonunun bir kısmının, isyancılara karşı bir harekette bulunmayışıydı. Konsolos Skryalin, Ekim olayları dolayısıyle İstanbul'daki büyük elçiliğe gönderdiği telgraflardan birinde, Erzurum valisinin, «nasıl olup da askerî otoritelerin kendinin tutsak edilmesine, polislerin öldürülmesine müdahalede bulunmadıklarına» şaşırıp kaldığını bildiriyordu (30, L. 146). 1907 Ocağındaki raporundaysa, «ihtilâlcilerin, hükümetin baskı ve cezalandırmasından korkmadıklarını, çünkü kendilerini askerlerin destekliyeceğine emin olduklarını» yazıyordu (145, s. 57). Bölge garnizonu askerleri arasındaki propaganda iyiden hızlanmıştı. Hatta, askerleri, ayaklanan halkın

karşısında olmamaya çağıran söylevler veriliyordu garnizonda. «Biz sizin rahatınızı nasıl düşünüyorsak –deniliyordu bu söylevlerde– siz de, subay ve komutanlarınız "vur!" buyruğu verirlerse eğer, dinlemeyin onları. Vatanımızın kurtuluşunu, inançlarımızı, onurumuzu düşünen, bunlara özen gösteren, bunların üzerine titreyen insanlarız biz; siz de yardımlarınızı esirgemeyin bizden; hakkımızı helâl etmeyiz yoksa size. Giriştiğimiz işin, Tanrının buyruğuna, peygamber efendimizin sözlerine aykırı olmadığına değgin, hocalarımızdan, müftülerimizden fetva aldık biz» (147, s. 90).

Bu karşı-hükümetçi eylemlerin tehlikeli merkezini ortadan kaldırmanın olanaksız olduğunu gören Abdülhamit, Şubat 1907'de yeni uzlaşmalara gitmek zorunda kaldı. «Halk harereketini durdurmanın olanaksız» olduğunu anlayan sultan –diye yazıyordu Zinovyev– geçen Şubat ayının başında, halkın uzun süredir sızlandığı büyük baş hayvanlardan alınan vergilerle, özel vergileri kaldırma kararını verdi. Bunun halk üzerinde yatıştırıcı bir etkisi oldu ama, vali Nuri Bey'in, müslüman halkı, tüm bu bağış ve iyiliklerinden dolayı padişaha görkemli bir biçimde şükranlarını bildirmeye zorlaması, onları bu yolda kışkırtması boşa gitti (31, L. 119).

Rus büyükelçisi bu konuda, hükümetin halk üzerinden bazı yükümlülükleri kaldırırken, bu arada o çok sevdiği yollara, (halkı kışkırtıp, Ermeniler üzerine saldırtmak, Erzurum'daki Ermeni halktan alınan vergilere sert önlemler koymak, sonra da onları, vergi müdürlüğünün bu keyfi davranışlarına karşı protesto yapmaya kışkırtmak, yollarına) başvurmaktan da geri kalmadığını bildiriyordu (31, U. 120-121).

Erzurum'dakine benzer karşı-hükümetçi eylemler Anadolu'nun başka kentlerinde de yapıldı. Örneğin 1906 Martında, Kastamonu'da halk belediye seçimlerine katılmayı reddetti. Seçimlerin boykot edilmesiyle ilgili gösterileri yönetenler, bu konuda askeri makamlara açıklamada bulunarak; halkın, kent gelirinden kendisine pay alan valiyi, ve sözüm ona ordunun ih-

ityaçları için alınmakta olan «özel vergi»yi protesto ettiğini bildirdiler. 15 kişilik bir gösterici kalabalığı, postaneyi ele geçirdi. Gösterilere katılan subaylardan biri, İstanbul'a ayaklananların isteklerini bildirir bir telgraf çekti. Sultan, kısmen de olsa bu istekleri yerine getirmek zorunda kaldı (200, s. 30). Abdülhamit ve Babıâli, bu dönemlerde, halkın hükümete karşı öfkesini gidermek için, bir çok vali ve öteki bölgesel yöneticilerin yerlerini değiştirmek zorunda kaldı. Erzurum valisi Nazım Paşa'nın buradan alınarak Diyarbakır'a atanmasını yorumlayan Trabzon'daki Rus konsolosu Brandt, Nisan 1906'da, «şu son günlerde, bölge halkının, kendilerinden haraç aldıklarına değgin yakınmaları üzerine, onların isteği yerine getirilerek yapılan üçüncü atama bu» diye yazıyordu (30, L. 148). Bu olanlardan hemen sonra, valilerin yerlerini de değiştirme olaylarına bir yenisi eklendi: Trabzon valisi yerinden alındı. Bu kez, ayaklanan halkın kendisi uzaklaştırdı valiyi. İbrahim Paşa'nın (vali) gördüğü işi kendileri yürütecekti bundan böyle. Padişah, hemen yeni bir vali atamak zorunda kaldı Trabzon'a. Hükümete karşı gösteriler –ki kural olarak hep, vergilerin indirilmesi ve bölge yönetici ve memurlarının keyfî davranışlarına son verilmesi isteniyordu– Sinop ve Diyarbakır'da da oldu.

1907 yılında «Can-verir» örgütü, Erzurum'da bir bildiri dağıttı. Bu bildiride anayasanın yürürlüğe konması ve meclisin toplanması gibi isteklere yer veriliyordu. Bunlardan başka, sultan rejiminin despotluğu, yüksek bürokratların satılmış kişiler oldukları, yabancıların memlekette giderek ağırlıklarını artırdıkları ve vergilerin dayanılmaz bir ağırlık kazandığı da söz konusu ediliyordu. Bildiriciler, halkın dikkatini Rusya ve İran'daki devrimci olaylara çekiyorlar, despot rejimden kurtulup özgürlüklerine kavuşmaları için Müslüman-Hıristiyan, tüm yurtseverleri, bu ülkelerle ortak eyleme çağırıyorlardı (145, s. 63). Bu çağrıya karşılık olarak, hükümet baskıya başvurma kararı aldı. Erzurum ve yöresindeki ilçe ve köylerde kitlesel tutuklamalar oldu. Tutuklananlar arasında, bölgenin burjuva, entellektüel ve din adamlarının liderleri de bulunuyordu. 1907 Kasımının ortalarında Rus konsolosunun verdiği bilgiye göre, tutuklanan 92 kişiden 80'ini «tüccar ve başka zenginler» oluşturmaktaydı. Tutuklananların yargılamaları yapıldı ve 8 kişi ölüm, 18 kişi ömür boyu hapis, kalanlar da çeşitli sürelerle yine hapis cezalarına çarptırıldılar (145, s. 64-65).

Doğu Anadolu'daki karşı hükümetçi düşünce ve eylemlerin böylesine artmasında Jöntürk örgütlerinin rolü neydi? Hemen belirtmek gerekir ki, illegal Jöntürk yayınlarının ve sürgün Jöntürklerin sözlü propagandalarının bu işteki payı hiç de az değildir.

Jöntürk ihtilâliyle ilgilenen ilk Türk tarihçilerinden biri dış ülkelerde sığınık Jöntürklerin yayınlarının «kamuoyunda bir ayaklanma fikri oluşturarak», Erzurum, Kastamonu, Diyarbakır ve öteki Anadolu kentlerinde başlayan ayaklanmalarla hükümeti korkutarak üzerine düşeni yaptığını belirtmektedir. (208, s. 34). Bir kısım kaynaklara göre, dış ülkelerdeki Jöntürk militanlarından bir kısmı, Erzurum'daki halk hareketlerine bizzat katılmışlardı. C. Kutay'ın belirttiğine göre, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti»nin liderlerinden biri olan Hüseyin Tosun Bey, Prens Sabahattin'in verdiği görevle, özel olarak Kafkasya üzerinden Erzurum'a geçmiştir. Görevi, Erzurum'da örgütün bir şubesini kurmaktı. Erzurum'a geldikten sonra, isyancıların liderlerinden biri oldu (227, s.220-221; 114, s.192-193).[1] Başka bir takım kaynaklara göreyse, Hüseyin Tosun Bey, Avrupa'dan Anadolu'ya gizlice gelmiş, iki yıl kadar çeşitli illerde propaganda yaptıktan sonra, bir araya topladığı fikirdaşlarıyle birlikte askeri bir ayaklanma hazırlamış, ama tutuklanmıştı (208, s. 35). Bu olayların birbirleriyle çelişkili olmamaları mümkün değildir. Hüseyin Tosun Bey, Erzurum halkının karşı

[1] Sabahattin'in örgütünün şubelerinin kurulmasıyla: Satfet Lütfi Bey İstanbul'da, Nejdet Bey ve Faiz Bey İzmir'de, Satırzade Hicabî ve Sancakbeyzade Mehmet Bey Trabzon'da, görevlendirilmişlerdi. Erzurum'da Hüseyin Tosun Bey'le birlikte Serdarzade Sıtkı Bey de görevlendirilmişti.

hükümetçi hareketlerini yöneterek gizli bir askeri ayaklanma hazırlamış olabilir. Ama T.Z.Tunaya'nın Erzurum'daki vergilere karşı halk ayaklanmasının, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti» nin bu bölgedeki şubesince düzenlendiğiyle ilgili açıklaması da (239, s. 142) bize abartmalı görünmektedir. Tek bir gerçek –Hüseyin Tosun'un Erzurum olaylarına katılmış olması gerçeği– böylesi bir savda bulunmak için yeterli bir gerekçe değildir. Kuşkusuz, yurt dışındaki Jöntürk örgütleri, Doğu Anadolu'da başlayan hareketlerle kontakt sağlayabilmek için can atıyorlar, olayların gelişmesini büyük bir dikkatle izliyorlardı.[1]

Ama, Jöntürk komitelerinin bu olaylara örgütlenmiş olarak katıldıklarını söylemek olanaksızdır. Böyle bir savda bulunabilmek için ek bir takım olay ve gerçeklere gerek vardır.

Yine, –bizim görüşümüze göre– «Müslüman Federasyonu» ve «Türk Liberalleri» komitelerinin eylemlerine değgin bilgilerin de iyice gözden geçirilmesi gereği vardır. Jöntürk ihtilâlinden söz edilirken bu örgütlerin eylemleri ve prapogandaları da ele alınmaktadır (Bkz.: s. 32-33; 151, s. 102-103). Bununla ilgili tek kaynak. Eylül 1908'de yayımlanan ve birçok olayları N.N.Goloborodko'nun «Türkiye» adlı kitabından alınan A.Ter-Arutyunov'un makalesidir (Bkz.: 198, s. 171-173; 153, s. 214-216). Yine de, ne A.Ter-Arutyunov, ne de N.N.Goloborodko, «Müslüman Federasyonu»nun ve «Türk Liberalleri» Komitesinin eylemlerine değgin örnekler vererek, gerçek bir ip ucu getirmedikleri gibi, bu konuda bir kaynak da göstermezler. Bizce gerçek olan şudur ki, anılan örgütlerin eylemlerine değgin herhangi bir kaynak ve bilgi yoktur.

A.Ter-Arutyunov, 1902'de kurulan «Müslüman Federasyonu»nun programını detaylarıyle vermektedir. Bu programda anayasanın ilânı ve millet meclisinin kurulması isteniyordu. «Meclis, yapacağı yasalarla, tam bir halk egemenliği ve yurdun yönetiminin, imparatorluğa mensup ulusların liderleri aracılığıyle olmasını sağlayacaktır.» Programda söz, vicdan ve basın özgürlüklerinden, kişi, konut ve özel yazışmaların dokunulmazlığından, Osmanlı uyruğu olan herkesin hak ve görevlerinin eşitliğinden söz ediliyordu. Programda, vergi sisteminde ve vergi toplama yönteminde kökten değişiklik isteği öne sürülüyor, topraksız köylülere, 5 yıl içinde onların olacak olan toprak sağlanması, az topraklı köylülere de hazine topraklarından ek toprak verilmesi görüşlerine yer veriliyordu. Ve son olarak, işçi ücretlerinin yükseltilmesi, bir iş gününün 10 saat olarak saptanması, köylülerin, zanaatkârların ve küçük dükkân sahiplerinin ihtiyaçları için onlara kredi sağlanması isteniyordu (198, s. 171-172).

Görüldüğü gibi, A. Ter-Arutyunov'un açıkladığı «Müslüman Federasyonu»nun programı, son derece ilerici isteklerin yanısıra, toprak sorununa da bir çözüm taslağı getirmektedir. Bu dönemde hiç bir Jöntürk örgütünün programında ya da isteklerini ileri sürdükleri bildiri ve sözlerinde, köylülüğün ve işçi sınıfının durumunu düzeltmeye yönelik herhangi bir istek yoktur. Pek olasıdır ki, «Müslüman Federasyonu», Osmanlı burjuva sınıfının en devrimci kesiminin çıkarlarının sözcülüğünü yapan bir örgüttü. Ancak, biz, güvenilir kaynakların verileriyle sağlamlaştırılmadıkça, bu örgütün eylemlerine ve olayların gerçekliğine değgin bir sonuca varmayı ya da herhangi bir yargıda bulunmayı doğru bulmuyoruz.

Doğu Anadolu halkının ayaklanması, egemenlerin bu ayaklanmalara kayıtsız kalmaları nedeniyle hızlanmış, ordu ve donanmadaki dalgalanmalar ve ilerde, imparatorluğun Türk olmayan halkları arasında görülen millî kurtuluşçu-anti-feodal hareketler (özellikle Makedonya'da), 1905-1907 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda bir devrim kabarması olduğunu göstermektedir. «Bu kabarmanın ana nedeni –diye yazıyor A. F. Miller hiç kuş-

[1] Sabahattin'in grubu tarafından yayınlanan «Terakki» gazetesinde, 1907 yılı başlarında, Erzurum'daki olaylarla ilgili çıkan bir yazıda, olayların Trabzon, Sivas, Kayseri'ye de yayıldığı ve sultanın, büyükbaş havyanlardan alınan vergiyle, bireysel vergileri kaldırmak zorunda kaldığı belirtiliyordu (239, s. 142).

kusuz içseldir. Ama, kesin, belirleyici, çözümleyici neden ve itici güç, dışardan, 1905 Rus Burjuva Demokratik devriminden gelmektedir» (168, s. 24).

Yurt içindeki devrimci potansiyelin böylesine artması, gerek yurt dışında, gerekse Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde Jöntürk eylemlerinin canlanıp hızlanmasına yol açtı. Çok sayıda Jöntürk militanı, 1905 Rus devrimini, feodal-saltçı rejimle savaş için, kendisinden esinlenilecek bir örnek olarak ele aldılar. Örneğin Jöntürklerin 1903 yılında Kahire'de yayınladıkları «Türk» gazetesinde şöyle deniliyordu: «Biz Rus devrimini – o fevkalâde fikirleri olan devrimi– kendimize örnek olarak almalıyız». Bir başka Jöntürk gazetesi –«Doğru Söz»– okuyucularının dikkatini, Rusya ve İran'daki devrimci olaylar üzerine çekerek, bu örnekleri izleme çağrısında bulunuyordu (Bkz.: 200, s. 23-24).

Abdullah Cevdet 1905 yılında Cenevre'de yayınladığı broşüründe, Bakû'daki Ermeni –Müslüman kırımına bir son verme çağrısında bulunuyor, bu kırımdan «çar, padişah ve onların ajanlarının sorumlu» olduklarını yazıyordu. Broşür yazarı, halkın çektiği acıların özellikle despotik rejimden ileri geldiğini belirtiyor ve «9 Ocak olaylarında –diyordu– yani, Petersburg caddeleri suçsuzların kanına bulandığı zaman, en mahmur gözler bile faltaşı gibi açıldı.» (168, s. 37). «Uyanın! Uyanın!» adlı bir başka broşüründe ise, müslüman olan ve olmayan tüm yurttaşlara seslenerek, «Birleşin! –diye yazıyordu–. Yoksul-varsıl, güçsüz-güçlü, kadın-erkek, genç-yaşlı, hepiniz birleşin! Trabzon halkı, Erzurum, Kastamonu halkları, bu illerin kahraman, yiğit halkları, bizim yiğit kardeşlerimiz ilk adımları atmış bulunuyorlar. Rusya'ya, İran'a bir göz atın!» (97, s. 15).[1] Y. H. Bayur, Jöntürklerce, Rusya'daki olayların, «Osmanlılar için bir örnek» olarak görüldüğünü belirtmektedir. Şubat 1905'de «Şûra-i Ümmet» gazetesi, ayaklananları savunan ve çara karşı çıkan bir makale ve bunun

[1] Bu broşürün ikinci Baskısının (1908) önsözünde Abdullah Cevdet, broşürünün Türkiye'de 2 bin nüsha dağıtıldığını belirtmektedir.

yanısıra belgeler yayımladı. Bu belgeler «Okuyunuz, örnek alınız!» başlığı altında sürekli olarak yayınlandı (216, s. 339).

Doğu Anadolu illerindeki karşı hükümetçi haraketlerin gelişmesi üzerinde, kuşkusuz, 5 Ağustos 1906'da meşrutiyetin ilân edilmesiyle sonuçlanan İran'daki olaylarında etkisi vardır (161, s. 67-107). İrandaki meşrutiyet hareketi ve ilk İran parlamentosunun faaliyeti, feodal-saltçı rejimle savaşlarında, Jöntürkler için çok büyük önemi olan bir örnek olmuştur.

Şu da varki, Jöntürk hareketinin bir çok militanı, Rus devrimi söz konusu edildiğinde, ülkeyi bir iç savaşa sürükleyen, çarizme karşı silâhlı bir mücadeleyi örnek almamak gerektiğine değinmişlerdir. Örneğin Ahmet Rıza «Meşveret»te, «Rusya'daki o korkunç iç savaştan» esinlenmenin ve bu deneyi Türkiye'de de uygulamaya çalışmanın gereksiz olduğunu yazıyordu (200, s. 25). Ahmet Rıza'nın bu fikri, kuşkusuz, onun despotizmle savaşta kuvvete başvurmama ilkesiyle, –sonraları, başlayan devrimci olayların baskısıyle vazgeçmek zorunda kaldığı bu ilkeyle– ilişkilidir. Ancak Ahmet Rıza'nın bu görüşleri, kuramsal birer ilkeden başka bir şey değildir. Jöntürk hareketinin, meşrutiyetçi özgürlükleri barışçıl yollardan elde edebileceklerine gitgide daha çok ümit besleyen ılımlı kanadı, feodal-padişah rejimine karşı verilecek bir devrim savaşından yana değildi. Onların Rus devrimine değgin idealleri, kuşkusuz ne Moskova'nın barikat savaşları, ne de «Potomkin» zırhlısının ayaklanmasıydı. Çarın, «özgürlükler» ve devlet dumasına değgin bildirisiydi onları çeken.

Yukarda da söylendiği gibi, 1902 kongresinden sonra, Ahmet Rıza'nın yönetimindeki «Terakki ve İttihat Cemiyeti» ile, Sabahattin'in «Teşebbüs-ü Şahsi ve «Ademi Merkeziyet Cemiyeti», Jöntürk hareketinin iki temel örgütü olarak ortaya çıktılar.

«Terakki ve İttihat Cemiyeti», 1907 yılında Kahire'de yayınladığı «Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti»nin «Esas Nizamları»nda, örgütün ilkeleri ve programsal amaçlarına değgin bilgiler veriyordu. Çıkan bu broşürde örgütün amaçları şu şekilde formüle edilmekteydi:

«Md. 1 – Vatanın ve milletin mutluluğunu isteyen osmanlı yurtseverlerince, «Terakki ve İttihat Cemiyeti» adı altında sürekli bir politik örgüt kurulmuştur.

Örgütün Amacı

Md.2 – Tüm başarılarımızın nedeni olan, güzel ulusal törelerimizi kökleştirip sağlamlaştırmak için; ulusal alışkılarımızı ve bölgesel ihtiyaç ve istekleri göz önüne alarak, eğitim ve kültürün yayılması ve Osmanlı İmparatorluğu'nu çağdaş uygarlık seviyesine eriştirmek için çaba göstermek.

Md.3 – İnsanseverlik ve yurtseverlik duyguları temel alınarak, çeşitli Osmanlı elementlerinin (yani çeşitli Osmanlı halklarının -Y.P.) içten bir birliğini kurmak, vatanın ilerlemesi adına tüm Osmanlılarda birlikte çalışmaya istek ve özen uyandırmak.

Md.4 – Osmanlı İmparatorluğu'nun politik bütünlüğüyle toprak bütünlüğünün kurulması ve korunmasıyle, onun güç ve kudretinin devamının sağlanması için elden gelen her şeyi yapmak.

Md.5 – «Hukuk ve servet-i millîyenin korunması», 8 Zilhicce 1293 (23 Aralık 1876 -Y.P.) tarihli Anayasa'nın uygulanması, genel reformların yapılması ve Osmanlı hanedanı tahtta kalmak üzere şimdiki rejimin despotizm ve keyfî yönetimi yerine, eşitçi ve meşrutiyetçi bir yönetimin kurulması için çaba göstermek (98, s. 3).[1]

Görüldüğü gibi tüzüğün bu maddeleri Ahmet Rıza tarafından 1897 yılında «Meşveret» de formüle edilmiş olan «Terakki ve İttihat Cemiyeti»nin programının belli başlı önemli noktalarını olduğu gibi tekrarlamaktadır. Ama 1897 programında, örgütün

[1] Bu tüzüğün yukardaki örneğini 1961 yılında İbrahim Temo'nun dul karısı Nafiye Temo'dan elde ettik. T. Z. Tunaya bu belgeyi İstanbul Belediye Müzesindeki nüshalara göre yayınlamıştır (239, s. 123-126). Ancak, üzülerek söylemek gerekir ki, burada önemli bir yanlışlık vardır. 5. Maddedeki «İdare-i meşrute» sözü «idare-i mes'ude» olarak geçmektedir.

kuvvete başvurulmasına karşı olduğundan ve reform istediğinden söz edilirken, 1907 tüzüğünde her ne kadar «inkılâbın» zaferi için başvurulacak yollara açıkça değinilmiyorsa da, açıkça «inkılâp» tan söz edilmektedir.

1907 «Nizamname»si, örgütün tüzüğünü benimseyen ve bunun gereklerini yerine getiren, «iyi huylu, temiz bir geçmişi olan» din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin tüm Osmanlıların (reşit olmak koşuluyla) «Terakki ve İttihat Cemiyeti»nin üyesi olabileceğini belirtiyordu (m. 6-7). Örgüt üyeleri, «kişisel olarak ya da başka her türlü araca başvurarak» örgüte yardımla yükümlüydüler (m. 25). (Bu konuda örgüte düzenli bir şekilde para verilmesi de vardır. «Paralar, örgüt gazetesinin abonman ücretinden daha aşağı olamaz» -m. 32). Üyeler, örgüte yeni üye katılımını sağlamak (m. 27) ve tüm güçleriyle eğitim ve kültürün yayılmasına etkide bulunmakla yükümlüydüler. Bu konuda daha da ileri gidilerek, «mevcut okullara, örgüt üyelerinin öğretmen olarak yerleştirilmeleri»nden de söz ediliyordu (m. 26) (98, s. 4-7-9-).

«Nizamname» örgütün her yerde şube kurmasını öngörüyordu. Bu şubeler, örgütün tüzüğünü benimseyecekler ve merkez komitesinin kararlarını uygulayacaklardı. Merkez komitesinin üyeleri, örgütün yurt içi ve yurt dışı şubelerinden bir yıl için seçileceklerdi (m. 8-9-14) (98, s. 4-5). Merkez komitesi, ülkedeki şimdiki despotik rejimi devirmeye yönelik ve dışardaki Osmanlıların çıkarlarını savunan örgütün tüm eylemlerini yönetecekti (m. 30) (98, s. 8). «Nizamname»nin son maddesindeyse, «Terakki ve İttihat Cemiyeti»nin salt tüm Osmanlı uyruklarının «İttihat»ı için propaganda yapmıyacağı, ama aynı zamanda Osmanlı İmparatorluğunun tüm halklarının çıkarlarının «tercümanı» olarak, bütün dünya kamuoyu çerçevesinde harekete geçeçeği ve isteklerde bulunacağı belirtiliyordu.

Örgütün yayınsal eylemlerde de bulunacağı söyleniyor ve merkez komitesince yönetilen bir de yayın organının bulunduğu belirtiliyordu (m. 31) (98, s. 9). «Nizamname»nin ekinde örgütün resmî yayın organlarının «Meşveret» ve «Şûra-i Ümmet» adlı

gazeteler olacağı da belirtiliyordu. Yine bu ekde, örgütün merkez komitesi üyelerinin etmek zorunda oldukları şu yemin de yer alıyordu: «Dinim ve şerefim üzerine yemin ederim ki, II. Abdülhamit'in despotik ve keyfi yönetimi devam ettikçe ve Osmanlı anayasasının hükümleri yerine getirilmedikçe, Osmanlı hükümetine teslim olmayacak ve ona hizmet etmiyeceğim. Örgütün amaçlarına her zaman sadık kalacak, onun gizlerini kimseye açmayacağım. Gerektiği anda canımı örgüt için vermekten kaçınmayacağım» (98, ek).

«Terakki ve İttihat Cemiyeti» 1905-1906 yıllarında, imparatorluk sınırları içinde propaganda eylemlerini iyice artırdı. «Meşveret» ve «Şûra-i Ümmet» gazetelerinden başka, ülke içinde dağıtılmak üzere çeşitli bildiriler yayınlandı. Örneğin, 1906 yılında, sultanın ağır hasta olduğu ve artık sonunun geldiği yolunda söylentiler yayılmaya başlayınca, örgütün Türk halkına seslenen özel bir bildirisi basılıp dağıtıldı.[1]

Bu bildiride, sultanın ölmekte olduğu ve onun ölüm gününün «Türk halkı için büyük bir bayram günü» olacağından söz ediliyordu. Bildiride, tahtın yasal vârisi olan Mehmet Reşat yerine, Abdülhamit'in oğlu Burhanettin'in tahta geçirilmesi girişimlerine karşı çıkılması çağrısında bulunuluyordu (29, Bl. 1, 1. 113-114).[2] Bildiri yazarları; sultanın hayatının son bulması halinde, gerek yabancı devletlerin, gerekse «Türklere hınç duyan bir takım komitelerin» (kuşkusuz ulusal azınlıkların politik örgütleri amaçlanıyor) Osmanlı İmparatorluğu'nun işlerine karışmak için bir bahane yaratmak bakımından, ülkede kargaşalık çıkarmaya yeltenebilecekleri konusuna Türk halkının dikkatini çekiyor ve buna meydan vermemek için de halkı sükunete, düzeni bozmamaya ve «Hıristiyan yurttaşlar»ın haklarını savunmaya çağırıyorlardı (29, bl. 1, 1. 112-114). Bildiride –Müslüman-Hıristiyan– tüm

[1] Bunun Rusça çevirisi, Rus dış politika arşivinde bulunmaktadır (Bkz.: 29).

[2] Osmanlı hanedanındaki geleneğe göre, bir sultanın hükümdarlığının son bulmasından sonra, tahta hanedanın en yaşlı üyesi geçer. Prens Mehmet

yurttaşların, «Abdülhamit'in geçişinde hemen iki yıl sonra rafa kaldırılan ve halkın hicri 1293 yılında hiç tartışmasız sahibi olduğu hakların ve anayasanın yeniden yürürlüğe konarak uygulanmasını ve sınırsız saltçı yönetimin yıkılmasını istemeleri gereği»nden ve bu anayasanın «halkı kurtarıp, ona yaşama gücü» vereceğinden söz ediliyordu (29, Bl.I,1. 114-115). Bildiride devlet memurlarına ve başkent ve taşradaki ulemaya çağrıda bulunularak, yeni sultana, meşrutiyeti ilân etmesini dileyen mektup ve telgraflar göndermeleri isteniyordu. «Müslüman olmayan Türk vatandaşları»na da seslenen bildiri yazarları, onlara, «özgürlük yolunda birlikte çalışma»yı öneriyorlardı. «Eğer eşitlik, özgürlük istiyorsanız –diyorlardı– hep birlikte, el birliğiyle çalışalım. Biz insanlık haklarını salt Müslümanlar için değil, tüm Türk vatandaşları için, tüm yurttaşlarımız için elde edeceğiz» (29. Bl, 1, 1. 115-116). Bildiri şu sözlerle son buluyurdu: «Tüm yurttaşlarımıza sesleniyoruz! Birleşelim ve bu son uygun fırsatı elden kaçırmıyalım. Ya insanca yaşayalım, ya da kahramanca ölelim!» (29, Bl. 1, 1. 116).

Sultanın sonunun geldiğinden ve tahta Prens Burhanettin'in geçeceğinden korkan «Terakki ve İttihat Cemiyeti» militanları 1906 yılı sonlarında, tahttaki veraset sırasının değiştirilmesine izin vermemeleri istemiyle 6 Avrupa devletinin hükümetlerine başvurdular (Bkz.: 28, 11. 276-281, 298-301, 314-317). Bu olay da bize göstermektedir ki, gerçek politik amaçlar ya da örgütün çıkarları söz konusu olunca, «imparatorluğun iç işlerine yabancı devletlerin karışmalarına izin verilemeyeceği» şeklindeki ilkelerini, örgüt yöneticilerinin bizzat kendileri çiğnemekten kaçınmamaktadırlar.

«Terakki ve İttihat Cemiyeti», ülke içindeki fikirdaşlarıyle geniş ölçüde bir mektuplaşma faaliyetine girişti. Bu mektuplar daha 1906 yılı başlarında, ülke içinde örgüt hücrelerinin kurulma-

Reşat, Abdülhamit'in kardeşidir. Sultan ve yakınları, tahttaki veraset sırasını değiştirmek ve Abdülhamit'in politikasını sürdüreceğini umut ettikleri Abdülhamit'in oğlu Burhanettin'i tahta geçirmek istiyorlardı.

sına girişilmesi çağrısını içermekteydi.[1] Örgüt, yönetimdeki en aktif iki üyesini -Dr. Bahaettin Şakir Bey ve Dr. Nazım Bey- örgütün şube ve kollarıyle olan «muhaberatına nezaret»le görevlendirdi (228, s. 204).

Dikkate değer bir başka durum da, örgüt yeneticilerinin öteki ülkelerin Müslüman ve Türkçe konuşan halklarıyle ilişki kurmaya girişmeleridir. Örneğin, «Kafkasya'daki Müslüman kardeşler»e 23 Kasım 1906 yılında Bahaettin Şakir tarafından bir mektup yollanmıştır. Bu mektuptan, örgütün Paris komitesinin, Kafkas Müslümanları arasından bazı kişiler ya da kuruluşlarla ilişkisi olduğu anlaşılmaktadır. Kafkasya'ya yazılmış 22 Eylül 1906 tarihli bir mektupta, açıktan açığa Adriyatik kıyılarından Çin'e değgin tüm Müslümanların birleşmesinden söz ediliyordu. Yine bu mektupta, tüm Müslümanların yıkımdan kurtulmalarının, ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun güçlenmesi ile olanaklı olacağı belirtiliyordu (228, s. 209-210().

1906-1907 yıllarında «Teşebbüs-ü Şahsi» ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti»de eylemlerine hız vermeye başlamıştı. Daha önce de söylendiği gibi, bir çok yönetici üyesini, örgütün kollarını kurmak üzere özel olarak Anadolu'ya göndermişti. 1906 yılında Prens Sabahattin, örgütün yayın organı olarak «Terakki» gazetesini yayınlamaya başlamıştı. Gazetenin ilk sayısında, örgütün amaçları açıklanmaktaydı: «İnsanlara kişisel özgürlüğü ve sosyal mutluluğu öğreten 'sosyal bilim'i (fenn-i içtima)[2] halk arasında anlaşılır bir biçimde yaymak; bu bilimin ilkelerini açıklayan en önemli kitapları türkçeye çevirmek; imparatorluk halkları arasındaki geçimsizlikleri gidererek yeniden dostluk duygularının yerleşmesine çaba göstermek; uygar devletler önünde Osmanlıların haklarını savunmak ve Türkçülük lehinde bir fikirsel akım oluş masına etkide bulunmak; ve ülkenin gerek duyulan yerlerinde

1. Bu konuda, örneğin, örgüt yöneticilerinden Dr. Server'in 25 Mart 1906 tarihinde İstanbul'a yolladığı bir mektup vardır (Bkz.: 228, s. 196).

2. Frederik Le Ple'nin, «sosyal seçim kuramı» ya da «sosyal bilim» adıyla ünlü sosyoloji okulu söz konusu edilmektedir.

düzenli bir şekilde örgütün kollarının kurulmasını sağlamak.» Görüldüğü gibi bu çok genel ve çok belirsiz bir formüldür. Örgütün amaçları bundan çok daha açık ve belirli bir biçimde aynı yıl yayınlanan örgüt programında verilmektedir.[1]

Bu program 10 maddeden meydana geliyordu. 1. Maddede şöyle deniliyordu: «Osmanlı ülkesinde uygulanacak politik reformlar, tüm sınıf ve uyrukların hiç ayrıcasız tümünü kapsamak üzere, mevcut illerin yerinden yönetimi (ademi merkeziyet) ve yetkilerinin genişletilmesi (tevsii mezuniyet) ilkesine göre uygulanacaktır. Yerinden yönetim ve yetkilerin genişletilmesi ilkesi, 1876 anayasasının 108. maddesine göre olacak[2] ve bu anayasa, zaman ve koşullara göre, gereği görüldükçe değiştirilecektir.» 2. Maddede, «taşradaki tüm il ve ilçelerin belediye meclisleri üyelerinin beşte dördü gizli oturumla seçilecek, beşte biri de atama yoluyla getirilecektir; bu beşte bir üye, sürekli üyedir.[3] Meclisin görüşmeleri açık olacaktır. İl maliyesiyle, yasa ve tüzüklere değgin işlerde, bu «meclis-i umumi» tam yetkili olacaktır. Meclis, vergilerin dağıtılması, vergi alma biçimi ve vergi ölçüsünün saptama yetkisine sahip olacaktır. Elde edilen vergiler, il yönetimi ve hükümet merkezi arasındaki anlaşmaya göre, bölgesel gereksinimleri giderecek harcamalarda kullanılmak üzere «vilâyete terkolunacaktır». Programın 3. Maddesinde ise, «bir yandan iller arası ilişkileri sağlamlaştırma, öte yandan illerle hükümet merkezi arasında ilişki kurma bakımından, başkentte, üyeleri taşra belediyeleri meclislerinden

1 Bu programı A. B. Kuran'ın kitabında, 27 Temmuz 1906 tarihinde «Şûra-i Ümmet» gazetesinde yayınlandığı biçimde geçmektedir (228, s. 234-235). T. Z. Tunaya ve Y. H. Bayur'un araştırmalarında da bu program, A. B. Kuran'ın kitabına dayanılarak verilmektedir (239, s. 143-144; 216, s. 289-290)

2 Söz konusu 108. Maddede şöyle denilmektedir: İl yönetimleri, yerinden yönetim esasına göre olur. Bu yönetimin alt örgenleri yasalara göre kurulur.

3 Burada söz konusu edilen, kuşkusuz, yerel yönetimdeki memurlardır. Y. K. Bayur, açıklamalarında bu maddeyi verirken «memurlar» sözcüğünü kullanmaktadır.

seçilerek gönderilecek temsilcilerden oluşan bir millet meclisi kurulması»ndan söz ediliyordu.

Böylece 1., 2., ve 3. maddelerin içerikleri, önemli ölçüde yerinden yönetim konusuna ayrılmış bulunmaktadır. Merkezi hükümetin yetkileri içinde, dış politikayla ilgili pratik sorunlar, orduların ve gümrüklerin yönetimi kalıyordu. Aslına bakılırsa, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti»nin programı, imparatorluk illerini bir federasyona dönüştürmenin tasarısını yapmaktadır.

4. Maddede «Çeşitli halkları birbirinden ayıran kavga ve tartışmaları önlemek için, her halk, illerde, kendi temsilcilerini seçmek üzere gerekli önlemleri alacaktır» denilmekteydi. 5. Madde de ise, hangi halktan olursa olsun imparatorluğun tüm uyruklarının, eşit hak ve görevlere sahip olduğundan ve gene aynı şekilde, askerî okullarda dahil olmak üzere, tüm yüksek okulların herkese açık olduğundan söz edilmekteydi. 6., 7. ve 8. maddeler vali, mutasarrıf,defterdar, mahkeme başkanı ve savcıların merkezi hükümetçe atanacaklarını, kalan görevlilerinse, o yerdeki çeşitli halkların yöneticileri arasından seçilerek geleceklerini; polisin, sivil yönetimin buyruğu altında bulunacağını, il jandarmasının ise, o yerdeki çeşitli halkların nüfuslarıyle orantılı olarak, bu halklar arasından seçilerek oluşturulacağını belirtiyordu. Gecici bir süre, jandarmaların eğitim ve öğretimleri için yabancı öğretmenlerden yararlanılacaktır. Bu son kısım çok önemlidir. Bilindiği gibi, 1902-1903 Makedonya ayaklanmalarından sonra, yabancı devletlerin müdahalede bulunmaları, Makedonya'da yabancı jandarma öğretmen -subaylarının bulunması sonucu olmuştu. Böylelikle, Sabahattin ve grubu, her ne kadar «geçici bir süre için» diyorlarsa da, programlarının bu maddesiyle yabancı müdahalesini yadsımadıklarını bir kez daha doğrulamaktadırlar. «Terakki ve İttihat Cemiyeti» nin tersine, Sabahattin programında, imparatorluğun bütünlüğü ve bölünemezliğine değgin hüküm yoktur. Buna karşılık, (m. 10) uluslararası anlaşmalara saygı göstermenin gereğinden söz edilmektedir.

Programın 9. maddesine göre ise, vergilerin kolay, makul yollarla alınması ve taşınmaz malların güvenliğinin sağlanması yolunda kanunlar çıkartılacaktı. Yine bu maddede, sultanın son 30 yıl süresinde yasal olmayan yollardan edindiği malların devlete ya da ilk sahiplerine geri verileceğinden ve sultanın özel hazinesine bilirli bir sınır konacağından söz ediliyordu.

«Terakki ve İttihat Cemiyeti»nin programıyle, «Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti»nin programları arasında, özellikle devlet yapısının önemli sorunlarına değinen bölümleri bakımından köklü ayrılıklar vardır. Ahmet Rıza ve fikirdaşları, keskin birer merkeziyetçi olarak, meşrutiyet kavgası verilirken, Sabahattin ve grubu yine aynı parolayla –1876 Anayasasının yeniden getirilmesi– harekete geçmekte, ama federatif bir devlet yapısı önermektedirler. Ahmet Rıza için «Osmanlılık», merkezî imparatorluğun tüm halkların eşit haklara sahip olması demektir, Sabahattin için bu, tüm imparatorluk halklarının federatif birleşmelerinin sağlanmasının bir aracıdır. XX. yy. başlarındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun o kongre koşulları içinde Sabahattin'in programındaki fikirler, gerçekleştirilme umudundan yoksundu. Aslında bunların pek bir şey sağlıyacağı da yoktu. Türk ulusal burjuvazisi, feodal-saltçı yönetime karşı çıkarken, imparatorluğun ve padişahın tüm imparatorluk halkları üzerindeki egemenliğinin korunmasına içi gidiyor, bunun için çaba gösteriyordu. Bağımsızlıkları için dövüşen imparatorluğun Türk olmayan halkları, imparatorluk yapısı içinde, bir yarı muhtariyet ve giderek –asıl gönüllerinin çektiği– bağımsız bir devlet olarak gelişme hakkına sahip olabilme umudunu besliyemiyorlardı. Sabahattin'in programı, salt, yönetimi elinde tutan yüksek tabaka ve yabancı kapitalle sıkı ilişkiler içinde bulunan, ulusal komprador burjuvazisinin çıkarlarını yansıtıyordu. Aynı zamanda bürokrasinin bir kısmıyle liberal pomeşçiklerin, imparatorluk içindeki «millî mesele»nin çözümüne değgin uzlaşma isteklerini de yansıtmaktaydı.

1906 yılında, ülke içi Jöntürk eylemlerinin yeni bir dönemi başladı. İlk önce, Selânik'teki yeni bir gizli örgüte bağlanıldı. Ör-

güt teşkilâtçılarının ilk karşılaşmaları 1906 Eylülünde oldu. Aralarında; askerî rüştiye direktörü Bursa'lı Mehmet Tahir Bey (sonların ünlü tarihçisi), aynı rüştiyede fransızca öğretmeni Naki Bey, posta memuru Talat Bey (sonraları Jöntürk triumvirasının Talat Paşa'sı), idadi öğretmenlerinden Mithat Bey, ve bir kaç da subay -Selânik müşiri yaveri Kâzım Nami Bey, Yüzbaşı Ömer Hacı Bey, Yüzbaşı İsmail Hakkı Bey, Mülâzım İsmail Canbulat Bey ve aralarında ortaokul öğrencilerinin bulunduğu bir kaç genç bulunuyordu. Bu karşılaşmaya katılmış kişilerden biri olan Kâzım Nami Duru, anılarında, bu karşılaşmada bulunanlardan bir bölüğünün «İttihat ve Terakki Cemiyeti»nin eski üyelerinden kişiler olduğunu yazmaktadır. Bu karşılaşmada, «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti»ni kurma kararı benimsendi (III, .s. 13; 239, s. 113-114). Örgüt, despotik rejim ve yabancı müdahalesiyle savaşı kendine amaç edinmiştir. Hemen yandaş toplamaya girişildi ve bu konuda dikkat ve çalışmalar ordu üzerine yönetildi. Örgüt başlangıçta tam bir gizliliği ilke edinmişti kendisine, Üyeleri üçlü gruplara bölünmüştü. Bunun, üyeliğe kabul töreninden böyle olduğu anlaşılmaktadır. Üye kabul edilecek kişi, önceden saptanılan zamanda, gözleri bağlı olarak kabul töreninin yapılacağı eve götürülürdü. Örgütün yeni üyesi, örgüte bağlı kalacağına değgin Kur'an üzerine ant içerdi. Üyeliğe giriş yemininin belli bir metni vardı (111, s.15). Bu tören, Selânik'te iyiden iyiye aktif bir halde bulunan mason localarının örgütsel ilkelerinin etki ve izlerini taşımaktadır. Bazı kaynaklara göre, örgütün bir çok üyesi Selânik'teki mason localarıyla ilişki içindeydi ve zaman zaman bunların evlerini gizli buluşmaları için kullanıyorlardı.[1] Başka bazı verilere göre ise, ör-

[1] «Le Tan» muhabiri, Jöntürk hareketine katılmış olan Refik Bey'le 1908 yılında yaptığı bir görüşmede, bu konuya değgin açıklamalarda bulunmaktadır. E. Remsaur, bu konudan söz ederken, haklı olarak, Jöntürk hareketinin, masonlarla ilgi kurmasının, onların mason localarına satıldıkları ya da «uluslararası masonluk» ve «dünya yahudiliği»ne hizmet ettikleri anlamına gelemiyeceğini söyler. Gerçektende, böyle bir savda bulunabilmek için ciddi herhangi bir neden yoktur.

güt üyelerinin, derviş tekkeleriyle, özellikle de Bektaşi Tekkesiyle ilişkileri vardı (265. 109-111). Ancak Jöntürklerin Selânik gruplarının derviş tekkeleri ve mason localarıyle ilişkileri olduğu haberleri, onların, davranışlarından büyük bir dikkat ve gizlilik içinde bulunmaları sonucu olsa gerektir. Ya da bu haberlerin daha esaslı bir kaynağı; hiç beklenmeyen 1908 devrimiyle Avrupa'yı şaşkınlık içinde bırakmasından sonra Avrupa gazetelerinin Türkiye'de bu devrimin neden ve niteliklerine değgin sansasyonel açıklamalar aramaları olabilir.

1906 yılı sonlarında, Jöntürk hareketinin yeni bir hücresi ortaya çıktı. Şam'da –bu sıralarda yurtseverlerin «Vatan» adını taşıyan küçük bir gizli gruplarının da kurulmuş olduğu Şam'da– idi bu hücre. Yöneticisi, politik sürgünlerden Mustafa Beydi. Mustafa Bey tıbbiye öğrencilerindendi ve üç yıl hapis cezasından sonra Şam'da ticaretle uğraşmaktaydı. Dr. Yusuf, Veteriner Mehmet, Eczacı Raşit Tahsin, Kimyagar Hüseyin ve başka bir kaç kişi daha bu gruba girmişlerdi. Bu grubun çekirdeği üzerinde sonraları, Türkiye Cumhuriyeti'nin kurucusu Mustafa Kemal Atatürk'ün adıyla sıkı sıkıya bağlı olan bir örgüt –«Vatan ve Hürriyet Cemiyeti»– kurulacaktır. O zamanlar genç bir subay olan Mustafa Kemal, görevle Şam'a gönderilmişti. Burada, despotik rejimle savaşa hazır bir grup subayı örgütledi ve bunlar, «Vatan» grubu üyeleriyle birlikte, 1876 Anayasasını geri getirmeyi kendine amaç edinmiş olan yeni bir gizli örgüt kurdular.[1] Üyelerinin (hepsi 20-25 kişiydi) çoğunluğu ordudandı. Şam'daki bu örgütün kendine ait bir yayın organı yoktu, ama gazete-broşür gibi Jöntürk yayınlarının canlı bir şekilde dağıtımını yapıyorlardı. Sonra, biri Kudüs'te öbürü Yaffa'da olmak üzere örgütün iki kolunu kurdular. Bunların da kurucuları ordudaki subay ve memurlardı. Mustafa Kemal, Selânik'e illegal bir ziyarette bulunarak, Makedonya'da konaklamış bulunan III. Kolordudan bazı subaylarla ilişki kurdu. «Vatan ve

[1] «Vatan ve Hürriyet Partisi»nin eylemleri ve Mustafa Kemal için bkz.: (170, s. 71; 239, s. 150-152; 226, s. 619-625; 123, s. 339-349; 265, s. 95-110; 261, s. 174-175).

Hürriyet Cemiyeti» nin burada da bir kolunun kurulması tasarlanıldı. Selânik'teki Jöntürklerle kurulan temaslar sonraları da sürdürüldü. 1908 Devrimi öncesinde «Vatan ve Hürriyet Cemiyeti», «Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti» ile birleşti.

1906 yılı aynı zamanda, askeri ve sivil okullar öğrencileri arasında karşı hükümetçi havanın gerginleştiği bir yıl oldu. Bir grup harbiye öğrencisi, başkent okullarında Jöntürk yayınlarını dağıtmaya başladı. Bu grubun üyesi olmuş olan A. B. Kuran ve C. Kutay'ın da anılarında belirttikleri gibi, grup üyeleri aralarına yeni fikirdaşlar katmaya başladılar ve tıbbiye, bahriye ve topçu mektepleriyle, ziraat mektebi ve Darüşşafaka lisesi'yle bağlar kurdular. Sonuçta, «Harbiye ve Yüksek Mektepler İttihadı» kuruldu. Grup yöneticileri düzenli bir şekilde buluşuyorlar ve ellerine geçen illegal Jöntürk yayınlarını dağıtıyorlardı. Hatta silâh almak için para bulmak girişiminde bile bulundular. Grup üyelerinden, Harbiyede faaliyet gösteren Bosnalı Veli, dışardaki Jöntürk merkezleriyle temas da kurmuştu. Ama kendisi vapurda yakalandı ve arama sırasında üzerinde illegal yayınlar bulundu. «Harbiye ve Yüksek Mektepler İttihadı»nın eylemlerine 1906 yılı sonlarında hükümet tarafından son verildi ve bir çok militanı tutuklandı. Tutuklananlar, sultana ve bakanlara suikast hazırlamakla suçlandırıldılar. Bunlar da 1908 devrimine değin tutuklu kaldılar (Bkz.: 115, s. 48-76; 114, s. 197-211).

Ama Mayıs 1907'de, tıbbiyede yeniden kuruldu örgüt. Üstelik bu kez eylemlere salt öğrenciler değil, bazı öğretmenler de katıldılar. 22 Aralık 1907'de örgütün gizli bir toplantısı yapıldı okulda. Sabah, okul duvarlarında kömürle yazılmış bazı sloganlar görüldü: «Yaşasın Hürriyet, adalet, müsavat ! Kahrolsun istibdat kahrolsun zulüm!» Hemen soruşturmaya geçildi bu olay dolayısıyle ve müfettiş İsmail Paşa geldi okula. Bu kez de şu yazılar görüldü duvarlarda: «Bugün mektebe köpek cinsinden bir hayvan geldi. Kuvvet hakka galebe çalamaz!» (227, s. 228-230).

1906-1907 yıllarında, İstanbul'da Hukuk Mektebi öğrencileri tarafından kurulan bir örgütün eylemleri başladı. «Selâmet-i Ümmiye Kulubü»idi adı. Bu kuruluşun herhangi bir programı yoktu. Özgürlük savaşının genel ilkelerinden esinleniyordu üyeleri. En aşırı eylemleri, Jöntürk yayınlarını gizlice dağıtmaktan ileri gitmiyordu (239, s. 152; 238, s. 36).

Ülke içi Jöntürk hareketlerinin hızlanma sürecinin en önemli olayı 1907 sonbaharında oldu. Bu, «Osmanlı Tearakki ve İttihat Cemiyeti»yle, o sıralarda, özellikle subaylar olmak üzere kendisine geniş ölçüde yandaş kazanmış olan «Osmanlı Hürriyet Cemiyeti» nin birleşmesiydi. «Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti»nden Dr. Nazım Bey gizlice Selânik'e geldi (111, s. 16). Onun buraya gelişi ve Jöntürklerin Selânik grupları yöneticileriyle görüşmelerinden sonra, iki örgüt arasında bir yakınlaşma başladı. Türkiye'de dağıtılmak için ayrılan, gazete - broşür, ve bildiriler düzenli bir şekilde Paris'ten Selânik'e gönderilmeye başladı. Sonunda 27 Eylül 1907' de, iki örgütün birleşmelerine değgin anlaşma imzalandı. Anlaşma, «Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti» iç ve dış sorunlar temcilcisi Dr. Bahaettin Şakir tarafından imzalanmıştı ve şu koşulları içermekteydi (Bkz.: 228, s. 238; 239, s. 128-129; 265, s. 123-124):

«Merkezi Paris'te bulunan Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti'yle, merkezi Selanik'te bulunan Osmanlı Hürriyet Cemiyeti 27 Eylül 1907 yılından başlayarak Osmanlı Terakki ve İttihat Cemiyeti» adı altında aşağıdaki koşullarla birleşmişlerdir:

Madde 1. Örgütün biri içerde, öbürü dışarda olmak üzere iki merkezi bulanacaktır. Dış merkez Paris'te, İç merkez de şimdilik Selânik'te bulunacaktır ve her iki merkezin ayrı birer başkanları olacaktır.

Madde 2. Ana amacı Mithat Paşa'nın 1876 Anayasasını geri getirmek ve sürdürmek olan örgüt, bu amacına ulaşmak için,yerel koşulları da göz önüne alarak, örgütün niteliği ve kişilerin görevleriyle ilgili iç ve dış merkezi için iki ayrı tüzük hazırlayacaktır.

Madde 3. Tüm malî konularda merkezler her ne kadar bağımsız iseler de, gerektiği durumlarda birbirlerine yardım edeceklerdir.

Madde 4. Örgütün ülke içindeki kolları ve üyelerinin iç merkezle haberleşmeleri tehlikeli olduğundan, bu işi Paris merkezi

aracılığıyle yapacaklar, ancak kendi merkezlerinin (iç merkezin) buyruğu altında olacaklardır.

Madde 5. Dış merkez, ülke dışındaki tüm kolları yönetmekten başka örgütü dış dünya önünde temsil etmekle de görevlidir. Yabancı hükümetler ve basınla kurulacak temasların tüm sorumluluğu dış merkezin üzerindedir. Ülke içinde alınacak tüm önlem ve yapılacak eylemlerin sorumluluğuysa, örgütün iç merkezi üzerinde olacaktır.

Madde 6. Merkezler birbirlerinin hareketlerini ancak ikna yoluyla etkilemek yetkisine sahiptirler.

Madde 7. Şimdiki durumda örgütün yayın organları, Türkçe yayınlanan «Şûra-i Ümmet»le, Fransızca yayınlanan «Meşveret»tir. «Şûra-i Ümmet» Türkçe yayınlanan öteki tüm yayınlar gibi iç merkezin de yardım ve katkılarıyle dış merkez tarafından yayınlanır. Türkçe yayınlar, her ne kadar dış merkezin önerileri de dikkate alınarak gerçekleştirilecekse de, sorumluluğa iç merkez de katılır.»

1908 devrimi öncesinde, Jöntürk hareketi için anlamı büyük bir aşama sayılan bu antlaşmanın imzalanmasından sonra gerek iç, gerekse dış merkezler eylemlerini hızlandırdılar. Bursalı Mehmet Tahir Bey ve Talat Bey'in yönetici durumda oldukları Selanik komitesi, Avrupa Türkiyesinde yerleşik durumda olan ordu kesimi üzerinde propagandalarını yoğunlaştırarark, büyük bir hızla örgüte yeni üyeler toplamaya giriştiler. Paris komitesi ise bu sırada, Abdülhamit rejimiyle savaşan tüm parti ve grupları birleştirecek bir kongrenin hazırlıklarıyle uğraşmaktaydı.

Jöntürk kuruluşlarının bu dönemde, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halklarının devrimci parti ve gruplarıyle yakınlaşmaya başladığı görülür. Bu feodal-saltçı rejimle savaşın başarısı için son derece önemli bir durumdu. Jöntürk hareketinin, ilk günlerinden başlayıp 1908 devrimi sonrasına değin bir eleştirisini yapan Paris'teki Rus işgüderi (maslahatgüzarı) Neklüdov şöyle yazıyordu: «On yılı aşkın bir süredir, Paris, Jöntürk hareketinin merkezlerinden biri oldu... Yıldız'la aralarındaki savaşı

adım adım sertleştiren Jöntürkler, saptadıkları amaçlarına ulaşabilmek için Türkiye içindeki her olay ve her araçtan yararlanmaya başladılar. Jöntürk komiteleri son 3-4 ay içerisinde Ermeni ve Makedonya devrimci komiteleriyle, öteki yabancı ülkelerin devrimci ve hatta anarşik çevreleri ve bu arada Rus anarşistleriyle yavaş yavaş bir yakınlaşma içine girmişlerdir...» (35, I. 291).

Gerçekten de, Jöntürklerin, Ermeni burjuva- devrimci hareketiyle yakınlaşması, kongreden üç-dört yıl önce başlamıştı. Her iki yanın örgüt yöneticileri, Abdülhamit rejiminin yıkılmasıyle ilgili planlarını ortaklaşa olarak bu yıllarda görüşmeye başlamışlardı. Jöntürk hareketinin militanlarıyle, 1890 yılında kurulan Ermeni burjuva-milliyetçi partisi «Taşnakzutyan» yöneticileri arasındaki ilk temaslar, bazı kaynaklara göre, 1903 yılında yer aldı (61, s. 66). Ermeni ulusal kurtuluş hareketi, liderleri: Ermeni sorununun yabancı devletlerin müdahalesi ve uluslararası anlaşmalar yoluyla çözümleneceğine değgin ümitlerinin boşa çıkması üzerine, Osmanlı İmparatorluğu'nun şimdiki rejiminin değiştirilmesi üzerine hesaplar yapmaya başlamışlardı. Bu hesabın içinde kişiliği, feodal-saltçı rejimin o son derece ağır koşullarıyle sımsıkı bağlı bulunan Abdülhamit'in, tahttan indirilmesi girişimi de vardı.[1] Abdülhamit despotizmine karşı tek başına verilen savaşın başarısız olması da Ermeni devrimci komitelerini Jöntürklerle yakınlaşmaya iten nedenlerden olmuştur. A. M. Valuyskiy, 1904 yılında Zeytun'da Ermeni köylülerinin ayaklanmasıyle uğrantılan dağınıklığın «Ermeni burjuva örgütleri liderlerini geniş halk yığınlarının baskısıyle, Jöntürk örgütleriyle yakınlaşmaya ve eylem birliğine gitmeye» ittiğini kaydetmektedir. (145. s. 217). 1907 yılına doğru Taşnak yöneticileri; anayasanın ilânı ve üyelerini, imparatorluğun tüm halklarının oluşturacağı meclisin toplanması uğruna.

[1] Bu girişimlerden birisi de Temmuz 1905'de oldu. Abdülhamit camiden çıkarken, cami duvarı yanında bir bomba patladı. Patlama sonucu yirmiden fazla insan öldü ve 60 kadarı da yaralandı. Ama sultanın burnu bile kanamadı. Bombayı patlatanlar bulunamadılarsa da, çok sayıda tutuklamalar oldu (Bkz.: 27, II. 355-357).

Abdülhamit ve çevresine karşı, burjuva devrimci Jöntürk örgütleriyle ortak eyleme girişmenin amaçlarına uygun olduğu sonucuna varmışlardı. 1902-1903 Makedonya ayaklanmasından sonra, Makedonya kurtuluş hareketi «saltçılığa karşı Jöntürk hareketiyle birleşmeden yana» bir dönüş yapmaya başladı. Hareketin liderleri de, Ermeni köylülüğünün «yüce» devletlerin yardımlarıyle özgürlüklerine kavuşabileceği hayalinden kendilerini kurtardılar (140. s. 26-27). Bu dönüşün nedeni 1902-1903 ayaklanmalarından sonra, yabancı jandarma subaylarının gözetimleri altında ve onların katılımlarıyle Makedonya'da gerçekleştirilecek reformların uygulamaları; Makedonya köylü hareketinin liderlerine, yabancı devletlerin gerçekte feodal-saltçı rejimin birer suç ortağından başka bir şey olmadıklarını göstermiş olmasıydı. 1908 yılı arifesinde Makedonya hareketinin «Makedonya Dahilî Devrimci Örgütü»nce ilân edilen programında, despotik rejime karşı, imparotorluğun tüm halklarının ortak bir savaşa girmeleri eğilimini yansıtan görüşler vardır. Program, Osmanlı İmparatorluğu'nda anayasanın ilânı, halka geniş seçme hakkı tanınmasıyle , söz, basın ve toplanma özgürlükleri ve ulusal ayrıcalıkların (üstünlüklerin) kaldırılması vb. isteklerini içermekteydi. Gerçekten de, Jöntürklerin en ilerici isteklerinden çok daha radikal görüşlere yer verilmekteydi, bu proğramda. Örneğin, köylülerin topraklandırılması, ayni vergilerin kaldırılarak ilerici nitelikte vergilerin konması , demiryollarının, madenlerin, posta-telgraf hizmetlerinin devletleştirilmesi, din işlerinin dünya işlerinden ayrılması gibi görüşlere yer veriliyordu (140, s.27). Ama, tüm imparatorluk için genel bir anayasa ve burjuva özgürlükleri ileri sürüldüğüne göre, Makendonya hareketinin Jöntürk hareketiyle birleşmesi için gerçek bir olasılık ortaya çıkmış oluyordu.

Ordu ve donanmadaki kaynaşmalar, Doğu Anadolu illerinde karşı-hükümetçi gösteriler ve Jöntürk hareketinin, Türk olmayan burjuva-milliyetçi parti ve gruplarla birleşme olanağının belirmesi –kısacası, 1905-1907 yıllarında Osmanlı İmparatorluğu'nda devrimci hareketin kabarması – Abdülhamit rejimine karşı olan politik güçlerin, birleştirici bir kongre yapmaları için elverişli koşullar sağlamış oldu.

Abdülhamit despotizmine karşı savaş veren tüm örgütlerin ortak eyleme geçmeleri sorununun görüşülmesi için bir kongre toplanması fikri, Ermeni burjuva-milliyetçi örgütlerine aitti. «Taşnakzutyan» komitesi, bir eylem birliği planı hazırlanması için kongre toplanma önerisiyle, başlıca Jöntürk gruplarına –Prens Sabahattin ve Ahmet Rıza grupları– bavşurdu.

Taşnakve Jöntürk grupları yöneticilerinin ilk karşılaşmalarında; birbirlerine çıkışıp, aralarında bir çatışma çıkarmaktan kaçınmaları ve herbiri kendi özerkliğini koruyarak, saltçılıkla savaş için güç .birliği yapmaları konusu kararlaştırılmıştı (228, s. 234-235). «İttihat ve Terakki»[1] nin Paris merkezi dosyalarındaki belgelere bakarak yargıda bulunan Y. H. Bayur, kongre düzenlenmesi konusundan söz ederken, Ahmet Rıza ve grubunun Ermeni burjuva devrimcilerinin kongre toplama girişimlerine aldırmadan, saltçı rejime karşı tüm güçlerin katılımıyla yeni bir kongre toplama işiyle uğraştıklarını belirtmektedir (216, s.388-389).

Kongre proğramının hazırlanması ve öteki genel hazırlıklar için özel bir komisyon kurulmuştu. Komisyon; «İttihat ve Terakki Cemiyeti»nden Ahmet Rıza Bey ve Sezai Bey («Şûra-i Ümmet»in redaktörü); «Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti»nden Prens Sabahattin Bey, Fazıl Bey ve Dr. Nihât Bey, «Taşnakzutyan» partisinden, parti başkanı Malumyan Efendi'den oluşmaktaydı.

Uzun görüşmelerden sonra, despotizme karşı savaşan tüm parti ve gruplardan oluşan bir kongrenin, 27 Aralık 1907'de Paris'te toplanması kararı alındı. «İttihat ve Terakki»nin Selânik merkezinin, Paris merkezine yolladığı mektupta da bildirildiği gibi, hazırlık komitesinin çalışmaları sonucunda aşağıdaki temel noktalarda anlaşmaya varılmıştı: Osmanlı İmparatorluğu'nun politik bağım-

[1] Bu sıralardaki belgelerde, örgüt, yeniden eski adıyla, «İttihat ve Terakki» olarak anılmaktadır.

sızlığı ve şimdiki rejimin değiştirilmesi, meşrutiyet yönetiminin kurulması ve parlamentonun toplanması (216, s. 393).

Kongre, 27-29 Aralık 1907 tarihinde Paris'te yapıldı. Açılışı, oganizasyon komitesinin verdiği görev üzerine Sezai Bey yaptı. Delege yoklamasından sonra,[1] saptanılan oturumları sırasıyle yönetmeleri için üç başkan seçildi. Bunlar, Prens Sabahattin, Ahmet Rıza ve Malumyan'dılar. Sabahattin tarafından yönetilen ilk oturumda, kongre hazırlıklarını yapan organizasyon komitesinin raporu okundu. Kongreye katılan birbirinden apayrı politik parti ve grupların aralarında anlaşabilmelerinin temelini oluşturan ilkelerin doğru bir değerlendirmesini yapabilmek bakımından, içeriği son derece önemli olan bu raporun çevirisini, «Meşveret» gazetesinde, kongre çalışmalarını konu alan bir inceleme[2] dolayısıyle basılan örneğinden yaptık (Bkz.: 35, 1. 295).

Şöyle deniliyordu raporda: «Küçük Asya'nın bazı bölgelerinde, kısa süre önce, açıktan açığa başlatılmış olan olayları teşvik etmek ve ortak düşmana karşı savaşta dayanışık olduğunu göstermek amacıyle halkta sarsıcı fikir ve eğilimler kendini göstermiştir. Bu yepyeni ruhlu, üç grup: «Ermeni Devrim Federasyonu», «Teşebbüs-ü Şahsi, Ademi Merkeziyet ve Meşrutiyet Osmanlı Birliği» ve «İttihat ve Terakki Osmanlı Komitesi», bu dayanışmayı ortak bir işe çevirecek güç ve yetenekte bir kongre toplanması için bir organizasyon komitesi kurulması önerisinde bulunmuşlardır. Bu üç komite, ikişer delegesini, organizasyon komitesi üyeliği için ayırmışlar ve böylece oluşan organizasyon komitesi hemen harekete geçerek 20 oturum sürmüş olan çalışmalarına başlamış ve ilk oturumda, hareket programının ana çizgileri üzerinde anlaşmaya varmıştır. Daha önce varılan bu anlaşma, her grubun, direşkenlikle kendi politik programını savunmasını önlemiştir.

1. Ne yazık ki, delegelerin kaç kişi oldukları ve hangi yapıda kişilerden oluştuklarına değgin bizce bilinen bir kaynak yoktur.

2. Kongre çalışmalarını konu alan bu incelemenin «Meşveret» gazetesinden kesilmiş küpürü, Paris'teki Rus işgüderi Nekludov'un 7 (20) Ağustos 1908 tarihli raporuna yapıştırılmıştı.

Varılan bu anlaşma temeli üzerinde, bizi amaçlarımıza gitmekten alıkoyacak, doğması olası güçlüklerden kaçınmak için hiç bir proğramın gelecekte koymak istediği yasalarla ilgili görüşme yapılmaması kararlaştırılmıştır.

Bu, «dayanışık olduğunu gösterme» işine, değerince bir büyüklük ve genişlik sağlıyabilmek için, büro, hiç bir ayrım gözetmeksizin imparatorluğun tüm uluslarına, çalışmalarımıza katılmaları çağrısında bulunmayı kararlaştırdı. Yukarda da söylendiği gibi, üç konuda bir «ilk antlaşma» sağlanmıştır:

1- Şimdiki rejimin devrilmesi,

2- Temsili bir yönetimin kurulması (parlamentoyu topladıktan sonra),

3- Bu amaçlara ulaşmak için, barışçı ya da ihtilâlci yolların araştırılması.

Birinci maddede, büro üyeleri, oy biriliğiyle, sultanı tahttan feragate zorlamaya ve ancak bundan sonra silâhlarını bırakmaya karar vermişlerdir. İkinci maddede ise, otokratik rejimin kötülüğünü kabul etmişler ve yetkilerin halkta olacağı, herkes için özgürlük ve eşitlik getirecek bir temsili yönetimin kurulmasını istemişlerdir. Çeşitli görüş ayrılıklarının doğurabileceği her türlü güçlükten kaçınmak için, organizasyon bürosu üyeleri, fazla ayrıntıya girmeden, genel bir terimle yetinmişler ve bunun yanısıra, imparatorluğun bölünemezliği ve bağımsızlığı ilkesine de saygı göstererek «temsili yönetim» sözünü kullanmışlardır. Ücüncü maddeye gelince; organizasyon bürosu üyeleri, kongre kararlarını uygulamaya yetkili sürekli bir komite kurulması önerisinde bulunmuşlardır. Bu komitenin üyeleri, «dahili» örgütlerin komitelerinden oluşacak ve kendine ait bir tüzüğü bulunacaktır. Bir hareket yolu olmak üzere, organizasyon bürosu, benimsediği aşağıdaki görüşleri kongrenin onayına sunar:

1- Genel ayaklanma,

2- Hükümete karşı; a) Silâhlı direnme, b) Silâhsız direnme (Polis, demiryolu işçileri vb. ile politik grevler yapılması),

3- Vergi ödememe yoluyla pasif direnme.

4- Ordu içinde propaganda: Ordunun, karşı hükümetçilerden yana çekilmesi ve vatanın kurtuluşu *için* uğraş veren, vatan çocukları ve halkın üzerine yürümesinin engellenmesi.»

Raporun son bölümünde, organizasyon komitesi, kararlarının büyük bir gizlilikle saklanması gerektiğini, bu nedenle, hareket planlarıyle ilgili ayrıntıların açık açık verilmediğini belirtmişlerdir. Ve son olarak, organisasyon komitesi, kongreye katılan tüm parti ve grupların, yayın organlarından raporu yayınlamaları önerisinde bulundular. Çünkü bu, «kongreye katılan tüm örgütlerin gelecekteki hareket biçimlerinin ana hatlarının saptanılmasına» yarıyacaktı. Ancak, tüm basın organları her türlü yorum ve eleştiri yapmakta serbest olmakla birlikte bu işi yaparken, kongre kararlarına değinmemeleri koşulu konmuştu.

Bu çok önemli belgenin dikkatleri üzerine çekmesi: her şeyden önce, dış ülkelerdeki örgüt ve grupların politik muhalefetlerinin hızlanmasının, 1906-1907 yıllarında Anadolu'da yer alan karşı hükümetçi halk hareketlerinin de hızlanmasına yardım etmesi nedeniyledir. Abdülhamit rejimine karşı olan güçlerin pekiştirilmesi işinin başka bir ayırtkan (karakteristik) yanı da; organizasyon komitesi raporunda belirtildiği gibi, ülkenin gelecekteki siyasal-ekonomik yapısına değgin sorunlar konusunda herhangi bir anlaşma ya da uzlaşma girişiminde bulunmaksızın, şimdiki rejimi devirmek amacıyle, apaçık bir politik anlaşma imzalanmasına çalışılmasıdır. Raporda, hattâ, gelecekte çıkartılacak yasalar konusunda, genel ilkeler bile formüle edilmemiştir. Ortak bir anlaşma ile varılmaya çalışılan biricik amaç, biricik sorun, görüldüğü gibi, memleketin bölünemezliği ve bağımsızlığıyle, meşrutî-monarşinin getirilmesidir. Ülkenin şimdiki rejimini devirmeye yönelik hareket planı, son derece açık ve belirgindi: Genel bir ayaklanma, hükümete karşı silâhlı direnme, politik grevler ve orduyu etkileme, ilk planda ileri sürülen tedbirlerdi.

Organizasyon komitesi raporunda ileri sürülen sorunlar, iki gün süresince tartışıldı. Organizasyon komitesinin, görüşmeler sırasında anlaşmazlık çıkmaması için tüm uğraşına rağmen, yine

de görüş ayrılıkları ortaya çıktı. Ahmet Rıza, kongrenin «saltanat ve hilâfet hukukunu benimsediğini» bildirmesini istedi. Ermeni delegeler, kongreye «saltanat ve hilâfet haklarını» savunmak için gelmediklerini açıklayarak, Ahmet Rıza'nın önerisini protesto ettiler. Bunun üzerine Ahmet Rıza kongre başkanlığını bıraktı ve onun yerine, Sabahattin grubunun başkanı olan Fazıl Bey kongreyi yönetmeye başladı (227, s. 236-237). Fazıl Bey, Ahmet Rıza ile Ermeni delegeler arasında baş gösteren anlaşmazlığı güçlükle bastırdı. Sonuçta, kongrece benimsenerek kesinleşecek son «Bildirge» de hilâfet ve saltanat haklarına değinmemek kararına varılarak bir uzlaşma sağlandı. Bu sırada feodal saltçı sultan rejimine karşı verilecek savaşta izlenecek hareket şekli üzerinde anlaşma çalışmaları yapılırken önemli görüş ayrılıkları çıktı. T. Z. Tunaya, «Bu kongrenin özellikleri –diye yazıyor– ilk planda, rejimin yıkılması sorununu ele alması, her türlü reformcu ya da eleştirisel görüşleri bir yana bırakarak, dikkatlerin, bir 'hareket programı anlaşması' üzerinde toplanmış olmasıdır» (239, s. 107-108). «Bildirge», kongreye katılmayı kabul eden tüm örgütlerce imzalandı.

«Bildirge»de , «Türkiye'de çalışma gösteren muhalefet partilerince 27-29 Aralık günlerinde düzenlenen kongre, –deniliyordu– Osmanlı halklarının birliklerinin sağlandığını bildirir. O halklar ki, ülkeye acı çektiren ve onu tüm dünya gözü önünde tiksinç bir duruma sokan şimdiki yönetici II. Abdülhamit'in boyunduruğu altında acı çekmektedirler. Bu otuz yıl süren yönetim, pek yanlış bir şekilde ortaya konduğu gibi salt Hıristiyan halklar için değil, ama bizzat *yıkılmış* köleleştirilmiş, sürülmüş, öldürülmüş ve son olarak, uygar halkların gözü önünde suçsuz yere yargı giydirilmiş Müslümanlar için de mahvedici olmuştur. O uygar halklar ki, sultan ve onu çevreleyen alçaklarca işlenmiş insanlığa aykırı bu cinayetlerden sorumlu sayılmalıdırlar. İmparatorluğun tüm halkları sırayla, Abdülhamit'in çılgınlığının cinayet kurbanları olmaktadırlar. Abdülhamit, aralarında yapma düşmanlıklar ve dinsel çekişmeler yaratarak, birbiri ardı sıra halkları birbirleri üzerine kışkırtmaktadır. Türkler, Ermeniler, Yunanlılar, Bulgarlar, Va-

lahlar, Araplar, Yahudiler, Kürtler -hepsi de izlenmeyi, sürgünü, kırıma uğramayı, nefisleri üzerinde tecrübe ettiler-. Ve Ermeni kırımı tüm olanların üzerine tüy dikerek; ağır cinayet suçlarını Arabistan'da sürdüren bu işlerin düzenleyicisine, 'yüce katil', 'kanlı sultan' sanlarını kazandırdı.» (35, 1. 296).[1]

«Bildirge», Abdülhamit'e yöneltilmiş bir iddianame gibiydi. Bundan, sultanın politikasının «Türkiye'nin tüm canlı, uyanık güçlerini» adım adım ölüme, yok olmaya sürüklediğinden söz ediliyordu. Sultan, uyguladığı politikasıyle: ülkenin «entellektüel, ekonomik ve sosyal yaşamını» tam anlamıyle felce uğratmak, kültür ve öğrenimi frenlemek, okulları ve basını eşi görülmemiş bir sansürün altında tutmak ve ülkenin dört bir yanını «bilgisizlik ve yalan» duvarıyle örmekle suçlandırılıyordu. Ülkenin ekonomik durumunu eleştiren «Bildirge» yazarları, ülkede yıkım, yoksulluk ve açlığın yaygın olduğunu, ölçüsüz ve haksız vergilerinse, sultan ve onun kliğini zenginleştirdiğini belirtiyorlar şöyle diyorlardı: «Vergilendirme yöntemi, köylerde düzenlik ve güvenliğin yokluğu, tahıla el koyma, tefecilik, haberleşme araçlarından yoksunluk –tüm bunlar– çiftçiliği yıkmaktadır. Bir zamanlar dünyanın zahire ambarı olan, son derece uygun doğa koşullarına sahip bölgeler, bugün bomboş. Toprakaltı zenginlikleri ve ormanlar, yararlanılmaz durumda. İmparatorluğa hırsla dadanan uluslararası bankerlere sağlanan imtiyazlar, genel zenginliğe değil, bir kaç doymak bilmez kişinin, özel kazançlar sağlamalarına yardımcı oluyor» (35, 1. 296).

«Bildirge» de, sultan ve hükümetinin dış politikaları da sert bir şekilde eleştiriliyor ve «sultanın kişisel diplomasisi Osmanlı İmparatorluğu'nu gözden düşürmüştür» deniliyordu. Görkemli, parlak, reform sözlerini yerine getirmemesi, sultanı «Liberal devletler»in gözünden düşürmüş ve halkı öfkelendirerek, «haklı protesto hareketlerini ve Avrupa devletlerinin bir çok kez müdahalede

[1] «Bildirge» metni için bkz,: [35, 11. 296-297 (Fransızca «Meşveret» te çıkan metinden); 277, s. 238-242; 239, s. 153-156]. Açıklamasını yaptığımız bu belgeyi, «Meşveret»te yayınlanan metinden aktardık.

bulunmaları durumunu» doğurmuştur. «Bu yok edici politika, imparatorluğun topraklarının azalmasına neden olmaktadır. Ve eğer bu durum bir süre daha böyle giderse, Arnavutluk ve Makedonya, Arabistan ve Ermenistan gibi, daha birçok yer, çok kısa bir süre içinde, kaçınılmaz olarak, imparatorluktan zorla kopartılacak ve topraklarını sömürge bölgelerini ya da parasal kazançlarını artırmak için can atan aç gözlü devletlerin eline geçecektir» (35, 11. 296).

«Bildirge» imparatorluğun tüm halklarını, şimdiki rejime karşı ortak savaşa çağırıyordu. «Bugüne dek –deniliyordu– olayların böylesi bir duruma getirdiği devrimci hareket, dağınıktı. Bir çok olaylar göstermiştir ki, imparatorluğun tüm ulusları, acı çekmekten usanmışlar ve hükümdarlarının, kendilerini yok olmaya sürüklediğini anlamışlardı artık. Bugün birazcık düşünme yeteneği olan herkes kolayca anlıyabilir ki, şimdiki hükümeti hemen değiştirmekle, imparatorluğun başına gelen yıkım ve parçalanmaya kesinlikle engel olunabilir. Bunca yıkıma neden olan rejimi, olabildiğince çabuk ve hangi araçla olursa olsun devirmek zorunludur. Bunun için önerilerimiz:

1– Sultan Abdülhamit'in yadsınması,

2– Şimdiki rejimin radikal bir şekilde değiştirilmesi,

3– Temsilî bir yönetim kurulması (parlamento)» (35, 11. 296-297).

Bu amaçların gerçekleştirilebilmesi için, «Bildirge» Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm insanlarını ortak savaşa çağırıyordu. «Herkesi çağırıyoruz – özgür araştırma olanağından yoksun bilim adamları, toprak ve ekmekten yoksun, yasal olmayan vergilerle, ezilmiş, bitmiş, hazine memurlarınca soyulup yağmalanmış köy ve kent emekçileri, malını güvenlik ve özgürlük içinde taşıyamıyan tüccarlar, başlarındaki efendiler tarafından kendi vatandaşları üzerine yürümeye zorlanan, aç, çıplak, aylıklarını alamıyan askerler sözün kısası, korkunç boyunduruk altında ezilen tüm imparatorluk uluslarına sesleniyoruz– gelin, bu,herşeyiyle onlar için uygun olan yüzkarası tiranlık rejimini devirmek için bu kol-

sal savaşta birleşin, gelin; özgürlük, reform, devrim fikirleriyle, bizimle birlikte siz de çoşun» (35, 1. 297).

«Bildirge» de, tüm girişim ve çabalara, sultanın kuvvet kullanma yoluyla cevap vermesi üzerine, devrimcilerin de oy birliğiyle «bundan böyle ihtilâlci yollara başvurma» kararı aldıkları belirtiliyor ve Abdülhamit rejimiyle savaş için aşağıdaki tedbirler öneriliyordu:

«1– Hükümete karşı silâhlı direnme,

2– Devlet memurları, polisler vb. görevlilerin de katılmalarıyle düzenlenecek politik grevler yoluyla silâhlı direnme,

3– Vergi ödememe yoluyla pasif direnme,

4– Askerin; ne halkın, ne de devrimcilerin üzerine yürümemesini sağlayacak ordu içi propaganda,

5– Genel ayaklanma,

6– Koşulların gerektireceği öteki hareket biçimleri» (35,1.297).

Bu önemli belgenin altında şu örgüt ve partilerin adları vardı:

«Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti (Yayın organları: «Şûra-i Ümmet» ve «Meşveret»);

«Ermeni İhtilal Heyeti Müttefikası –Taşnakzutyan–» (Yayın organı: «Droşak»);

«Teşebbüs-ü Şahsi ve Ademi Merkeziyet Cemiyeti» (Yayın organı: «Terakki»);

«Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi»;

«Hilâfet » heyet-i tahririyesi (Londra'da yayınlanan Türkçe ve Arapça yayın organları var);

«Armenya» gazetesi heyet-i idaresi (Marsilya'da yayınlanır);

«Razmig» heyet-i idaresi (Balkan ülkeleri ihtilâlci yayın organı):

«Hayrenik» Heyet-i idaresi (Amerika'da yayınlanır, ihtilâlci yayın organı);

«Ahd-ı Osmanî Cemiyeti» (Mısır).[1]

[1] «Mısır Cemiyet-i İsrailiyesi», Mısır'ın Yahudi işçi örgütüydü. Örgütün yayın organı «Lavora» idi. «Hayrenik» ve «Armenya» gazeteleri, Ermeni burjuva-milliyetçi örgütlerince yayınlanıyorlardı.

1907 Kongresi bildirgesinde, üzerinde durulmaya değer bir çok önemli konu vardır. Birincisi, tüm «Bildirge»nin Osmanlı İmparatorluğu'nun gelecekteki devlet yapısına bilinçli olarak değinilmeksizin hazırlanmış olmasıdır. «Bildirge»nin daha ilk yarısını açıklarken bile, Abdülhamit'i öfkeli bir şekilde eleştirmeye başlayan yazarlar, Osmanlı İmparatorluğu'nun gelecekteki devlet yapısını, «imparatorluk halklarının eşit haklara ve görevlere sahip olacakları, gereksinim ve dileklerini açıkça belirtebilecekleri, barışçıl dirlik-düzenlik koşulları içinde, herkese adalet ve özgürlük sağlayacak temsilî bir yönetim» sözleriyle açıklamayı yeterli bulmuşlardır (35-, 1. 297). Bu çok genel sözler, devletin gelecekteki politik yapısına değgin ana sorunlar üzerindeki görüş ayrılıklarının ortadan kaldırılamadığını, yanlızca geçici olarak bunların bir yana bırakıldığını göstermektedir. Temmuz 1908 devrim patlamasını izleyen ilerdeki olaylar, bu geçici anlaşmanın ne denli kin ve öfke dolu bir temel üzerinde sağlanmış olduğunu göstermiştir.

Belgenin bir başka özelliği, feodal-saltçı rejimin tüm ayıplarını, hükümdarın kişisel yetersizliğinde toplamasıydı. «Bildirge»de Abdülhamit'in tahttan olmaması halinde, «onunla birlikte idarî ve politik despotizmin de yok olacağı» görüşüne yer veriliyordu (35, 1. 297). Bu analiz, ülkenin politik ve sosyal yaşamının sınıfsal tahlilinden tam anlamıyle yoksundur. Zaten bu, kongreye katılan tüm burjuva parti ve gruplarda görülen genel bir eksiklikti.

«Bildirge»den son olarak, Jöntürk hareketinin burjuva liberallikten, burjuva devrimciliğe dönüşü sürecinin –bu uzun sürecin– kongre sırasında sona erdirildiği anlaşılmaktadır. «Genel ayaklanma» ve «hükümete silâhla karşı koyma», politik savaşın

«Hilafet», 1899'da yayınlanan Jöntürk yayın organlarından biriydi.

«Ahd-i Osmanî Cemiyeti», 1902 kongresinden sonra Kahire'de kurulan bir Jöntürk örgütüydü.

Tüm bu örgüt ve kuruluşları, kongreyi hazırlayan o üç politik örgütten önemli ölçüde zayıf ve etkisizdiler. «Bildirge»nin içerik ve yönünü belirleyen, iki Jöntürk örgütünün ve «Taşnakzutyan»ın aralarında anlaşmaları olmuştur.

öteki barışçıl yollarıyle birlikte ele alınmasına rağmen, ülkenin şimdiki rejimine karşı ayaklanmanın izleyeceği genel rota, oldukça belirgin bir şekilde yer almaktadır «Bilgirge» de. Eğer 1902 kongresi sırasında, kongreye katılanlar, kuvvete baş vurma yoluyla amaçlarına varmanın olasılığını ve yabancı devlet müdahalesinin amaçlarına uygun ya da yararlı olup olmadığını tartışmış olsalardı, 1907 kongresinde Ahmet Rıza ve fikirdaşları bile, devrimci savaş yöntemlerini benimsemek zorunda kalırlardı. Gerçekten de, aşağıda da gösterileceği gibi, Jöntürklerin bu konulardaki tutarsızlıkları, sonraları da –1908 İlkbahar ve Yaz devrimci olayları sırasında bile– *yeniden ve yeniden Abdülhamit'i meşrutiyet ilân etmesi* için «ikna» ya çalıştıkları zamanlarda da kendini göstermiştir.

Kongrede «Bildirge» den başka, Osmanlı İmparatorluğu'nda *meşrutî bir düzen kurulmasından sonra, iki devlet arasında* dostluk ve iyi komşuluk ilişkilerinin artacağı umudu belirtilerek, İran meclisine bir selâm mesajı yollanması kararlaştırılmıştır. Bu mesajı, Malumyan, Ahmet Rıza ve Sabahattin imzaladılar (239, s.156). Kogrede ayrıca, kongreye katılan partilerin ülke içinde çalışma gösteren kollarından seçilen üyelerden oluşan gizli bir de komite kurulması kararı alındı (239, s. 156-157). İç savaşa son verip, «silâhları Abdülhamit'in üzerine çevirme» çağrısıyle, Makedonya çetecilerine de seslenildi kongrede (239, s. 157). Kongreciler, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki politik tutuklu ve sürgünlerin selâmlanmalarını da benimsedi. İmparatorluk halklarının konuştukları çeşitli dillerde yayınlanan gazeteler aracılığıyle propagandanın genişletilmesi ve döneklerin cezalandırılmaları da karar altına alındı. Ve son olarak, gelecek kongrenin –eğer durum başka bir tarihi gerektirmezse– 1908 yılı sonunda toplanması kararlaştırıldı (239, s. 157).

1907 Paris kongresi, Abdülhamit'e karşı direnen politik güçlerin sağlamlaşmalarında büyük bir rol oynadı. Bu kongreden sonra, Jöntürk örgütleri ülke içindeki eylemlerine apayrı bir canlılıkla giriştiler. «İttihat ve Terakki»nin Paris komitesinden Şubat 1908' de Türkiye'ye yollanmış bir mektupta, şu bir-iki ay içinde, tüm gücün, ülkenin dört bir bucağında; örgütün yeni şube ve kollarının

örgütlenmesine yöneltilmesi gerektiği yazılıyordu (216, s. 405). «İttihat ve Terakki Cemiyeti» Selânik komitesi (ki kongrenin hazırlanması ve kararların alınması sırasında, örgütün Paris komitesi, buradaki komiteyle sürekli ilişki içindeydi) (216, s. 389-394) 1907 kongresinden sonra, hükümete karşı ayaklanmanın pratik olarak hazırlandığı bir numaralı merkez oldu. Bu arada, Makedonya'da konaklamış ordu kesimi içinde yapılan propagandanın da başlıca dayanağı yine burasıydı.

Böylelikle, Osmanlı İmparatorluğu'nda 1905 Rus devriminin neden olduğu devrim kabarmasının etkisiyle, Jöntürk hareketi, taktik ve strateji planında önemli nitelik değişmelerine uğradı. Jöntürkler, imparatorluğun muhalif parti ve kuruluşlarıyle birleşmeye gittiler ve feodal-saltçı rejimle devrim savaşı yoluna girdiler. Ancak ayaklanmanın kesin tarih ve biçiminin saptanmasında kararlaştırıcı unsur; 1907 kongresi kararları değil, Jöntürk eylemlerinin ülke içindeki bir numaralı merkezi olan Makedonya'da, 1908 yılında başlayan ayaklanmalar olmuştur.

VII. B Ö L Ü M

Jöntürklerin Sosyo-Politik ve İdeolojik Görüşleri

Türkiye'nin politik tarihinde, Jöntürkler, XIX. yüzyılın 60-70 yılları meşrutiyetçilerinin doğrudan izleyicileri olarak yola çıktılar. Jöntürk hareketinin ideoloji ve politikası, «Yeni Osmanlılar»ın; feodal-saltçı rejim yerine , meşrutî-monarşik bir yapı getirilmesi ve çok uluslu Türk devletinin tüm halklarının «ortak vatan» sınırları içinde birleşmesi, biçimindeki amaçsal programlarında kendi yankısını buldu.

Jöntürkler, Türkiye'de ilk kez «Yeni Osmanlılar»ca formüle edilen, egemenliğin kamulaştırılamayacağına değgin savları ve Namık Kemal'in «halkın, kendine ait olan egemenlik haklarını, halk önünde sorumlu olan bir hükümdara verebileceği» biçimindeki fikirlerini alarak işlediler. Hükümdarın, hareketlerinde halka karşı sorumlu olması gerektiğini Jöntürkler de yazıp söylüyorlardı. Abdullah Cevdet, ancak, «üzerinde egemenliğin kişileştiği», «ulusların yetkili yöneticisi» olması durumunda sultanın iktidarı ve yetkilerinin yasal olabileceğini belirtiyordu (97, s. 8). Egemenliğin tüm topluma ait olduğu ve onun adına hükümdara geçebileceği fikri, Lütfi'nin «Millet ve Hükümet» adlı yapıtında da geliştirilmiştir (100. s. 10-11). Mehmet Murat «Mizan»da, «genel haklar, ulusun tümüne ait haklar, hiç bir zaman bir kişinin keyfî isteğine bağlı olamaz» diye yazıyordu (103, s. 53).

Jöntürk hareketinin tüm grup ve liderleri, 1876 Anayasasının geri getirilmesi genel parolasıyle girdiler politik eylemlerine. Osmanlı İmparatorluğu'nda parlamenter yapının kurulabileceğine değgin o dönem Türkiye'si koşulları içinde ilke olarak yeni fikirler ileri süren 60-70 yılları meşrutiyet hareketinin ideologlarından farklı olarak, Jöntürk liderlerinin 1876 meşrutiyeti ve ilk Türk parlamentosu deneyine dayanmak gibi bir olanakları vardı. Jöntürk ideologları eserlerinde, «Yeni Osmanlılar»ın; meşrutî monarşinin Osmanlı İmparatorluğu için kabul olunabilir olduğu fikrini geliştirmekle kalmadılar, meşrutî yönetimin, saltçı yönetime olan üstünlüğünü kanıtlamaya çalıştılar. Türkiye için yeni bir fikir değildi bu. «Yeni Osmanlılar»ca, doğrudan doğruya Fransız eğitim ve kültürünün etkisi altında olarak ileri sürülmüş bir fikirdi. Ancak, konunun Jöntürkler bakımından ayırtkan yanı, sorunu salt kuramcı bir açıdan ele almamaları, ama, birçok ülkelerde girişilen meşrutî rejim denemelerini irdelemeleridir. Örneğin, Jöntürkler'ce yayınlanan bir kitapta, «saltçı» ve «meşrutî» yönetimlerin ayırtkan yanlarının çok ayrıntılı bir irdelemesi yapılmaktadır. Kitapta, İngiltere, Fransa, Almanya, Avusturya, İtalya, Yunanistan, Rusya, Türkiye ve İran'ın ekonomik ve kültürel durumlarını niteleyen bazı verilerin karşılaştırmalı tabloları veriliyordu. Tabloların irdelemesini yapan yazar, apaçık örnekler ele alarak, okuyucularını, saltçı bir yönetimin egemen oduğu devletlerin, meşrutiyetçi yönetimin iyice yerleşmiş olduğu devletlerden ekonomik ve kültürel bakımdan çok geri kaldığına inandırmaya çalışıyordu (81, s. 46-47).

Hepside, «1876 Anayasısının geri getirilmesi için savaş» parolası altında harekete geçen Jöntürk ideologları, anayasal reform-

ları birbirlerinden başka değerlendiriyorlardı. Bir bölüğü, «Yeni Osmanlılar»ın fikirlerini izleyerek, anayasa ve parlamentonun, ekonomik ve kültürel gelişmenin doğrudan doğruya aracı olduklarını savunurken, bir bölüğü, parlamenter rejimin, ancak, «toplumun sosyal yapısı»nda değişmeler olması halinde bir çıkış noktası olabileceğini savunuyorlardı.

Bu iki görüşten birincisini, «İttihat ve Terakki Cemiyeti»nin çekirdeğini meydana getiren Ahmet Rıza ve fikirdaşları savunuyorlardı. Ogüst Kont'un pozitivist ideolojisinin etkisi altında bulunan Ahmet Rıza, meşrutiyetçi yapıyı, toplumsal ilerlemeyi gerçekten sağlayacak bir «düzen» kurulması olarak ele alıyordu. Bir Türk araştırıcı, Ahmet Rıza'nın fikirlerinde pozitivizmin etkisi konusunda, Ahmet Rıza'nın «Meşveret»de yayınlanan makalelerinin «bir düzen içinde ilerlemenin aracı olarak» meşrutiyet propagandası yaptığını kaydetmektedir (219, s. 12). Ahmet Rıza ve yandaşları, saltçılığa özgü keyfi davranış ve kanunsuzluğun ortadan kaldırılması, meşrutiyet ve parlamentarizm ilkelerine dayanan yasal sistemin kurulmasının, kişi özgürlüklerini ve ekonomik gelişmeyi sağlıyacağını sanıyorlardı. «İttihat ve Terakki Cemiyeti»nin önde gelenlerinden ve ünlü tarihçi Ahmet Saip, 1900 yılında Kahire'de yayınlanan «Devrim Rehberi» adlı kitabında «ülkenin esenlik ve mutluluğunu sağlamak için, tüm kötülüklerin kaynağı olan saltçılığın yıkılması ve meşrutiyetçi yönetim sisteminin kurulması» gerektiğini yazmaktadır (79, s. 61). Meşrutiyet rejiminin kurulması ve "Meclis-i Mebusan"ın toplanmasını Ahmet Saip, ülkenin "kurtuluş yolu" olarak görmektedir (79, s. 65-66).

Ahmet Rıza ve yandaşları, «Yeni Osmanlılar»ın eğitimci ideoloji çizgilerini izleyerek, meşrutiyetin gerçekten getirilmesinin en önemli koşulunun, halkın aydınlatılması olduğunu belirtiyorlardı. «Eğitim –diyordu Ahmet Rıza– kültürel ilerlemenin temelidir. Eğitim, ülkeye ilerleme, zenginlik, büyüklük; insanlarına varlık ve hayat sağlar» (224, s. 533). «Meşveret»teki programsal makalelerinden birinde de, eğitimin, toplumsal ilerlemenin en önemli aracı olduğuna çok daha büyük bir kesinlikle yer verir. «Halkın özgür-

lük ve bağımsızlığı herkes tarafından bunun gerekliliğinin bilincine varılmakla sağlanabilir. Kültür ve eğitimin yayılması sonucu din, vicdan ve fikir özgürlüğüne sahip olan bir ulus, yasalar elverişli koşullar sağlamasa da, gene özgürdür; en özgür, en yasal koşullar içinde yaşayan bir halk eğer cahilse, yaşamının kölelikten farkı yoktur» (231, s. 131). 60-70 yılları Anayasacılık hareketinin başarısızlık nedeninin, halk yığınlarının anayasa ve anayasaya değgin fikirleri kavramaya hazır olmaması olduğunu söyleyen Ahmet Rıza (231, s. 137) «devlet işlerine karşı sorumluluk ve politik görev bilinci» uyandırmanın aracı olarak halkın eğitilmesinin önem ve anlamına, «Şûra-i Ümmet»de yayınladığı makalelerinde de yer veriyordu (231, s. 194).

Sultan Abdülhamit, sözün tam anlamıyle, feodal-saltçı rejimin en kötü yanlarının kişileştirilmiş bir biçimi haline geldiğinden, saltçı eğemenliğin eleştirisini yaparken, Jöntürkler sık sık, sultanın kişiliğinin eleştirisini yapıyorlardı. Ahmet Rıza «Meşveret» de, «Kendinden başka hiç bir şey için kaygılanmayan, kendi esenlik ve mutluluğu uğruna herşeyi, devletin değer ve onurunu, uluslarımızın hak ve yetkilerini kurban eden bu monark'a insan demeye utanıyorum» diye yazıyordu (224, s. 524). 1902 Mayısında «Şûra-i Ümmet» de yayınlanan bir makalesinde de, «gücünü ve iktidarını, halkı bölmek ve birbirine düşürmekten alan hükümdarın boyunduruğundan vatanı kurtarmak gerektiğine değiniyordu (216, s. 263). Sultan Abdülhamit'in despotizm ve keyfî idaresini öyle büyük bir öfkeyle ele alıyordu ki Jöntürkler, bunun giderilmesi için, Osmanlı İmparatorluğu'nu meşrutiyet temelleri üzerinde yeni baştan kurmak görüşleri yüz tutmaya başlıyordu.

Böylelikle ittihatçı Jöntürkler ve onların ideoloğu Ahmet Rıza, başlıca olarak, 60-70 yıllarında «Yeni Osmanlılar»ca ileri sürülen; saltçılığın ortadan kaldırılması, meşrutiyet rejiminin getirilmesi ve halkın eğitilip aydınlatılmasının, Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik, politik ve kültürel ilerlemesini sağlıyabileceği görüşünü savanuyorlardı.

Prens Sabahattin'in durumu ise başkaydı. Ülkenin sos-

yal ve kültürel ilerlemesi yolunda atılacak ilk adımın anayasa reformu olduğu konusunda anlaştıktan sonra, bir çok yazısında, eğer sorun salt yönetimde bir yöntem değişikliğiyle sınırlanır ve «toplumun sosyal yapısında» bir değişiklik yapılmazsa, anayasa ve parlamentonun, kendi başına ülkenin ilerlemesini sağlıyamayacağı görüşünü ileri sürüyordu. Sabahattin'e göre, saltçı rejimin devrilmesi, «hayat tarzında» yapılacak ciddi değişikliklerle aynı zamanda olması halinde ancak elle tutulur bir sonuç alınabilirdi. İstanbul'daki fikirdaşlarına gönderdiği bir mektubunda, «Abdülhamit'i yalın olarak alaşağı etmekle hiçbir zaman özgürlük ve bağımsızlığımızı kazanamayız –diyordu– Eğer biz yoksulluğumuzun ana nedenlerini bulmaz ve bunları ortadan kaldırmazsak, bügünkü Abdülhamit'in yeri hiç bir zaman boş kalmaz; o gider, yerine bir başkası gelir!» (91, s. 3).

Ancak, yukardaki yazısında da görüldüğü gibi Sabahattin'in, toplumun «sosyal yapısında» köklü değişiklikler planı, idealist bir nitelik taşıyor ve kendisinin, sosyo-ekonomik yapının doğal özelliklerini, sosyal ilişkilerin sınıfsal niteliğini anlamadığını gerçekliyordu. «Toplumun sosyal yapısında» ve «Hayat tarzımızda» değişiklik isteği altında Sabahattin, sosyal ve kültürel ilerlemenin ancak, insanlara «şahsi teşebbüs» eğitiminin verilmesi sonucu sağlanabileceği fikrinin inatçı bir propagandacısıdır. Sabahattin bu fikri, sosyal gelişmeyi, insanda müteşebbislik ve beceriklilik eğitimini sağlayan ailenin, temel sosyal ünite haline getirilmesi perspektivinden ele alan ünlü Fransız sosyologları Frederik Le Ple ve Edmont Demolen'in fikirlerinden esinlenmiştir. Frederik Le Ple, insan mutluluğunun, yönetim biçiminin mükemmelliğiyle değil, kişiliğinin moral ve sosyal gelişmesiyle sağlanabileceğini öngören, «sosyal ayıklanma kuramı»nın kurucusudur.

Prens Sabahattin, insanın; ailesinde, sosyal yaşamında... her yerde, kendi yetenek ve olanaklarına güvenebileceği bir eğitim alması gerektiğini, Türk eğitim sistemindeki gelenekleri̇nse, faaliyet ve çalışma yaratıcılığı için gerekli nitelikleri oluşturmadığının savunuyor ve sonuç olarak, «biz –diyordu– çalışmadan, kazanmadan zengin olmak ve öyle yaşamak istiyoruz» (92, s. 16).

Osmanlı İmparatorluğu'nun esenliğinin, millî eğitim sisteminin kökten değişimi yardımıyle sağlanabileceğini belirten prens, insanları; bilgiye, deney birikimine, direngenliğe ve ihtiyatlılığa özindirecek bir eğitimin gerekliliği üzerinde duruyor, ve «zenginliğin üç kaynağı» olan tarım, zanaatkârlık ve tüccarlıkta başarılı olabilmek için bu niteliklerin gerekli olduğu görüşüne yer veriyordu (92, s. 16).

Ahmet Rıza ve fikirdaşlarından farklı olarak Sabahattin, meşrutiyetçi yönetimin, toplumun sosyal yapısının özelliğinden ileri gelen eksiklikleri tek başına onduramıyacağını belirtiyordu. Jöntürk devriminin yengisinden sonra, 3 Eylül 1908 yılında, yandaşları tarafıdan İstanbul'da düzenlenen bir konferansta görüşlerini açıklarken, bu fikirlerini de, açık bir şekilde formüle etti. «Eğer üretim gücünüzü kendi kişisel çabamızla artırmaksak –diyordu– sanki meşrutiyetin bir yararı, iyi yanı yokmuş gibi, yeniden köle oluruz... Bizi kurtaracak olan ne yasalar, nede devletin çalışmalarıdır. Bu ancak, bizim kendi çalışmamızla olacaktır» (241, s. 198). «Türkiye nasıl kurtarılabilir?» adlı kitabında, toplumsal ve sosyal yaşamları arasında çok büyük ayrılıklar olduğu halde, hem İngiltere'de, hem de İspanya'da meşrutiyetci yönetimlerin olduğunu yazıyordu. Ona göre, resmî olarak aynı yasalara bağlı bulunan, Amerika'nın güney ve kuzey eyaletleri içinde aynı büyük ayrılıklar söz konusuydu (236, s. 155-156).

Sabahattin, Frederik Le Ple'nin sosyoloji okulunun ilkelerinden yürüyerek, bazı ülkelerin ilerlemiş, bazı ülkelerin de geri kalmış olmalarının nedenini, «sosyal yapı»larının başka başka oluşuyla açıklıyordu. Ona göre iki büyük «sosyal yapı» vardı: «Teşekkül-ü tecemi» ve «teşekkül-ü infiradi». Anılan bu iki tip «sosyal yapı»dan ancak ikincisinin, insanda canlı bir üreticilik niteliğiyle ekonomik ve kültürel ilerlemeyi sağlama ve

teneği oluşturduğunu belirten Sabahattin'in idealindeki toplum, toplumsal üretim gücünün gelişmesi için en geniş özgürlük ve olanakları sağlayan anglo-sakson sisteminin sosyal ilişkileri içinde bulunan bir toplumdu (91, s. 69-76).

Sabahattin'in tüm görüşleri, onun, serbest kapitalist patronculuğun ideoloğu olduğunu göstermektedir. Sosyal biçimlenmelerin sınıfsal niteliğini anlamaktan uzak tüm Jöntürk lider ve ideologları gibi Sabahattin de, İngiltere gibi gelişmiş kapitalist devletlerin sosyal ve ekonomik yaşamlarını idealize ediyor ve onların ekonomik ve politik gelişmelerini, özgür ve girişimci bir üreticiler toplumu kurulmasını sağlayan «teşebbüs-ü infiradi»nin başarılı bir şekilde uygulanmasının sonucu olarak ele alıyordu.[1]

Jöntürkler arasındaki politik ve ideolojik fikir ayrılıklarının en önemlilerinden biri de, getirelecek meşrutiyet yönetiminin ilkeleri üzerine idi.

«İttihat ve Terakki Cemiyeti»nden olanlar, yönetimde sert bir merkeziyetçilikten yanaydılar. Enver Ziya Karal, «İttihatçıların düşüncesine göre –demektedir– ülkenin merkezden yönetimi, «tüm Osmanlılar»ın birliği ve halkın aydınlatılmasıyla, devletin güçlenmesini sağlayacaktı» (224, s. 532). «İttihat ve Terakki Cemiyeti»ndekilerin düşüncesinden farklı olarak Sabahattin ve yandaşları, meşrutiyet yönetiminin ancak, merkezden değil, «yerinden yönetim» ilkelerinin uygulanmasıyle bir yarar sağlayabileceğini savunuyorlardı. Sabahattin, 1908 devrimi arifesinde «Terakki» dergisinde çıkan bir yazısında; meşrutiyetin ilânı ve parlamentonun toplanmasından hemen sonra, bölgesel yönetim sorununu, özellikle de şu ya da bu ilin parasal gelirlerinin yönetim yetkisinin tümüyle, halk tarafında seçilmiş o bölge il meclislerine ait olmasını ön gören yasaların çıkartılması gerektiğini söylüyor ve vergilerin kullanma yetkisinin padişah ve

1. Sabahattin'in bu fikirleri, Jöntürk devriminden sonra Türk toplumsal yaşamında «meslekçiler» adlı bir düşünce akımının doğmasına yardım etti (Bkz.: 158, s. 34).

hükümetin elinde bulunması halinde «ülke, despotizmin boyunduruğu altında kalmış olacaktır» –diyerek, bu yetkilerin, başkentteki parlamentonun elinde olması durumunda bile, «yönetim sisteminin merkezî meşrutiyet olacağını ve ulusun, bir kişinin kölesi olmaktan çıkıp, bir kaç yüz karası despotun kölesi» haline geleceğini savunuyordu (216, s. 278). «Vilayetler merkez için değil, merkez vilayetler için» formülü, Sabahattin'in yerinden yönetim proğramının özünü (kısaca açıklayan bir formüldür) (241, s. 195). Sabahattin'in bu görüşleri, onu; imparatorluğun Türk olmayan halklarına muhtariyet verilmesine yol açarak, imparatorluğun ve Türklerin çıkarlarına ihanet etmekle suçlayan ittihatçılar tarafından sert eleştirilere uğratıldı. Eleştirilere cevap veren Sobahattin, 1908 Sonbaharında yaptığı bir konuşmada, «Bazı vatandaşlarımız –diyordu– yerinden yönetimi, muhtariyet olarak görüyorlar. Bu görüş düzeltilmelidir. Yerinden yönetimin iki yönü vardır: Politik ve idarî». Ve daha sonra muhtariyet demek olmayan, ama, bölgesel yönetim organlarının kendi kendilerini yönetme yetkilerinin genişletilmesini amaçlayan bir yerinden yönetim önerdiklerini açıklıyordu (Bkz.: 241, s. 197-198; 34, 1. 260-261). Fikirlerini açıklamaya devam eden Sabahattin, kendisinin ve fikirdaşlarının, yerinden yönetim maskesi altında gerçekleştirilecek bir muhtariyet yanlısı olmadıklarını söylüyordu (92, s. 6-7). Yukarda sözünü ettiğimiz İstanbul'da yapılan konferansta konuşan Sabahattin, il merkezlerinde, Fransa'daki örneklerine göre, genel meclisler kurulması gerektiğini; bu meclislerin bölgesel yönetimin çalışmalarını denetliyeceğini söylüyordu (34, 1. 260).

Prens Sabahattin tarafından ileri sürülen görüşlerin bir değerlendirmesi yapılırken, prensin; –özellikle başka başka ulusların toplu bir yerleşim içine bulundukları çok uluslu bir imparatorlukta– yönetimde merkeziyetçiliğin, şu ya da bu biçimde politik bir muhtariyete varacağını gerçekten anlamamış olduğunun belirtilmesi gerekir. Yerinden yönetimin, politik ve yönetimsel yanlarının, yapmacıklı bir karşılaştırmasının yapıl-

ması da, pek olasıdır ki, politik muhaliflerle yapılan savaşta başvurulan bir polemikten başka bir şey değildir.

Her şey bir yana, Sabahattin'in; bölgesel organların yetkilerinin –özellikle bu organların seçimleri konusunda– genişletilmesini öngören programı, en büyük tepkiyi, ittihatçılardan değil, gayri millî burjuvazi ve onun sosyal-politik örgütlerinden gördü. Çünkü Sabahattin'in programı, 1907 yılında, Jöntürk örgüt ve gruplarının, imparatorluğun Türk olmayan halklarının örgüt ve partileriyle birleşebilmelerini olanaklı kılan bir uzlaşma platformunun oluşmasına yardım ediyordu. Ancak, XIX. yüzyılın başlangıç yıllarındaki bir Osmanlı İmparatorluğu'unun o belirli koşulları içinde, Sabahattin'in fikirleri tarihsel bir perspektifden yoksundu.

İmparatorluğun ve «itaat altında alınmış» halklar üzerindeki Türk egemenliğinin merkezden yönetim sayesinde korunabileceğini inanan millî burjuvazinin en önemli bir bölüğü ve burjuva entellektüelleri. İttihatçıların merkezden yönetim parolasını destekliyorlardı. Ülkedeki gayri millî burjuvazi de eninde sonunda, «ademi merkeziyetçi» bir imparatorluk sınırları içinde, kendi yetki ve olanaklarının yayılmasına değil, bir ulusal devlet kurulmasına çalışacaktı. Sabahattin'in programı salt, işsel çıkarları sıkı sıkıya yabancı sermayeye ve onun tutumuna bağlı olan milli komprador burjuvazisini tatmin ediyordu. Öteden beri Türk feodal-bürokrat çevreleriyle işbirliği halinde bulunan bu burjuvazi Sabahattin'in programında; kompradorların ekonomik çıkarlarına aykırı düşmeyen «bütünlüğün» korunduğunu ve İmparatorluk sınırları içinde çok daha uygun koşullarla faaliyette bulunma olanağının sağlandığını pekâla görebiliyordu. Sabahattin'in fikirleri komprador burjuvazisinin temsilcilerince beğenilmişti. Gerçi borç alma sıkıntılıydı, ağırdı ama, Osmanlı İmparatorluğu'nun o belirli koşulları içinde, imparatorluk ekonomisinin gelişmesi için başvurulması gerekli bir yoldu. Sabahattin'in bu konuda kendini, hiç de bir idealist-sosyolog göstermediğini de belirtmemek elde değildir. Hiç bir hayale

kapılmadan ve çok pratik bir tutumla «istikraz» şeklinde bir miktar para bulmak gerektiğine dayandırıveriyordu sorunu. Gerekli «istikraz»ın bir an önce Paris ve Londra'dan sağlanmasını söyleyerek, «Paris ve Londra kabineleriyle» İstanbul arasındaki dostluk bağlarının, –«memleketimizin ekonomik ve politik çıkarına» yarayan bu bağların– sağlamlaştırılması çağrısında bulunuyordu (91, s. 121).

Jöntürklerin Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve devlet yapısına değgin tüm düşüncelerinin bir eleştirisi yapılırken dikkatlerin yöneltilmesi gereken konu, bunların ezici çoğunluğunun, islâm düzgü ve ilkeleriyle, burjuva liberal reformizmini uzlaştırma heves ve çabasında olmalarıdır.

Jöntürkler, islâm düzgü ve ilkeriyle meşrutiyet yönetiminin «kabili telif» olduğunun kanıtlanmasına büyük bir önem veriyorlardı. Örneğin Ahmet Rıza; islâm dinini Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflama ve gerilemesinin nedeni sayan bir çok Avrupalı yazarla polemiğe girmişti. Bu konuda «Yeni Osmanlılar»ın izinden yürüyen Ahmet Rıza, yayınladığı makaleleriyle, «sosyal bakımdan, islâmiyetin ilerleme için yararlı bir unsur» olduğunu belirtiyordu (213, s. 133). Halifenin seçimle gelmesi ilkesinin Müslümanlar tarafından getirildiğini söyleyen Ahmet Rıza, halifenin, yaptığı işlerde halka karşı sorumlu olduğunu belirtiyor ve islâmiyetin, meşrutiyet yönetimi ilkelerine karşı olmadığı gibi, üstelik «cumhuriyetçi bir düzenin bile hiç bir zaman düşmanı olamayacağını» ekliyordu (231, s. 132-133). Jöntürkler'in İstanbul'daki hücrelerinden birinin yöneticilerinden olan Hoca Kadri (Mehmet Kadir Nasih) bir esirinde, islâmiyet ilkelerinin meşrutiyet fikrine aykırı olmadığını bildiriyor ve Ahmet Rıza gibi o da, kurulduğu dönemde, halifelikte, seçim ilkesinin olduğu örneğine dayanıyordu. Jöntürk hareketine katılmış ulema grubunun temsilciliğini yapan Hoca Kadri, ülkenin başına gelen tüm mutsuzluk ve felâketlerin, sultan ve bakanları tarafından şeriat buyruklarına ihanet edilmesi sonucu olduğunu belirtiyordu. Hoca Kadri, meşrutiyetin

söz ederken de, ilk Türk «meclis-i mebusan»ının toplanmasına ön ayak olanların, Osmanlı İmparatorluğu'nun en ileri gelen ulemanları olmasına özel bir dikkat gösteriyordu (102, s. 70-71, 85).

Jöntürk lider ve ideologları, islâm düzgüleriyle meşrutiyet ilkesinin birbirine uygun düştüğüne değgin Müslüman halk yığınları arasında propaganda yapılmasına büyük önem veriyorlardı. 1908 Eylül'ünde, meşrutiyetin ilân edildiği günün hemen ertesi sabahı, il halkına seslenen bir broşür yayınlandı. Meşrutiyetin, islâm âkidelerine uygunluğunun ayrıntılı bir şekilde açıklandığı «İslamiyet ve meşrutiyet» diye özel bir de bölümü bulunan broşürde, meşrutiyet düzeninin ve milletvekili seçim sisteminin özü açıklanıyordu (95, s. 33-37).

Sabahattin bile, kuramsal yazılarında islâm otoritelerine seslenerek «teşebbüs-ü şahsi» ilkesinin Kur'an hükümlerine dayandırılarak açıklanmasını gerekli görüyordu (92, s. 15).

İdeolojik ve Politik süreçleri içinde, Jöntürkler, 1906-1907 yıllarında burjuva devrimciliğine dönüşen ılımlı bir burjuva liberal reformisti olmuşlardı. Y. H. Bayur. «İttihat ve Terakki Cemiyeti –diye yazıyor– koruldduğu günden 1906 yılı ortalarına dek, ayaklanmaya karyışdı. Yani, amaçlarına varma uğraşı içinde, ayaklanmaya başvurmayacaklarını söylüyorlardı (216, s. 266). Yukarda da gösterildiği gibi, 1907 kongresinden önce, Jöntürkler, karşı-hükümetçi propagandalar ya da sultana yapılacak komplolarla amaçlarına ulaşmaya çalışıyorlardı. Ancak despotik rejime karşı ayaklanma fikri, 1907 kongresinden çok önceleri Jöntürkler arasında söz konusu edilmekteydi. Cenevre grubunun liderleri (İshak Sükûti, Abdullah Cevdet ve Tunalı Hilmi), «Osmanlı» gazetesinin sütunlarında bundan söz ediyorlardı. 1898 yılında «Osmanlı» gazetesinde «ayaklanma» başlığı altında bir makale yayınlandı. «Hasta ve zayıf uluslara –deniliyordu makalede– yeni bir yaşam sağlayacak olan biricik araç ayaklanmadır. Tarihe şöyle bir bakacak olursak görürüz ki, insanlık onurunu yitirmiş, despotların oyuncağı olmuş cahil kalmış, hayvansal bir yaşama yaklaşmış bir ulus, bu durumdan ancak ayaklanma sayesinde kurtulabilmiştir... (231, s. 116). Bu tür görüşlere «Osmanlı» sayfalarında bir çok kez yer verildi (Bkz.: 231, s. 117). Ancak, ülkenin politik sorunlarına çözüm yolunu bir devrim kavgasında değil, padişahta «insaf», «iyi yüreklilik» arıyarak feodal-saltçı iktidarla uzlaşmada bulunmaya çalışan Jöntürk çoğunluğu, «Osmanlı»nın görüşlerine üzun süre katılmadı. Şurasını da belirtmek grekir ki, «Osmanlı»nın ayaklanma çağrısı, despotizme karşı bir halk ihtilâli çağrısıyla aynı anlamda bir çağrı değildi. Bu, daha çok , Jöntürkleri, Abdülhamit'i devirmeye yönelik canlı bir faaliyet içine sokan bir çağrıydı. Şerif Mardin, «Osmanlı» yazarlarının «halka» seslenirken, ülkedeki bazı ekonomik ve kültürel gelişmeler sonucu doğmuş olan, «bir bakıma orta tabaka» denilebilecek bir kitleyi söz konusu ettiklerini, kabul eder (231, s. 99). İhtilâl yapmaya kararlı Jöntürkler bile, dünyaya yeni gelen burjuvaziye ve burjuva entellektüllerine başvuruyorlardı ve açıktır ki, bu tutumlarıyle, feodal-saltçılığa karşı halk kitlelerinin savaşına ön ayak olmaktan çok uzaktılar.

Jöntürkler'in ezici çoğunluğu, politik görüş ve tavırlarında, meşrutiyet düşüncesinden ileri gidemiyorlardı. Gerçi hareketin bazı radikal liderleri monarşiye karşı çıkmadı değiller, ama, dolaylı ve son derece ihtilyatlı bir karşı çıkıştı bu. Abdullah Cevdet'in bir çok yazı ve sözlerinde anti–monarşik görüşler bulabiliriz. Yazar, «Osmanlı»da yayınladığı makalelerinde, memlekette salt meşrutiyet rejimini kurmanın yeterli olup olmadığı ve devlet işlerini «ihtiyatlı bir partinin» eline vermenin daha doğru olup olmayacağı biçiminde koyuyordu sorunu ortaya (231, s. 113). Yurt dışında sığınıkken yayınladığı «İçtihad» dergisinde, despotizm ve keyfî yönetime, anayasanın değil, «kamuoyu» önünde sorumlu bir hükümetin engel olabileceğini söyleyen Abdullah Cevdet, «kamuoyu aracılığıyle göreve atanan ve görevden el çektirilen bir bakanlar kurulu»nun da süzünü etmekteydi (231, s. 185).

Dikkate değer bir olay da, bazı Jöntürkler'in; politik partilerin toplumsal yaşamdaki «önem ve rolleri» gibi çok önemli bir soruna, gazetelerin sütünlarında yer vermeye balamış olmalarıdır. «Şûra-i Ümmet»de, «halkı uyandırma ve onu birliğe çağırma işlevini yapacak olan politik partiler»in, toplumsal yaşamının merkezinde olması gerektiği belirtiliyordu. Politik partilerin, «halkın lideri» oldukları görüşüne Ahmet Rıza da yer vermektedir (231, s. 198). Böylelikle, Türk milli burjuvazisinin politik bilincinin oluşmasına, Jöntürkler'in eylem ve fikirleri önemli ölçüde yardımcı oluyordu.

Jöntürkler'in ideolojik görüş sistemleri içinde; temelleri «Yeni Osmanlılar» tarafından atılmış olan ideo-politik bir doktrin -panosmanizm- baş yeri tutuyordu. Parlamenter-monarşik bir devlet sistemi çerçevesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm halklarının birleşmesi düşüncesi, Jöntürkler'in ezici çoğunluğunca benimsenmekteydi. Jöntürk hareketinin ideolojisinin bir eleştirisini yapan A. F. Miller de, Jöntürk ideolojisinin osmanizme dayandığını belirtir (170, s. 72).

Panosmanizm doktrininin temel ideo-politik içeriği, Jöntürklerin, sığındıkları yabancı ülkelerde çıkardıkları gazete ve dergilerde yayınlanan bu konu üzerine yazılmış bir çok makalede, oldukça açık bir şekilde belirtilmiştir. 15 Haziran 1899 tarihli «Osmanlı» gazetesinde, Jöntürklerin amaçları, imparatorluğun tüm halkının birleşmelerinin gereğine işaret eden sözlerle açıklanmaya başlanıyordu (231, s. 105). 10 Nisan 1902 tarihli «Şûra-i Ümmet»in program yayınlanan sayısında da, «çeşitli Osmanlı elementlerinin, yaratılmış olan yurtseverlik heyecanıyle bir birliğinin kurulması ve müslim ya da gayri müslim, tüm Osmanlı uyruklarının politik sorunlarda görüş birliğine varmalarının sağlanması için çaba harcaması»nın gerekliliğinden söz ediliyordu (231, s. 186).

Panosmanizm doktrininin anlam ve önemi üzerine yapılacak genel bir eleştiride, Sabahattin'in görüşleriyle, «Terakki ve İttihat Cemiyeti» ideologlarının görüşleri birbirlerine uygun

düşmektedir. Sabahattin, «tüm Osmanlı vatandaşlarının» birlik olmalarının, despotizmle savaşı ve tüm imparatorluk halklarının ilerlemelerini başarıya ulaştıracağını, gerek yazıyla, gerek sözle bir çok kez açıklamıştı. «Türk, Arap, Arnavut, Ermeni, Makedonyalı, Kürt, Yahudi ve ötekiler –tüm yurttaşlarımızın– güçlerini birleştirmeleri yolunda çaba harcamak ve böylece, görevini kötüye kullanan şimdiki yönetime son vermek ve yarın ki âdil yönetimin temeline ilk taşları koymak» çağrısında bulunuyordu Sabahattin (85, s. 14).

Ancak, tüm imparatorluk halklarının birleşmeleri sorununda, Jöntürk liderleri, süphe götürmez bir biçimde ayrı düşüncelere sahiptiler. Ahmet Rıza, panosmanizm doktrinini, Türklerin egemen (yönetici) durumlarının tam korunmasıyle, katı bir merkeziyetçilik çerçevesi içinde imparatorluk halklarının birleşmelerini sağlama aracı olarak ele alıyordu. Türk olmayan halklara; bölgesel muhtar yönetimlere ayrı ayrı katılma ve ulusal-kültürel özerkliklerini geliştirme gibi belirli bir gelecek sağlayan Sabahattin, yerinden yönetimle panosmanizmi birbirine bağlıyordu.

Jöntürkler, ezici bir çoğunlukla merkezî panosmanizmden yanaydılar. Kuramsal yazılarda ve propaganda makalelerinde; imparatorluğun tüm halklarının bir «Osmanlı ulusu» içinde kaynaştırılması olasılığına değgin görüşlere kanıtlar bularak, osmanizm doktrininin açıklanması, ağırlık merkezini oluşturmaya başlamıştı. Bu görüşlerin; alışılmış, klasik çıkış noktası da, Osmanlı İmparatorluğu'nun, üzerinde yaşayan tüm halkların ortak vatanı olduğuydu. Örneğin, Samipaşazade Sezai Bey, «Şûra-i Ümmet» sütunlarında, tüm imparatorluk halklarının bir tek vatanları olduğunu belirtiyor ve «Aynı gök altında doğmuş, aynı iklimde büyümüş, aynı havayı solumuş yüreklerin, tehlikeden kaçıp sığınacakları, acılarını dindirecekleri yer, vatanın sinesidir» diyordu (231, s. 195).

Jöntürk ideologları arasında, imparatorluğun başka uluslarına «ortak vatan duygusu»nun aşılanabileceğine inanan

«müstakil» idealistler de vardı. Ama panosmanizm propagandasında belirleyici rol oynayan unsur başkadır. Jöntürk liderlerinin, ütopik «ortak yurtseverlik duygusu» aşılanmasına değgin bilinçli çabaları, apaçık bir şekilde politik amaçlara yönelikti. Jöntürklerdeki bu osmancılık fikri; imparatorluğun yüzyıllar boyunca sağlanan bütünlüğünün ve Türk sultanının tüm halk üzerinde egemen olması durumunun korunması yolunda büyük bir direngenlikle sürdürdükleri çabaların bir sonucu olarak doğmuştur. Bu konuda Sabahattin'in arkasından giden Jöntürkler için panosmanizm, Osmanlı İmparatorluğu'nun gayrı millî burjuvazisinin çok güçlü politik birliğini sağlamak için yardımını umdukları ve fakat, hareketin uzak görüşlü militanlarınca durum anlaşılır anlaşılmaz, Abdülhamit'in despot rejimiyle savaşı önemli ölçüde hafifletebilecekleri bir araçtı.

Panosmanizm propagandasına, özellikle 1907 Paris kongresinin hazırlıkları dolayısıyle iyiden hız verildi. «Ortak vatan» sınırları içinde birlik fikri, Osmanlı İmparatorluğu'nun Türk olmayan halklarının millî burjuva devrimci örgütlerine, ittihatçıların Paris'teki merkezinden yollanan mektupların her satırında görülen, demirbaş bir konuydu. Mektuplardan birinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun, tek başına Türkler'e, ya da Bulgarlar'a, Araplar'a ait olmadığı belirtilerek, «bu ülke –deniliyordu– kendine Osmanlı diyen herkesin mülkü, herkesin servetidir». Mektup yazarları daha sonra, eylemlerinin amacının, Türk, Kürt, Bulgar, Arap, Ermeni ve ötekiler... herkesin, tüm vatandaşların eşitliğini, kıvançta, tasada ortaklığını ve oybirliğini sağlamak» olduğunu belirtiyorlardı (216, s. 373).

Panosmanizm doktrini, Jöntürk ideologlarının görüşlerine göre, feodal saltçılığa karşı çıkan tüm ülke halkları devrimci güçlerinin gerçek bir birliklerinin kurulmasının engellenmesi ya da yasaklanmasına karşı, tüm imparatorluk halklarının birleşme savaşları için esaslı bir silahtı. Ulusal kurtuluşçu hareketlerin büyük boyutlara ulaştığı XX. yüzyıl başlangıç yıllarının koşulları içinde, Türk olmayan halkların dilek ve özlemlerini, «despotik

sultanla ortak savaş» gibi bir yola tıkıştırabilmek, pratik bakımdan olanak dışıydı. Ne olursa olsun, eylem birliği konusunda geçici bir uzlaşma için bile, «ortak yurtseverlik duygusu» üzerine, bağıra bağıra tumturaklı, ama boş sözler söylemek yerine, imparatorluk halklarının ulusal kültürlerini geliştirebilecekleri ve eşit politik haklara sahip olabilecekleri üzerine, açık, iyice belirlenmiş bir asgarî garanti verilmesi gerekirdi.

Bu arada merkeziyetçi liderlerin «tüm osmanlıların eşitliliği» konusunda, sık sık şöyle bir görünüverip kaybolan büyük devlet şovenizmleri vardı. Türkler'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun gerek tarihinde, gerekse şimdiki durumunda özel bir önem ve rolleri olduğu konusu, Jöntürk propagandalarında, pek de öyle seyrek ele alınan konulardan değildi. Bu konu, «Osmanlı» sütunlarında birçok kez «arz-ı endam» etti. Şerif Mardin'in de bu konuya değinirken, Türkler'in belirtilen bu rollerinin, «İttihat ve Terakki Partisi»nin çok sonraki şovenizmiyle özdeşleştirilemeyeceğini açıklamayı gerekli görmesi ilginçtir. Şerif Mardin, Türklerin, imparatorlukta özel bir yerlerinin olduğu şeklindeki Jöntürk liderlerince söylenen sözlerde, imparatorluğun öteki halklarını horlayıcı bir yan bulunmadığını, söz konusu edilen şeyin yalnızca, Türklerin Osmanlı İmparatorluğu'nun oluşmasındaki tarihsel rollerine saygı ve bu rolün tanınması olduğunu belirtiyordu (231, s. 103). Ancak Ş. Mardin'in bu savı gerçek olaylara pek uymamaktadır.

İmparatorluğun Türk olmayan halklarının, saltçılıkla ortak savaş koşulları içinde, her türlü ulusal özlem ve isteklerinden vazgeçmeleri gereğine değinen fikirler, Jöntürklerin birçok yapıtlarında açık-seçik görülür. Jöntürk ideologlarının çoğu, büyük bir direngenlikle, bu halklara, ulusal kurtuluş savaşı amaçlarından vazgeçmelerini telkin edip durmuşlardır. Örneğin Mehmet Murat «Mizan» gazetesinde, Girit Yunanlılarının ya da Makedonya Arnavutlarının; sorunlarının çözüm yolunu, salt, Osmanlı İmparatorluğu'nun ilerlemesi icin savaş yolunda aramaları gerektiğini yazıyor ve «Arnavut kardeşlerimizin –diyordu– en kutsal görev-

leri tıpkı Mısır'daki dindaşlarımız ve buradaki Ermeni vatandaşlarımız gibi, bir gayret yarışı içinde, devlet ve hilâfeti,[1] esenlik, gönenç, mutluluk vadisine vardırmak olmalıdır» (231, s. 92). Jöntürkler'in, Türk olmayan halkların «Terakki ve İttihat Cemiyeti» komitelerinin eylemlerine katılmaları olayını nasıl tasarımladıkları da ilginçtir. Paris merkezinden, örgütün Kazanlık (Bulgaristan) daki faal üyelerinden birine yollanan bir mektupta şöyle deniliyordu: «Eğer Ermeninin biri gelir de, 'Ben Osmanlıyım, Osmanizme bağlım, ysizin programınız çerçevesinde osmanizme hizmet etmeye hazırım' derse, Müslümanlara ve Türklere özgü gönlüyücelik ve konukseverlik, bu Ermeninin vatandaş olarak adlandırılmasını ve ona; 'Hoş geldiniz...' denilmesini gerektirir. Örgütümüze gayri müslim Osmanlıların girebilmeleri, ancak bu koşulun yerine getirilmesiyle olabilir» (216, s. 372).

Panosmanizm doktrininin üzerinde durulup incelenmesini gerektiren bir olay daha vardır. «Osmanlı» gazetesinde, tüm «osmanlılar» için ortak bir kültürün yaratılması yolunda çaba gösterilmesinin gereğinden söz eden bir dizi makale yayımlandı.

Makale yazarları, imparatorluk halklarının dil ve öteki ulusal özelliklerine dokunmaya niyetli olmadıklarını belirtiyorlardı. Bununla birlikte, Türk diline ve Türk kültürüne öncelik veren yeni bir «ortak kültür» yaratmaktı istedikleri. Bu konudaki bir makalede de dedikleri gibi, tüm halklara eşit haklar verecek meşrutiyet kurulduktan sonra, Türkçe, imparatorluk halkları arasında yavaş yavaş yayılacaktı (231, s. 109).

Açıktır ki, birleşme ve panosmanizm doktrinin, sultanın Türk olmayan uyruklarına şu ya da bu biçimde zorla benimsetilmeye çalışılması, Jöntürk hareketindeki Türk olmayan halkların devrimci güçlerinin artmasına yardımcı olamazdı. Birleşme için öne sürülen koşullar, Türk olmayan halkların, pratik olarak, ulusal heves ve amaçlarından vaz geçmeleri anlamına geldiği gibi, onların ulusal onurlarını da aşağılamaktaydı.

[1] Gerçekçilik duygusunu o denli yitirmiştir ki Mehmet Murat, Hıristiyanları, bir islâm kurumu olan hilâfeti güçlendirmeye çağırmaktadır.

Ancak, tüm «osmanlı vatandaşları»nın gerçekten eşitliği ilkesi ve panosmanizm fikri, Jöntürk propagandalarında çok daha mantıklı bir biçimde savunulmuş olsaydı bile, Osmanlı İmparatorluğu'nun XX. yy. başlarında içinde bulunduğu koşullar nedeniyle, Türk olmayan halk yığınlarını elde etmek, onlara «hakim» olmak gene de olanaksızdı. Jöntürk ideologları; sosyal ve ulusal gelişmelerin, imparatorluğun Türk olmayan halklarını kaçınılmaz olarak ulusal bağımsızlık savaşına sürükleyeceği tarihsel gerçeğini bir türlü gözönünde bulundurmuyorlardı. Gözden geçirdiğimiz dönemde, ulusal bağımsızlıklarını elde etmiş, Sırp, Yunan ve Bulgarların başarılı savaşları, onların önünde duran sürekli birer örnektir. Yüzyıllar süren Türk egemenliğinden kurtulma, bağımsız, ulusal devletini kurma gibi yönelimlere karşı, meşrutiyet yönetimli Türk devletinin reformculuk çerçevesi içinde «kardeşlik ve eşitlik» gibi belirsiz bir gelecek vaadiyle karşı çıkma, pek safça kalmaktadır. Eğer, daha önce söylediğimiz o belirli politik koşulların neden olduğu, Jöntürklerle gayri millî burjuva devrimci parti ve grupların, geçici de olsa bir anlaşma yapabildikleri 1907 kongresi olmasaydı, bir panosmanizm fikrinin propagandası tek başına, hiç bir elle tutulur politik sonuç sağlayamazdı.

Panosmanizm doktrini gerçek bir tarihsel perspektifden de yoksundu. Bu doktrinin genç Türk millî burjuvazisinin politik savaş pratiğinde ortaya çıkışı ve kullanılışı, özellikle, yeni sosyal ve politik koşullar içinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü koruma yolunun araştırılması nedeniyledir. Ve son olarak bu doktrin, Türk burjuvazisinin, tüm Osmanlı İmparatorluğu topraklarını üzerinde kendi egemenliğini kurma çabalarının bir «tezahürü» dür.

Şurasını da belirtmek gerekir ki, Jöntürk militanları arasında, yaşama uygulanmasının gerçekliğinden kuşku duyarak, panosmanizm akımına karşı eleştirimsel bir tavır alanlar da bulunuyordu. Bu eleştirimsel tavır, özellikle, ilk Jöntürk gruplarına katılmış olan ve yurt dışındaki hızlı eylemcilerden biri olan Şerafeddin

Magmumi tarafından dile getirilmişti (231, s. 204). Ancak panosmanizmi asıl eleştirenler, «Türkçülük» ve «pantürkizm» fikirlerini ileri süren Jöntürklerdi. Yusuf Akçura 1903 yılında, «imparatorluğun çeşitli halklarını birleştirerek onlardan bir ulus yaratmak olanaksızdır» diye yazıyor (224, s. 561) ve gerek dinsel, ulusal amaçların başka başka olmasından, gerekse bu halklar arasında güçlü bir düşmanlık bulunmasından dolayı, bu birliği gerçekleşmez olarak görüyordu. Kuşkusuz, Türkizm ideologları, Türk milliyetçiliğinin yaratıcıları olarak, kendi açılarından eleştiriyorlardı panosmanizm kavramını.

Ulusal kurtuluşçu fikirlerin o ateşli, o fırtınalı gelişme koşulları içinde, panosmanizm doktrininin amaçları, ütopik olduğu kadar gericiydi de. Nitekim Jöntürk eylemlerinin pratiği, 1908 burjuva devriminin zaferinden sonra, bunların tam anlamıyle birer ham hayal olduğunu göstermekte gecikmedi.

Jöntürk hareketi eleştirilirken, «Yeni Osmanlılar»ın eylemleri sonucu ortaya çıkan antiemperyalist havanın, ittihatçı Jöntürkler'in yapıtlarında çok daha açık, çok daha sert bir biçimde dile getirildiğinin de belirtilmesi gerekir. Bu, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı sömürge olması gerçeğinin, bazı Jöntürk ideologlarınca özümlenmiş olmasının doğal sonucuydu. Bu lider ve ideologlar, Avrupa devletlerinin Osmanlı İmparatorluğu üzerindeki ekonomik ve politik üstünlüklerine pek direngen bir şekilde karşı koyuyorlardı. «Şûra-i Ümmet»in ilk sayısında, «Terakki ve İttihat Cemiyeti»nin en önemli programsal saptamları yapılırken, Jöntürkler'in, Osmanlı İmparatorluğu'nun politik bağımsızlığının sağlanması ve onun her görünüm altındaki yabancı müdahalesine karşı savunulması isteklerine yer verilmekteydi (216, s. 262).

Jöntürk hareketinin ileri gelenlerince yazılmış birçok makale ve kitapta, tüm olanaklar kullanılarak, emperyalist devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'nu bölmeleri ya da ondan zorla toprak elde etmeleri heveslerinin önüne geçilmesinin gerekliliği üzerinde özellikle duruluyordu. Daha önce de söylediğimiz gibi, imparatorluğun dokunulmazlığı ve bölünemezliği fikri, «Terakki ve İttihat

Cemiyeti» çevresinde birleşmiş tüm Jöntürk programlarının içerdikleri en önemli konulardan biriydi. Bu dokunulmazlık ve bölünemezlik fikrinin, «itaat» altına alınmış halklar üzerindeki Türk egemenliğinin korunmasına yönelik bir başka yanı daha vardı. Ve işte, Jöntürkler'in kafalarında ilerici ve gerici fikirler, kendine özgü bir iç-içelikle bir arada bulunuyordu. Aslında bu, genç Türk millî burjuvazisinin çift yönlü durumunun doğal sonucuydu. İmparatorluğun egemen halkının mensubu olarak, feodal saltçılığın olduğu gibi, yabancı kapitalin de ezgisi altında bulunuyordu.

«Mizan» gazetesinin birçok sayısında yabancıların kapitüler imtiyazlarına, kendilerine sağlanan geniş kolaylıklar yardımıyle ülkeyi soyup soğana çeviren yabancı tüccarlara, yabancıların, devletin içişlerine karışmalarına... karşı olunduğunu bildirir makaleler yayınlanıyordu (231, s. 173).

Ahmet Rıza «Meşveret»de (Türkçe olanında) 1896 nisanında şöyle yazıyordu: «Ecnebilerin mülkümüzde icra-i hükümet değil, işimize hariçten müdahale etmelerini bile namus ve haysiyet-i milliyeye bir ar sayarız» (231, s. 140). Kapitülasyon rejimini ve ne şekilde olursa olsun ülkenin iç işlerine herhangi bir müdahaleyi en sert biçimde kınayan birçok makale yayınlandı «Meşveret» de. Ahmet Rıza, imparatorluğun ulusal sorunlarının çözümlenmesinde, her türlü yabancı müdahalesini protesto ediyor ve hiç durmadan, Avrupa devletlerinin bu işi, ancak doymak bilmez ekonomik ve politik amaçları uğruna yapacaklarını tekrarlıyordu. Halil Ganem'in de «Meşveret» de; Osmanlı İmparatorluğu'nun emperyalist devletlere ekonomik ve politik bağımlılıktan kurtulması isteğine yer veren çok sert makaleleri yayınlanıyordu. Bu makalelerinde Halil Ganem, özellikle Abdülhamit'e yüklenerek, sultanı, «tebasının izzeti nefsini» yabancıların elinde oyuncak yapmakla suçluyordu (231, s. 142).

Jöntürkler, Girit adasının, uluslararası antlaşmayla atanmış olan bir genel valinin yönetimine bırakılmasına da çok sert tepki gösteriyorlardı. «Osmanlı»da bu konu dolayısıyle yayınlanan makalelerde yabancı devletlerin Girit sorununa, «barıştırma» için

değil, kendi çıkarları için müdahale ettikleri söyleniyordu. «Osmanlı», büyük Avrupa devletlerini, Osmanlı İmparatorluğu ile ilgili politikalarında, haçlı seferleri günlerini «ihya etmek»le suçluyordu (231, s. 108).

«Şura-i Ümmet» gazetesinde de, büyük devletlerin emperyalist politikalarına yönelik makaleler yayımlanıyordu. Gerçekten de, antiemperyalist fikirler bazen, Avrupa devletlerine karşı bir «Asya dayanışması» biçimi alıyordu. Bu konuda «Şura-i Ümmet»in Nisan 1905'de Rus-Japon savaşının sonucu üzerine yaptığı bir değerlendirme ilginçtir. Bu savaşı Japonya'nın kazanması, gazete tarafından «Avrupa'nın aç gözlülük ve fetih hareketlerinin durdurulmasında Asya halklarının gücünün kanıtlanması» şeklinde değerlendiriliyordu (231, s. 211).

Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı sömürge durumuna değinen Jöntürkler'in bu durumun gerçek nedenlerini ve niteliğini hiç, ama hiç anlamadıklarını belirtmemiz gerekir. Bildiri, broşür, kitap, makale gibi Jöntürk yapıtlarını okurken, Osmanlı İmparatorluğu'nun öteki padişahları zamanında, ekonomik ve politik bakımdan emperyalist devletlere böylesine bir bağımlılık söz konusu değilmiş gibi gelebilir. Jöntürkler'in; Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı sömürge durumuyla ilgili sorunları kavrayış ve bunları ele alışlarındaki dar görüşlülük; kuşkusuz, onların, Türk millî burjuvazisinin ekonomik ve politik çıkarlarının sözcüsü olarak, sosyal bakımdan güçsüz ve gevşek, politik bakımdansa olgunlaşmamış olmalarının bir sonucudur.

Emperyalist devletlerin ekonomik yayılmalarına karşı koyma, Osmanlı İmparatorluğu'nun yarı sömürge durumunu protesto fikirleri, Jöntürkler'in kafasında, ülke ekonomisinin çok yönlü ve bağımsızca gelişmesi için gerekli koşulların sağlanmasının zorunluluğu fikriyle birleşmişti.

Politik makale ve broşürlerinde dikkatlerini, Osmanlı İmparatorluğu'nun şimdiki ekonomik durumunun eleştirisi üzerinde toplanan Jöntürkler, despot Abdülhamit yönetiminin, ülkenin ziraat, sanayi ve ticaretini yürekler acısı bir duruma getirdiğine

işaret ediyorlardı. Abdullah Cevdet, «ülkede ne ticaret, ne sanayi ve ne de tarım kaldı» diye yazıyordu acı acı (97, s. 6). «Mizan», «Meşveret», «Osmanlı» ve öteki gazetelerinde Jöntürkler, birçok makalelerini, tarımın içler acısı durumuna, köylülerin yoksulluk ve acılarına ayırıyorlardı. «Meşveret»de, despot rejimin, emeklerinin tüm ürünlerini hükümete «terk ve teslim» eden köylüleri, insanların kölelik öncesi durumuna getirdiği belirtilerek, bunların yarı aç, yarı tok bir yaşam sürdürdükleri görüşüne yer veriliyordu (224, s. 525). Sabahattin, tüm toplumu kendi emeklerinin ürünüyle doyuran köylülerin herkesten, daha çok ezgi altında bulunduklarını yazıyordu. Sabahattin'in görüşüne göre, ziraatın gelişmesi, ekonomik ilerlemenin hareket noktası olmalıydı (91, s. 80-81).

Ancak, Jöntürk ideologlarından hiç birisi, toprak sorununun çözümüne yönelik açık, belirli önerilerde bulunmuyorlardı. Hem o denli ki, doğal bir vergi olan aşarın kaldırılması konusu bile, Jöntürk programlarında ancak, 1908 devrimine denk düşen günlerde görülebildi. İttihatçıların bundan önceki tüm pratik önerileri, despotizme son verilmesi ve bilimin yayılması gibi genel çağrılardan ileri gitmiyordu. Sabahattin yukarda da söylediğimiz gibi, ülkenin ekonomik ve sosyal sorunlarının çözümünü, «özel teşebbüs» terbiyesinde görüyordu. Jöntürkler'in, ülkenin ekonomik ve politik sorunlarının çözümünü ele alışlarındaki olağanüstü ılımlılıktan, her şeyden önce, feodal toprak ağalığıyla sımsıkı ilişkiler içinde bulunan Türk millî burjuvazisinin ne denli güçsüz ve cılız olduğu anlaşılmaktadır. Dikkate değer bir durum da, Jöntürkler arasında, işçi sınıfının durumu ve sorunlarıyle ilgilenmenin ilk belirtilerinin görülmeye başlamış olmasıdır. Bu konu ilk kez, Mayıs 1898'de «Osmanlı» sütunlarında ele alındı. Gazete, «İşçi sorununun çözümlenme zamanının yaklaşmakta olduğuna» okurlarının dikkatini çekiyordu. İşçi sorununu doğuran nedenler arasında işsizliğin de bulunduğunu belirten yazar, işçi sorununun geleceğiyle, insanoğlunun yaşamının gelecekte uğrayacağı değişikliği birbirine bağlıyordu (231, s. 108).

Ancak bu tür düşünceleri içeren makalelerin «rastgele» olmak

gibi bir durumları vardır. Öylesine, rastgele bir biçimde yazılıvermişlerdir. Jöntürkler'in büyük çoğunluğu, toplumsal olayların, ve toplumsal ilişkilerin sınıfsal niteliğinin bilincinde olmaktan çok uzaktılar. Ahmet Rıza'nın bu konularda, Ogüst Kont'un pozitivizmine olan bağlılığı çok ilginçtir. Sınıflar savaşını yadsıma, pozitivist toplumsal gelişme kuramının temel taşıdır. Ahmet Rıza ve ittihatçıların ezici çoğunluğu ülkenin sorunlarının çözümünü, salt, toplumsal yaşamada bir «nizam» kurulması yolunda arıyorlar, reformlar aracılığıyle düzeltmeye çalıştıkları toplumun sınıflar mekanizmasını harekete geçiren başlıca güçleri bir türlü göremiyorlardı.

Gerçi Jöntürkler'in temel ideolojik özleri panosmanizmdi ama, hareket içinde bazı militanlar, doğmakta olan «Türkçülük» akımına ilgi göstermeye başlamışlardı. Türk milliyetçiliği bilincine değgin ilk cılız ışığın belirmesi sonucu doğan bu akım, 1899-1900 yıllarında aynı adlı bir de dergi çıkaran «Millî Talim ve Terbiye Cemiyeti»nin eylemlerinde tanımlanıp gösterildi. Bu örgüt, Türk halkının aydınlatılması ve milliyetçilik bilincinin uyandırılmasını amaç olarak saptamıştı kendine (152, s. 35).

Jöntürkler'in kafasındaki türkçülük fikri, Türk kültürünün gelişmesi yararına oluşturulmuş bir fikirdi. Bu yararlılık sorununun görünümlerinden biri, Türk edebiyat dilini halk diline yakınlaştırmak için, onu «Türkçeleştirmek» için, «Yeni Osmanlılar»ın savaşını sürdürmeye çalışmaktı. Sezai Bey, «Şura-i Ümmet» sütunlarında halkça anlaşılır, arı bir dilin savunuculuğunu yapıyordu. Edebiyatçıları Türk ortaçağ edebiyatı yapıtlarındaki dili kullanmaktan vazgeçmeye çağırıyor ve bunu, Türk halkını aydınlatabilmenin en önemli koşulu olarak gördüğünü belirtiyordu (231, s. 201). Jöntürkler'in düşünsel yapıları içinde milliyet bilincine varıyor olmanın bir başka kıvılcımı da Anadolu'yla ilgili olarak titreşiyordu. Hatta bir grup Jöntürk, 1902 yılında Kahire'de «Anadolu» adlı bir de gazete yayınladılar. Gazete, Anadolu'dan; «Despotizmin boyunduruğu altındaki mübarek Anadolu», «Koca Türkeli», «Sevgili Küçük Asya», «Mukaddes Vatan» gibi adlarla söz ediyordu (231, s. 201).

Yukardakilere benzer duygular, Jöntürkler tarafından yayınlanan imzasız bir broşürde de anlatımını buluyordu. Bu broşürde Anadolu, «geleceğin devleti ve milletinin umudu» olarak adlandırılıyordu. «İmparatorlukçu» görüşten, Anadolucu - Türk yurtseverliği görüşüne dönüşte, sonraları ulusal Türk devletenin kurulmasında baş rolü oynayan Türkçülüğün politik çizgileri belirmeye başlar.

Ali Kemal (Namık Kemal'in oğlu) başkanlığındaki bir grup Jöntürk, 1904 yılında Kahire'de «Türk» adlı bir gazete yayımladılar. Türkler'de ulus bilinci uyandıran makaleler yayınlanıyordu gazetede. Gerçi gazetenin yayımcısı Ali Kemal panosmanizmi savunan bir tutumdaydı ama, Yusuf Akçura gibi, ilk planda Türklük bilincinin yükselmesi, ulusal kültürün oluşması gibi sorunları ileri süren yazarların yazıları da basılmaktaydı gazetede (152, s. 35; 231, s. 203-207).

Ulusal bilincin, Türklük bilincinin anlatım biçimi olarak Türkçülük akımları oluşa dursun, Jöntürkler arasında gerici bir akımın, pantürkizm akımının filizleri de yeşermeye başlamıştı. Örneğin, Askerî Tıbbiye'de oluşturulan ilk Jöntürk grubunun üyelerinden Hüseyinzade Ali, yazılarında pantürkist görüşlere yer veren –ve bunu yaparken de pantürkizme ilgi gösteren– tüm Türklerin birleşmeleri fikrinin propagandacılarından biriydi (231, s. 204). «Terakki ve İttihat Cemiyeti»nin Paris merkezine ait birtakım mektup-belgeler, 1906 yılında bazı Jöntürk militanlarının, Türkçe konuşan tüm halkların birleşmelerine değgin düşüncelerinin olduğunu göstermektedir. «Adriyatik kıyılarından Çin sınırına değin», özünü; dil, din ve ulusal birliğin oluşturacağı, bu engin toprakların halklarıyla bir imparatorluk «vücuda getirme» düşüncesinden söz ediliyordu. Öyle bir tasarıydı ki bu, plâna göre Türkiye ve Türkler, egemen durumda bulunacaklardı. Dahası da var: Tüm Türkçe konuşan halkların hızlı ilerlemelerinin, ancak, Türkçe'nin İstanbul ağzının (şivesinin) benimsenmesiyle olasılık kazanabileceği belirtiliyordu (228, s. 209-210).

Jöntürk hareketinin ideolojik çözümlemesini yaparken, 1908

devrimine dek, hareket içinde pek az yandaş kazanmış olmakla birlikte, tek tek bazı temsilcilerin panislâmist görüşlere yakınlık duymadıklarını söyleyebilmek de elde değildir. Daha önce de belirttiğimiz gibi, 1906-1907 yıllarında, «Terakki ve İttihat Cemiyeti» liderleri, öteki ülkelerdeki ve özellikle Rusya'daki Müslümanlarla temas kurmaya çalışmaktaydılar. Öteki ülkeler Müslümanlarıyle bu konudaki yazışmalarda, reformlarla yenilenmiş bir meşrutiyet Türkiye'sinin; Müslümanların, emperyalizme karşı özgürlük mücadelelerinin kalesi olabileceği görüşü ileri sürülüyordu. Bunun yanı sıra, Türkiye'nin; Müslüman halkların demokratlaşma ve kültürel ilerlemelerinin merkezî olabileceği fikrinin de propagandası yapılmaktaydı (Bkz.: 228, s. 195-216; 216, s. 345-349).

«Jöntürkler'de 1908 devrimi öncesinde panislâmist görüşler» den söz ederken, emperyalist devletlerin doğudaki yayılmalarına karşı verilecek savaşta, «İslâm Birliği» fikrinden bir silah olarak yararlanılabileceği olasılığının –bu görünürdeki olasılığın– Jöntürk ideologlarının dikkatini çekmekte gecikmediğini de belirtmemiz gerekir. «Terakki ve İttihat Cemiyeti»nin Paris merkezinden Kafkasyalı bir grup Müslümana gönderilen bir mektupta kısaca şöyle denilmekteydi: «Hıristiyan Avrupa devletleri, 'İslâm Birliği'nin sözünden bile korkuyorlar. Gerçekten de, düşmanlarımızın bu korkusu, Müslümanların birleşmelerinin ne denli gerekli olduğunun güzel bir kanıtı değil midir?» (228, s. 209). Panislâmizme karşı iyiden olumsuz bir tavır alan Sabahattin bile, bir makalesinde, doğuda, tüm Müslümanların birleşme hareketini doğuran nedenin «dinsel fanatizm değil, Avrupa'nın adım adım yayılmasından duyulan hoşnutsuzluk»olduğunu belirtmeye gerek duyuyordu (241, s. 193). Bununla birlikte Sabahattin'in, Abdülhamit'in panislâmizmiyle, bu ilki arasına bir sınır koymayı gerekli sayması da ilginçtir. Türkiye'nin resmen «klerikal biçimi» seçmesinin, tüm Müslümanların birleşmeleri fikrine eğilimi olduğundan değil, «özgürlük düşmanları yüzünden» olduğunu yazıyordu Sabahattin (241, s. 193).

1908 devrimi öncesinde sosyo-politik ve ideolojik görüşleri genel çizgileriyle böyleydi işte Jöntürkler'in. Bu görüşlerin gözden geçirilmesi, Jöntürkler'in, temel ideo-politik tavırlarını ilk Türk meşrutiyetçilerinden aldıklarını ortaya koymaktadır. «Yeni Osmanlılar»ın eylemlerini sürdürerek, Jöntürkler, ılımlı bir burjuva-liberal reformizmi çizgisinde durdular. Ancak 1908 devrimi arifesinde, Osmanlı İmparatorluğu'nda devrim hareketinin genel tırmanma koşulları ve ortamı içinde Jöntürkler'in burjuva reformizmi, yerini yavaş yavaş burjuva devrimciliğine bırakmaya başladı. Bir başka önemli durum da, Osmanlıcılık temeli üzerinde, burjuva milliyetçi bir eğilimin ilk belirtilerinin ortaya çıkmasıdır.

Jöntürkler'in ideolojik yapılarının bir değerlendirmesi yapılırken, onların, reformlarla düzeltmeye çalıştıkları toplumun sosyal özelliklerini (mizacını) anlamaktan, çok, ama çok uzak olduklarını belirtmemek elde değildir. Tarihsel süreci idealist açıdan kavrama ve toplumsal olayların sosyo-ekonomik iç yüzlerini anlamamaları) Jöntürkleri doğal olarak, sosyo-ekonomik gelişmenin köklü sorunlarına değinmeden, olayların salt üst yapı niteliklerinin irdelenmesine götürdü.

Sosyal bazlarındaki sınırlılık ve cılızlıkla belirlenen sosyal ve politik hamlıkları, Jöntürkler'in, aynı zamanda ideolojik dağınıklıklarını ve herhangi ideolojik ya da politik özgün bir doktrin üretmekteki yeteneksizliklerini, göstermektedir. XIX. yy. sonları ve XX. yy. başlarındaki Jöntürkler'in daha çok Türkiye'nin politika alanında kendilerini gösterdikleri, ve ülkelerinin toplumsal fikirler tarihinde, sayılır bir iz bırakamadıklarını söylemek daha doğru olur belki. Bununla birlikte, Jöntürkler'in sosyo-politik eylemleri; Türk millî burjuvazisinin politik bilincinin oluşmasına ve ideolojisinin şekillenmesine yardımcı olmuştur.

VIII. BÖLÜM

1908 Burjuva Devrimi Öncesinde ve Devrim Sırasında Jöntürkler

1908 yılının ilk yarısında, Makedonya, ülkenin öyle bir bölgesi olmuştu ki, tüm Osmanlı İmparatorluğu'na özgü ulusal ve toplumsal çelişkiler, burada daha bir kızışkın, daha bir güçlüydü. Makedonya köylülüğünün sık sık ayaklanmaları, özellikle de 1902- 1903 ayaklanmaları köylülerin içinde bulundukları ağır ekonomik koşulların birer sonucuydu. Bir Rus araştırmacısı şöyle demektedir: «En güçlü devrimci eylemlerin, topraksızlıktan ya da az topraklılıktan acı çeken köylülerin oluşturduğu vilâyetlerde olması son derece ilginç bir durum. Bu gerçek göstermektedir ki, Makedonya olaylarının nedenlerini –milliyetçi birtakım sloganlar ileri sürülmekle birlikte– milliyetçilik heveslerinde değil, ayaklanan köylülerin içinde bulundukları sosyal ve ekonomik koşullarda aramak gerektir.» (155, s. 256).

Topraksızlık ve az topraklılık, dayanılmaz vergi yükü, bölgesel yönetimin keyfiliği, sultan tarafından körüklenen ulusal çekişmeler ve dinsel çelişkiler –tüm bunlar, Makedonya'yı anti-feodal ve anti-Türkçü hareketlerin sürekli merkezi haline getirdi. Makedonya'nın çok uluslu ahalisinin, birçok kez ortaya çıktığı gibi– büyük Avrupa devletlerinin politik ve diplomatik savaşlarına

konu olması, durumu daha da karıştırdı. Büyük devletlerin, «barıştırma» bahanesiyle sürekli olarak Makedonya işine el atmaları, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki ekonomik ve politik durumlarını güçlendirmelerine yarıyordu. 1902-1903 ayaklanmasından sonra Makedonya'da Osmanlı Bankası'nın malî kontrolunun kurulmasıyle ilgili bir isteği de içeren «Mürtsşteg» programı bir raslantı eseri değildir. Söz konusu maddeyle, Makedonya, pratik olarak Avrupa devletlerinin malî kontrolları altına veriliyordu. Mürtsşteg programının öteki maddelerine gelince (Ahalinin mensup olduğu ulusal gruplara göre yönetim bölümü yapılması, vergi toplama yönteminin düzene konulması vb.) bunlar, yalnızca yönetimin bazı dış konularını düzene koymaktaydı. Makedonya'ya yollanan Avrupa jandarma subayları da, hem Avrupa devletlerinin buraya sürekli müdahalede bulunmalarının ve hem de Abdülhamit rejiminin sağlamlaştırılmasının aracı oldular.

1908 yılı başlarında, Mekadonya'da durum son derece gerginleşti: Büyük bir devrimci patlayışla sonuçlanabilecek bir durumdu bu. Çete savaşları, çeşitli uluslar arasındaki ardı arası kesilmeyen kanlı çarpışmaların arenası haline getirdi Makedonya'yı. Sultanın Makedonya'daki müfettişi Hilmi Paşa, Türk yönetimi için gelenek haline gelmiş bir yola başvurarak, Yunanlıları, Bulgarları, Sırpları, Arnavutları, sürekli olarak birbirleri üzerine kışkırtıyordu. Bununla birlikte, 1908 yılı başlarında, Makedonya sorunuyla ilgili olarak, hükümetler arasında görüş ayrılıkları baş gösterdi. Ocak 1908'de Avusturya-Macaristan Abdülhamit'ten, Selânik'e demiryolu yapma imtiyazını aldı, «ki bu, Avusturya'nın, Makedonya'yı kayıtsız şartsız egemenliğine almak niyetinde olması demekti» (167, s. 38). Avusturya-Macaristan'ın bu girişimine karşılık olarak, Makedonya sorunu ve bir dizi uluslararası durumu kayıt altına alan Rusya-İngiltere yakınlaşması ortaya çıktı ve iki ülke temsilcileri arasında, Makedonya için yeni bir «reform» plânı yapılmasına değgin görüşmeler başladı. Rus çarı II. Nikolay'la, İngiltere kralı VII. Edward'ın Haziran 1908'de Revel'deki karşılaşmaları; Makedonya'da yabancı denetiminin

artırılmasına, özellikle de «düzenin sürdürülmesi» amacıyle Makedonya'ya özel olarak yollanacak yabancı asker kontenjanlarına değgin bir anlaşmayla sonuçlandı. Görüşmeler sırasında İngiltere, Makedonya'ya, uluslararası denetime bağlı özel bir de vali atanması önerisinde bulundu (Bkz.: 140, s. 37). Böylelikle, Makedonya'nın Osmanlı İmparatorluğu'ndan kesin olarak ilhaki tehlikesi, 1908 İlkbaharında gerçek bir politik sorun oldu.

Makedonya sorununun önemliliği ve sultan hükümetinin iç ve dış sorunları çözmekteki beceriksizliği, ülkenin 1908 yılı başlarında iyice kötüleşen mali-ekonomik gereksinimlerini artırarak, yeni bir malî iflas tehlikesi yarattı. İstanbul'daki Rus büyükelçisi Zinovyev, Ocak 1908'de Osmanlı İmparatorluğu'nun malî durumunu eleştirirken, sultan hükümetinin, yeniden borç para bulmak için ülkenin son kaynaklarını kullanmakta olduğunu ve çok kısa bir gelecekte, kendilerini malî bir batkının içinde bulacaklarını belirtiyordu (32, s. 427).

Jöntürk hareketinin yurtseverlik heyecanıyle dolu militanları orduda, çarçabuk bir karşı hükümetçi harekete geçme hazırlıklarının başladığı bu koşullar içinde, kuvvete başvurarak 1876 Anayasasının ilânını sağlamak ve yabancı devletlerin imparatorluğun işlerine müdahale etmelerini önlemek kararını verdiler. A. F. Miller, «Durumu önceden kestirmek hiç zor değildi –diye yazıyor– fırsat elden bir kaçırıldı mıydı, ya Makedonya'da ulusal kurtuluş hareketi zafer kazanacak, ya da Makedonya emperyalist devletlerin eline düşecekti. İşte Jöntürkler, her iki olasılığın da gerçekleşmesini önleme kararını verdiler» (167, s. 36).

1908'in Şubat ve Mart aylarında, Jöntürkler'in Paris merkezi, Türkiye'deki yandaşlarına yolladığı bir genelgede, ısrarla, orduda ve gençler arasında yandaşlar toplayıp, bunlardan gizli gruplar oluşturulmasını salık veriyordu. Özellikle de –2 Mart 1908 günlü mektupta– Edirne'de konaklamış bulunan 2. Kolorduda, örgüte bağlı kolların kurulmasıyle ilgili olarak «tedbir» alınması söyleniyordu (216, s. 405).

Örgütün yurt içindeki kol ve gruplarının eylemleri sorunu,

bu dönemde Jöntürkler'in başlıca endişelerinden biriydi. 1908 yılında, örgütün ülke içindeki grup ve kollarının hangi koşullarla ve ne gibi kurallara bağlı olarak eyleme geçebileceklerini saptayan bir tüzük yayınlanmış olması oldukça ilginçtir[1]. Tüzüğün birinci maddesinde, örgütün amacının; ağır koşullar altında bulunan vatanın kurtarılması –din ve mezhep ayrımı gütmeksizin– imparatorluğun tüm uyruklarına eşit haklar sağlayan 1876 Anayasasının yeniden yürürlüğe konması ve tüm imparatorluk uluslarının despotizmin boyunduruğundan kurtarılması olduğu belirtiliyordu. Tüzükler, örgütler, nerde olursa olsun tüm kollarınca girişilecek eylemlerin, beş kişiden oluşan «iç kuruluşlar» merkez komitesince yönetileceği, bu komitenin «Osmanlı İmparatorluğu sınırları içinde bulunan» yerinin gizli kalacağı belirtilmekte (m. 3), (239, s. 129) ve merkez komitesinin buyruğu altında bulunan örgütün yurt içindeki kollarına bağlı alt hücreler için katı bir illegalite öngörülmekteydi. Tüzükteki maddeler arasında, «örgütün kutsal amaçları uğruna canlarını vermeye hazır» gönüllülerden oluşturulacak «fedai» grupları kurulmasını öngörenler de vardı (m. 48). Bundan başka, «fedai»lerin, bağlı bulundukları grubun yöneticilerinin buyruğu üzerine, her an eyleme hazır olmaları gerektiğinin üzerinde duruluyordu (m. 51), (239, s. 134). Görüldüğü gibi, «Terakki ve İttihat Cemiyeti» militanları ülke içindeki örgütlerini aktif eylemler için hazırlıyorlardı. «Fedai» grupları kurulması düşüncesini de, Jöntürkler, büyük bir olasılıkla, İran devrimci deneyinden esinlenmişlerdir.

İran «mücahitler»i, gizli devrimci örgütlerinin 1907 Eylülünde kabul ettikleri tüzüklerinde, «silahlı fedai müfrezeleri» kurulmasını öngörmekteydiler (161, s. 141). Bu tüzüğün fedailere ilişkin birçok maddesinin, Jöntürkler'in yukarda incelediğimiz, ülke içi örgütlerinin eylemlerini düzenleyen tüzüğüyle benzer

1. Bu tüzük, 1908 yılında basıldığı biçimiyle T. Z. Tunaya'nın kitabında yer almaktadır. Tüzüğü Tarık Zafer'e veren, General C. Eğilmez'dir (239, s. 129-135).

yanları vardır. Ancak, kitlelerin silâhlı devrim savaşında fedai müfrezelerinin çok önemli bir rol oynadıkları İran devriminden farklı olarak, Jöntürk hareketi içindeki fedai grupları, burjuva devrimci Jöntürk gruplarının karşı hükümetçi savaşlarında başvurulan araçlardan biri oldu.

1908 ilkbaharına doğru, Jöntürk eylemlerinin ülke içindeki belli başlı merkezî Selânik oldu. Antimonarşik meşrutiyetçi fikirlerin propagandası ve ordu kesiminden, Makedonya sempatizanı olan üyeler edinilmesi, tüm dikkatlerin üzerinde yoğunlaştığı konulardı. «Selânik komitesi –diye yazıyor İmhoff– II. ve III. ordu kesimlerinde yaygın propaganda yapma kararını aldı ve hiç beklenmedik bir başarı elde etti: Yüz kadar üye kazanmışlardı bir anda...» (261, s. 175). Subay-Jöntürkler, askerlerine, sultan ve onun bakanlarının ülke çıkarlarına aykırı «icraatta» bulundukları, Kur'an ve şeriat ilkelerini ayaklar altına aldıkları ve ülkeyi yabancılara sattıkları telkininde bulunuyorlardı. Bu propaganda, Makedonya'da yerleşik Türk ordusunun er ve küçük ve orta subayları arasında büyük bir başarı kazandı. Çünkü ordunun bu kesimi, feodal saltçı rejimin yüz karası durumunu, kendi yaşamlarıyle biliyorlardı. Şöyle diyordu 1908 yılında bir araştırmacı: «Vergi yükünün ağırlığı ve buna bağlı olarak yönetimdeki keyfilik tüm dayanılmazlığıyle küçük ve orta çiftçi sınıfını ezmekteyken, tüm bunların nedenleri, büyük çoğunluğu şu ya da bu biçimde toprakla ilişkili olan subaylar da dahil olmak üzere, bizzat yönetimden hoşnut olmayan Türkler tarafından aranıp bulunmalıydı» (199, s. 16). Çetecilerle sürekli savaş, yarı aç yarı tok bir biçimde sürdürülmeye çalışılan bir yaşam, artık giyilecek hali kalmamış giysiler, aylardır ücretlerini alamamış olma, yabancı jandarma subaylarının ve malî acentalarının yönetimleri altında bulunma, –tüm bunlar– Türk ordusunun er ve subaylarını, Jöntürk propagandalarında verilmeye çalışılan başlıca fikirleri kavramaya, onları özümlemeye yatkın ve hazır bir duruma getirmişti. Olayları, Jöntürkler'in ordu kesimindeki eylemlerine katılmış olan kişilerinin ağzından öğrenmiş olan E. F. Nayt; erlere kendi fikirlerini açıklayan genç subayların «istibdatı lânetleyerek, sultanın, ülkesine bağlılığının kalmadığına, bu nedenle de Tanrı tarafından kendisine verilen o özel yetki ve ayrıcalıkları yitirmiş olduğuna değgin Kur'an'dan aktarmalar yaptıklarını ve Avustarya ve Almanya'nın Türk topraklarında demiryolu yapma ayrıcalığını elde etmiş olmalarının, askerlere, hükümetin gerçekten de ülkeyi parça parça yabancılara satmakta olduğunu gözle görülür bir biçimde kanıtladığını» belirtmektedir (61, s. 91). Bir Rus yazarı, 1908 devriminden söz ederken, Avrupa devletlerinin Makedonya'daki etkinliklerinin ve Makedonya'nın imparatorluktan koparılma tehlikesinin, –bu gerçek tehlikenin– Makedonya'daki Türkler arasında devrim hareketinin kabarmasında, özellikle de orduda, karşı hükümetçi, devrimci bir havanın yayılmasında çok önemli rol oynadığını belirtmektedir (174, s. 27-29). Fransız araştırıcı Rene Pinon da, bu durumu, Türk ordusunun Makedonya'da yerleşik kesiminde doğan ve 1908 devrimini başlatan karşı hükümetçi hareketlerin en önemli nedeni olarak göstermektedir. Rene Pinon, çok sayıdaki yabancı denetmen ve danışmanın varlıkları ve eylemlerinin, Jöntürkler'in çok ağırına gittiğini, bu durumun onların yurtseverlik duygularını incittiğini ve «sultanın, gerçek yönetici durumda bulunan yabancıların bu durumlarını örten bir paravanadan başka bir şey olmadığını git gide daha iyi anladıklarını» belirtmektedir (192, s. 126).

Şurasını da belirtmek gerekir ki, Jöntürkler, bir yandan Makedonya'da karşı hükümetçi propagandalarını sürdürüp, orduda kendilerine yandaş toplarken, öte yandan, «ikna yoluyla» sultana meşrutiyeti yeniden ilân ettirmeyi başarabileceklerine değgin inançlarını da sürdürüyorlardı. 30 Nisan (13 Mayıs) 1908 tarihinde «İttihat ve Terakki» komitesi adına sultana gönderilen bir mektup, yukardaki yargıyı gerçekler niteliktedir. «Biz zat-ı âlinizin yüksek imparatorluğunu takdir etmekteyiz. 'İttihat ve Terakki' komitesi, zat-ı âlilerinin yüksek saltanatına karşı hiç bir şekilde düşmanca duygular beslememektedir; yalnızca, bir şikâyetimiz vardır. 19 Mart 1877'de verdiğiniz taht nutkunda (parlamentonun açılışı

sırasında –Y.P.) «bir kişinin ya da küçük bir zümrenin despot yönetimlerinin, kaçınılmaz olarak suistimal sonucunu doğurduğu» na değinerek, bizim bu şikâyetimiz bizzat siz yüksek hükümdarımız tarafından ifade edilmişti. Komitemizin ideali, vaktiyle siz hükümdarımızın da takdir ettiğiniz ve övündüğünüz Anayasanın uygulamaya geçirilmesidir. Emin olunuz, bu genel arzunun yerine getirilmesinde, imparatorluğumuzun tüm ulusları bizimle dayanışma içindedir. İttihat ve Terakki komitesi, padişah ailesinin çıkarlarını, imparatorluğumuz uluslarının çıkarlarından ayrı tutmamaktadır. Bizim derin kanaatımız da o dur ki, Anayasanın yürürlüğe konmasının, sizin yüksek devlet yöneticiliği haklarınıza ne maddî, ne de manevî en küçük bir zararı dokunmayacaktır. Tersine, imparatorluğumuza, tahtınıza bir destek olacaktır» (250, s. 270).[1]

Görüldüğü gibi Jöntürkler, ya da onların bazı yöneticileri, 1908 İlkbaharında bile, meşrutiyetçi reformların barış yoluyle elde edilebileceğinin olasılığına değgin umutlarını yitirmemişlerdi. Ancak şu noktayı da gözden uzak tutmamak gerekir: Salt Türk-Müslüman halk yığınları içinde değil, öğrenim görmüş Jöntürkler arasında bile, hanedanın kutsallığı ve yetkilerinin sarsılmazlığına değgin geleneksel görüşler oldukça güçlü bir şekilde varlığını sürdürmekteydi. Ancak, yabancı devletlerin Osmanlı İmparatorluğu'na açıktan açığa bir silahlı müdahalede bulunmaları tehdit ve tehlikesiyle son kerteye gelen durum üzerinedir ki, Jöntürkler, sultanla savaşta, devrimci yöntemlere, eylemlerinin ilk planında yer vermeye başladılar.

Revel görüşmeleri, yurt içindeki Jöntürk örgütleri yöneticilerinde, hükümete karşı silahla direnmenin kaçınılmazlığı görüşünü üstün bir duruma getirdi. Makedonya'da gerek sivil halk, gerekse ordu içindeki propagandaya hız verildi. Makedonya'daki Grajdanskiy Ajansının başında bulunan Petryayef, 12 Haziran

[1] Bu belge, altındaki notta belirtildiğine göre, 15 Mayıs 1910 yılında «Korrespondans d' Oryen» de yayınlandı.

1908'de şöyle yazıyordu: «Devrim hareketi hemen tüm subayları kaplamış durumda. Gerek kendi aralarında, gerekse yabancılarla konuşurken, şimdiki yönetimi hiç çekinmeden sert bir biçimde eleştiriyorlar, Türkiye'yi felâketlere sürükleyen yöneticilerden memnuniyetsizliklerini açıkça belirtiyorlar ve temsilî yönetim isteminde bulunuyorlar. Garnizon bulunan taşra kentlerinin çoğunda, aydın subaylar, polis gözetimine ve sansür engeline rağmen, politik çevrelerle ve yurt dışındaki Jöntürk yöneticileriyle canlı bir ilişki içindeler. Birtakım ayrıcalıklara sahip olan buralardaki yabancı posta servisleri, gerek devrimci yayınların, gerekse her türden dış kaynaklı haber ve yazıların dağıtılmasını önemli ölçüde kolaylaştırıyor» (38, l. 10). Devrimden önce, Jöntürk gruplarına ve onların çevrelerine girip çıkmış kişilerle şahsen karşılaşıp görüşmüş olan bir Rus yazarı, egemenlerin tüm engellemelerine rağmen, Jöntürk propagandalarının büyük başarı kazandığını, tüm ordunun devrimci edebiyat salgınına uğradığını yazmaktadır (196, s. 414). Üsküp'teki Rus Konsolos'u Orlov da, 17 Haziran 1908 günlü raporunda, «devrimci Jöntürk propagandacılarının Türk ordusunun subay kesiminde»ki büyük başarısından ve «bunların % 75'inin, Jöntürk partilerine girdiklerini itiraf ettikleri»nden söz etmektedir (38, l. 16). E. F. Nayt, meşrutiyetin ilân edildiği günlerde, yani 1908 Temmuzunda, Makedonya'daki Jöntürk örgütlerinin üye sayısının 15 bini bulduğunu yazmaktadır (61, s. 87). Bölge yöneticilerinden birçok memur Jöntürk örgütlerine girmişti. Bunların örgütte bulunmaları, Jöntürk yöneticilerine, hükümetçe alınan tedbirleri öğrenmek olanağını sağlıyordu. Jöntürkler'e böylesine yeni katılamların olmasında, yüksek rütbeli subaylar önemli bir rol oynadılar. Petryayev, Haziran ortalarında şöyle yazıyordu: «Yüksek rütbeli subaylar hareketi onaylıyorlar ve dahası –söylenenlere bakılırsa– III. Ordu kurmay başkanı Tuğgeneral Ali Rıza Paşa şimdilik görevinden alınmış ve İstanbul'a çağrılmıştır» (38, l. 12).

Temmuz 1908'deki karşı hükümetçi askerî ayaklanmanın en etkin örgütleyicilerinden olan Binbaşı Ahmet Niyazi Bey anıla-

rında, ayaklanma öncesi günlerde, Jöntürkler'in, sivil halk ve askerler üzerinde büyük bir söz geçiricilik kazandığını ve «cemiyetin örgütlü ve gizli bir hükümet gibi» faaliyet gösterdiğini, «tüm devlet memurlarının durumlarına ve hareketlerine değgin bilgi sahibi» olduğunu, «bugünden geri devlet makamlarının, genel denetmenlerin, valilerin... moral etkinliklerinin ve söz geçiriciliklerinin yerle bir» olduğunu yazmaktadır (80, s. 36). Jöntürk komitelerinin gizli görevlileri, 1908 yazı başlarında, Selânik'teki ve Makedonya'nın öteki taşra kentlerindeki tüm hükümet dairelerinin pratik olarak içindeydiler ve komitelerinin kararı uyarınca, hükümetin kıyıcılıklarıyle sivrilmiş çok sayıda asker ve sivil görevlisini ve sultanın ispiyonlarını öldürdüler.

En belirgin çizgileriyle, Jöntürk komitelerinin gerek sivil halka, gerekse askercil kesime yaptıkları propagandalar; ülkenin başına gelen tüm felâketlere, sultanın yüksek mevki sahibi memurlarının ve bölgesel yöneticilerin kişisel yetersizliklerinin değil, ülkenin şimdiki rejiminin genel yanlışlık ve eksikliklerinin neden olduğunun açıklanmasına yönelikti. Ahmet Niyazi Bey, «İttihat ve Terakki Cemiyeti, bu sıralarda, kötü durumun kaynağını, şimdiki yönetim biçiminin yanlışlık ve eksikliklerinde değil de, kumandanlar, denetmenler, valiler, ser-askerler ve vezirler gibi yönetici kişilerin yeteneksizliklerinde, bunların kötü kişiler olmasında arayan tüm görüşlere karşı çıkıyor, bunları engelliyordu» diye yazıyordu (80, s. 35-36). 23 Haziran 1908 günü «Terakki ve İttihat Cemiyeti», Manastır'da bir bildiri dağıttı (Bkz.: 204, s. 45-51; 239, s. 137-139). Bu bildiride, yönetim biçimi saltçı nitelikte olduğundan ve meşrutiyetle getirilmiş olan ülkenin temel yasalarına karşı olduğundan, «şimdiki hükümet karşı-meşrutiyetçidir» deniliyordu. 23 Haziran 1908'de, bu içerikte bir bildirinin dağıtıldığını, Manastır'daki Rus konsolosu da ülkesine bildirmiştir (38, 11. 29-30).

Görüldüğü gibi, 1908 yılında, özellikle de devrim öncesi günlerde, Jöntürk propagandalarında, belirli bir «iyiye doğru gidiş» vardır. Reform görüşleri, önceleri, Abdülhamit'in kişisel

eleştirisine karşı siper ediliyordu. Jöntürkler'in, 1907-1908 yılları öncesine ait propaganda belgelerinde, tüm felâketler, hükümdarın ve yakınlarının kişisel eksiklikleriyle açıklanıyordu. Devrim günlerinin propaganda belgelerinde ise, bir sistem olarak saltçılıkla savaş fikri ileri sürülmekteydi. Bu durum, Jöntürkler'in burjuva-liberal reformistliğinden, burjuva-devrimciliğe dönüşlerini gösteren kanıtlardan biridir.

Jöntürk propagandaları sivil halk üzerinde de büyük bir başarı kazandı. 17 Haziran 1908'de, Üsküp'teki Rus konsolosu Orlov şöyle yazıyordu: «Jöntürk propagandalarının, Müslüman halk ve hatta köylüler arasında ne denli derin bir biçimde yayıldığını gösteren olaylara gitgide daha sık raslanır oldu. Halkta hoşnutsuzluk doğuran ve rejimin güçsüzlüğü, batıklığıyle ilgili sorunların genel olarak görüşülmesinden ileri gittiği yok işin şimdilik pek... Ama, böylesi konuları, birkaç yıl önce değil görüşme, karşılıklı konuşmalarda bile söz konusu etmek olanağı var mıydı hiç?» (38, 1. 18).

Jöntürkler'in Avrupa Türkiye'sindeki tüm hücre ve gruplarının pratik eylemlerine öncülük eden ve bunlar arasında bağlantı kuran, «Terakki ve İttihat Cemiyeti»nin Selânik komitesiydi gerçi, ama örgütün Paris merkezi de, salt olup bitenlerden bilgi sahibi olmakla kalmıyor, öğüt ve önerileriyle, olayların içine de giriyordu. Paris'teki merkezin, Selânik'le yaptığı yazışmalara ilişkin belgelerden bugün elde bulunanlar[1] göstermektedir ki, Jöntürkler'in Paris grupları yöneticileri, daha Mart 1908'de, yurt içindeki yoldaşlarına etkin eylemlere geçmeleri önerisinde bulunuyorlardı: Türk postanelerini ele geçirmek ve hükümete, «yabancı ya da hükümetten bağımsız vali atanmasına karşı protestoların baş göstereceği, Müslümanların, ülkenin yabancılarca parçalanmasına ya da ülke yönetiminin onların eline bırakılmasına kesinlikle karşı» olduklarını belirten telgraflar çekmek; Makedonya'nın işlerine

[1] Y. H. Bayur'un da bildirdiği gibi, ne yazık ki, bugün elde bulunan belgeler, yanlızca 1908 yılı Mart ayının sonuna kadar olan olayları yansıtan belgelerdir.

müdahale edilmesini protesto etmek; Makedonya'da yerleşik tüm halkları, despot yönetime karşı ortak savaşa çağıran bildiriler yayınlamak gibi önerilerdi bunlar (216, s. 416-417).

Yurt içindeki Jöntürkler, oldukça yararlandılar bu önerilerden. Örneğin, 1908 Mayıs ayı sonlarında, Manastır'daki Jöntürk komitesi, Rus konsolosu dışında tüm ülkeler konsoloslarına, yabancı devletlerin, Makedonya'nın iç işlerine karışmalarını protesto eden bir muhtıra verdiler. «Salt Makedonya'da değil, –deniliyordu muhtırada– Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm vilâyetlerindeki öfke ve kızgınlıkların biricik nedeni, şimdiki hükümetin despotik yönetim biçimidir» (216, s. 420). 4 Haziran'da aynı içerikte bir başka muhtıra da, Üsküp'teki İngiliz ve Fransız konsoloslarına verildi (38, 11. 40-41). Revel görüşmelerinden hemen sonra, Jöntürk komiteleri, Makedonya'nın çeşitli illerindeki yabancı konsoloslara, Revel'de alınan kararları protesto eden sert notalar verdiler. Bu notalarda, Revel kararlarının gerçekleşmesi durumunda Varfolomeyevskiy gecesine benzeyen olayların doğabileceğinden söz ediliyordu (204, s. 32).

Sultan Abdülhamit ve Bab-ı Âli, Makedonya'nın durumundan ve Jöntürkler'in buradaki eylemlerinden yeterince bilgiliydiler. Makedonya genel denetmeni Hüseyin Hilmi Paşa, 2 Haziran 1908 günü saraya, sultanın sekreteri Tahsin Paşa'ya bir curnal gönderiyor ve «fesatçı Jöntürk, Ermeni ve Makedonya komitelerinin, son genel toplantılarında alınan karara uyarak, Selânikte ya da Manastır'da, «Merkez Yürütme Komitesi» adı altında, en kısa zamanda eyleme geçecek olan devrimci komiteler kurduklarından söz ediyordu (117, s. 242). Orduda artmasını sürdüren kaynaşmalar, sultan ve yakınlarının özellikle keyfini kaçırmaktaydı. Ordudaki devrimci atmosferi dağıtmak ve buna bir son vermek için bazı baskı girişimlerinde bulunuldu. Bu konuda ilk olarak da, Haziran başında, III. Ordu kumandanı Esat Paşa görevinden alındı ve yerine, son derece gerici fikirleri ve Hıristiyan halkların «dalgalanmalarına» karşı sert askerî tedbirler alınmasından yana olmasıyla ünlü Müşir İbrahim Paşa atandı.

Son derece gerici ve sultanın ispiyoncusu olmak gibi bir ünü olan, Selânik Merkez Komutanı Kaymakam Nazım Bey'e yapılan suikasti yerinde incelemek üzere, İsmail Mahir Paşa başkanlığında özel bir komisyon da Selânik'e yollandı.[1] Komisyon garnizon subayları arasında tutuklamalara başladı; girişilen bu hareket üzerine subaylar arasındaki coşkunluk ve heyecan iyice yükseldi ve komisyon üyesi paşalara selâm vermeyi «reddetmek»e değin vardırıldı iş. 7 Haziranda, Manastır'da, polis müfettişi Hüseyin Sami Efendi öldürüldü. Hüseyin Sami'nin yanında bulunan bir subay da yaralandı (38, 11. 10-11). Girişilen baskı hareketlerine bir başka karşılık, «Terakki ve İttihat Cemiyeti»nin yukarda andığımız 23 Haziran 1908 tarihli bildirisi oldu. Bildiride, İstanbul' dan özel soruşturma komisyonları gönderilmesi konusu sert bir biçimde protesto ediliyordu. «Biz –diyorlardı– Yıldız gibi, Taşkışla gibi engizisyon müesseselerini ve polisçe yönetim metodlarını istemiyoruz. Tüm bunlara bir son verilmelidir artık. Tersi durumda sorumluluk size ait olacaktır (Bildiri Manastır Valisine yöneltilmişti –Y. P.)» (204, s. 50).

İşte bu koşullar içinde, Temmuz 1908 yılı başlarında, Jöntürk subaylarının ön ayak oldukları silahlı ayaklanma başladı. Bu konuda Jöntürk propagandaları, tüm iç ve dış etkenlerden yararlanarak, sultana karşı direnmek için yeterli ve gerekli koşulları oluşturdu. Y. H. Bayur, özellikle de Manastır'daki örgütlerin eylemlerinin, ordunun hükümete karşı çıkışını tüm Makedonya' da olanak içine soktuğunu belirtmektedir (216, s. 443). İlk harekete geçenler, Resne garnizonu subaylarından Niyazi Bey tarafından oluşturulan birlik üyeleriydiler. «Le Tan» muhabiri 7 (20) Ağustos 1908 günü, Niyazi Beyle görüşmesi konusunda şunları

[1] Nazım Bey, Jöntürk triumvirasının ünlü üyesi Enver Bey'in (Paşa) akrabasıdır. (Enver'in kız kardeşiyle evliydi). Jöntürklerin Selânik komitesi, komitenin eylemleriyle ilgili bazı şeyler öğrendiği ve örgüt üyelerini ortaya çıkarmaya uğraştığı için Nazım Bey'i öldürmeye karar vermişti. 29 Mayısta bir subay-jöntürk, Nazım Bey'e ateş etti ve onu yaraladı. Enver Bey, bu olaydan sonra Selânik'ten ayrıldı (216 s. 239).

yazıyordu: «Niyazi Bey, başka birçok subaylar gibi, Terakki ve İttihat Cemiyeti'nin saflarına katılmıştır. Çünkü, onun için, yabancı devletlerin Türkiye'nin işlerine karışmaları dayanılacak bir şey değildi. İstanbul hükümeti ise, o kötü politikasıyle bu müdahaleleri haklı görmekte, müdahalecileri temize çıkarmaktadır» (174, s. 30). Niyazi Bey anılarında, onu eyleme geçmeye iten nedenin, İngiliz kralıyle Rus çarının Revel görüşmelerinden sonra yayınlanan bildiri olduğunu, bu bildirinin, sözün tam anlamıyle kendisine uykuyu durağı yitirttiğini yazmaktadır (80, s. 63). Hükümete karşı silahlı direnişe geçiş fikri, Niyazi Bey'in kendisinden ve fikirdaşlarından çıkmıştı. 28 Haziranda Niyazi Bey, yoldaşlarına, çete kurup dağa çıkmaya ve bir ayaklanma başlatmaya karar verdiğini açtı (80, s. 64). E. F. Nayt, Niyazi Bey'in, planını Cemal Bey'e –Resne Belediye Başkanı– bildirdiğini, sonra da oradaki Jöntürk kuruluşlarına bağlı üyelerle –ki sayıları 50 kadardı– özel bir toplantı yapıldığını yazmaktadır. Niyazi Bey bu toplantıda, ülkeyi yabancılar tarafından neredeyse parçalanacak bir duruma getirmiş olan bu hükümete karşı direnişe geçmenin gerekliliğini anlatan, yurtseverlik heyecanıyle dolu bir söylev verdi. Niyazi Bey bu söylevinde; ayaklanmanın, imparatorluk halklarını birbirine karşı kışkırtan, onları birbirine düşman eden şimdiki yönetim biçimine karşı olacağını, ayaklanmanın amacınınsa, «özgürlük, eşitlik, kardeşlik» elde etmek olacağını belirtiyordu (Bkz.: 80, s. 67; 61, s. 109-111). Toplantıda, Resne'de ayaklanma başlatmak ve o bölgedeki Jöntürk komitelerinin de ayaklanmaya katılmaları konusunda uzlaşmak için Cemal Bey'in Manastır'a yollanması kararı alındı. Böylece, karşı hükümetçi ajitasyonları bir yana bırakıp, silahlı savaşa girişin ilk atılımını, örgütün Selânik merkezi değil, onun küçücük bir alt kuruluşu yaptı. Örgüt yöneticileri, ayaklanma girişiminde bulunan er-üyeleri; barışçı yöntemleri ve sultana «nasihat» etmeyi bir yana bırakmaya kışkırtıyorlardı. Meşrutiyetin yeniden ilânına değgin ricaların yerini, silâhla istemde bulunma, isteğini silahla yaptırma almalıydı.

Jöntürklerin Manastır Merkezi, yukarda sözünü ettiğimiz toplantıdan iki gün sonra, Cemal Bey aracılığıyle, örgütün merkez komitesinin Niyazi Bey'in planını benimsediği haberini aldı (61, s. 111). 3 Temmuz 1908 günü, Resne Garnizonundan, hiç tanınmamış, o güne değin subay Jöntürkler arasında hiç kendini göstermemiş bir subay, garnizondan bir grup asker ve subayın başına geçip, alayın kasasını ve silahlarını da ele geçirerek, 160-200 kişiden oluşan küçük birliğin başında dağa çıktı. Niyazi'nin küçük birliği çabucak büyüdü; iki hafta içinde 500 kişiye ulaşan birlik mevcudu, üçüncü hafta sonunda 3000'i bulmuştu (Bkz.: 167, s. 39; 38, 11. 55, 61). Niyazi 5 Temmuzda Makedonya'nın Bulgar ahalisine özel bir çağrı yayınladı. Bu çağrıda, ülke halkının çektiği tüm acıların, despotik rejimden ve yabancı devletlerin bölge halkları arasında kavga kışkırtmaları yapmalarından ileri geldiğini açıklıyor (Bkz.: 216, s. 444-447) ve «Hıristiyan vatandaşlar»a seslenerek, despotik rejimle savaş için, özgürlük için, tüm imparatorluk halklarının eşitliği için güçbirliği yapmaları önerisinde bulunuyordu: «Türkler –diyordu– şimdiki rejimin kendilerini insanca yaşamaktan, mutluluktan yoksun bıraktığı Türkler, Osmanlı İmparatorluğu'nun çeşitli halklarının birleşmesi için çaba harcıyorlar. Bu amaçla da 'Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'ni kurdular. Böylesi kutsal bir amaç için kurulmuş olan bu örgütü oluşturanlar, ordudan general ve subaylarla, sivil memurlar ve köylü-kentli bölge sakinleridir. Bunların hepsi de, kutsal vatanları uğruna canlarını adamış, onurlu insanlardır. Örgütün başlıca amaçları, Osmanlı İmparatorluğu'nun şimdiki sınırları içindeki tüm halkların, din, mezhep ayrımı gözetmeksizin özgürlüklerini elde etmek, yaşamlarının ve mal varlıklarının güvenliğini sağlamak, onların kardeşçe, insanın onurlu soyuna yaraşır bir yaşam sürmeleri için gerekli koşulları yaratmaktır. Bunları elde etmek, özgürlüklerin, eşitliğin, kardeşliğin, adaletin elde edilmesiyle olabilecektir. Şimdiki despotik rejim, meşrutiyetçi bir yapıyla değiştirilmelidir» (216, s. 445-446).

Makedonya ilinin, bazen Müslüman, bazen Müslüman ol-

mayan köylülerini ziyaret edip, köylüleri, hükümet memurlarının sözlerini dinlememeye, geldiklerinde onları köylerinden kovmaya çağıran Niyazi ve yoldaşları, tüm Makedonya halklarının kardeş olduklarının propagandasını yapıyorlar, herhangi yağma ve çabul hareketine meydan vermeden, ayaklanmaya katılan halklara destek ve yardımcı olmaya çağırıyorlardı. Bulgarlar, Resne, Ohri, Persene gibi birçok bölgelerde mitingler düzenliyorlardı (61, s. 126). Kısa bir süre sonra da, birçok Bulgar, Sırp ve Arnavut çetesi ayaklanan Jöntürklerin saflarına katıldılar. «Jöntürklerin, Yane Sandanskiy'in yönetimindeki Makedonyalı 'solcular'ın desteğini kazanması, son derece önemli bir olaydı. Ferizoviç yöresinde toplanmış bulunan binlerce Arnavut da Jöntürk ayaklanmasını desteklemeye karar vermişlerdi» (167, s. 39). «Solcular» ın lideri Yane Sandanskiy ve fikirdaşları, ayaklanan Jöntürkler'i çok etkin bir biçimde destekliyorlardı.

Milliyetçi Arnavutluk örgütleriyle, Arnavutluk'un çeşitli illerindeki Jöntürk komiteleri arasında ayaklanmanın başlamasından çok daha öncelere dayanan sıkı ilişkiler kurulmuştu. Örneğin Bibr'de, milliyetçi Arnavut komiteleriyle, Jöntürk komiteleri 1907 yılında birleşmişlerdi. Girokastr'da, Jöntürk komiteleri üyeleri, aynı zamanda, o bölgedeki Arnavut komitelerinin de üyesiydiler. Üsküp'teki Jöntürk komitelerine ise, Arnavut soylularından birçoğu, bu arada, bölgenin biricik hızarhanesinin sahibi olan Draga Bey girmişlerdi (195, s. 31-32). «İttihat ve Terakki» Komitesi Arnavutlara, emperyalist devletlerin Avrupa Türkiye' sindeki yayılma politikalarının iç yüzünü açığa çıkaran, Osmanlı İmparatorluğu halklarının kardeşliği ve meşrutiyetçi reform fikirlerini propaganda eden özel bir bildiriyle seslendi (195, s. 33).

1908 yılı Temmuz başlarında, Ferizoviç yörelerinde silahlı birkaç bin Arnavut köylüsü toplandı. Avusturyalıların, Ferizoviç'e iki kilometre uzaklıkta bir yazlık sahne yapmaları (ki, Üsküp okullarında yabancılar için ders yılının bitimini kutlamak üzere yapılıyor kabul edildi bu) olayın bahanesi oldu. Arnavutlar bu olayı ulusal, dinsel duygularının aşağılanması olarak değer-

lendirdiler ve Avusturyalıların yaptıkları sahne yakıldı. «Avusturya askerleri Kosova'ya doğru harekete geçmişler» diye bir de söylentinin yayılmaya başlaması, sinirli havayı iyice gerdi. Olayları gözleriyle görmüş olan Süleyman Külçe'nin anlattığına göre, Ferizoviç'te birkaç subay-Jöntürk, ajitatör olarak faaliyet göstermişlerdi. Üsküp'ten gelen jandarma komutanı Galip Bey de, Jöntürkler'in Üsküp komitesi üyesiydi. Galip Bey ve subay-Jöntürkler, Ferizoviç'te toplanan Arnavut köylüleriyle, soyluların temsilcilerini ve din adamlarını, Jöntürklerin sloganlarını ve istemlerini desteklemeleri konusunda ikna etmeyi başarabildiler. Ve sonuçta, 20 Temmuz 1908 günü, Arnavut halkı adına, 1876 Anayasasının yeniden ilânı ve «meclis-i mebusan»ın toplanması isteminde bulunan bir telgraf çekildi İstanbul'a (Bkz.: 195, s. 33-34; 204, s. 88-89; 239, s. 139-140).

Ayaklanmacı Jöntürk subaylarıyle, Makedonya'nın Türk olmayan halklarının güçbirliği etmeleri, meşrutiyetin ilânıyle sonuçlanacak olan olayların, hızlı ve hemen hemen hiç kansız gelişmesinin en önemli nedenlerinden biri oldu. İstanbul'daki Rus büyükelçisi hareketin eleştirisini yaparken şöyle diyordu: «Gerek Müslüman, gerekse Hıristiyan halkın birlikte bir hareketi olmasına rağmen, olaylar bir düzenlilik içinde ve şimdilik sakin olarak gelişmektedir» (34, 1. 181). İç savaşlardan ve sultan yönetiminin ezgisinden bitkin bir hale gelmiş olan Makedonya halkları, yabancı öğreticiler ve danışmanların ülkelerinde faaliyet gösterdikleri 3-4 yıl süresinde, dışardan etkili, sonuç verici bir yardım gelebileceği umudunu da yitirdikten sonra, sultana karşı ayaklanmış olan Jöntürklerin çağrı ve eylemlerinde, sosyal ve ulusal baskılardan, boyunduruktan, ezgiden kurtuluşun yolunu gördüler. Bu noktada, Jöntürkler'in, Türk olmayan Makedonya halklarının ulusal kurtuluş hareketiyle birleşmeleri, belirli tarihsel koşullara denk düşmüş, ya da, başka bir deyişle, bu birleşmeyi, ortaya çıkan uygun tarihsel ortam ve koşullar olanaklı yapmıştı.

Niyazi Bey ve savaş arkadaşları, bir bildiriyle, bölgenin Müslüman halkına da seslendiler. Örneğin, Ohri'ye gelen Niyazi ve

birliği, ildeki tüm Türkler'in desteğini kazandıktan sonra, askerî depoyu ele geçirdi ve ilin her yerine bildiri yapıştırdı. «Osmanlı İmparatorluğu'nun tüm halkları; Van'ın, Bitlis'in, Diyarbakır'ın Ermenileri; Rumeli'nin Bulgarlar'ı; Yemen'in Araplar'ı; Trabzon, Erzurum ve Kastamonu'nun Türkleri, tiranların yönetimine karşı savaşa başladılar» denilen bildiri, «Osmanlı Terakki ve İttihat» Komitesi adına yayınlanmıştı ve tüm Müslümanları, şimdiki rejime karşı savaşmaya, «bu zalim hükümeti yok etmeye» ve «tüm ulusların seçilmiş temsilcilerinin, dürüst kişilerin» ellerinde olarak bir yönetim elde etmek için uğraşa çağırıyordu (38, 11. 56-60).[1]

Ortaya çıkan uluslararası durumu gözönüne alarak, Avrupa, devletlerinin, Makedonya'ya her an askerî bir müdahalede bulunabileceklerini anlayan Jöntürkler, daha ayaklanma başlamazdan önce, yavaş yavaş kıpırdamaya başlayan hareketlerine karşı, Avrupa devletlerinin iyilikçi bir tavır almalarını sağlamaya çalıştılar. Selânik'teki yabancı konsoloslara, tipografla basılmış, altında «Osmanlı Reformist Partileri» imzası bulunan «Devletlere Çağrı» dağıtıldı. Çağrıda, Osmanlı İmparatorluğu'nun içinde bulunduğu ağır durum belirtiliyor ve çok ağır cümlelerle Abdülhamit'in despotizm ve keyfî yönetiminden söz ediliyordu. «Türkiye bugün, sarayın sağmal ineği» olmuştur denilen bildiride, zalim ve keyfî yönetimden yalnızca Hıristiyanların değil, her din ve mezhepteki tüm imparatorluk uyruklarının acı çektiği belirtiliyor ve tüm bunlara bir son verme zamanının geldiğine işaret edilerek, Makedonya'da kaygı verici reformlar peşinde olan devletlere, «Türk halk kitlelerinin yararına yeni çabalar» göstermeleri çağrısında bulunuluyordu. Böylece, Avrupa devletleri, bir tek Makedonya'nın durumu ve reform sorunlarıyle değil, tüm imparatorluk halklarının durumlarıyle ilgilenmeye çağrılıyor, onların bu durumlarının düzeltilmesi savaşında Avrupa'nın yardımı

[1] Manastır'daki Rus konsolosu, bu bildirinin Fransızca'ya çevrilmiş metnini raporuna yapıştırmıştı. Bildirinin Rusça çevrisi için (bkz.: 64, s.18-20).

isteniyordu. «Devletlere Çağrı»,[1] gerek anlatım biçimi, gerekse «zuhuruna» neden olan ortam ve koşullar bakımından, «Yeni Osmanlılar»ın 1876 yılında yabancı devletlere yönelttiği «Yurtsever Müslümanların Manifestosu»nu andırmaktadır.

Niyazi Bey ve birliğinin, sultan ve hükümete karşı direnişlerinin, bir genel ayaklanma biçimini alması artık açıkça ortaya çıktığı zaman, Jöntürkler'in Selânik komitesi, Avrupa devletleri hükümetlerine, başlayan ayaklanmanın niteliği ve amaçlarını bildirmeye karar verdi. 8 Temmuz 1908'de, Selânik'teki İtalyan postanesinden, «Terakki ve İttihat Cemiyeti Selânik Komitesi» imzalı bir mektup yollandı konsolosluklara (Bkz.: 38, 11. 88-89; 64, s. 15-16). Bu mektupta «Terakki ve İttihat Cemiyeti»nin, din ve mezhep ayrımı gözetmeksizin tüm imparatorluk halklarının çıkarları için despotizme ve tiranlara karşı savaştığı bildiriliyor ve amaçlarının 1876 Anayasasının yeniden ilân edilmesi ve imparatorluk halklarının hak ve çıkarlarının sağlanması olduğu belirtiliyordu. Bu belgeyi eleştiren Kohanskiy, Jöntürkler'in; «kurtuluş hareketinin, yalnızca Makedonya'ya –kendileri için bir politik nicelik olmayan ve Osmanlı İmparatorluğu'nun aynı hakları sahip halkları gibi, Hıristiyan halkı için herhangi bir tehditin söz konusu olmadığı Makedonya'ya– değil, tüm despotik rejime yönelik olduğunu» bir kez daha doğruladıklarını yazmaktadır (38, 1. 86). Mektubun yazarları, konsoloslara, Avrupa kamuoyunun eylemlerini desteklediği, onların devletlerinin ise olayların akışına müdahale etmeyecekleri umudunu beslediklerini ifade ediyorlardı. Mektup, «Terakki ve İttihat Cemiyeti»nin, zaferi kazanmadıkça silahlarını elinden bırakmayacağının belirtilmesiyle son buluyordu.

[1] Selânik'teki Rus konsolosu Kohanskiy, hiç bir kuşkuya yer bırakmaksızın, açıkça bu belgeyi kastederek (ki bugün AVPR'de, Kohanskiy'in Temmuz başında gönderdiği raporlar arasındadır) 1 Temmuz tarihli «Meşveret»de (Fransızca baskısının 201. sayısı) bu belgenin Paris'teki büyük elçilere sunulduğunu ve daha sonra Selânik'teki konsoloslara gönderildiğini yazmaktadır.

Niyezi Bey'in harekete geçisinden hemen sonra, onunki örnek alınarak örgütlenmiş, isyancı birlikleri harekete geçti. Yine Jöntürk-subayların işiydi bunlar. Mustafa Efendi (subaydı kendisi) yönetiminde, 50 askerden oluşan bir birlik, Tikveş bölgesinde harekete geçti. Kaylar ili garnizonundan iki yüksek rütbeli subay, sayıları iki bölüğü bulan bir isyancı birliği kurdular. Bu arada, Selânik'teki subay-Jöntürkler, mitinglerini açıktan açığa yapmaya başlamışlardı. Hatta bu mitinglerden birisi, Makedonya «Müfettiş-i Umumî»si Hilmi Paşa'nın konağının dibinde yapıldı. Makedonya'daki Rus Grajdanskiy Ajansı yöneticisi Petryayev bu olayları bildirirken, 6 Temmuz 1908'de şöyle yazıyordu: «Jöntürk propagandaları, III. Ordu mensupları arasında başarıyle sürdürülüyor; ve bu konuda, sorunun barışçı bir yolla çözümlenebileceği umudunu hâlâ yitirmemiş olan Türk hükümeti, geçen her günle daha çok düş kırıklığına uğruyor» (38, 1. 63).

Ayaklanan birlik sayıları artmaya devam ediyordu. Ohri bölgesinde subay-Jöntürkler'den binbaşı Sabri Bey, Kurmay Binbaşı Enver Bey'le birlikte Jöntürk eylemlerine katılmış ve 1907 yılı sonlarında, Ohri'deki cephane deposunu basarak, ele geçirdiği 900 tüfek ve 95 sandık fişekle, bölge halkından oluşturduğu birliğini silahlandırmıştı. Eniştesi Selânik Merkez Komutanı Nazım Bey'e yapılan başarısız suikastten sonra dağa çıkan Enver Bey'in kurduğu birlik, Tikveş yöresindeki dağlarda eylemlerine başladı. Manastır'daki Jöntürk komitesi, Niyazi Bey'e, arkadaşı Enver'in kurduğu fedayi birliğinin başına geçerek, Tikveş yöresinde hükümete karşı harekete geçtiğini bildirdi (Bkz.: 61, s. 127; 239, s. 116; 216, s. 441-442, 474).

Sultan ve Bab-ı Âli, başlayan ayaklanma hareketlerini bastırmak için tüm gücünü harcıyordu. Şemsi Paşa, tam yetkili olarak ayaklanan birlikleri bastırmakla görevlendirildi. Ancak, Şemsi Paşa, 7 Temmuz günü Manastır'daki durumla ilgili görüşlerini saraya bildirmek üzere gittiği postaneden çıkarken, teğmen Bigalı Atıf tarafından vurularak öldürüldü. Şemsi Paşa, saraya çektiği telgraflardan birinde, Sabahattin Bey ve Hasan Tosun

Bey yönetiminde yeni isyancı birliklerin ortaya çıktığını bildiriyordu (239, s. 116, 216, s. 441-442)[1]. Manastır komitesi, aynı gün, Niyazi Bey'e bir mektup yollayarak olup bitenleri bildirdi. «Şemsi Paşa, burada, herkesin gözü önünde öldürüldü –deniliyordu mektupta– Fedakâr, (yani Şemsi Paşa'yı öldüren subay-Jöntürk –Y. P.) emin bir yerde bulunmaktadır» (216, s. 457).

Sultan taktik değiştirmeye karar verdi. 17 Temmuzda, Manastır'a bir telgraf yolladı. Bu telgrafta, eğer isyancı subaylar silahlarını bırakırlarsa, sultanın kendilerini bağışlayacağı bildiriliyordu. Subay Jöntürkler'in buna karşı gösterdikleri tepki, sözün tam anlamıyle, göz açıp kapayana dek süren bir tepki oldu. Osman Hidayet Paşa, kışlada toplanmış bulunan subaylara telgrafı okumaya başladı, ancak bitiremedi. Genç bir subayın ateş etmesiyle, Manastır'da konaklamış olan tugayın komutanı ağır yaralandı (38, 1. 55).

Bugünlerde, III. Ordudan birbiri ardınca katılmalar oluyordu isyancılara. Edirne'de yerleşik II. Ordu da destekliyordu isyancıları. 1908 İlkbaharından beri Selânik merkezinin en aktif üyelerinden biri olan Talât Bey aracılığıyle, Selânik merkezine bağlı olan «Terakki ve İttihat Cemiyeti» üyeleri Edirne bölgesinde gayet etkin bir biçimde sürdürüyorlardı propagandalarını (227, s. 255-256; 228, s. 243-244). Manastır'da ayaklanma başladığı günlerde, Jöntürkler'in Paris merkezinin ünlü militanlarından Dr. Nazım Bey İzmir'de bulunuyor ve burada, sultan hükümetinin Makedonya'daki isyanı bastırmakta yararlanmayı düşündüğü –ancak bu konuda başarısızlığa uğradığı– ordu kesimi içinde etkin bir biçimde karşı-hükümetçi propaganda yapıyordu (228, s. 246).

16 Temmuz 1908 günü, deniz yoluyle İzmir'den Selânik'e 27 tabur asker yolladı hükümet. Ancak, bu taburlar da çoktan Jöntürkler'in etkisi altına girmişlerdi. E. F. Nayt, «Dr. Nazım

[1] Y. H. Bayur, teğmen Atıf'ın, cumhuriyet döneminde Çanakkale'den millitvekili olduğunu kaydetmektedir (Atıf Kamçil).

Bey'in ve öteki Jöntürk ajanlarının sayesinde –diye yazıyor bu konuda– daha taburlar Küçük Asya'dan ayrılmadan önce bile askerler arasında devrimci fikirler geniş ölçüde yayılmıştı. İzmir' deki bindirme işlemi sırasında ise, komite üyeleri, tabur subaylarından kimlerin devrime sempatisi olduğunu saptamak için subaylarla görüşmeler, sohbetler yaparak, erleri inandırmaya, ikna etmeye çalışarak, yoğun bir faaliyet gösterdiler» (61, s. 136). Ve sonuçta, ayaklanmayı bastırmak için yollanan bu askerler, birkaç gün içinde, ayaklananlardan yana geçtiler. Niyazi Bey anılarında, «Anadolu tümenlerinden Selânik'e, oradan da Manastır'a gönderilen taburlar –diye yazıyor– örgütün («İttihat ve Terakki» -Y. P.) yüce amaçlarını anlayıp değerlendirmekte gecikmediler. Silahlarıyle, örgüte, imparatorluk halklarına destek oldular» (80, s. 220). 22 Temmuz akşamı, Niyazi Bey komutasında iki bin kişilik bir isyancı birliği, Manastır'ı işgal etti (38, 11. 103-105). 22 Temmuzu 23 Temmuza bağlayan gece, Niyazi Bey'in birliğinden iki genç subay, Şemsi Paşa'nın öldürülmesinden sonra, Manastır'daki kuvvetlerin başına komutan olarak atanan Osman Fevzi Paşa'yı ele geçirdiler. Tutsak edilen paşa, Niyazi ve Eyüp Sabri Beylerin birliklerinin bulundukları dağa kaldırıldı (216, s. 467-468; 61, s. 141-146).

Sonunda, isyancı birlikler ve her yerde onlara katılan küçük askerî birlikler, Makedonya'nın yönetim merkezlerinde iktidarı ele geçirmeye başladılar. Selânik, Manastır, Üsküp ve öteki büyük illerde iktidar, devrimci güçlerin eline geçti. Aynı gün Petryayev, Rusya'nın İstanbul'daki işgüderine şu telgrafı çekiyordu: «Bugün kentin merkezinde bulunan alanda miting yapıldı. Asker ve sivil-Jöntürk konuşmacılar, halka çeşitli dillerde ateşli konuşmalar yaparak, ülkeye meşrutiyetçi bir düzenin ve özgürlükçü, eşitlikçi fikirlerin yerleştirilmesine yardımcı olmaları çağrısında bulundular. Kalabalık da, şiddetli alkışlarla karşıladı bu çağrıyı. Miting alanında bulunan polis ve jandarma ise hiç bir şeye karışmaksızın seyirci kaldı olaylara. Mitingte alınan karara göre, yarın camide toplanılacak ve meşrutiyet ilân edilecek. Manastır,

Üsküp, Serez, Köprülü ve İştib'den de bu tür haberler geliyor. Şimdilik, hiç bir yerde düzeni bozacak bir olay olmadı» (38, 1. 102).

Üsküp'te iktidarın el değiştirmesi çok ilginç oldu. 22 Temmuz akşamı yerel Jöntürk komitesi, Üsküp'teki bölge askerî komutanı Hüseyin Remzi Paşa'dan, ya devrime bağlı kalacağına değgin ant içmesini, ya da Üsküp'ü terketmesini istediler. Paşa, karşı karşıya bırakıldığı ikilem konusunda görüşmek için 23 Temmuz sabahı valinin konağına gittiğinde, konağın çevresinin askerî birlikler tarafından sarılmış olduğunu gördü. Binbaşı rütbesinde bir subay konaktan çıkarken, komitenin önerisine cevap vermekte kararsızlık gösterdiği için, kenti hemen terketmesi gerektiğini bildirdi Remzi Paşa'ya. Paşa, korunum altında istasyona götürüldü ve buradan da, yine korunum altında, trenle Selânik'e gönderildi. Bundan sonra da, Jöntürk yanlısı subay ve memurlar, orkestra ve askerî birlikler eşliğinde kente girdiler (38, 11. 96-97).

Her yerde mitingler yapılıyor ve hemen 1876 Anayasasının ilânı isteminde bulunuluyordu. Manastır'da 23 Temmuz 1908 günü yapılan mitingte, ildeki askerî okulun komutanı binbaşı Vehip Bey, «Ey Vatandaşlar! Ya Kanun-u Esasi, ya ölüm!» diye bağırıyor ve ateşli bir konuşma yaparak «Terakki ve İttihat Cemiyeti»nin, «adalet, eşitlik, özgürlük ve kardeşlik» uğruna savaş verdiğini söylüyordu (Bkz.: 204, s. 84-86; 239, s. 141-142).

23 Temmuz gecesi, Manastır Jöntürk komitesi meşrutiyetin ilânı ve «meclis-i mebusan»ın toplanmasına değgin hemen bir irade yayınlanması isteğiyle sultana bir telgraf gönderdi. Telgrafta, «Eğer pazar gününe (26 Temmuz -Y.P.) kadar millet meclisinin toplanmasına değgin padişah fermanı yayınlanmazsa –deniliyordu– padişahın istek ve iradesine aykırı düşecek olaylar olabilir» (122, s. 122).

Sultan ve hükümeti, pratik olarak, bir olup bitti karşısında bırakılmışlardı. 23 Temmuzda, Makedonya'nın birçok kentinde iktidarı ele geçiren Jöntürk komiteleri kendi kendilerine meşrutiyet ilân ettiler. Manastır'da bu münasebetle görkemli bir tören

düzenlendi. Ülkede bundan böyle 1876 Anayasasının yürürlükte olduğunun açıklanmasından sonra 21 pare top atıldı. İstanbul'a, Makedonya'nın yüksek orun sahibi memurları tarafından gönderilen telgraflar gelmeye başladı. Bu telgraflarda, isyancı birliklerin ve halkın, meşrutiyetin yeniden ilân edildiğine değgin padişah fermanı yayınlanmasını istedikleri, İstanbul üzerine yürüyerek bu kararnameyi silah zoruyla yayınlatmak tehdidini taşıyan olaylar olduğu bildiriliyordu. Manastır valisi Hıfzı Paşa, sultanın «serkâtip»ine gönderdiği telgrafta, Jöntürkler'in isteklerinin yerine getirilmesini öneriyordu. Aynı gün, Müşir İbrahim Paşa Selânik'ten çektiği telgrafta, «İttihat ve Terakki Cemiyeti»nin amaç ve ilkelerinin hemen hemen genel bir nitelik kazandığını söylüyordu (122, s. 122-123; 216, s. 476-477).

Olayların böylesi bir biçim alması karşısında, ayaklanan ordunun isteklerini kabul etmekten başka bir çıkış yolu yoktu sultan ve hükümeti için. 23 Temmuz günü ve 24 Temmuz gecesi, bakanlar kurulu sarayda bir toplantı yaptı. Toplantıda, Rumeli'nin durumu görüşülerek, Makedonya'daki asker-sivil yüksek mevki sahibi memurların gönderdikleri telgraflar incelendi. Bu telgrafların ortak içerikleri kısaca şöyleydi: «Meşrutiyet fiilen ilân edilmiş bulunmaktadır. İsyancı birlikler, «İttihat ve Terakki Cemiyeti» komiteleriyle birlikte hareket etmektedirler. Eğer isyancıların istekleri kabul edilmezse ordu İstanbul üzerine yürüyecektir.

Sultanın öfkesinden korkan bakanlar, meşrutiyet konusunu bir türlü ele alamıyorlar, ya hep sorunun çevresinde dolaşıyorlar, ya da görüşlerini –çoktan oluşmuş, çoktan saptadıkları görüşlerini– sultana açıkça söyleyemiyorlardı. Bir karara varmakta daha fazla gecikmesinin, tahtına, hatta hayatına mal olacağını anlayan sultan, meşrutiyeti ilân etmeye karar verdiğini, bakanlarına kendisi bildirdi. 1908 Temmuzunun 24. günü, İstanbul gazeteleri, meşrutiyetin yeniden ilân edildiğini ve «meclis-i mebusan»ın toplanacağını yazdılar (216, s. 478-479).

Rusya'nın İstanbul'daki askerî işler görevlisi, aynı gün şunları yazıyordu: «Salt III. Ordu değil, II. Ordu ve bu arada radifler,»[1] devrime öylesine yakınlık duyuyorlar ki, ilk çağrıda hemen isyancılara katılıyorlar. Bu durum, despotizmden, feodalizmden, keyfî yönetimden dolayı halkta bugüne dek var olan memnuniyetsizliğin ne denli kökleşmiş olduğunu göstermektedir. Halk da tiksintisini, özellikle «hafiye»lere ve utanıp sıkılmadan devletin parasını yiyenlere karşı göstermektedir. Hareket öylesine uyuşum, öylesine birlik içinde gelişti ki, özgürlük kavgacıları en küçük bir direnişle karşılaşmadıkları gibi, hemen hiç kansız bir çözüme ulaştılar. Hele son günlerde, hiç bir direnişin yarar getirmeyeceği iyiden duyuluyordu. Sultan için, istenilen meşrutiyeti ve bağışlamayı ihsan etmekten başka bir yol kalmamış durumda» (38, II. 240).

Sultan ve hükümetinin teslim olmalarından sonra, tüm Makedonya, İstanbul ve Osmanlı İmparatorluğu'nun öteki büyük kentleri, coşkun politik gösterilere sahne oluyor, Türkler, Türk olmayan halklarla kardeşleşiyordu. Ülke sözün tam anlamıyle «meşrutiyetinin ilkbaharını» yaşıyordu.

Selânik'te üç gün üç gece, imparatorluğun bayraklarını taşıyan ve kendilerine orkestraların eşlik ettiği göstericilerle doldu taştı sokaklar. Kentin «Hürriyet Meydanı»[2] denilen alanında, birbiri ardınca mitingler yapıldı, masalardan, balkonlardan, atarabaları üstünden söylevler verildi. Konuşmacılar, meşrutiyetin ilânıyle ilgili sevinçlerini belirttiler, kahraman Jöntürklere saygı gösterilerinde bulunup, aydınlık gelecekten söz ettiler. «Yaşasın özgürlük! Yaşasın halk! Yaşasın ordu!» bağırışlarıyle inliyordu yer gök (38, I. 219).

İstanbul'da da birkaç gün sürdü gösteri ve mitingler. Rusya'nın askerî görevlisi, 28 Temmuzda şunları yazıyordu: «Büyük halk yığınları, şimdiye dek, düzeni bozucu hiç bir olay çıkarma-

[1] (Eskiden) terhis edilerek yedeğe geçen kura erlerine verilen ad. (Ç.N.)

[2] Jöntürk komitesinin kararı uyarınca, Selânik'teki iki alana «Hürriyet Meydanı» ve «İttihat Meydanı» adları verildi. «Hamidiye caddesi»nin adı da, «Terakki Caddesi» olarak değiştirildi (38, I. 139).

dılar (hatta kırkbin kişilik bir kalabalık köprüden geçiş sırasında, geçiş ücretlerini bile ödedi). İdarî makamlar hiç bir müdahalede bulunmadıkları gibi, tutukluların salıverilmelerini coşkun alkışlarla karşılayan kalabalığa engel de olmadılar. Verilen söylevlerde, kadınlar, bakanların çocukları, şeyhül islâm, imamlar ve subaylar konuştular. Hepsi de kendilerine ihsan edilen özgürlüğün önem ve değerini belirttikten sonra, sözlerini sultan için onur verici cümlelerle bitirdi. Her fırsatta, kalabalık, orduya olan minnet ve şükran duygularını dile getirdi. Özgürlük simgeleri ve bayraklara bürünmüş subaylar, kalabalık arasına karışarak, sokak sokak tüm kenti dolaşıp durdular. Şurasını da belirtmek gerekir ki, Müslümanlar her yola başvurarak, Hıristiyanları kendilerine kardeş bildiklerini açıklıyorlardı» (38, 1. 326).

Askerî görevlinin raporundan da görüleceği gibi, İstanbul'daki gösterilere kadınlar da aktif olarak katılmışlardı. Bu konuya ilişkin olarak şurasını da belirtmek gerekir ki, kadın hareketinin ilk işaretleri, Jöntürk devrimi sırasında görülmüştür. Örneğin, meşrutiyetin ilân edildiği gün, Selânik'te 40 arabalık bir kortej cadde cadde dolaştı. Bu arabalarda, aralarında Serez valisinin karısının da bulunduğu, yüzleri peçe ya da çarşafla örtülü olmayan Türk kadınları oturuyorlar ve hep birlikte özgürlük sloganları söylüyorlardı (38, 1. 227). Bu olay, Türk kadınının politik canlılığını gösterdiği ilk olay olması bakımından önemlidir.

Ülke çapında yapılan gösteri ve mitinglerin en ilginçlerinden biri de, Türklerin, Türk olmayanlarla; Müslümanların, Müslüman olmayanlarla kardeşleşmeleridir. Bu konuda özellikle Makedonya'nın durumu çok ayırtkandır. Meşrutiyetin ilânından sonra geçen bir-iki gün içinde Bulgar, Yunan ve Sırp çetecileri birbiri ardı sıra Selânik'e gelmeye başladılar ve burada Jöntürk komiteleri üyelerince görkemli bir biçimde karşılandılar. Akşam da şehir parkında «Jöntürk ve Selânik halkıyle, gelenlerin yeniden kardeşleşmeleri» oldu (38, 11. 220-221). Selânik'teki Jöntürk komiteleri, çetelerin yöneticileriyle doğrudan doğruya temas kurdular. Devrimin zafere ulaşması ve meşrutiyetin ilân edilmesi dolayısıyle, çetelerin silahlarını bırakmaları konusunda uzlaşmaya varıldı. Ancak, çeteler silahlarını Türk yetkililere değil, kendi ulusal komitelerine bıraktılar ve örgütlerini de dağıtmayarak öylece korudular (38, 11. 222-223, 274). Görüldüğü gibi Türk olmayan halkların kurtuluş hareketi yöneticileri, bir yandan Jöntürklerle anlaşıp, onlardan yana çıkarken, öte yandan Jöntürkler sözleri tutmazlar, anlaşmayı bozarlar düşüncesiyle kuşkulu davranıp, ölçülülüğü elden bırakmamışlardı. Nitekim, Jörtürklerin devrimden sonraki politikaları, bu kuşkululuğun, bu ölçülü davranışın hiç de yersiz olmadığını göstermiştir.

Bugünlerde, Makedonya «solcuları» yöneticisi Yane Sandanskiy, Jöntürkleri son derece ateşli bir biçimde destekliyordu. 1908 Temmuzu sonlarında, «Tüm imparatorluk uluslarına» başlığıyle yayınladığı bir bildiride (38, 11. 303-305) şöyle diyordu: «Aziz yurttaşlar! Bunca beklediğimiz özgürlük güneşi doğmuştur. Bitkin tükenmiş olan vatanımız canlanmıştır. Yüz karası saltçılık ateşler içindedir. Vatınımızı oluşturan tüm halklar bu yüz karası yönetime karşı ayaklanmışlardır. Kardeşlerimiz olan devrimci Jöntürk örgütlerinin devrimci çağrıları, ezilmiş halkımızın yüreğinde en içten yankısını bulmuştur. Köle halk, efendi olmuştur. 'Kahrolsun saltçılık! Kahrolsun zalimler!' sözlerini kendisine kutsal parola edinmiştir.» Yane Sandanskiy tüm imparatorluk halklarını –«Türk ve Hıristiyan vatandaşlar»ı, özgürlük ve birlik savaşında kardeşleşmeye çağırıyordu. «Siz şimdi kardeş ellerinizi birbirinize uzattığınız –diyordu– ve işte o büyük ülkünüzü, özgürlüğünüzü size kazandıracak olan ancak ve ancak bu birliktir. Siz bu birliği güçlendirin. Saltçılıkla birlikte onun yarattığı kardeş savaşına da son verelim». Meşrutiyet ilân edildiği gün Kavatla'da yapılan mitingte Yunan ozanı Konstantinidis şiirler okuyor, tüm imparatorluk halklarının «Bir bedende bir canla» karışıp kaynaştığını, elele verip kardeş olduğunu ve artık yabancılardan daha fazla bir hayır ummadığını söylüyordu (38, 1. 311).

Aynı coşkun duygular ve aynı devrimci hava, Arnavutluk

kentlerinde düzenlenen mitinglerde de görülüyordu. Bu mitinglerde, çeşitli din ve mezheplerin temsilcileri kardeşleşiyorlardı. Önemli garnizonların bulunduğu İşkodra yöresinde ve Tuzi'de, askerlerle bölge halkı kardeşleşiyordu. Blora'da, 25 Temmuz günü duvarlara Türk ve Arnavut dillerinde bildiriler yapıştırılıyordu. «Birleşeceğiz ve yurdumuzun gelişmesi için, öteki uluslar gibi ortak bir güçle çalışacağız» deniliyordu bu bildirilerde. Güney Arnavutluk'un birçok kentlerinde «Osmanlı İttihat Komiteleri» kuruluyordu (195, s. 35).

Meşrutiyetin ilânı haberi, imparatorluğun Arap halklarının yaşadığı bölgelerinde de heyecanla karşılandı. Olaylara tanık olan birisi, «Bu haber –demektedir– tüm Suriye'yi sevinçli bir heyecana boğdu. Hıristiyanlar, Müslümanlar, hatta din adamları, mollalar, genel toplantılarda kucaklaşıyorlardı. Yazarlar bu yeni devri, bu özgürlük, eşitlik ve kardeşlik devrini selâmlıyorlardı» (166, s. 294). Rus konsolosunun yazdığına göre, Beyrut'ta Müslümanlar ve Hıristiyanlar «yüzyılların düşmanlığını unutarak», birbirlerini görkemli bir biçimde ağırlıyorlar, sırayla şölenler veriyorlardı. Konsolosun bildirdiğine göre, Beyrut'ta bugünlerin en değer gören kahramanları Türk subaylarıydı (38, 1. 183). V. B. Lutskiy, «Devrimden sonraki ilk günlerde –diye yazıyor– Arap millî burjuvazisi çevrelerinde, yenilenen Türkiye'nin yenilenen politikası içinde, Araplar için ulusal kurtuluşun ve rakidal reformların olası bir duruma geldiğine değgin düşler kurulmaya başlandı (166, s. 295). Hatta 1908 Eylülüne doğru İstanbul'da bir «Arap-Osmanlı Kardeşlik Teşkilâtı» kuruldu. Jöntürkler'in tutumunu benimsemiş bir örgüttü bu. Yöneticileri, daha önce Jöntürk örgütlerine katılmış olan araplardı. Örgütün başkanı Sadık Paşa al-Azm, Türk kurmay subayı ve diplomatıydı. Birçokları gibi o da Avrupa'ya kaçmış ve burada Arapça çıkan Jöntürk gazetelerinin redaktörlüğünü yapmıştı (166, s. 296).

Ancak Meşrutiyetin ilânı üzerinden geçen ilk haftanın o bayramsal coşkulukları; 1908 Haziran-Temmuz devrimci patlayışına katılanların, devrimin gündeminde nelerin bulunacağı

ve amacının ne olacağı konusunda değişik düşünce ve tasarımlara sahip bulundukları gerçeğini gizleyemedi. Bu durum, sultanla ilgili tavır ve görüşlerin başka başkalığında ortaya çıktı ilkin. Makedonya'da 24 temmuzu izleyen ilk günlerde, sultanın adı hiç akla bile gelmiyordu. Prizron'daki Rus konsolosu, İstanbul'daki Rus konsolosuna çektiği telgrafta, «Üç gündür –diyordu– sultanı selâmlamak için kullanılan o alışılmış sözleri haykırmıyor askerler» (38, 1. 141). Meşrutiyetin ilân edildiğinin ertesi günü Petrayev şunları yazıyordu: «Meşrutiyeti geri kazandıran sultanın adı görmemezlikten geliniyor, bilmezliğe alınıyor. Bir grup polis 'Padişahımız çok yaşa!' yazılı pankartlarla gezinip duruyordu sokaklarda. Öyle bir alaya alındılar ki, hemen yok etmek zorunda kaldılar pankartlarını» (38, 1. 119). Yanin'de, Jöntürkler'in buradaki komitelerinin başkanı Nazım Bey, 24 temmuzda düzenlenen bir mitingte, meşrutiyetin, sultanın bir «ihsanı» olmadığını, bunun, «özgürlükler konusunda hükümetçe verilen sözün tam anlamıyle yerine getirileceğine değgin bir inanca (garanti) olmadıkça eylemlerine son vermeyi düşünmeyen yurtsever komiteler» tarafından ilân edildiğini söylüyordu (38, 1. 168).

Yine bugünlerde, Türk olmayan bazı halkların ulusal kurtuluş hareketi yöneticileri, hatta doğrudan doğruya monarşizme karşı çıkıyorlardı. Örneğin, 28 temmuzda Selânik'e gelen ve burada Enver'in başkanlığındaki Türk delegasyonunca pek görkemli bir biçimde karşılanan Yane Sandanskiy, mitingte bir konuşma yaparak, sözlerini şu cümlelerle bitirdi: «Kahrolsun sultan! Kahrolsun dünyanın tüm sultanları! Yaşasın özgürlük!» (245, s. 44). Meşrutiyetin ilânı fikri, devrim başlar başlamaz Kuküş'te yapılan mitingte konuşan, Makedonya kurtuluş hareketi militanlarından P. Deliradov'un sözlerinde yankısını buluyordu: «Bizim bir numaralı düşmanımız –diyordu Deliradov– sarsılmış bulunan, ancak *kesinlikle yenilmemiş* olan saltçılıktır» (38, 1. 308). Böylece temmuz 1908 olaylarına katılan bazılarının gözünde, saltçılıkla savaş, meşrutiyetin ilânıyle bitmiş olmuyordu.

Jöntürk yöneticileriyse, tam tersine, meşrutiyetin ilân edil-

diği günden beri, monarşizmle savaşın geliştirilmesini, daha büyük boyutlara ulaştırılmasını olanaksızlaştırmak, buna izin vermemek heves ve çabasındaydılar. Yane Sandanskiy'in söylev verdiği mitingin ertesi günü, Selânik Jönütürk komitesi, «ne olursa olsun, sultanın kişiliğinin kutsal ve dokunulmaz sayılmasını» istediklerini açıklamayı gerekli gördü (38, 1. 220.) Bu karar, sultanın kişiliğine ve monarşizme karşı söylenen sözlere, yapılan gösterilere bir tepki-cevaptı. Meşrutiyetin ilânının ertesi günü İstanbul'da yayınlaran ve taşra halkına seslenen bir broşürde, halka meşrutiyeti «ihsan» eden sultana, büyük bir hayranlık ve coşkunlukla övgüler diziliyordu (Bkz.: 95). Ağustosta, Jöntürk Edirne komitesinden bir üye, Jöntürklerle sultan arasında belirmeye başlayan uzlaşmaya karşı çıkıyor ve «meşrutiyeti, kendisinden güç yoluyla koparıp aldığımız bir kişiye şükran nutukları çekilemez» diyordu. Edirne komitesi, üyelerini dikkatli ve ölçülü olmaya çağırdı (140, s. 43).

Belirtmek gerekir ki, sultan ve hanedana karşı böylesi bir tavır takınılması, salt ılımlı Jöntürk liderlerinden ileri gelmiyordu. Müslüman-Türk halk yığınları, monarşizmle bir sistem olarak savaş fikrini kavramaya daha hazırlanmamışlardı. Jöntürkler, kutsal kişi ya da kurumlara ve özellikle sultana karşı sert çıkışların, saf Türk köylüsü ve askerlerince hoş karşılanmayacağı, bunun meşrutiyetçiler ve burjuva-liberal reformcularla savaşlarında, feodal- dinci gericiliğe yardım edeceğini düşünürken pek de haksız sayılmazlardı. Örneğin, askerlerin, subay-Jöntürkler'e karşı çıkmaları gibi bir olay olmuştu Edirne'de bu günlerde. 1 Ağustos 1908'de, Edirne garnizonundan bazı askerler, «hain-subaylara» boyun eğmeyeceklerini bildirerek, ellerinde silahları istasyon yolunu tuttular. Niyetleri, «Padişah-baba»larını görmek için İstanbul'a gitmekti. Olayı ülkesine haber veren Rus konsolosu, askerler arasındaki dalgalanmaların, «Jöntürk komiteleri üyelerinin giriştikleri çok sert hareketler» sonucu doğduğunu belirtmektedir (38, 11. 202-203). Jöntürk Edirne komitesi, üyelerini ölçülü ve dikkatli olmaya asıl bu olaylardan sonra çağırmış da olabilir.

Ancak Jöntürkler'in sultan ve sultanla olan ilişkilerinde ya da bunlara karşı davranışlarında görülen, elde ettikleri ilk başarıyla yetinmeye ve feodal-saltçı iktidara teslim olarak onunla uzlaşmaya hazır olmalarıdır. Jöntürk liderleri, Abdülhamit'den meşrutiyetin ilânına değgin «irade»yi zorla koparıp aldıktan sonra, geçen on yıl süresince despotizmin ve keyfî yönetimin «timsali» olmuş olan monarkın kendisini de değiştirmeye hevesli olmamışlardır.

1908 temmuzundaki devrimci patlayışa katılanlar, ülkenin ulusal sorunlarına da değişik açılardan bakıyorlardı. Jöntürkler, tüm Türk olmayan halkları, meşrutiyet rejiminin imparatorluk uyruklarına hak ve görev eşitliği sağlayarak milliyetçilik sorununun çözümlediği fikrine inandırmaya çalışıyorlardı. Ancak bu biçimsel eşitlik, Türk olmayan halkların ulusal yönelim ve istemlerini gerçekleştirmedi. Arnavutluk'ta, devrimi izleyen ilk günlerde muhtariyet istemiyle hareket ve çıkışlar da bulunuldu. Örneğin Üsküp'te dörtbin kişilik bir silahlı köylü kalabalığı, Arnavutluk'ta muhtariyet istediler. Muhtar Arnavutluk'un merkezi de Üsküp olacaktı. Jöntürk komitesi, daha dünkü, «müttefiklerine» karşı silâhları konuşturmaya hazır olduğunu gösterdi. Meşrutiyetin kutlandığı gün, Üsküp yakınındaki tepeler, Türk topçu ve piyadeleri tarafından tutuldu. Sonra da, halkı «yatıştırmak» için Arnavutluk millî meclisinin, bölgenin yönetimine Jöntürk komitesinin yanısıra katılacağı açıklandı (195, s. 37). Jöntürkler daha devrimden sonraki ilk haftalarda, ülkedeki milliyetçilik sorununu, salt, imparatorluk halklarına «osmanlılık ruhunu vazetmekle» çözümlemek hevesinde olduklarını göstermişlerdi.

Jöntürk yöneticileri, sultanın 1876 Anayasasını yeniden yürürlüğe koyan ve milletvekili seçimlerinin yapılacağını açıklayan «irade»sini, devrimin tam bir zafer kazanması olarak karşıladılar. Ilımlı Jöntürk burjuva devrimciliği, Türk burjuvazisine ve liberal pomeşçiliklere ülkenin politik yaşamına katılma yoluna açmış olmanın kıvancıyla, elde ettiği bu başarıyı çok sevindirici ve yeterli buldu. İşte özellikle bu nedenledir ki, 24 temmuz 1908'den sonra,

Jöntürkler kitlelerde doğan devrimci coşkurluğa gem vuran ve devrimi saptıran bir yön tutturdular kendilerine. Jöntürk liderlerinden Dr. Nazım, «Devrim patlak verip de anayasa ilân edildiğinde –diyor– komite, devrimci rolünün artık sona erdiğini ve bugünden geri çalışmalarında evrimci ve barışçı yöntemleri izlemesi gerektiği sonucuna vardı.» (140, s. 44.) Bu ılımlılık, bu, gelişen devrimci hareketi, burjuva liberalist bir çerçeve içinde sınırlandırmaya çalışma, hükümdarı tahtta tutmayı ve hatta onun yönetimine katılmaya «âmade» olma, Jöntürk devriminin, «başlı başına güçlü bir devrim değil, dar burjuva devrimciliğiyle sınırlı cılız bir devrim» olduğunu doğrulamaktadır (168, s. 36). V. İ. Lenin, temmuz 1908'de şöyle yazıyordu: «Türkiye'de, Jöntürkler yönetimindeki askerler devrim hareketinde zaferi kazanmışlardır. Gerçekte bu, yarım bir zafer, ya da asıl zaferin küçük bir bölümüdür; çünkü Türk ikinci Nikolay'ı, şu ünlü anayasayı geri getirmek vaadiyle, şimdilik vaziyeti kurtarmış, tehlikeyi atlatmıştır (11, s. 177).

Jöntürkler, daha devrimden sonraki ilk haftalarda, bu yarım zaferin kendilerini tatmin ettiğini gösterdiler. O büyük devrimci sloganların yerini, sükunet ve düzen çağrıları aldı. Anadolu'nun birçok bölgelerinde, meşrutiyet ilânını, o tiksinç memurlardan ve ağır vergi yükünden kurtuluş olarak anlayan ya da meydana gelen değişiklikten bu anlamı çıkaran köylüler, vergilerini ödememeye başlayınca, Jöntürk komiteleri, Jandarmanın da yardımıyle bu «vergi kaçakçılarını uslandırdılar» (140, s. 45-48).

Eğer ağustos başlarında Jöntürkler, Makedonya «solcuları»na baskı yapmaktan vazgeçerek, köylüleri topraklandırma konusunu programlarına alsalardı, iki ay içinde bu zoraki devrimci coşkunluktan iz bile kalmazdı. Jöntürkler'in toprak sorunuyla ilgili önerileri, «İttihat ve Terakki Partisi»nin, parlamento seçimleri öncesinde –ekim 1908'de– yayımladığı resmî programına münhasır kalıyordu. Bu öneri, son beş yılın uygulaması ve bunun sonucu hesaba katılarak hazırlanmıştı. Aşar yerine parasal vergi konacaktı. Jöntürkler'in programlarına aldıkları bu değişiklikleri

bildiren Rusya'nın İstanbul'daki büyükelçisi Zinovyev, köylüleri topraklandırmanın gereğinin bu son yıllarda «İttihat ve Terakki Partisi» Merkez Komitesince «son derece kabule şâyan» bulunduğunu yazmaktadır (38, 11. 221, 224-225).[1] Jöntürkler'in ekimde yayınlanan programları, tarla sahibi olabilmeleri için köylülere kredi verme konusunu içermekteydi. «Bu konunun programa alınması –diye yazıyordu Zinovyev– toprak sahibi Müslümanları yatıştırmak amacını güdüyordu. Çünkü bunlar, kulaklarına gelen bir kamulaştırma fısıltısından, Jöntürklerin, zoralım yoluna başvuracakları söylentisinden –bu hiç de asılsız olmayan söylentiden– dolayı son derece öfkeliydiler» (38, 1. 224).

Jöntürkler, 1908 temmuz-ağustos aylarında, Türk işçi sınıfının ilk gösteri ve hareketlerine karşı koyarak bunları bastırdılar. İstanbul'da kömür hamallarının, İzmit ve Eskişehir'de demiryolu işçilerinin, İzmir'de liman işçilerinin giriştikleri grev hareketlerini ordunun yardımıyle bastırdılar. Jöntürkler'i fiilen tam kontrol altında tutan sultan hükümeti, eylül ve ekim aylarında, sosyal yararlar sağlayan işletmelerde grevi yasaklayan yasalar çıkarttı (140, s. 48-49; 179, s. 9).

Temmuz 1908 devrimci patlayışından sonra, Jöntürkler'in politikalarının tam bir eleştirisini yapan V. İ. Lenin, ekim 1908'de şöyle yazıyordu: «Jöntürkler ılımlı ve çekingen oldukları için övülüyorlar; yani yaptıkları devrim cılız olduğu için, yani halkın aşağı tabakalarını uyandırmadığı, yığınlara gerçek bağımsızlık çağrısında bulunmadığı için, yani Osmanlı İmparatorluğu'nun başlayan ilk proleter hareketine düşman olduğu için... övülüyorlar» (12, s. 223). Lenin, Jöntürkler'in, Türk topraklarının yağmasının devamına imkân verdikleri için övüldüklerini ve bu övmenin imperyalist devletlerin görüş açılarına uygun bir övme olduğunu belirtir.

1 Jöntürklerin sözünü ettiğimiz programlarının metni (Fransızca), büyük elçinin raporuna yapıştırılmıştı (Bkz,: 38, 1. 222). Büyük elçinin bu raporu için aynı zamanda şu esere de başvurulabilir: (64, s. 15-16).

1876 Anayasasının yeniden ilânından sonra, Jöntürkler, «ilk ve en önemli görevlerini, devrimi 'yasal' ve 'meşrutiyetçi' sınırlar içine sokmak ve 'düzen'i sürdürmek olarak» saptadılar. «Düzeni sürdürmek»ten anladıkları, sınıfsal ve ulusal kurtuluşçu mücadelelerin önünü alarak, bunlara son vermekti (167, s. 42). 1908 temmuzunun devrimci olayları, Jöntürkler hikâyesinin de sonu oldu. Feodal-saltçı rejimin politik bir protestosundan başka bir şey değildi sanki tüm olup bitenler.

XIX. yy.'ın 60 yıllarında «Yeni Osmanlılar»ın eylemleriyle başlayan Jöntürk hareketiyle, Türk tarihinin ilk burjuva devrimi tamamlanmış oluyordu. Jöntürkler, örgütlerini, politik bir parti olan «İttihat ve Terakki»ye dönüştürerek, (önceleri resmen değilse de) fiilen, ülkenin yönetimini ellerine aldılar.

(Onların 1908 devriminden sonraki iç ve dış politikalarının eleştirisini, konumuzun dışında kaldığından, bu araştırmada ele almadık).[1]

[1] Bu konu, Sovyet tarihçi-türkologlarının bir çok yapıtlarında son derece ayrıntılı olarak işlenmiştir (Bkz.: 169, s. 123-166; 178, s. 118-132; 176, 152;138).

SONSÖZ

Jöntürkler hareketi, yeni dönem Türkiye'sinin sosyo-politik tarihinde son derece anlamlı ve önemli bir olay oldu. Osmanlı İmparatorluğu'nun tarihsel süreci içinde bu dönemin belirleyici özelliği, ömrünü çoktan tamamlamış bir savaşın verilmeye çalışılmış olmasıdır. Bu savaş, sosyo-politik ve kültürel gelişmesi frenlenmiş feodalizmle, feodal yapının içinden doğup gelişen kapitalizmin savaşıdır. Ülkenin toplumsal ve politik yaşamı içinde bu süreç, yankısını; zayıflayan ama, daha iktidarını sımsıkı ve büyük bir inatla sürdüren feodal saltçı düzenle, yeni doğmuş olan burjuva sınıfı arasındaki savaşta buldu.

Bu savaş, daha XIX. yy.'ın ilk yarısında, mevcut feodal yapının temellerine dokunmadan, yukardan yapılan reformlar yardımıyle ülkenin ekonomik ve kültürel ilerlemesini sağlama girişimlerinde yansılanıp belirmekteydi. Ama, yüzyılın ikinci yarısında, feodal-saltçı rejimle, ülkenin kapitalist yoldan gelişmesini, ekonomik ve kültürel ilerlemesini sağlayacak gerekli koşulların yaratılmasına yönelik savaş başladı. Jöntürk hareketi, XIX. yy.'ın ikinci yarısı ve XX. yy'ın başlarındaki Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal ve politik yaşamı içinde, bu sürecin en açık, en canlı bir biçimde ortaya çıkışıyle başladı.

Jöntürk hareketi; yeni oluşmakta olan Türk millî burjuvazisinin ve liberal kafalı pomeşçiklerin çıkarlarını yansıtarak, kökenleri Türk entellektüellerine dayanan, genç feodal-bürokratların politik bir hareketi olarak doğdu ve serpilip gelişti. Zaten,

gelişmesinin tüm aşamalarında, Jöntürk hareketinin politik program ve ilkelerini bu millî burjuvazi ve liberal pomeşçiklerin ekonomik ve politik çıkarları belirlemişti. XIX. yy'ın sonları ve XX. yy'ın başlarındaki ilk Türk meşrutiyetçileri «Yeni Osmanlılar» ve Jöntürkler hareketi genellikle, Türk millî burjuvazisinin politika ve ideolojisinin girift ve karmaşık bir oluşum süreci vardır. İşte, 1908 devriminden önce, ideo-politik bakımdan «Yeni Osmanlılar» ve Jöntürkler hareketini bu karmaşık oluşum sürecinin içerik ve özü meydana getirmekteydi. «Yeni Osmanlılar» ve Jöntürkler'in ideolojik görüşleri, yeni dönemde Türkiye'nin sosyo-politik fikirsel yapısında çok önemli bir aşama oldu ve «Türk» temeli üzerinde bir burjuva-liberalist oluşuma yardım etti.

Feodal düzen ve güçlerle, yeni doğmuş burjuvazi arasındaki savaş Türk tarihinin bu ilk burjuva devrimi, tamamlanıp sona erene dek birkaç aşamadan geçti.

XIX. yy'ın 60-70 yıllarında bu savaş, bir meşrutiyetçilik (Anayasacılık) savaşı halini aldı. İlk Türk anayasacılarının sosyo-politik eylemleri ve ideolojileri incelendiğinde, bu hareket, Türkiye'nin toplumsal yaşamı içinde bir burjuva-liberal reformist akım olarak nitelendirilebilir. Meşrutiyetçi reform istemi, kapitalistik ilişkilerin gelişmesi ve burjuva ölçülerinin (giderek burjuva düzeninin) oluşması heves ve çabasında olan «Yeni Osmanlılar»ın kafalarındaki burjuva liberal reformizmine olan eğilimi yansıtıyordu. Hareketin feodal-bürokrat kökenli lider ve ideologları, Türk tarihinde ilk kez, yeni doğan millî burjuvazinin sosyal ve politik çıkarlarının sözcüsü olarak harekete geçtiler. İlk Türk anayasacılarının sosyo-politik eylemlerinin bir değerlendirmesi yapıldığında, kabul etmek gerekir ki, bunların Türk tarihinde ilk kez feodalizmle savaşın bayrağını yükseltmek gibi tarihsel bir yararlıkları vardır. «Yeni Osmanlılar» hareketi, Osmanlı İmparatorluğu'nun toplumsal yaşamı içinde, –ilkesel olarak– yeni denilebilecek bir olay oldu. Devlet yönetimini kökünden başlayarak yeniden kurma girişimleri bu ülkenin tarihinde ilk kez, feodal saltçı rejimin politik muhaliflerince başlatıldı.

«Yeni Osmanlılar»ın sosyo politik eylemleri, yazımsal (edebî), yayınsal ve genel propaganda çalışmaları, Türk entellektüelleri arasında meşrutiyetçi fikirlerin yayılmasında ve meşrutiyetçi bir havanın doğmasında belirli bir görev gördü. Gerçi «Yeni Osmanlılar»ın eylemleri, ilk Türk anayasasının elde edilmesi savaşına yardımcı olmuştur ama, bu anayasanın 1876 yılında ilânı, daha çok ve önemli ölçüde, meşrutiyetçilerin, meydana çıkan uygun koşullardan ve dış politikadaki gelişmelerden yararlanmaları sonucu gerçekleşmiştir. Bununla birlikte, bizzat burjuva özgürlüklerinin ilânı ve parlamentonun toplanması olayları bile, hiç kuşkusuz, Osmanlı İmparatorluğu'nun feodal-saltçı koşulları içinden ileriye doğru atılmış önemli birer adımdır.

Hareketin son derece cılız ve kısır sosyal temellere (bazlara) oturması, liderlerinin feodal-sultan gericiliğiyle savaşta halk kitlelerine dayanmayı istememeleri ve imparatorluğun Türk olmayan halklarının burjuva-millîci hareketlerinde bir birlik sağlama konusunda yeteneksizlikleri tüm bunlar, 60-70 yıllarının anayasalcılık hareketini yenilgiye sürükleyen başlıca nedenler olmuştur. Ancak, bu hareket hiç bir iz ve izleyici bırakmadan yok olup giden bir hareket de olmadı. 1876 meşrutiyeti için savaş ve ilk Türk parlamentosuna katılma, yeni doğan Türk millî burjuvazisi ve bu sınıfın çıkarlarının sözcülüğünü yapan ilerici Türk entellektüelleri için ilk politik savaş okulu olmuştur. 60-70 yılları Anayasacılık hareketinin ideolojisi ve politik programı, yeni yüzyılın eşiğinde, yeni tarihsel koşullar içinde Jöntürk lider ve ideologlarınca benimsenip geliştirilmiştir.

XIX. yüzyılın sonlarında ülkede sosyal ve ulusal muhalefetin sertleşmesi ve emperyalist devletlerin imparatorluğu yarı sömürge duruma getirmeleri gibi yeni koşullar içinde, ülkenin ilerici güçlerinin feodal saltçılığa karşı verdikleri savaş, tazelenen bir güçle yeniden başladı. XIX. yy'ın sonlarında ortaya çıkan çeşitli Jöntürk kuruluşları, Türk entellektüellerinin, daha çok da 60-70 yıllarının Anayasacılık hareketinde, Türk millî burjuvazisinin ve liberal pomeşçiklerin ekonomik ve politik çıkarlarının savaşçıları

olarak hareket eden askercil bürokratların politik aktiflikleri sonucu meydana gelmişlerdir. 1905 devriminden önce Jöntürkler'in mücadeleleri, sultan II. Abdülhamit'in despotik düzenine karşı, politik protesto hareketi çerçevesinde kalıyordu. Jöntürk hareketi bu dönemde, «Yeni Osmanlılar»dan alıp benimsediği burjuva liberal reformizmini korudu ve sürdürdü. Hareketin temel sloganları; *1876* Anayasasının yeniden ilânı, parlamentonun toplanması ve imparatorluğun tüm halklarına eşit haklar sağlanmasıydı. «Yeni Osmanlılar»ın, ülkede meşrutiyetçi monarşinin kurulması ve «ortak vatan»ın Osmanlı İmparatorluğu'nun sınırları içinde, «Türk devletini meskûn kılan» tüm halkların birleşmeleri gibi temel programsal saptamları, yüzyılın eşiğinde Jöntürklerin politika ve ideolojilerinde de yansılanmaktaydı. Jöntürk ideologları, «Yeni Osmanlılar»ın ideolojik geleneklerini de izleyerek, burjuva-liberal reformizmini, İslâmiyetin ilke ve ölçüleriyle uzlaştırmaya çalıştılar. Ülkenin yarı sömürge durumuna ilişkin sorunlara bakış açıları ve bu sorunlara yaklaşma biçimleri bakımından oldukça dar görüşlülük göstermelerine rağmen, Jöntürkler'in ideolojik görüşlerinde antiemperyalizm konusunun bir ayırtkan yanı, bir kendine özgülüğü vardır.

Ülkenin, emperyalist devletlerce yarı sömürge duruma getirilmesi ve imparatorluğun Türk olmayan halklarının –bu ezilen halkların– ulusal kurtuluşçu hareketlerinin böüyümüse koşulları içinde; imparatorluğun bütünlük ve bağımsızlığı sorunları, Jöntürklerin, üzerinde durup önemle ele aldıkları sorunlardandı. Jöntürklerin bir bölüğü, Türk millî burjuvazisinin temel çıkarlarını yansıtarak, yabancı devletlerin, ülkenin iç işlerine karışmalarına kararlı bir şekilde karşı çıkıyorlar ve meşrutî-monarşik bir yapı içinde sert bir merkeziyetçi yönetim için mücadele ediyorlardı. Bunların yanısıra hareket içinde kendini gösteren bir başka akım da, ülkenin sorunlarının yerinden yönetim yoluyla çözümlenebileceğine inananların oluşturduğu bir akımdı. Bu akımın liderleri, meşrutiyetçi düzenin kurulması savaşında, Avrupa devletlerinin yardım ve desteklerini elde etmeye çalışıyorlardı. Ve kuşkusuz

bu tutumlarıyle, Osmanlı İmparatorluğu'nun komprador burjuvazisinin çıkarlarını temsil ediyorlardı.

Jöntürkler'in sosyo politik görüşlerinin bir değerlendirmesi yapılırken, hemen belirtilmesi gereken nokta şudur: Hareketin ideologları, düzeltmeye, reformlar yapmaya çalıştıkları toplumun, sosyal bakımdan gösterdiği doğal özellikleri anlamaktan çok uzaktılar. Tarihsel süreci –onu oluşturan sosyo politik nedenleri anlamadan– idealist bir kavrayışları vardı. Bu durum, onların, ülkenin sosya ekonomik gelişmesindeki temel sorunlara hiç değinmeden, olayların üst yapı niteliklerini çözümlemeye çalışmalarından ileri gelmekteydi.

«Yeni Osmanlılar» döneminde olduğu gibi, Abdülhamit düzeninden hoşnut olmayan feodal bürokrasinin birçok temsilcisi Jöntürkler'e katıldı. Bu durum, bir yandan, hareketin sosyal bileşiminde (kadrolarında), «başka başka kökenliler»in bir araya gelmesi sonucunu doğururken, öte yandan ve bu ilk sonucu bağlı olarak, Jöntürkler arasındaki ciddî ideolojik görüş ayrılıklarının en önemli nedeni olmuştur. Hareketin bu dönemdeki en ayırtkan özelliği, kitlelerle, halk yığınlarıyle bağının olmamasıdır. Liderlerin belli başlı tüm planları, ya sultana politikasını değiştirtmek, ya da bir saray darbesiyle meşrutiyetçi reformların gerçekleştirilmesini sağlamak üzerineydi. Politik savaşın temel aracı, oldukça geniş bir şekilde yapılan yayınsal propagandaydı.

Osmanlı İmparatorluğu'nda 1905-1907 Rus devriminin uyandırdığı genel devrim kabarmasının etkisiyle, Jöntürk hareketi kendi gelişmesi içinde yeni bir aşama yaptı. Doğu Anadolu'daki çok önemli halk ayaklanmaları, ordu ve donanmadaki çalkanmalar, imparatorluğun Türk olmayan halklarının antifeodal-ulusal kurtuluşçu mücadelelerindeki yeni büyüme ve artışlar tüm bu olaylar, ülkede devrimci hareketin kabarmasıyle karşı karşıya bulunulduğunu gösteren olgulardır.

Jöntürkler, feodal saltçılığa karşı bir kitlesel devrim savaşı örgütlemek için bu olaylardan fazlasıyle yararlanabilirlerdi. Ancak Jöntürk hareketi bu dönemde, gerek ideolojik, gerekse ör-

gütsel planda; kitlelerin böylesine kızgın ve ateşli çıkışlar yaptıkları bir devrimci hareketi yönetebilecek hazırlıklara sahip değildi. Jöntürkler, ancak 1907 yılının sonlarında –Küçük Asya'daki devrimci tırmanış ve kabarmanın iyice azalıp, yatıştığı bir dönemde– eylemlerine hız vermeye ve ayaklanmalar düzenlemeye başladılar. Ama yine de bu devrimci kabarış, Jöntürk hareketinin strateji ve taktiklerinde önemli nitelik değişikliklerine neden olmuştur.

1907 yılında, belli başlı Jöntürk kuruluşları, imparatorluğun Türk olmayan halklarının burjuva milliyetçi partileriyle birlik kurma yoluna gittiler. Bu dönemde, Jöntürklerin gerek ideolojik görüşlerinde, gerekse propagandalarında yer alan burjuva reformizmi, yerini, burjuva devrimci görüşlere bıraktı. O zamana kadar sultanın kişisel eleştirisinden ileri gitmeyen Jöntürkler, –bir sistem olarak– feodal saltçılıkla savaş fikrini ileri sürüyorlar, bunu ideolojik ve eylemsel olarak gündemlerinin birinci maddesine alıyorlardı. 1907 kongresinin toplandığı günlere doğru, Jöntürk hareketinin uzun süren, burjuva liberalizminden burjuva devrimciliğine dönüş süreci tamamlandı. Gerek 1907 kongresinde alınan «feodal saltçı düzene karşı genel ayaklanma» kararı, gerekse, Jöntürk eylemlerinin ordu içinde büyük bir canlılık kazanması bu durumu kanıtlayan olaylardır.

Jöntürk eylemleri, Türk entellektüellerini ve asekercil bürokratlarının Temmuz 1908'deki devrimci patlayışa hazırladı. Ancak, Makedonya'da sosyal ve ulusal sorunların iyiden iyiye sertleşmesi ve yabancı bir askerî müdahale tehlikesi; Türk ordusunu feodal saltçı -düzene karşı devrimci bir çıkışla harekete geçmeye iten dolaysız etkenler olmuşlardır. Jöntürk hareketinin hızla ve hemen hiç kansız elde ettiği zaferi belirleyen unsur yalnızca, feodal saltçı düzendeki son dereceye varmış çürüme ve kokuşma değildir. Bu zafer her şeyden önce, tiksinç feodal saltçı düzenden kurtuluşun biricik yolunu, Jöntürk programında gören tüm imparatorluk halklarının devrimci güçlerinin, Jöntürkler'ce ileri sürülen özgürlük, eşitlik ve kardeşlik gibi sloganların çevresinde birleşmelerinin bir sonucudur. O günlerde gayri millî burjuva

devrimci örgütlerinin militanlarına öyle geliyordu ki, despot düzenin ortadan kaldırılması ve meşrutiyet ilânı, imparatorluğun Türk olmayan halklarına sosyal ilerlemenin ve ulusal kurtuluşun yollarını açacaktır.

Jöntürk hareteninin bütün olarak ve sonuçları itibariyle bir değerlendirmesi yapılırken, her şeyden önce belirtilmesi gereken durum, bu hareketin Türk halkının ulusal uyanışına yardımcı olarak, onun ulusçuluk bilincinin oluşmasını sağlayan en ciddî etkenlerden biri olmasıdır. Devrim öncesi günlerde, Jöntürk hareketinin ideolojisinde, burjuva-milliyetçiliğinin ilk belirtileri kendini göstermeye başlamıştır.

1908 yılında bir Türk burjuva devrimi olarak tamamlanıp sona eren Jöntürk hareketi, V. İ. Lenin'in «Asya'nın Uyanışı» dediği olaylar zincirinin önemli halkalarından biri oldu. Türk burjuva devriminin tarihsel önem ve anlamının bir değerlendirmesi yapılırken, bunun, Türk halkının feodal-saltçı düzene ilk karşı çıkış hareketi olduğunun belirtilmesi gerekir. Jöntürk devrimi, Türk halkının politik uyanış sürecinin önemi ve anlamı büyük ilk olayı ve bu halkın antifeodal ve antiemperyalist savaşta gücünü ilk deneyişi olmuştur. Bu hareket, Türk tarihinde yeni bir aşamanın –«Türk halkının, ulusal kurtuluş ve burjuva demokratik devrimleri» aşamasının başlatılması olmuştur (168, s. 46).

Jöntürk hareketinin en belirgin niteliklerinden biri de, Türk millî burjuvazisinin ekonomik ve politik cılızlığı ve devrim hareketinin sosyal bazlarındaki darlıktır. V.İ. Lenin, Jöntürk devriminin eleştirisini yaparken şöyle yazar: «Eğer, XX. yy. devrimlerini örnek alacak olursak, gerek Portekiz, gerekse Türk devrimlerini kuşkusuz burjuva devrimleri olarak kabul etmemiz gerekecektir. Ama bunların ne ilki, ne de ikincisi «halk» devrimleri değildir; çünkü halk kitleleri, halkın büyük çoğunluğu, kendi ekomik ve politik talepleriyle, bağımsız, canlı, duyulur bir biçimde bu devrimler içinde görünmezler» (17, s. 39).

Jöntürk hareketi, sonraki gelişmelerinde, Osmanlı İmparatorluğu'nun feodal yapısının temellerini hiç el sürülmemiş bir

durumda bırakarak, gerçek bir yenilgiye uğradı. Ülkenin temel sorunlarının –özellikle de toprak sorununun– çözümünü anlayış, bu çözümlere yaklaşış biçimlerindeki aşırı ılımlılık, -devrim öncesine dek Jöntürk hareketinin en ayırdedici özelliklerinden biri olagelmiştir. Feodal-pomeşçik toprak mülkiyetine sımsıkı bağlarla bağlı Türk millî burjuvazisinin ekonomik cılızlığı ve politik dar görüşlülüğü, Jöntürkler'ce hazırlanıp olgunlaştırılmış devrimi belirleyen, niteleyen özelliklerdi. Feodal düzenin temellerine karşı açtığı savaşa dek, politika ve ideolojilerinde hiç bir tırmanış ya da yükseliş göstermeyen Jöntürkler, feodal saltçı iktidarla bir uyuşma ve uzlaşmaya hazır olduklarını daha devrimden sonraki ilk günlerde göstermeye başlamışlar ve eninde sonunda, feodal saltçılığa karşı döğüşen bu devrimciler, eski toplumsal yapıyı, 1908 devriminden sonra kendi diktatoryalarına dayanak yapmışlardır. İktidarda bulundukları dönemde gerici bir iç ve dış politika izleyecekleri daha bu tutumlarıyle, önceden belli olmuştu.

Ama yine de, 1908 burjuva devrimi, Türk tarihinde büyük bir rol oynamıştır. Jöntürk devrimini, «yarım zafer, hatta zaferin küçük bir parçası» olarak niteleyen V. İ. Lenin, «...devrim hareketlerindeki bu yarım zaferlerin, eski iktidara bu alelacele teslim olmaların, ya da onunla uzlaşmaların iç savaştaki yeni, çok daha kesin, daha şiddetli, daha geniş halk kitlelerini teşvik eden, ani olayların güvenilir bir delili» olduğunu belirtiyordu.

XIX. yy. sonları, XX. yy. başlarındaki Jöntürk hareketi, ilerici güçlerin hazırladıkları Türk tarihinin bu ilk burjuva devrimi, yeni dönemde Türkiye'nin sosyo politik hayatında çok önemli bir aşama oldu. Bu, aynı zamanda Türk millî burjuvazisinin sınıf bilincinin oluşmasında da önemli bir adım oldu. Bağımsız Türkiye burjuva cumhuriyetinin kurulmasıyle sonuçlanan 1918-1923 millî burjuva devriminin başına geçen sosyal güçler, Jöntürk hareketi yıllarında doğup sağlamlaşmaya başlamışlardı.

YARARLANILAN KAYNAKLAR

I. MARKSİST-LENİNİST KLASİKLER*

1 - Marks, K., *Kapital*, c. III, Bl. 11.
2 - Marks, K., *Çin ve Avrupa'da Devrim*, c 9.
3 - Marks-Engels, *25 Mayıs 1876 Yılı*, c. 34.
4 - Marks-Vilhelm Nibkneht, *4 Şubat 1878 Yılı*, c. 34.
5 - Engles, F., *Türk Sorunu*, c. 9
6 - Engels, F., *Avrupa Türkiyesi Ne Olacak*, c. 9.
7 - Engels, F., *Rus Çarlığının Dış Politikası*, c. 22.
8 - Engels-Vilhelm Brakke, *26 Haziran 1877 Yılı*, c. 34.
9 - Lenin, V. İ., *Rus Çarı Kendi Halkından Türk Sultanı Yanında Korunuyor*, c. 10.
10 - Lenin, V. İ., *XIX. yy. ın Sonlarında Rusya'da Toprak Sorunu*, c. 17.
11 - Lenin, V. İ., *Dünya politikasında İlginç Bir Belge*, c. 17.
12 - Lenin, V. İ., *Balkanlar ve İran'daki Olaylar Üzerine*, c. 17.
13 - Lenin, V. İ., *Asya'nın Uyanışı*, c.23
14 - Lenin, V. İ., *Şimdiki Hükümetin Toprak Politikası Sorunu*, c. 23.
15 - Lenin, V. İ., *II. Enternasyonalin İflâsı*, c. 26.
16 - Lenin, V. İ., *Emperyalizm, Kapitalizmin En Yüksek Aşaması*, c. 27.
17 - Lenin, V. İ., *Devlet Ve İhtilâl*, c. 33.

II. ARŞİVSEL BELGELER

RUSYA'NIN DIŞ POLİTİKA ARŞİVİ

18 - F. Kançilarya, d.49, 1866
19 - « « d. 30, 1867
20 - « « d. 28, 1876

* K. Marks ve F. Engels'in eserleri, *Eserler*'in 2. baskısına göre, V. İ. Lenin'in eserleriyse, «Bütün Eserleri»ne göre verilmiştir.

21 - F. Kançilarya, id. 25, 1890
22 - « « d. 23, 1892
23 - « « d. 25, 1892
24 - « « d. 25, Bl. II, 1894
25 - « « d. 23, 1902
26 - « « d. 30, 1905
27 - « « d. 31, Bl. II, 1905
28 - « « d. 40, 1906
29 - « « d. 41, Bl. I-II, 1906
30 - « « d. 436, 1906
31 - « « d. 32, 1907
32 - « « d. 34, 1907
33 - « « d. 36, 1908
34 - « « d. 39, 1908
35 - « « d. 104, 1908
36 - « Politarşiv d. 834, 1908
37 - « « d. 1642, 1642
38 - « « d. 3083, 1908.
39 - « Gl. Arhiv, VA2, d. 940.
40 - « Gl. Arhiv, VA2, d. 1083.
41 - « Gl. Arhiv, VA2, d. 1086.
42 - « Sekretnıy arhiv, d. 178.
43 - « Türkiye Masası (eski), d. 2027.
44 - « « « « d. 2083.
45 - « İstanbul Büyükelçiliği, d. 1428.
46 - « « « « d. 1431.

DEVLET MERKEZ ASKERÎ TARİH ARŞİVİ

47 - f. VUA. op. 1. d. 4.
48 - « VUA, op. 1. d. 6.
49 - « VUA, op. 1. d. 12.
50 - « VUA, op. V. d. 2·
51 - « 401, d. 26.b
52 - « 450, d. 64.
53 - « 450, d. 88.
54 - « 450, d. 89.

SSCB BİLİMLER AKADEMİSİ ARŞİVİ

55 - f. 152, op. 1. d. 7.

III. RUSÇA KAYNAKLAR

56 - « *1868 Yılı Savaş İstatistikleri*», N. N. Obruçeva, SPb, 1868.
57 - «*Küçük Asya Fizikî ve Tarihî Coğrafya Notları*» (Albay Çarls Çilson'un 1879 - 1882 yıllarında yaptığı gezilerde aldığı notlar), -«Rus İmparatorluk Coğrafya Derneği Kafkasya Şubesi Haberleri» (bundan sonra İKOİRGO diye anılacak), Cilt VIII, Tiflis, 1885.
58 - «*Erzurum İli Salnamesinden Özet*», İKOİRGO, cilt 8, Tiflis, 1885.
59 - Mak, Koan K., «*Yeni Protektoramız*» (Asya Türkiye'sinin coğrafî ve ekonomik özellikleri, İng.den çeviri), M., 1884.
60 - «*Türkiye Halkları*» (Bulgar, Yunan, Türk, Arnavut ve Ermeniler arasında yirmi yıl yaşayan bir konsolos kızı ve hanımı), (İng.den çev.), I. cilt SPb., 1879.
61. - Nayt, E. F., *Türkiye'de İhtilâlci Değişme*, (İng.den çev.) SPb. 1914.
62 - «*1905 Olayının Dış Ülkelerdeki Yankısı*», S. Zalkinda, «Kızıl Arşiv» M. -L., 1925, cilt 2 (9).
63 - «*1867-68, 1862 ve 72 Yıllarında Anadolu Taşra İlleri*», (V. Cifford'un raporları. İng.den çev.), İKOİRGO, Tiflis, 1882.
64 - Popov, A., *1908-1909 Türk Devrimi*, «Kızıl Arşiv», 1930.
65 - «*Küçük Asya Yolculuğu*» (Vsemirnıy Puteşestvennik), cilt V, 1869.
66 - Ragozina, E. A., *1877-78 Savaşı Öncesinde Türkiye'deki Bir Rus'un Anıları*, SPb., 1910.
67 - «*1876-1877 Yıllarında Türkiye'deki Rusya ve İngiltere*», (Ruskaya Starina), cilt 86, 1896.
68 - S. N., *İstanbul Mektupları* (1861-1866 yılları) «Ruskiy Vestnik», cilt 69. 1869.
69 - Teplov, V., *1874 Yılında Adrianapol* (Gezginlerin anılarından), SPb. 1877.
70 - Teplov, V., «*İzmir*» (Gezi notlarından) -«Ruskoe Obozrenie», cilt II, 1891-
71 - Teplov V., «*İstanbul'da Kargaşalık Günleri ve Saray Darbesi*» (Olaylara tanık olan birinin notları), SPb, 1897.
72 - Toros Ahpar, *Ermeni Rehberi*, (Piskopos Garegin Srvandztyants'ın gezi röportajları, Ermeniceden çev.: A. O. Kişmişeva), İKOİRGO, cilt IX, Tiflis, 1887.
73 - Çihaçyov, P. A., *Büyük Devletler ve Doğu Sorunu*, M., 1970.

74 - Şçerbaçev Y., *1876 Yılında İstanbul'dan Kahire'ye*, «Ruskiy Puteşest, vennik», cilt 140, Mart 1879.
75 - Mühendis Yosev Çornik'in Dicle ve Fırat havzalarında teknik araştırmalar yapmak için çıktığı yolculukta aldığı notlar ve Kuzey Suriye ile ilgili gözlemler. İKOİRGO, cilt VI, Tiflis, 1879.

IV. TÜRKÇE KAYNAKLAR

76 - Ebuzziya Tevfik, *Cemali Mütehibe-i*, Kemal, İst. 1299.
77 - Edib-i muhterem merhum Ziya Paşa'nın Rüyası, Dersaadet, 1326.
78 - Ahmet Mithat, *Asî İnkılâp*, Kısım, I-II, İst. 1294.
79 - Ahmet Saib, *Rehnüma-i İnkılâp*, Mısır, 1318.
80 - Ahmet Niyazi, *Hatırat-ı Niyazi yahut Tarihce-i İnkılâb-ı Kebir*.
81 - Usul, İdare ve Islahat, Muharriri bir diplomat, 1319.
82 - Ümmi ikaz.
83 - *Beberuhî*, 1898.
84 - *Bahriyelilere Mektup*.
85 - *Beyanname-i Umumî*.
86 - *Paris'ten Bir Mektup*, Dersaadet, 1326.
87 - *Hürriyet*, 1385.
88 - Hayrettin, *Vesaik-i Tarihiyye-i Siyasiye-*, Kitap 4, İst., 1326.
89 - *Dolab*,1316.
90 - Şerafettin-i Magmumi *Hakikat-i Hal*, Paris, 1897.
91 - Sabahattin, *İttihat ve Terakki Cemaatine Açık Mektuplar, Mesleğimiz Hakkında Üçüncü ve Son Bir İzah* (İst., 1327.)
92 - Sabahattin, *M. Teşebbüs-ü Şahsî ve Tevzii Mezuniyet Hakkında Bir İzah*, (Dersaadet, 1324).
93 - Sabahattin, *Teşebbüs-ü Şahsî ve Ademî Merkeziyet Hakkında İkinci Bir İzah*, İst., 1324.
94 - Ziya Paşa'nın «*Arzuhal*»*i*, İst., 1327.
95 - *Taşra Vatandaşlarımıza Hediye-i Hürriyet*, İst., 1324.
96 - Tunalı Hilmi, *Kongre*, Mısır, El Kahire, 1319.
97 - Abdullah Cevdet, *Övününüz! Övününüz!* Mısır, 1908.
98 - *Osmanlı Türk-ü ve İttihad Cemiyeti Nizamneme-i Aslisi*, Mısır'da tabolunmuştur, f1323.
99 - *Feryat*, 1905.
100 - Lütfi, *Millet ve Hükümet*, İst., 1334.
101 - M. K., *Türkiye'de Meclis-i Meb'usan*, Mısır, 1907.
102 - M. K., *Nasıh (Nasihat Eden)*. İst. ,1315.

103 - Mehmet Murat, *Taharri-i İstikbâl*, 1329.
104 - Mahmud Celâlettin Paşa, *Murad-ı Hakikat*, cild-i evvel, Dersaadet, 1326.
105 - Mithat Paşa, *Murad-ı Hakikat*, cilt 2, İst., 1325.
106 - Mithat Paşa, *Memalik-i Osmani'nin Mazisi ve Hali ve İstikbâli*, Dersaadet, 1324.
107 - Namık Kemal, *Rüya ve Magosa Mektubu*, Mısır, 1908.
108 - *Vatan Tehlikede*, Paris, 1313.
109 - Ali Canip, *Türk Edebiyatı Antolojisi*, İst. 1934.
110 - Demiroğlu F., *Abdülhamit'e Verilen Jurnaller*, İst., 1955.
111 - Duru K. N., *İttihat ve Terakki Hatıralarım*, İst., 1957.
112 - Gözbüyük A. Ş., *Türk Anayasa Metinleri*, Ank., 1957.
113 - Kemal N., *Vatan Yahut Silistre*, İst., 1943.
114 - Kutay C., *Prens Sabahattin Bey, Sultan II. Abdülhamit, İttihat Ve Terakki*, İst., 1964.
115 - Kuran A. B., *Harbiye Mektebinde Hürriyet Mücadeleleri*, İst., 1958.
116 - *Operatör Cemil Paşa Hatıraları*, «Canlı Tarihler», VIII, İst., 1945
117 - Tahsin Paşa, *Abdülhamit ve Yıldız Hatıraları*, İst., 1931.
118 - Temo İ, *İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Teşekkülü ve Hidemat-ı Vataniye ve İnkılâb-ı Milliyeye Dair Hatıratım, Romanya, Mecidiye*, 1939.
119 - Tuğay A., ibret, *Abdülhamit'e Verilen Jurnaller ve Jurnalciler*, İst., 1961.
120 - Uzunçarşılı İ. H., *Namık Kemal'in Abdülhamit'e Takdim Ettiği Arizalarla Ebuzziya Tevfik Bey'e Yolladığı Bazı Mektuplar*, «Belleten», 1947, cilt XI, No.: 42.
121 - Uzunçarşılı İ. H., *Sultan Abdülaziz Vakasına Dair Vakanüvist Lütfi Efendinin Bir Risalesi*, «Belleten» 1943, cilt VII, No. 28.
122 - Uzunçarşılı İ. H., *1908 Yılında İkinci Meşrutiyetin Ne Suretle İlân Edileceğine Dair Vesikalar*, «Belleten», 1956, cilt 20, No. 77.
123 - Unat F. R., *Atatürk'ün II. Meşrutiyet İnkılâbının Hazırlanmasındaki Rolüne Ait Bir Belge*, «Belleten», 1962, cilt XXVI.

V. AVRUPA DİLLERİNDEKİ KAYNAKLAR

124 - Ali Fahri, *Congres de la Jeune Turquie*, Genêve, 1900.
125 - Ali Haydar Mithat, *Midhat Pacha, sa Vie, son Oeuvre*, Paris, 1908.
126 Georgiades D., *Smyrne et l'Asie Mineure ou Point de Vue Economique et Commercial*, Paris, 1885.
127 - Halil Ganem, *Les Sultans Ottomans*, t. 1-2, Paris 1901.
128 - Le General Khereddine, *Rèformes Necessaires aux Etats Musulmans*, Paris, 1868.

129 - Midhat-Pacha. *Le Turquie, son Passè, son Avenir*, Paris, 1878.
130 - Millingen F., *La Turquie sous le Règne d'Abdul-Aziz (1862-1867)*, Paris 1868.
131 - Mouy C,. *Souvenirs d'un diplomate [une essai de règime parlemantaire en Turquie (1876-1878)]*, «Revue des deux Mondes», 1900, 1 Fevrier.
132 - Murad Bey, *La Force et la Faiblesse de la Turquie, La coupables et les Innocents*, Genève, 1897.
133 - *Mustafa Fazıl Paşa'nın Mektubu*, (b. g. b. m.)
134 - «*Stambul und das Moderne Türkentum* (politische, soziale und biographisce Bilder), von einem Osmanen, Bd -I-II, Leipzig, 1877-1878.
135 - Young G., *Cops de Droit Ottoman*, vol. II, V, Oxford, 1905.

VI. RUSÇA İNCELEMELER

136 - Apdullayev İ., *Hayret Verici Yazgıst Olan Bir İnsan*. «Sovetskiy Dagestan», 1969, No: 1.
137 - Avni H., Türkiye Nasıl Yarı Sömürge Oldu, Türkçeden çev.: A. N. Kononova, editör: A. A. Alimova, steklograf., L., 1934.
138 - Aliyev G. Z., *Jöntürk Devrimi ve Türk Hükümetinin 1908-1918 Yıllarındaki İç Politikası*, Bakü, 1967.
139 - Alimov A., *Türkiye'de 1876 Anayasa Savaşı*, «İstorik-Marksist», 1929, C. 14.
140 - Alimov, A., *Türkiye'de 1908 Devrimi*, «Probujdenie Azii», M., 1935.
141 - Alimov, A., *Türkiye*, «Oçerki po istorii Vostoka v epohu imperyalizma», M., 1934.
142 - Al'kayeva, L. O., *Halit Ziya Uşaklıgil'in Yaratıcılığı*, M., 1956.
143 - Arslanyan, D., *Osmanlı İmparatorluğunda Toprak Mülkiyeti* (Alm.dan çev. N. V. Çebotarev Editör ve önsöz: A. D. Noviçev), 1., 1932.
144 - Bondarevskiy G. L., *Bağdat Yolu ve Alman Emperyalizminin Yakın Doğuya Sızması (1888-1933)*, Taşkent, 1955.
145 - Valuyskiy, A. M., *Jöntürkler Hareketi Arifesinde Doğu Anadolu'da Ayaklanmalar* (Moskova Arşivi belgelerine göre), «Turetskiy Sbornik», Moskova, 1958.
146 - Valuyskiy A. M., *İlk Jöntürkler Örgütünün Kurulması*, «Uçenie zapiski İVAN CCCP», Cilt XIV, 1956.
147 - Valuyskiy, A. M., *1905-1907 Rus Devrimi Sırasında Küçük Asya'da Halk Ayaklanmaları İle İlgili Yeni Arşivsel Belgeler*, «Kratkie soobşçeniya İnstituta Vostokovedeniya», XXII, 1956.
148 - «Vsemirnaya İstoriya», cilt VI, Moskova, 1959.

149 - Vodovozov B., *Türkiye'de eski düzen*, «Turetskiy sbornik», Editör: G. M. Dikerman, BPb., 1909.
150 - «Türk Silâhlı Kuvvetleri», Genelkurmay Başkanlığı Yayınları, SPb, 1907.
151 - Gabidullin H. Z., *Jöntürk Devrimi*, Moskova, 1936.
152 - Hasanova E. Y., *Jöntürkler döneminde (1908-1914) Türkiye'de Burjuva Milliyetçiliği*, Bakü, 1966.
153 - Goloborod'ko N. N., *Türkiye*, Moskova, 1912.
154 - Gordlevskiy V. A., *Yeni Osmanlı Edebiyatı* (denemeler), cilt II, Moskova, 1961.
155 - Gortzev, *Jöntürklerde İşçi Sorunu*, «Sovremennik», SPb, Nisan 1912.
156 - Deborin A. M., *Yeni Dönemin Sosyo-politik Bilimi*, cilt I, Moskova, 1958.
157 - Dolinina A. A., *Yeni Dönem Arap Edebiyatı Tarihi*, Moskova, 1968.
158 - Jeltyakov A. D., *Yeni Dönemde Türkiye'de Batılılaşma Sorunu*, «İstoriografya i istoçnikovedenie istorii stran Azii i Afriki», LGY, 1968.
159 - Jeltyakov A. D., Petrosyan Y. A., *Türk Eğitim Tarihi* (XVIII. yy. son ları XX. yy. başları) Moskova, 1965.
160 - Jeltyakov A. D., Petrosyan Y. A., *Türk Tarihçilerinin Yapıtlarında Jöntürk Hareketi*, «Narodı Azii i Afriki», 1965, No: 3.
161 - İvanov M. S., *1905-1911 İran Devrimi*, Moskova, 1957.
162 - «İstoriya Diplomatii», cilt 2, Moskova, 1963.
163 - Kâmilev H., *Çağdaş Türk Edebiyatının Kaynakları* (XIX. yy.ın ikinci yarısında Türk eğitimci ve yazarları).
164 - K. C., Türkiye, «İzvestia Ştaba Kavkazskogo voennogo okruga», Tiflis, 1906, No: 17-18.
165 - Lavrinoviç Y., *Türkiye'nin Ekonomik ve Malî Durumu*, «Turetskiy Sbornik», Editör: G. M. Bikerman, SPb., 1909.
166 - Lutskiy V. B., *Arap Ülkelerinin Yeni Tarihi*, Moskova, 1965.
167 - Miller A. F., *Türkiye'de 1908 Burjuva Devrimi*, «Sovetskoe Vostokovedenie», No: 6, 1955.
168 - Miller, A. F., *Jöntürk Hareketinin 50. Yılı*, Moskova, 1958.
169 - Miller, A. F., *Kısa Türk Tarihi*, Moskova, 1948.
170 - Miller. A. F, *Kemal Atatürk'ün Politik Görüşlerinin Oluşması*, «Narod Azii i Afriki», 1963, No: 5.
171 - Miller, A. F., *Mustafa-paşa Bayraktar*, Mosk. Lening., 1947.
172 - Malükovskiy, M. V., *Mısır'da Müslüman Reformasyonunun Başlangıç Aşaması*, «Kratkie Soobşçeniya İVAN CCCP», XVII, 1959.
173 - Mendel'ştam A. N., *Jöntürk Devleti* (Tarihî-politik denemeler), Moskova, 1915.
174 - Maevskiy, V., *Türk Anayasası*, «İzvestiya Ştaba Kavkazskogo Voennogo, Okruga», Tiflis, 1908, No: 23.

175 - Muratov, H., *Doğu Bunalımında İngiltere'nin Rolü*, «İstorik-Marksist», 1940.
176 - Noviçev, A. D., *Dünya Savaşı Sırasında Türkiye'nin Ekonomisi* (denemeler), Moskova-Leningrad, 1937.
177 - Noviçev A. D., *Dünya Savaşından Önce Türkiye'nin Ekonomisi*, (denemeler), Moskova-Leningrad, 1937.
178 - Noviçev, A. D., *Türkiye. Kısa Tarihi*, Moskova, 1965.
179 - Noviçev, A. D., *Türkiye'de İşçi ve Sosyalist Hareketin Doğuşu*, «Uçenie zapiski LGU», Doğu Bilimleri serisi, 14, Leningrad, 1962.
180 - Noviçev, A. B., *Küçük Asya ve Balkanlar'da Ekonomik ve Sosyal İlerlemeler ve Tanzimatın Başlaması*, «Sovyet Delegelerinin Balkan Araştırmacıları I. Kongresinden Bildirdikleri», Moskova, 1966.
181 - Ovsyanıy, N. R., *Çağdaş Türkiye*, SPb, 1877.
182 - Osman-bey, *Türk Dervişliği ve Türk Dervişleri*, «Russkiy Vestnik», cilt 112, Temmuz 1874.
183 - Osman-bey, *Abdülaziz'den Sonra Kim Sultan Olacak ?*, «Russkiy Vestnık» cilt 112, Temmuz 1874.
184 - Petrosyan Y. A., *«Yeni Osmanlılar» Ve 1876 Meşrutiyeti Savaşı*, Moskova, 1958.
185 - Petrosyan Y. A., *1859 Kuleli Olayı Ve Bunun Türk Tarihindeki Yeri*, Naroda Azili i Afriki», 1961, No: 6.
186 - Petrosyan Y. A., *Namık Kemal'in Sosyo Politik Fikirleri*, «SSCB Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü'nün kısa Tebliği, 71, 1964.
187 - Petrosyan, Y. A., *XIX yy. Türkiye'sinin Sosyo Politik Fikirleri*, «SSCB Bilimler Akademisi Asya Halkları Enstitüsü'nün Kısa Tebliği», 71, 1964.
188 - Petrosyan, Y. A., *Jöntürklerin Yurt Dışından Yaptıkları Propaganda*, «Naroda Azii i Afriki», 1963, No: 4.
189 - Petrosyan, Y. A., *Jöntürk Hareketinin İdeolojisi*, «Türkologiçeskiy Sbornik», Moskova, 1966.
190 - Petrosyan, Y. A., *Jöntürk Hareketinin İdeolojisinin Ana Çizgileri*, «Blijiy isrednıy vostok (istoriya, kultura, istoçnikovedenie)», Moskova, 1968.
191 - Petrosyan, Y. A., *Jöntürklerde Politik Hiciv*, «Narodı Azii i Afriki», 1969, No: 6.
192 - Pinon R., *Yeni Türkiye* (Fr.dan çev.: N. N. Malinovskiy), «Bratskaya pomoşç», 1909, No: 6-7.
193 - Rentov, N. G., *Kıbrıs'ın İngilizlerin Eline Geçişi*, «Voprosı istorii», 1958, No: 3.
194 - Stambulov V., *Namık Kemal*, Moskova, 1935.
195 - Senkeviç İ. G., *Jöntürk Devrimi ve Arnavutluk Ulusal Hareketi*, «Sovetskoe Vostokovedenie», 1958, No: 1.

196- Tatarine, M., *Türkiye'de Askeri Devrim*, «Ofitserskaya jizn», 28 Temmuz 10 Ağustos 1908 , No: 129-130.
197 - Tveritinova A. C., *Jöntürkler ve Pantürkizm*, «Kratkie Soobşçeniya SSCB Bilimler Akademisi Doğu Bilimleri Enstitüsü», XXII, 1956.
198 - Ter-Arutyunov A., *Çağdaş Türkiye'de Politik Partiler*, «Russkaya Mısl», Eylül, 1908.
199 - Totomiants V., *Türk Devriminin Ekonomik Temeli*, «Sovremennıy mir», Ekim, 1908.
199a-Ubiçini, A. de Kurteyl' P., *Osmanlı İmparatorluğunda Bugünkü Durum* (Yönetim, maliye, ordu, Müslüman toplum vb. ile ilgili istatistikler), SPb., 1877.
200 - Tsovikyan, H. M., *1905 Rus Devriminin Türkiye'deki Devrim Hareketi Üzerine Etkisi*, «Sovetskoe vostokovedenie», cilt III, 1945.
200a-Şelkovnikov, B., *Bir Politik Parti Olarak Jöntürkler ve Onların Türk Ordusu İçindeki Rolleri* (Türk kaynaklarına göre), «Kafkasya Genel Kurmay Başkanlığı Haberleri», 1904, No: 1-2.
201 - Şpil'kova V. İ., *Türkiye'de 1859'daki Antimonarşik Komplo*, «Problemı vostokovedeniya», 1959, No: 1.
202 - Şpil'kova, V. İ., *Fransız Edebiyatında Jöntürk Devrimi*, «Narodı Azii Afriki», 1967, No: 2.
203 - Şabanov, F. Ş., *Tanzimat Döneminde Türkiye'nin Devlet Yapısı ve Hukuk Sistemi*, Bakü, 1967.

VII. TÜRKÇE İNCELEMELER

204 - Ahmet Refik, *İnkılâb-ı Azîm- Dersaadet*, 1326.
205 - Ahmet Saip, *Tarih-i Sultan Murad Hamis (beşinci)*, Mısır El Kahire.
206 - Ahmet Saip, *Abdülhamid'in Evail-i Saltanatı*, Mısır, 1326.
207 - Ahmet Saip, *Vakayi Sultan Abdülaziz*, Mısır, 1320.
208 - Cudi (izin), *İnkılâp Niçin ve Nasıl Oldu*, Mısır, 1909.
209 - *Ricali İstatistiki Umumi*, İst, 1930.
210 - Osman Nuri, *Abdülhamid-i Sani ve Devri Sultaniyeti*, İst., 1327.
211 - Mahmut Ziya, *Yenikapı Mevlevihanesi*, *Darül Hiâfeti Âliye*, 1329.
212 - Âfet İnan A., *Atatürk ve Türk Kadın Haklarının Kazanılması*, İst,. 1968.
213 - Ali Ekrem, *Namık Kemal*, İst., 1930.
214 - Baykal, B. S., *93 Meşrutiyeti*, «Belleten», 1942, cilt VI, No: 21-22.
215 - Baykal, B. S., *Mithat Paşa'nın Gizli Bir Siyasi Teşebbüsü*, «III. Türk Tarih Kongresi», Ank., 1968.
216 - Bayur Y. H., *Türk İnkılâp Tarihi*, cilt I, Kısım I, Ank., 1963.

217 - Danişmend İ. H., *İzahlı Osmanlı Tarihi Kronolojisi*, cilt 4, İst., 1955.
218 - Ergin, Osman, *Türkiye Maarif Tarihi*, cilt 3, İst., 1941.
219 - Fındıkoğlu, Z. F., *Auguste Comte ve Ahmet Rıza*, Fakülteler Matbaası, İst., 1962.
220 - Hüsrev, İ., *Türkiye'de Köy İktisadiyatı*, İst., 1934.
221 - İğdemir, U., *Kuleli Vakası Hakkında Bir Araştırma*, Ankara, 1937.
222 - İnal M. K., *Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, cüz III, İst., 1942.
223 - Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi*, cilt VII, *Islahat Fermanı Devri*, 1861-1876, Ank., 1956.
224 - Karal, E. Z., *Osmanlı Tarihi*, cilt VIII, Ank., 1962.
225 - Kaynar, R., *Mustafa Reşit Paşa ve Tanzimat*, Ank., 1954.
226 - Kızıldoğan H. S., *Vatan ve Hürriyet-İttihat ve Terakki*, «Belleten», cilt I, 1937.
227 - Kuran, A. B., *İnkılâp Tarihimiz ve Jöntürkler*, İst., 1945.
228 - Kuran, A. B., *İnkılâp Tarihimiz ve İttihat ve Terakki*, İst., 1948.
229 - Kuran, A. B., *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri Ve Mill Mücadele*, İst., 1956.
230 - Kuntay M. C., *Namık Kemal, Devrinin İnsanları ve Olayları Arasında*, cilt I-II (Kısım I), İst., 1949.
231 - *Mardin* Ş., *Jöntürklerin Siyasî Fikirleri*, 1895-1908, Ank., 1964.
232 - Nüzhet S. (Ergün), *Türk Gazeteciliği* (1831-1931), İst., 1931.
233 - Sarc, O. C., *Tanzimat ve Sanayimiz*, «*Tanzimat*», I, İst., 1940.
234 - Sungu, İ., *Tanzimat ve Yeni Osmanlılar*, -«*Tanzimat*» I, İst., 1940.
235 - Şakir, Z., *Büyük Türk İnkılâbı*, I. Kitap, İst., 1956.
236 - Tanyol, C., *Prens Sabahattin*, «Sosyoloji Dergisi», İst., 1949, No: 4-5
237 - Tepedelenlioğlu, N. N., *İlân-ı Hürriyet ve Sultan II. Abdülhamit Han*. İst., 1960.
238 - Tökin, F. H., *Türk Tarihinde Siyasî Partiler ve Siyasî Düşüncenin Gelişmesi, 1839-1965*, İst., 1965.
239 - Tunaya, T. Z., *Türkiye'de Siyasî Partiler*, İst., 1952.
240 - Tunaya, T. Z., *Türkiye'nin Siyasî Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, İst., 1960.
241 - Tütengil, C., *Prens Sabahattin*, (*1877-1948*) «Sosyoloji Dergisi», İst. 1949, No: 4-5.
242 - Uzunçarşılı, İ. H., *Ali Suavi Ve Çırağan Sarayı Vakası*, «Belleten», 1944, cilt VIII, No: 29.
243 - Uzunçarşılı, İ. H., *V. Murat'ı Tekrar Padişah Yapmak İsteyen İ. Skalyeri Aziz Bey Komitesi*, «Belleten», 1944, cilt VIII, No: 30.
244 - Uzunçarşılı, İ. H., *Midhat Paşa ve Taif Mahkûmları*, Ank. 1950

VIII. AVRUPA DİLLERİNDE İNCELEMELER

245 - Vlahov, T., *Bulgaristan ve Jöntürk Devrimi*, «Sofya Üniversitesi Yıllığı» cilt LIX, Kitap III, Sofya, 1965.
246 - Dmitrov Str., *Nisan Ayaklanması Arifesinde Türk Liberal Çevrelerinin Politikası ve Nisan Ayaklanması*. (*1876-1966*). Sofya, 1966.
247 - Tatarlı, İbrahim, *Yeni Türk Edebiyatının Ön Oluşma Aşamasında Sanat Metotları ve Edebiyat Yönetimleri* («Sofya Üniversitesi Yıllığı», cilt LXI, 2, 1967).
248 - Akyüz, K., *Les Jeunes Turcs et les Reformes Dites du Tanzimat*, «Trudı XXV Mejdunarodnogo kongressa vostokovedov», cilt II, Moskova, 1963.
249 - Babinger, F., *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*. Leipzig, 1927.
250 - Berard, V, *La mort de Stamboul*, Paris, 1913.
251 - Berkes, N., *The Development of Secularism in Turkey*, Montreal, 1964.
252 - Bianconi, F., *La question d'Orient devoilée ou la Verité sur la Turquie* Paris, 1876.
253 - Charmes, G., *L'avenir de la Turquie* (le panislamisme), Paris, 1883.
254 - Cuinet, V., *La Turquie d'Asie*, t. I-IV, Paris, 1891-1895.
255 - Davison, R. H., *Reform in the Ottoman Empire*, 1856-1876, Princeton, 1963.
256 - Devereux, R , *The First Ottoman Constituional Period*, Baltimore, 1963
257 - Engelhardt, E., *La Turquie et la Tanzimat*, vol. I-II Paris, 1884
258 Fesch, P., *Constantinople aux derniers jours d'Abdul-Hamid*, Paris 1907.
259 - «*Geschichte des Islamischen Länder*», Dritter Abschnitt, Neue Zeit, Leiden-Köln, 1959.
259a-Gibb, E. J. W., *A History of Ottoman Poetry*, vol V, London, 1909.
260 - Jonquière de la A., *Histoire de l'Empire Ottoman depuis les origines Jusqu'au Traité de Berlin*. Paris, 1881.
261 - İmhoff, *Die Entstehung und der Zweck des comites für Einheit und Fortschritt* (Die Welt des Islams, Bd I, H. 3-4, 1913).
262 - Lèouzan, L., *Midhat-Pacha*, Paris, 1877.
262a-Lewis, B., *The Emergence of Modern Turkey*, Oxford, 1965.
263 - Mandelstam A., *Le sort de l'Empire Ottoman*, Lausanne-Paris, 1917
264 Mardin Ş., *The Genesis of Young Ottoman Thought*, Princeton, 1962
265 - Remsaur E. E., *The Young Turks. Prelude to the Revolution of 1908* Princeton, New Jersey, 1957.

266 - Rizas, G., *Abdul-Hamid, Sa Vie Politique et Intime. 33 ans de tyrannie,* Constantinople, 1909.
267 - Rougon R., *Smyrne* (situation commerciale et économique), Paris, 1892.
268 - Schweiger - Lerchenfeld A., *Serail und Hohe Pforte,* Wien - Pest - Leipzig, 1879.
269 - Sern B., *Jungtürken und Verschwörer, Leipzig,* 1901.